

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ BİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ’NİN YIKILIŞI (1335-1350)

Doktora Tezi

Firdevs Özen

Ankara 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ BİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ’NİN YIKILIŞI (1335-1350)

Doktora Tezi

Firdevs Özen

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlhan ERDEM

Ankara 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ BİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ’NİN YIKILIŞI (1335-1350)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlhan ERDEM

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. İlhan ERDEM

.....

Prof. Dr. Hatice ORUÇ

.....

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK

.....

Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK

.....

Doç. Dr. Mustafa UYAR

.....

Tez Sınavı Tarihi: 12.10.2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. İlhan ERDEM danışmanlığında hazırladığım “İlhanlı Devleti’nin Yıkılışı (1335-1350) (Ankara.2021)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

12/10/2021

Firdevs ÖZEN

ÖN SÖZ

Cengiz Han'ın torunu Hülegü tarafından 1256 yılında kurulan ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız bir hale gelen İlhanlı Devleti, en başarılı hükümdarı Gazan Han'ın 1304 yılındaki ölümünün ardından gerilemeye başlamıştır. Bu bakımdan Gazan Han'ın erken ölümü İlhanlı Devleti'nin geleceği açısından bir kırılma noktası kabul edilmektedir. Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın devletin kıdemli Emîrû'l-Ümerâsı Emîr Çoban'ı 1327 yılında idam etmesi ise ikinci bir kırılma noktası teşkil etmiş ve İlhanlı Devleti için yıkılışa giden süreç hız kazanmıştır.

Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın vâris bırakmadan ölümünden sonra İlhanlı Devleti parçalanmış ve yerini bir takım devletler ve mahallî hânedanlar almıştır. İlhanlı Devleti'nin yıkılış süreci nasıl başlamıştı? Bu süreci etkileyen unsurlar nelerdi? Yıkılışta neler yaşanmıştı? Yıkılışın siyasî, idârî, askerî, ekonomik, ticarî, kültürel nedenleri nelerdi? Yıkılış neden bu kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmişti? Yıkılışın İlhanlı sonrası döneme ne gibi etkileri olmuştu? Amacımız bu sorulara verilen cevaplar aracılığıyla İlhanlı Devleti'nin yıkılışını irdeleyerek konuyu tüm ayrıntısıyla ortaya koymaktır. Esasında bizi bu çalışmayı yapmaya iten en temel neden, gerek Türk tarihi gerekse Yakın Doğu tarihi açısından son derece önemli sonuçlar doğuran bu konuyla ilgili yapılan herhangi bir müstakil çalışma olmaması ve bu konudaki boşluğu doldurma düşüncesidir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. I. bölüm gölge hanlar dönemi olarak; Azerbâycan Hanları, Irâk Hanı ve Horâsân Hanı başlığı altında anlatılmıştır. II. bölümde İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde İlhanlı coğrafyasında kurulan devlet ve siyasî oluşumlardan Celayirliler, Çobanlılar, Eratnalılar, Muzafferîler,

İncülular, Serbedârîler ve Kertlerin siyasî tarihleri 1350 yılına kadar ele alınmıştır. Son bölümümüz olan III. bölümde ise İlhanlı Devleti'nin yıkılış nedenleri iç ve dış nedenler başlığı altında tetkik edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük payı bulunan, konunun seçimi, sınırlandırılması ve içeriğiyle ilgili bana yol gösteren, lisans eğitimimden beri üzerimde emeği olan hocam Prof. Dr. İlhan ERDEM'e; her zaman ilgi ve desteğini gördüğüm hocalarım Prof. Dr. Hatice ORUÇ ve Doç. Dr. Mustafa UYAR'a; değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK ve Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK'e; kaynak teminindeki yardımlarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN, Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN, Ankhbayar DANUU ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR'a; Türk Tarihi Kurumu çalışanlarına, özellikle Mustafa Vedat SÖNMEZ, Tümer YILMAZ, Mehmet ESGİN'e teşekkürlerimi sunarım.

Firdevs ÖZEN

ANKARA 2021

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser.

a.g.m. : Adı geçen makale.

a.g.t. : Adı geçen tez.

a. mlf. : Aynı müellif.

AÜDTCFD : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakülte Dergisi.

b. : İbn.

bkz. : Bakınız.

C. : Cilt.

Çev. : Çeviren/Tercüme eden.

DGBİT : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi.

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Ed. : Editör.

El² : Encyclopedia of Islam (Second Edition).

Elr : Encyclopedia Iranica.

göst. yer : Gösterilen yer.

H. : Hicrî.

Haz. : Hazırlayan/Hazırlayanlar.

İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.

<i>İRTAD</i>	: İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi.
<i>İÜİFK</i>	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
M.	: Milâdî.
<i>MUTAD</i>	: Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi.
Nşr.	: Neşreden.
<i>OAD</i>	: Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.
<i>PAÜEFD</i>	: Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.
Red.	: Redaksiyon.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
<i>SAD</i>	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
<i>TA</i>	: Türkler Ansiklopedisi.
<i>TAD</i>	: Tarih Araştırmaları Dergisi.
<i>THİTM</i>	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
Tah.	: Tahkîk.
<i>TM</i>	: Türkiyat Mecmuası.
<i>TOD</i>	: Tarih Okulu Dergisi.
Tas.	: Tashîh.
<i>TTEM</i>	: Türk Tarih Encümeni Mecmuası.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

USAD : Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları
Dergisi.

vd. : ve diğerleri, ve devamı.

Vol. : Volume.

Yay. : Yayınlayan/Yayınları.

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan.

YKY : Yapı Kredi Yayınları.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	VI
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	XVII
A. Kaynaklar	XVII
I. İslâm Kaynakları	XVII
Farsça Kaynaklar	XVII
Arapça Kaynaklar	XXXIV
II. Ermeni Kaynakları.....	XLIII
III. Coğrafyaya Dâir Eserler.....	XLIV
IV. Seyahatnâmeler	XLV
V. Nümizmatik Kaynaklar	XLVII
B. Araştırmalar	XLVIII
GİRİŞ.....	1
Gölge Hanlar Dönemine Kadar İlhanlı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış	1

BİRİNCİ BÖLÜM

Gölge Hanlar Dönemi [736-756 H. (1335/1336-1355/1356 M.)]

I.I. Arpa Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 736 H. (1335-1336

M.)]	43
I. Arpa Han'ın Tahta Çıkması	43
Bağdâd Hâtûn'un Öldürülmesi	49
Arpa Han'ın Özbek Han'a Karşı Sefere Çıkması	51
Arpa Han'ın Otoritesini Kurmaya Çalışması	52
Ümerânın Arpa Han'a Karşı Emîr 'Alî Pâdişâh ile Birleşmesi	53
Mûsâ Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 736-737 H. (1336-1337 M.)]	56
Mûsâ Han'ın Tahta Çıkması ve Arpa Han-Mûsâ Han Savaşı	56
Vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in Öldürülmesi	62
Arpa Han'ın Öldürülmesi	65
Emîr 'Alî Pâdişâh'ın Emîr Cemâlüddîn Şirvânî'yi Vezirliğe Tayin Etmesi ve 'Alî Pâdişâh'a Karşı Muhalefetin Artması	69
Muhammed Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 736-738 H. (1336-1338 M.)]	70
Muhammed Han'ın Tahta Çıkması	70
Emîr Şeyh Hasan (Muhammed Han)-Emîr 'Alî Pâdişâh (Mûsâ Han) Savaşı	72
Emîr Şeyh Hasan'ın İcraatları	77

Toga Timur (Temür) Han Dönemi [Horâsân Hanı 737 H. (1336-1337 M.)]	81
Toga Timur Han'ın Tahta Çıkması	81
Toga Timur Han-Emîr Şeyh Hasan (Muhammed Han)	
Savaşı	83
Çobanlı Emîr Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkması ve İlk Celayirli-Çobanlı Savaşı	90
Satı Bik Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 739 H. (1338-1339 M.)]	96
Toga Timur Han'ın İkinci Kez Tahta Çıkması [739-754 H. (1338-1353 M.)]	102
İkinci Celayirli-Çobanlı Savaşı.....	103
Toga Timur Han'ın Horâsân'a Geri Döndükten Sonraki Faaliyetleri ve Ölümü	106
Süleymân Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 739-745 H. (1339-1344/1345 M.)]	113
Süleymân Han'ın Tahta Çıkması	113
Üçüncü Celayirli-Çobanlı Savaşı	115
I.VIII.III Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Ölümünden Sonra Süleymân Han'ın Durumu	120
Cihân Timur (Temür) Han Dönemi [Irâk Hanı 740-741 H. (1339-	

1340 M.)] 124

Anûşîrvân Han Dönemi [Azerbâyçân Hanı 745-756 H. (1344-1356

M.)] 126

İKİNCİ BÖLÜM

İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecinde İlhanlı Coğrafyasında Kurulan Devletler ve Siyasî Oluşumlar

II. I. Celayirliler (Âl-i Celayir, İlkanîler) 133

Celayir Kabilesinin İlk Dönemi ve Celayirlilerin İlhanlı
Devleti'ndeki Faaliyetleri 133

Celayirli Devleti'nin Kuruluşu 140

Celayirli Şeyh Büyük Hasan Dönemi [741-757 H. (1340-1356
M.)] 141

Celayirli Şeyh Büyük Hasan-Çobanlı Şeyh Küçük Hasan
Mücadelesi 141

Celayirli Şeyh Büyük Hasan-Çobanlı Melik Eşref
Mücadelesi 147

Celayirli Şeyh Büyük Hasan Döneminde Sutaylıların
Durumu 150

Celayirli Şeyh Büyük Hasan Dönemindeki Diğer
Gelişmeler 152

Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın Ölümü 153
Çobanlılar (Âl-i Çoban) 159

Suldus Kabilesinin İlk Dönemi ve Suldusların İlhanlı

Devleti'ndeki Faaliyetleri 159

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan Dönemi [739-744 H. (1338-1343

M.)] 162

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Celayirli Şeyh Büyük Hasan
ve Çobanlı Ailesinin Diğer Üyeleri ile Mücadelesi 162

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Sutaylılarla
Mücadelesi 169

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Öldürülmesi 173

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Ölümünden Sonra
Çobanlıların Durumu 176

Melik Eşref Dönemi [744-758 H. (1343-1357
M.)] 180

Melik Eşref'in Akrabası Olan Çobanlıları Ortadan
Kaldırması ve Faaliyetleri 180

Melik Eşref'in İsfehân Seferi 187

Melik Eşref Dönemindeki Diğer
Gelişmeler 188

Melik Eşref Devrinin Sonu ve Çobanlıların
Yıkılışı 191

Eratnalılar 201

Emîr Eratna'nın İlk Dönemleri ve Anadolu Vâlisi Emîr

Timurtaş'ın Nâ'ibi Olması..... 201
X

	Emîr Timurtaş'ın Ölümünden Sonra Emîr Eratna'nın	
Durumu	204	
	Ebû Sa'îd'in Ölümünden Sonra Emîr Eratna'nın	
Faaliyetleri	206	
	Karanbük Savaşı ve Emîr Eratna'nın Bağımsızlığını İlân	
	Ederek Eratnalı Devleti'ni Kurması	212
	'Alâ'üddîn Eratna Dönemi [744-753 H. (1343-1352	
M.)]	217	
	'Alâ'üddîn Eratna'nın Faaliyetleri	217
	'Alâ'üddîn Eratna'nın Vefatı.....	221
	Muzafferîler (Âl-i Muzaffer)	225
	Muzafferîlerin Kökeni ve İlk Dönemi.....	225
	Emîr Mübârizüddîn Muhammed Muzaffer Dönemi [713-760	
	H. (1314-1359 M.)].....	228
	Muzafferî Hânedanlığının Kuruluşu.....	228
	Emîr Mübârizüddîn'in Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü ile İlk	
Karşılaşması	232	
	Emîr Mübârizüddîn'in Kirmân'ı Fethi	234
	Bam Kalesi'nin Ele Geçirilmesi ve Fûlâdî 'Arablarının	
Yenilgiye Uğratılması	237	
	Çobanlı Emîr Pîr Hüseyin'in Katli ve Emîr Şeyh Ebû	
	Ishak'ın Şîrâz'ı Ele Geçirmesi	238

	Çobanlı Emîr Yağıbastı'nın Emîr Mes'ûdşâh İncü'yu	
Öldürmesi	241	
	Vezir Kadı Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in	
Olayı	243	
	Emîr Şeyh Ebû Ishak'ın Bağımsızlığını İlân Etmesi ve	
Emîr Mübârizüddîn ile Mücadelesi	244	
	Emîr Mübârizüddîn'in Moğol Curmai ve Ugani	
Kabileleri ile Savaşı	248	
	Emîr Şeyh Ebû Ishak'ın Emîr Mübârizüddîn ile Yaptığı	
Antlaşmayı Bozması	250	
	Emîr Mübârizüddîn'in Curmai ve Uganileri Yenilgiye	
Uğratması	252	
	Emîr Mübârizüddîn'in Diğer Faaliyetleri ve	
Ölümü	254	
	İncülular (Âl-i İncü).....	259
	İncüluların Kökeni ve İlk Dönemi.....	259
	Ebû Sa'id'in Ölümünden Sonra İncüluların	
Durumu	265	
	İncülu-Çobanlı İlişkileri.....	267
	Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü'nun Bağımsızlığını İlân Etmesi ve	
İncüluların Kuruluşu	272	
	Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü'nun Faaliyetleri ve	

Serbedârîler	280
Serbedârîler ve Serbedârî Hareketi Hakkında Görüşler	280
Serbedârîlerin İlk Önderi Şeyh Hâlîfe	282
II.VI.III Şeyh Hasan Cûrî'nin Şeyh Hâlîfe'nin Yerine Geçmesi	283
Serbedârîlerin Ortaya Çıkması.....	285
Serbedârîlerin İlk Hükümdarı Emîr 'Abdürrezzâk Dönemi [737-738 H. (1337-1338 M.)].....	288
Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd Dönemi [738-743 H. (1338-1343 M.)]	292
Şeyh Hasan Cûrî'nin Yâzer Kalesi'nden Kurtarılması ve Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd ile Şeyh Hasan Cûrî'nin Müttelik Olmaları...	292
Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Emîr Argunşâh'ı Yenilgiye Uğratması	294
Serbedârîlerin Nişâbûr'u Ele Geçirmeleri.....	295
Serbedârî-Toga Timur Han Savaşı.....	296
Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Herât Üzerine Saldırması ve Şeyh Hasan Cûrî'nin Ölümü	298
Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Mâzenderân Melikleri ve Rüstemdâr Emîri ile Savaşı ve Ölümü.....	301

Emîr Muhammed Aytimur (Aytemür) Dönemi [743-747 H. (1343-1346/1347 M.)]	304
Emîr Kulû İsfendiyâr Dönemi [747 H. (1346-1347 M.)]	307
Emîr Şemsüddîn Fazlullâh Dönemi [747-748 H. (1346-1347/1347-1348 M.)]	309
Hoca Şemsüddîn 'Alî Çeşmî Dönemi [748-753 H. (1347-1348/1352 M.)]	310
Kertler (Âl-i Kert)	316
Kertlerin İlk Dönemi	316
Kert Hânedanlığının Kuruluşu	318
Melik Şemsüddîn Muhammed Dönemi [643-676 H. (1245-1278 M.)]	320
Melik II. Şemsüddîn Muhammed Dönemi [677-705 H. (1278/1279-1305/1306 M.)]	323
Melik Fahrüddîn Dönemi [705-706 H. (1305-1306 M.)]	325
Melik Gıyâsüddîn Muhammed Dönemi [706-729 H. (1306-1329 M.)]	330
Melik III. Şemsüddîn Muhammed [729-730 H. (1329-1330 M.)] ve Melik Hâfız Muhammed Dönemi [730-732 H. (1330-1332 M.)]	332
Melik Mu'izzüddîn Hüseyin Muhammed Dönemi [732-	

Kert-Serbedârî Savaşı335

II.VII.II.VI.II Çağatay Emîri Kazgan'ın Herât'a
Saldırısı336

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Nedenleri

III. I. İç Nedenler345

Moğol Emîrlerinin Güçlenmesi ve Dâhili
Mücadeleleri 345

İdârî Nedenler358

Askerî Nedenler360

Ekonomik Nedenler365

Ticarî Nedenler383

Kültürel Nedenler394

Dış Nedenler 396

SONUÇ400

ÖZET405

ABSTRACT406

KAYNAKÇA407

EKLER453

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Kaynaklar

İlhanlı Devleti'nin 1335-1350 yılları arasındaki yıkılış sürecinin ele alındığı farklı dillerde yazılmış çok sayıda eser bulunmaktadır. Genellikle vakayinâme türünde yazılan bu kaynakların büyük kısmı Farsça'dır. Farsça kaynaklar konu ile ilgili doyurucu ve ayrıntılı bilgiler edinilmesi açısından en önemli kaynaklardır. Farsça kaynaklardan sonra ikincil derecede önemli kaynağımız Arapça kaynaklardır. Bu kaynaklarda özellikle İlhanlı Devleti ile Memlûk Devleti arasındaki ilişkiler bağlamında bilgiler bulunmaktadır. Arapça kaynaklar, Farsça kaynaklarda yüzeysel bir şekilde anlatılan olaylarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermesi itibarıyla da Farsça kaynakları tamamlayıcı niteliktedir. Sınırlı bilgi sağlamakla birlikte Ermeni kaynakları; ayrıca coğrafyaya dâir eserler, seyahatnâmeler ve nümizmatik kaynaklar da konumuz açısından diğer yardımcı kaynaklardır. Kaynaklarımız önem sırasına göre şu şekilde sınıflandırılmıştır.

I. İslâm Kaynakları

Farsça Kaynaklar

İbn Bîbî

el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye

Künyesi Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed 'Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî İbn Bîbî'dir. Rugadî nisbesine bakarak Hazar Denizi'nin güneyindeki Mâzenderân bölgesindeki Rugad şehrinden olduğu söylenebilir. Annesi Bîbî Hâtûn Nişâbûr'un, babası Mecdüddîn Muhammed Tercümân ise Cürcân'ın ileri gelenlerindendi. Celâlüddîn Hârezmşâh'ın müneccimi olan annesi, Sultân ve devlet adamları arasında saygınlığa sahipti. Babası ise dîvân kâtiplerindendi. İbn Bîbî ve

ailesi Celâlüddîn'in 1231 yılındaki ölümü üzerine önce Dimaşk'a, oradan da Türkiye Selçuklu hükümdarı I. 'Alâ'üddîn Keykubâd'ın isteği üzerine Konya'ya gelerek onun hizmetine girdiler. İbn Bîbî babasının 1272 yılındaki ölümünden sonra onun görevlerini devraldı. Daha sonradan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğra reisliğine getirildi. 1282 yılındaki ölümüne kadar Selçukluların hizmetinde bulunan İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynağı olan *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* isimli eserini bitirdikten sonra kendisini methettiği İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi 'Alâ'üddîn 'Atâ Melik Cüveynî'ye takdim etti. II. Kılıçarslan'ın 1192 yılındaki ölümünden itibaren 1281 yılına kadar ki Selçuklu tarihini ihtivâ eden eserde bilhassa I. 'Alâ'üddîn Keykubâd dönemi oldukça ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Eserin tek eksik yanı tarihlendirmeye fazla önem vermemiş olmasıdır.¹ Çalışmada Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han öncesi dönemde Anadolu'da yaşanan olayların anlatımında istifade edilen eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe çevirisi kullanılmıştır.²

Kerîmüddîn Aksarâyî

Müsâmeretü'l-Ahbâr

Aksarâyî nisbesine bakarak Aksaraylı olduğu anlaşılan Aksarâyî muhtemelen XIII. yüzyılın ortalarında doğdu. İyi bir eğitim aldı. İslâmî ilimler, Arap ve Fars edebiyatı alanlarında kendini yetiştirdi. Abaka ve Argun Han dönemlerinde İlhanlıların Anadolu nâ'ibi Mücîrüddîn Emîrşâh'ın maiyetinde çalıştı.

¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 166-167; Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 379-380.

² İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname)*, C. II, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

Emîrşâh'ın öldüğü 1301-1302'ye değin onun maiyetinde kaldı. Daha sonra Gazan Han tarafından Anadolu'daki vakıfların mütevelliliğine getirildi. Ayrıca bir süre Aksaray Kalesi muhafızlığı yaptı. Aksarâyî, Türkiye Selçuklu tarihi için büyük önem arzeden ve bir nevi İbn Bîbî'nin eserini tamamlayıcı nitelikte olan *Müsâmeretü'l-Ahbâr* ve *Müsâyeretü'l-Ahyâr* isimli eserini 1323'de İlhanlı Devleti'nin Anadolu vâlisi Emîr Timurtaş'a sundu.³ Ebû Sa'îd Bahâdır Han ve öncesi dönem için İlhanlıların Anadolu'daki uygulamaları ve Türkmen hareketleri ile ilgili orijinal bilgiler sunan eserin Mürsel Öztürk'ün yaptığı Türkçe çevirisinden yararlanılmıştır.⁴

Niğdeli Kadı Ahmed

el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk

Kadı Ahmed 1286 yılında dünyaya geldi. Hayatı ile ilgili bilgi edinebildiğimiz tek kaynak olan eseri *el-Veledü's-Şefik*'e göre Türkistân asıllı ve Hoten Türkmenlerindendir. Ailesi 1203-1204 yıllarında Anadolu'ya gelip Niğde'ye yerleştiği için Negîdî (Nigîdî) nisbesini aldı. Eserini yazdığı 1333 yılına kadar kadılık yaptı. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1333 yılından sonra vefat ettiği düşünülmektedir. Zamanımıza ulaşan eseri *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk*'i dönemin İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd

³ Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27 (1943), s. 389-390; İsmail Aka, "Aksarâyî", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 293.

⁴ Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Bahâdır Han ile veziri Gıyâsüddîn Muhammed'e ithaf etmiştir.⁵ Selçuklu tarihi ile ilgili özet bilgiler veren eser daha ziyade Anadolu'nun o dönemdeki sosyal ve kültürel tarihi için önem taşımaktadır. Eseri Ali Ertuğrul, Türkçe'ye tercüme etmiş ve yayınlamıştır.⁶

Anonim Selçuknâme

1363 yılında Eratnalılar devrinde bir Selçuklu şehzâdesi adına kaleme alınan eserin müellifi bilinmemektedir. Büyük Selçuklulardan başlayıp Türkiye Selçukluları sonuna kadar ki Selçuklu tarihini muhtasar olarak aktaran eser, Anadolu'daki Moğol faaliyetleri ve uygulamaları ile Türkmenlerin durumu hakkında özgün bilgiler içermektedir.⁷ Feridun Nafiz Uzluk eseri Türkçe çevirisiyle birlikte yayınlamıştır.⁸

Reşîdüddîn Fazlullâh

Câmi'ü't-Tevârîh

Reşîdüddîn'in künyesi Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. 'Îmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle 'Âlî et-Tabîb el-Hemedânî'dir. XIII. yüzyılın ilk yarısının sonlarında Hemedân'da dünyaya geldi. Devlet adamlığı, tabipliği, âlim ve tarihçi kimliği ile tanınan Reşîdüddîn, İlhanlı Devleti

⁵ Köprülü, *a.g.m.*, s. 391; Ali Ertuğrul, "Niğdeli Kadı Ahmed", *DİA*, C. Ek II (gözden geçirilmiş 3. basım), Ankara 2019, s. 355-356.

⁶ *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, İnceleme-Çev. Ali Ertuğrul, C. I-II, Ankara 2015.

⁷ Köprülü, *a.g.m.*, s. 392.

⁸ *Anonim Selçuknâme*, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.

tarihinin en özel isimlerinden biridir. Onun Gazan Han'ın emri ile yazmaya başladığı ve modern anlamda ilk Dünya tarihi olarak kabul edilen eseri *Câmi'ü't-Tevârih*, İlhanlı tarihi araştırmalarının başucu eseri kabul edilmektedir.⁹ Ebû Sa'îd öncesi dönemleri anlatırken, özellikle Gazan Han dönemini ele alırken yararlandığımız bu kıymetli eserin birçok neşri yapılmıştır. Çalışmada Muhammed Rûşen ve Mustafâ Mûsevî'nin yaptığı neşir ile Karl Jahn'ın neşri birlikte kullanılmış¹⁰, eserin Türkçe tercümesinden de istifade edilmiştir.¹¹

Vassâf

Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sar (Târîh-i Vassâf)

Tam künyesi Şerefüddîn 'Abdullâh b. 'İzzüddîn Fazlullâh b. Ebû Na'îm-i Yezdî'dir. 1257 yılında Şîrâz'da dünyaya gelen müellif, Ölceytü Han tarafından verilen "Vassâfu'l-Hazrat" ve bunun kısaltılmış şekli olan "Vassâf" lakabıyla bilinmektedir. Aldığı iyi eğitimin ardından İlhanlı Devleti'nde dîvânda çalışmaya başlayan Vassâf, adıyla anılan eseri *Târîh-i Vassâf*'ı yazmaya 1297-1298 yılında başladı. Eserinin 3 cildini 1303'de onu himayesi altına alan vezir

⁹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 260 vd.; Şeşen, *a.g.e.*, s. 234-236; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî, *DİA*, C. XIX, İstanbul 2008, s. 19-21; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârih", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 132-134.

¹⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, C. II, Tas. ve Tahşîye Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî, Tehrân 1373; Reşîdüddîn Fazlullâh b. 'Îmâdüddeve Ebû'l-Hayr, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî Dâstân-i Gâzân Hân*, Neşr. Karl Jahn, London 1940.

¹¹ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih* (İlhanlılar Kısım), Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara 2013.

Reşîdüddîn Fazlullâh ve Sa'düddîn Sâvecî'nin girişimleriyle Sûriye seferinde olan Gazan Han'a sundu. 1312 yılında Reşîdüddîn'in ön ayak olmasıyla Sultâniyye'de Ölceytü Han ile görüşerek eserinin dördüncü cildini ona sundu. Beşinci cildi 1328'de bitiren Vassâf, 1329-1330 yılında vefat etti.¹² Onun Cüveynî'nin Târîh-i Cihân Güşâ'sına zeyl olarak yazdığı, asıl adı *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sar* olan eseri *Târîh-i Vassâf*, 1258-1328 yılları arasındaki İlhanlı ve Moğol tarihi; ayrıca Fârs, Şebânkâre, Kirmân ve Luristân bölgelerinin mahallî tarihini ele almaktadır.¹³ Çalışmada eserin 'Abdulmuhammed Âyetî'nin Bombay baskısından yaptığı özet kullanılmıştır.¹⁴

Hamdullâh Müstevfî Kazvinî

Târîh-i Güzîde

1281 yılında Kazvîn'de dünyaya geldi. Arap kökenli olan büyük dedesi Emînüddîn Nasr ile dedesi ve babası Irâk'ın müstevfisi oldukları için aile *Müstevfîyân* olarak tanınmaktadır. Ölceytü Han devrinde kâtip olarak sıvrılan Hamdullâh, Reşîdüddîn'in hizmetinde çalıştı. 1311'de Kazvîn, Ebher, Zencân ve Târimeyn'i malî olarak denetlemekle görevlendirildi. Reşîdüddîn'in

¹² Şeşen, *a.g.e.*, s. 238-239; Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 558; a. mlf., "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Belleten*, LXX/258 (2006), s. 501-503.

¹³ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, Haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 301; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Vol. III, Cambridge 1956, s. 67; Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak", s. 504.

¹⁴ 'Abdulmuhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Pijûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, Tehrân 1383.

öldürülmesiyle kısa bir süre güven kaybına uğradı. Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın Reşîdüddîn'in oğlu Gıyâsüddîn Muhammed'i 1327 yılında vezirliğe tayin etmesi ile onun yanında çalışmaya devam etti. Gıyâsüddîn Muhammed'in ölümünün ardından devlet işlerini bıraktı ve kendini eserlerini yazmaya adadı. Hamdullâh Müstevfî, 1340 yılından sonra Kazvîn'de vefat etti.¹⁵ En mühim eserleri *Zafernâme*, *Târîh-i Güzîde* ve *Nüzhetü'l-Kulûb*'dür. Çalışmada kullanılan *Târîh-i Güzîde* isimli eseri Farsça bir genel tarihtir. Hamdullâh Müstevfî eseri 1330 yılında hâmisi Gıyâsüddîn Muhammed'e sunmuştur. Reşîdüddîn'in Câmi'ü't-Tevârîh'i esas alınarak yazılan eser, Câmi'ü't-Tevârîh'in özeti ve devamı sayılmaktadır.¹⁶ Eserin konumuz açısından önemi, Hamdullâh Müstevfî'nin birebir şahit olduğu, İlhanlı Devleti'nin yıkılışını hazırlayan Ebû Sa'îd dönemi ile ilgili orijinal bilgiler vermesinden kaynaklanmaktadır. Eserin 'Abdülhüseyin Nevâ'î tarafından yapılan Farsça neşri ve Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe çevirisi birlikte kullanılmıştır.¹⁷

Şebânkâre'î

Mecma'u'l-Ensâb

Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkâre'î, XIII. yüzyılın sonlarında Fârs bölgesinin Şebânkâre kentinde dünyaya geldi. Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın saray şâiri olarak bilinmekle birlikte Ebû Sa'îd'in veziri Gıyâsüddîn Muhammed

¹⁵ Günaltay, *a.g.e.*, s. 310-311; Şeşen, *a.g.e.*, s. 240; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 454; Browne, III, s. 87.

¹⁶ Günaltay, *a.g.e.*, s. 312; Şeşen, *a.g.e.*, s. 241; Özaydın, *a.g.m.*, s. 454.

¹⁷ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. 'Abdülhüseyin Nevâ'î, İrân 1339/Türkçe Çev. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018.

tarafından himaye gördü ve 1332-1333 yılında yazmaya başladığı eseri *Mecma'u'l-Ensâb*'ı ona ithaf etti. Gıyâsüddîn Muhammed'in evi 1336 yılında yıkılınca eserin orijinal nüshası kayboldu. Eseri yeniden yazmak zorunda kalan Şebânkâre'î 1337 yılında tamamladığı eseri 1343 yılında Çobanlılardan Emîr Pîr Hüseyin'e sundu. Şebânkâre'î'nin ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Buna karşın Bosworth yaklaşık olarak 1358 yılında vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁸ *Mecma'u'l-Ensâb* genel bir tarih kitabı olması dışında Güney Fârs'daki Luristân, Şebânkâre ve Hürmüz bölgeleri hakkında bilgi veren ilk tarih kitabıdır.¹⁹ Müellifin Ebû Sa'îd ve sonrası dönemlerde yaşanan olayların birebir şâhidi olması itibariyle *Mecma'u'l-Ensâb* orijinal ve kıymetli bilgiler içermektedir. Eser Feryûmedî'nin zeyliyle birlikte Mîr Hâşim Muhaddis tarafından neşredilmiştir.²⁰

Aharî

Târîh-i Şeyh Üveys

Tam künyesi Ebû Bekir el-Kutbî el-Aharî olan müellif hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Eser, Celayirlilerin kudretli hükümdarı Şeyh Üveys adına kaleme alınmıştır. Aharî eseri Şeyh Üveys adına kaleme almakla birlikte ilginç şekilde bu dönemle ilgili fazla bilgi vermemektedir. Eseri ilim âlemine tanıtan J. B. Van Loon, Abaka Han'dan başlayarak Şeyh Üveys'in 1359 yılında Tebrîz'i fethi ile sona eren bölümün yer aldığı 134-184 varakları ve tüm bölümlerinin

¹⁸ Rıza Kurtuluş, “Şebânkâreî”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 390-391.

¹⁹ *a.g.m.*, s. 391.

²⁰ Muhammed b. 'Alî b. Muhammed Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tah. Mîr Hâşim Muhaddis, Tehrân 1376.

İngilizce tercümesini 1954 yılında Lahey’de yayınlamıştır.²¹ *Târîh-i Şeyh Üveys*, XIV. yüzyılda İlhanlı Devleti’nin batı kısmındaki topraklarının tarihi için önemli bir başvuru kaynağıdır. İlhanlı Devleti’nin yıkılış sürecinde yaşanan olaylar ile Celayirli Devleti’nin kurucusu Emîr Şeyh Hasan dönemi hakkında, bilhassa Celayirli-Çobanlı mücadelesi hususunda yararlanılan en temel kaynaklardan biridir.²²

Zeynüddîn Kazvînî

Zeyl-i Târîh-i Güzîde

Celayirli devri müelliflerinden Zeynüddîn Kazvînî, Sultân Ahmed devrinin ileri gelen kişilerinden biriydi. 1391-1399 yılları arasında yazdığı eserine babası Hamdullâh Müstevfî’nin *Târîh-i Güzîde* isimli eserini noktaladığı tarihten devam etmiştir. 1341-1342/1343-1344 yılı olaylarını özetleyip, 1344-1345 yılından başlatarak 1391-1392’ye kadar yıl esasına göre kaleme almıştır.²³ Eser yazıldığı dönemde Azerbâyçân, Irâk-ı ‘Arab ve çevresinin tarihini merkeze alan bir niteliktedir. Bu sebeple bu bölgelere hâkim olan Celayirliler ve Çobanlıların

²¹ Felix Tauer, “Timurlular Devrinde Tarihçilik”, Yazarın Müsveddesinden Türkçe’ye Çev. A. Ateş, *Belleten*, XXIX/113 (1965), s. 55.

²² Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta’rîkh-i Shaikh Uwais*, Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon, Lahey 1954.

²³ Charles Melville, “Hamd Allâh Mustawfî’s *Zafarnâmah* and the Historiography of the Late Ilkhanid Period”, *Iran and Iranian Studies in Honor of Iraq Afshar*, Ed. Kambiz Eslami, Zagros, Princeton 1998, s. 2.

tarihi ile ilgili çok orjinal bir kaynaktır. Eserin İrec Afşâr tarafından yapılan neşri kullanılmıştır.²⁴

Hâfız-ı Ebrû

Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî

Timurlular devrinin önemli tarihçilerinden Hâfız-ı Ebrû'nun tam künyesi Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû'dur. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Herât'ta dünyaya geldi. Herevî olarak bilinmesine rağmen nisbesinden Hâflı olduğu anlaşılmaktadır. İlk eğitimini Hemedân'da aldıktan sonra ilerleyen yıllarda Timur'un sarayına girdi ve buradaki önemli âlimlerden biri oldu. Onun maiyetinde Halep ve Dimaşk seferlerine katıldı. Timur'un ölümünden sonra oğlu Şâhruh ve torunu Şehzâde Baysungur tarafından himaye gördü. Ölümüne kadar Şâhruh'un tarihçisi olan Hâfız-ı Ebrû, 1430 yılında Zencân yakınlarında vefat etti.²⁵ *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, Yakın Doğu coğrafyası açısından İlhanlı Devleti'nin yıkılışı ve Timur'un seferleri arasındaki çalkantılı dönem hakkında yazılmış en temel kaynaktır. Son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdır Han dönemi ve onun ölümünden sonraki olaylarla ilgili bilgi veren tek otorite kabul edilmektedir.²⁶ Gazan Han'ın ölümü ve Ölceytü Han'ın cülûsu ile başlayan, Câmi'ü't-Tevârih'in devamı niteliğindeki

²⁴ Zeynüddîn b. Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Zeyl-i Târih-i Güzîde*, Haz. İrec Afşâr, Tehrân 1372.

²⁵ Günaltay, *a.g.e.*, s. 366; Şeşen, *a.g.e.*, s. 242; Tauer, *a.g.m.*, s. 53; DİA, "Hâfız-ı Ebrû", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 89; Browne, III, s. 424.

²⁶ Charles Melville, "Hamd Allâh Mustawfî's *Zafarnāmah* and the Historiography of the Late Ilkhanid Period", *Iran and Iranian Studies in Honor of Iraq Afshar*, Ed. Kambiz Eslami, Princeton, Zagros 1998, s. 1.

eserden gölge hanlar dönemi, Celayirliler, Çobanlılar, Muzafferîler, Serbedârîler ve Kertlerle ilgili olayların anlatımında fazlasıyla yararlanıldı. Hânâbâ Beyânî tarafından neşredilen eser çalışmada kullanan en temel kaynağımızdır.²⁷

Mu'înüddîn Natanzî

Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî

Mu'înüddîn Natanzî'nin eseri *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî* genel bir tarihtir. Müellif eserini 1414 yılında Şâhruh'a ithaf etmiştir.²⁸ Eserin ilk bölümleri Reşîdüddîn'in *Câmi'ü't-Tevârîh*'ine dayanmaktadır.²⁹ Gölge hanlar dönemi ile Celayirliler, Çobanlılar, Muzafferîler ve İncülular dönemi ile ilgili bilgi edindiğimiz eserde bazı tutarsızlıkların olduğu gözden kaçmamaktadır. Yine de konumuzla ilgili önemli bir kaynak olan ve diğer eserlerle karşılaştırma yapılarak kullanılan eserin Pervîn İstahrî tarafından yapılan neşrinden yararlanılmıştır.³⁰

Fasîh-i Hâfî

Mücmel-i Fasîhî

Timurlu dönemi devlet adamı ve tarihçilerinden Fasîh-i Hâfî, 1375 yılında Herât'ta dünyaya geldi. Aslen Horâsân'ın Hâf şehrindendir. Şâhruh döneminde dîvânda çalışmış, daha sonra malî işlerle ilgili görevlerde bulunmuştur. 1441

²⁷ Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, Neşr. Hânâbâ Beyânî, Tehrân 1317.

²⁸ Tauer, *a.g.m.*, s. 57.

²⁹ Melville, "Between Tabriz and Herat", s. 31.

³⁰ Mu'înüddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî*, Neşr. Pervîn İstahrî, Tehrân 1383.

yılında ya da bir süre sonra vefat etmiş olduğu düşünülmektedir. Ona ün kazandıran eseri *Mücmel-i Fasîhî* isimli Farsça eseridir. Eserde Hz. Âdem'den kendi dönemine kadar İslâm dünyasındaki olayları kronolojik sırayla oldukça sade bir şekilde anlatmaktadır.³¹ Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî eseri 3 cilt halinde neşretmiş olup bu neşrin II. cildinden istifade edilmiştir.³²

Şerefüddîn 'Alî Yezdî

Zafernâme

Şerefüddîn 'Alî Yezdî, XIV. yüzyılın sonlarında Yezd yakınlarındaki Teft şehrinde dünyaya geldi. Şâhruh'un kendisine *Cenâb-ı Mahdûmî* şeklinde hitap etmesi nedeniyle *Mahdûm* lakâbını aldı. İlmî konularda kendini yetiştirerek dönemin önemli mutasavvıfları arasına girdi. Şâhruh ve oğlu Şehzâde İbrâhîm'in hizmetinde bulundu. Kısa sürede herkes tarafından tanınan bir âlim durumuna geldi. İbrâhîm'in ölümünün ardından Şâhruh'un torunu Şehzâde Muhammed'in maiyetine giren Yezdî, sonrasında Herât'a giderek Uluğ Bey'in hizmetine girdi. 1454 yılında doğum yeri olan Teft'te vefat etti.³³ Timur ve sülâlesinin tarihine odaklanarak yazdığı *Zafernâme* adlı eserini Şâhruh'un oğlu Şehzâde İbrâhîm'in isteği üzerine kaleme aldı. *Zafernâme* gerek üslûbu, gerek dönem hakkında başka kaynaklarda olmayan bilgileri ihtivâ ediyor olması sebebiyle kıymetli bir

³¹ Rıza Kurtuluş, "Fasîh-i Hâfî", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 214; Tauer, *a.g.m.*, s. 58; Browne, III, s. 427-428.

³² Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II, Neşr. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî, Tehrân 1386.

³³ Kaan Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdi", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 550-551; Tauer, *a.g.m.*, s. 60; Günaltay, *a.g.e.*, s. 370-371; Şeşen, *a.g.e.*, s. 243-244; Browne, III, s. 364.

kaynaktır.³⁴ Eserde Timur öncesi dönemle ilgili de kıymetli bilgiler vardır. Bu sebeple İlhanlı devri ile Timurlu devri arasında bir geçiş devri olan İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde meydana gelen olaylarla ilgili yeri geldikçe esere müracaat edilmiştir. Çalışmada Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık ve 'Abdülhüseyin Nevâ'î'nin 2 cilt halinde yaptığı neşirden faydalanılmıştır.³⁵

Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk Semerkandî

Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn

Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk Semerkandî, 1413'de Herât'ta doğdu. İlk olarak babasının tadrîsinden geçen müellif, daha sonra Herât Medresesi'nde devrin tanınmış hocalarından eğitim aldı. Daha sonra Şâhruh'un beğenisini kazanarak ölümüne kadar ona hizmet etti. Şâhruh'un ölümünün ardından onun torunları şehzâdelere hizmet etmeye devam etti. Semerkandî, 1482'de Herât'ta vefat etti.³⁶ Onun en kıymetli eseri, *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*'dir. Eser, İlhan Ebû Sa'îd'in 1317'de tahta çıkması ve Timurlu hükümdarı Ebû Sa'îd'in 1469'daki ölümü arasındaki dönemin tarihidir ve ağırlıklı olarak Azerbâycan, Horâsân ve Hindistan'da meydana gelen olayları anlatmaktadır.³⁷ Çalışmada gölge hanlar dönemi ve İlhanlı coğrafyasının 1350 yılına kadar ki

³⁴ Tauer, *a.g.m.*, s. 59-60.

³⁵ Şerefüddîn 'Alî Yezdî, *Zafernâme*, C. I-II, Neşr. Seyyid Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık-'Abdülhüseyin Nevâ'î, Tehrân 1387.

³⁶ Orhan Bilgin, "Abdürrezzâk es-Semerkandî", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 299; Günlaltay, *a.g.e.*, s. 384-385; Şeşen, *a.g.e.*, s. 244-245; Browne, III, s. 428-429.

³⁷ Charles Melville, "Between Tabriz and Herat: Persian historical writing in the 15 th century", *Iran und iranisch geptagte Kulturen*, Ed. M. Ritter et al., Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 2008, s. 31; Browne, III, s. 429.

siyasî tablosu hakkında faydalanılan eserin 'Abdülhüseyin Nevâ'î'nin neşrettiği II. cildi kullanılmıştır.³⁸

Devletşâh

Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ)

1427 yılında dünyaya gelen Devletşâh b. Bahtışâh Semerkandî, Şâhruh'un nedimlerinden Emîr 'Alâ'üddevle İsferyânî'nin oğludur. Ailesinin İsferyânî'den Semerkand'a gelip yerleştiği düşünülmektedir. *Semerkandî* nisbesi ise Semerkand'ta doğduğunun göstergesidir. Gördüğü iyi eğitimin ardından Timurlu şehzâdelerinin himayesine girerek hayatının büyük kısmını onların yanında geçirdi. Devletşâh, yaşadığı dönemin karışık bir dönem olması nedeniyle devlet işleri ile ilgilenmeyi tercih etmedi. Vaktini Herât yakınlarındaki çiftliğinde kitap yazmakla geçirdi ve 1495 yılında vefat etti. En meşhur eseri 1487 yılında bitirip 'Alî Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği *Tezkiretü's-Şuarâ* isimli eseridir. Farsça yazan şâirlerle ilgili genel nitelikte bir tezkire olan eser, anlattığı şâirleri himaye eden kişiler hakkında bilgi vermesi ve dönemin sosyal tarihini yansıtmaları bakımından tarihî açıdan büyük öneme sahiptir.³⁹ Eser Necati Lügal tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, çalışmada bu tercümeden yararlanılmıştır.⁴⁰

³⁸ Kemâlüddîn 'Abdürrezzâk Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn Mecma'-ı Bahreyn*, 2. Çâp, Neşr. 'Abdülhüseyin Nevâ'î, Tehrân 1372.

³⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 246-247; Ayla Demiroğlu, "Devletşâh", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 244; Browne, III, s. 437.

⁴⁰ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ)*, C. I-II-II-IV, Çev. Necati Lügal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Mîrhând

Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, aslen Buharalı olup, 1433-1434 yılında Belh'te doğdu. Eğitim için gittiği Herât'ta devrin ünlü veziri ve âlimi 'Alî Şîr Nevâî tarafından fark edildi. İnşâ sanatındaki yeteneği ve tarihe duyduğu ilgi nedeniyle onun himayesine mazhar olarak vaktinin çoğunluğunu 'Alî Şîr Nevâî'nin kütüphanesinde geçirdi. Dönemin seçkin âlimlerinden oluşan ilim meclisinde kendisine yer buldu. Mîrhând, 1498 yılında Herât'ta vefat etti.⁴¹ Onun vakayinâme türünde yazdığı, 7 ciltten oluşan *Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* adlı eseri yaradılıştan 1523 yılına kadar gelmektedir. Müellifin ömrü eserinin yedinci cildini tamamlamaya yetmediğinden eksik cildi ölümünden sonra torunu Hândmîr tamamlamıştır. Eserden gölge hanlar dönemi ve İlhanlı Devleti'nin yıkılışının ardından İlhanlı coğrafyasında kurulan devletlerin 1350 yılına kadar ki tarihleri ile ilgili bilgi sağlanmıştır. Çalışmada yararlanılan öncelikli kaynaklardan biri olan eserin tashîh ve tahşîyesi Cemşîd Kiyânfer tarafından yapılan IV. ve V. cildinden istifade edilmiştir.⁴²

⁴¹ İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 156; Günaltay, *a.g.e.*, s. 399-400; Şeşen, *a.g.e.*, s. 247-248; Tauer, *a.g.m.*, s. 62; Browne, III, s. 432.

⁴² Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. IV-V, Tas. ve Tahşîye. Cemşîd Kiyânfer, Tehrân 1380.

Hândmîr

Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer

Düstûrû'l-Vüzerâ

1474-1475 yıllarında Herât'ta doğan Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr saygın bir aileye mensuptu. Anne tarafından Mîrhând'ın torunu idi. Dedesinin tedrîsinden geçtikten sonra 'Alî Şîr Nevâî ekolünde yetişerek onun yakınları arasına girdi. Zamanla devrin önemli âlimlerinden biri oldu. 'Alî Şîr Nevâî'nin ölümünden sonra son Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara'nın oğlu Bediüzzaman ve daha sonra Babür hükümdarı Hümayun'un hizmetine girdi. 1534 ve 1536 yılları arasındaki ölümüne kadar onun hizmetinde kaldı.⁴³ Müellifin kullanılan ilk eseri olan *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, 3 ciltten oluşan ve 1524 yılına kadar gelen genel bir Dünya tarihidir. Konumuz hakkında ayrıntılı bilgi bulunan eserin III. cildinden faydalanılmıştır.⁴⁴

Müellifin yararlanılan bir diğer eseri muhtelif devletlerde vezirlik yapan ünlü kişilerin biyografilerinden oluşan *Düstûrû'l-Vüzerâ* isimli eseridir. Eser Sa'îd Nefîsî tarafından neşredilmiş olup çalışmada bu neşir kullanılmıştır.⁴⁵

⁴³ Günaltay, *a.g.e.*, s. 405; Şeşen, *a.g.e.*, s. 248-249; Tauer, *a.g.m.*, s. 63; İsmail Aka, "Hândmîr", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 550-551; Browne, III, s. 434.

⁴⁴ Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, Tehrân 1333.

⁴⁵ Gıyâsüddîn Hümâmiddîn Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, Neşr. Sa'îd Nefîsî, Tehrân 1976.

Yahyâ Kazvînî

Lübbü't-Tevârih

Kazvînli bir seyyid ailesine mensup olan Mîr Yahyâ b. 'Abdullatîf Hüseyinî el-Kazvînî, 1481 yılında dünyaya geldi. İyi bir eğitim sürecinden geçti. Daha sonra Safevî hükümdarı Şâh I. Tahmasb'ın himayesi altına girdi. Üst düzey bir konumdayken kendisini kışkırtıcıların Sünnî olduğu yönünde şikâyetleri sonucu Tahmasb'ın gözünden düştü. Hükümdar onun ve ailesinin derhal yakalanmasını ve İsfahân'da hapsedilmesini buyurdu. Yakalanan Kazvînî İsfahân'a götürüldü ve 1555 yılında orada vefat etti.⁴⁶ Müellifin Seyyid Celâlüddîn Tehrânî tarafından neşredilen eseri *Lübbü't-Tevârih* konumuzla ilgili başvurulan kaynaklar arasındadır.⁴⁷

Kâdî Ahmed Gaffârî

Târîh-i Cihân Ârâ

Yaklaşık olarak 1494-1495 yılında Kazvîn'de doğdu. Tanınmış, aydın bir ailenin üyesiydi. İyi bir eğitim aldı. Babasının izinden giderek kadılık yaptı. Safevî hükümdar ve şehzâdeleri ile dostane ilişkilere sahipti. 1567 yılında Deybül'de vefat eden Gaffârî'nin konumuz açısından göze çarpan eseri *Târîh-i Cihân Ârâ*'dır. İslâm öncesi dönemden 1565 yılına kadar gelen muhtasar bir genel tarih olan eserden⁴⁸ de zaman zaman istifade edilmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Rıza Kurtuluş, "Mîr Yahyâ Kazvînî", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 158.

⁴⁷ Yahyâ b. 'Abdullatîf el-Hüseyinî el-Kazvînî, *Kitâb-ı Lübbü't-Tevârih*, Haz. Seyyid Celâlüddîn Tehrânî, Tehrân 1314.

⁴⁸ Sâdık Seccâdî, "Gaffârî", *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 280.

⁴⁹ Kâdî Ahmed Gaffârî Kazvînî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Tehrân 1338.

Arapça Kaynaklar

Ebû'l-Fidâ

Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer

Tam künyesi el-Melikü'l-Mü'eyyed 'Îmâdüddîn İsmâ'îl b. 'Alî olan Ebû'l-Fidâ, 1273 yılında Dımaşk'ta dünyaya geldi. Selâhaddîn Eyyübî'nin yeğeni olan Hama hâkimi Takiyyüddîn Ömer'in neslinden gelmektedir. Küçük yaşlarda Haçlılara karşı yapılan birçok sefere katıldı. Kal'atü'r-Rûm (Rum Kale) ve Ermeni Krallığı'na yapılan seferlerde aktif şekilde rol aldı ve büyük başarı gösterdi. Daha sonra Moğollarla yapılan savaşlarda yer aldı. İyi bir savaşçı ve idâreci olduğu kadar ilmî ve edebî konularda da kendini yetiştirmişti. Birçok önemli hocadan fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya ve nahiv gibi konularda dersler aldı. Eyyübîler Hama yönetimini kaybedince Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed ile görüşerek Hama nâ'ibi olmayı başardı. el-Melikü'n-Nâsır'ın güvenini kazanarak 1312 yılında *el-Melikü's-Sâlih* ünvanıyla Hama Meliki oldu. 1320'de el-Melikü'n-Nâsır'dan *Sultân* ünvanını ve *el-Melikü'l-Mü'eyyed* lakabını aldı. Burada başarılı bir yönetim sergileyen ve her kesimin sevgisini kazanan Ebû'l-Fidâ 1331 yılında Hama'da vefat etti.⁵⁰ Onun en tanınan eseri yaratılıştan 1329 yılına kadar olan olayları ele aldığı genel bir tarih olan *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* isimli

⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, "Ebû'l-Fidâ", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 320;

Günaltay, *a.g.e.*, s. 204-209; Şeşen, *a.g.e.* s. 178-179.

eseridir. Çalışmada eserin IV. cildinden konuyla ilgili yeri geldikçe istifade edilmiştir.⁵¹

Nuveyrî

Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb

1279'de Yukarı Mısır (Saîd) ın Kûs beldesinde dünyaya gelen Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdolvahhâb en-Nuveyrî, aslen Nuveyre köyüne mensuptur. Babası Memlûk Devleti'nde dîvân kâtibiydi. İlk eğitimini Nuveyre'de tamamladıktan sonra Kâhire'de Arapça, hâdis, edebiyat, tarih ve inşâ dersleri aldı. Sultân el-Melikü'n-Nâsır Muhammed devrinde dîvânda çalıştı. Çeşitli vakıf ve medreselerde yöneticilik yaptı. el-Melikü'n-Nâsır'ın güvenini kazanarak onun özel hizmetine tayin edildi. Daha sonra gözden düştü ve Trablus'a gönderildi. Burada dîvânü'l-inşâ reisliği yaptı. Bir süre sonra Kâhire'ye dönerek yine dîvânda görev aldı. 1333'de Kâhire'de vefat etti.⁵² Onun tek ve en önemli eseri *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* isimli ansiklopedik eseridir. İlhanlı tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgiler ihtiva eden eserden özellikle Ebû Sa'îd devrinde meydana

⁵¹ el-Melikü'l-Mü'eyyed 'Îmâdüddîn İsmâ'îl Ebî'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, IV. Cüz, Tah. Seyyîd Muhammed 'Abdüllatîf el-Hatîb vd., Matba'atü'l-Hüsniyye el-Mısriyye.

⁵² Mustafa Öz, "Nüveyrî", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 304-305; Şeşen, *a.g.e.*, s. 180-181; Günaltay, *a.g.e.*, s. 251; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûklerde Tarih ve Tarihçiler*, Ankara 2020 s. 135.

gelen olayların anlatımında fazlaca yararlanılmıştır. el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn tarafından neşredilen eserin XXXIV ve XXXV. cildi kullanılmıştır.⁵³

Safedî

A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr

Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, 1297 yılında Safed'de doğdu. Babası 'İzzüddîn Aybeg, Türk Bahrî Memlûk emîrleri arasındaydı. Safed'de çeşitli âlimlerden Arap grameri, hâdis, mantık ve aklî ilimlerle ilgili dersler aldı. Daha sonra devrin en güzide ilim merkezlerinden Dımaşk'a geldi. Burada yine devrin ünlü hâdis ve tarihçilerinin, kâtip ve ediplerinin derslerine katıldı. Önce Safed'de, sonra Dımaşk ve Kâhire'de kâtip ve inşâ kâtiplikleri icrâ etti. Haleb dîvân-ı inşâ sır kâtipliği ve Dımaşk beytûlmâl vekilliği görevlerinde bulundu. Sonra bürokratik görevleri bıraktı. Dımaşk ve Haleb'de müderrislik yaptı ve kitap yazmakla uğraştı. 1363 yılında Dımaşk'ta vefat etti.⁵⁴ Çalışmada onun biyografik bir eser olup çağdaşı olan önemli kişilerin hayatlarını anlattığı *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr* eserinin I. ve II. cildinden yararlanılmıştır.⁵⁵

⁵³ Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdolvahhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, C. XXXIV-XXXV; Tah. el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrût 2004.

⁵⁴ İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 447; Ayaz, *a.g.e.*, s. 171-172; Günaltay, *a.g.e.*, s. 326; Şeşen, *a.g.e.*, s. 192-193.

⁵⁵ Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*, C. I-II, Tah. 'Alî Ebû Zeyd vd., Dımaşk 1998.

İbn Kesîr

el-Bidâye ve'n-Nihâye

Busrâ'da 1300 yılında dünyaya gelen İbn Kesîr, 1306'da ailesiyle beraber Dımaşk'a göç etti. Fıkıh konusunda uzman hocalardan dersler aldı ve bu alanda kendini iyi şekilde yetiştirdi. Yine seçkin hocalardan hâdis, tefsir, tarih, kıraat, kelâm dersleri aldı. Hatib, müderris, kıraat âlimi ve müftü olarak görev yaptı, ayrıca mezâlim mahkemesinde üye idi. Tanınmış bir Şâfiî fâkihi olarak Dımaşk'ta dersler verdi, dârü'l-'adl'de üye olarak yer aldı. İbn Kesîr, 1373 yılında Dımaşk'ta vefat etti.⁵⁶ Onun en mühim eseri başlangıçtan 1365-1366 yılına kadar olan olayları kronolojik olarak anlattığı 14 ciltlik *el-Bidâye ve'n-Nihâye* isimli genel İslâm tarihidir. Eserin Mehmet Keskin tarafından yapılan Türkçe tercümesinin XIV. cildinden yararlanılmıştır.⁵⁷

Ömerî

Mesâlikü'l-Ebsâr

Şihâbüddîn b. Fazlullâh el-Ömerî 1301 yılında Dımaşk'ta dünyaya geldi. Nesebi Hz. Ömer'e dayandığı için Ömerî nisbesiyle anılmaktadır. Benî Fazlullâh'a mensup olanlar aşağı yukarı 100 yıldır devlet yazışmalarının yapıldığı dîvân-ı inşâ'da sır kâtibliği yapmaktaydı. Ömerî'nin babası da Sultân'ın özel kâtibiydi. Dımaşk'ta babasından; Kâhire, İskenderiye ve Mekke'de ünlü hocalardan Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelâm, usûl-i fıkıh, arûz, meânî ve beyân dersleri aldı. Kâhire'de kadılık yaptı. Bilhassa el-Melikü'n-Nâsir

⁵⁶ Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 132-133; Günaltay, *a.g.e.*, s. 328; Ayaz, *a.g.e.*, s. 41-42; Şeşen, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, C. XIV, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2017.

Muhammed'in üçüncü saltanat döneminde üst düzey görevler ifâ etti. Kâhire'de dîvân-ı inşâ başkanlığı yaptı. Ancak bir süre sonra Sultân'la sorunlar yaşadı ve görevini bırakmak zorunda kaldı. Daha sonra Dımaşk dîvân-ı inşâsına tayin edildiyse de yine şikâyetler nedeniyle Sultân tarafından görevinden azledildi. Cezalandırılmak üzere Kâhire'ye getirilmesi istendi. Kardeşinin ricası üzerine Dımaşk'ta kalmasına izin verildi. Bu olaydan sonra devlet işlerinden elini çekti ve kendini eserlerini yazmaya adanmıştı. 1349 yılında Dımaşk'ta vefat etti.⁵⁸ En tanınan eseri 17 ciltlik ansiklopedik nitelikte bir eser olan *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*'dır. Eserde yaşadığı dönemde Memlûk Devleti, İlhanlı Devleti, Anadolu Beylikleri ve Celayırlı Devleti tarihi ile ilgili bilgiler mevcuttur. Eserin Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır.⁵⁹

İbn Haldûn

Târih-i İbn Haldûn

Tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı kimliğine sahip, tarih felsefesi ve sosyolojinin ilk büyük temsilcisi olan İbn Haldûn, 1332 yılında Tunus'da dünyaya geldi. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesindendir. Tunus'ta devrin büyük âlimlerinden eğitim aldı. Kur'an, hâdis, dil, fıkıh, felsefe alanlarında kendini yetiştirdi. İlmî açıdan olduğu kadar devlet adamlığı ile de adından söz ettirdi. Tunus, Cezayir, Fas ve Endülüs'te bulunduğu sıralarda bir

⁵⁸ Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 483; Şeşen, *a.g.e.*, s. 189; Ayaz, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çeviri ve Notlar. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

yandan ilimle meşgul oldu. *Kitâbü'l-İber* ya da *el-İber* olarak bilinen genel İslâm tarihinin giriş kısmını oluşturan ve tarih felsefesi ile sosyolojinin temellerinden bahseden *Mukaddime* isimli kitabını tamamlayarak Tunus Sultânı'na sundu. 1382 yılında Memlûk Devleti'ne geldi. Burada büyük ilgi gören ve Memlûk Sultânı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un da saygısını kazanan İbn Haldûn Mısır'da dersler vermeye başladı. Mâlikî başkadılığı ve Kamhiyye Medresesi müderrisliğine getirildi. Onu kıskananların entrikaları ile kadılıktan azledilse de bir süre sonra tekrar eski konumunu elde etti. Aynı zamanda *el-İber* isimli eseri üzerine çalışmalarına devam etti. Esere Mısır ve Doğu İslâm ülkeleri tarihlerini de ekleyerek genel bir tarih kitabı haline getirdi. *Mukaddime*'ye de ilâvelerde bulundu. 1394 yılında tamamladığı eserinin bir nüshasını el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'a takdim etti. O sırada Yakın Doğu'ya gelen Timur tarafından kuşatılan Dimaşk'a giderek Timur'la görüştü ve şehrin aman ile teslim olmasını sağladı. Ölene kadar Kâhire'deki kadılık görevini sürdüren İbn Haldûn, 1406'da burada vefat etti. ⁶⁰ Konumuzla ilgili genel anlamda bilgiler bulunan eserin 'Abdulmuhammed Âyetî tarafından yapılan Farsça çevirisinin IV. cildi oldukça işimize yaramıştır. ⁶¹

Aynî

'Ikdu'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zamân

1361 tarihinde Ayıntab'da dünyaya gelen ve Türk asıllı bir müellif olan Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed

⁶⁰ Ayaz, *a.g.e.*, s. 52; Şeşen, *a.g.e.*, s. 259-261; Günaltay, *a.g.e.*, s. 337-343; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 538-541.

⁶¹ İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, Tehrân 1368.

el-Aynî, bir yandan tahsiline devam ederken bir yandan da Ayıntab kadısı olan babasından ve diğer âlimlerden Kur'an, hadis, hukuk ve fıkıh dersleri aldı. Bir süre burada babasının yerine kadılık yaptı. Babasını kaybettikten sonra memleketinden ayrıldı. Eğitimini Besni, Kâhta, Malatya, Haleb ve Kudüs'te sürdürdü. Daha sonra Kâhire'ye gitti. Burada devrin önemli âlimlerinden dersler aldı. Türkçe bilmesi sayesinde Kâhire'de yönetici kesimin teveccühünü kazanarak çeşitli resmî görevlere tayin edildi. Kâhire muhtesibliği, nâzırı'l-ahbâslık, Mahmûdiyye ve Müeyyediyye Medreselerinde hocalık ve Kâhire'de Hanefî başkadılığı yaptı. Bu görevleri ifa ederken eserlerini yazmaya da vakit ayırdı. Bir süre sonra tüm görevlerinden alınan ve maddî açıdan zor bir dönem geçiren Aynî, 1451 tarihinde Kâhire'de vefat etti.⁶² Aynî'nin en önemli eseri *Târîhu'l-Bedrî* olarak da bilinen *'İkdû'l-Cumân fî Târîhi Ehli'z-Zamân* isimli 1446-1447 yılına kadar gelen 24 ciltlik genel tarihidir. Eser, Aynî ve kardeşi Şihâbüddîn Ahmed tarafından *Târîhu's-Şihâbî* adıyla 8 cilt ve müellif tarafından *Târîhu'l-Bedr fî Evsâfi Ehli'l-'Asr* adıyla 3 cilt olarak ihtisar edilmiştir. İhtisarda eserin orijinalinde olmayan bazı bilgiler de bulunmaktadır. Nevşehirli Damad İbrâhîm Paşa'nın kurduğu bir heyet III. Ahmed adına eserin bir kısmını özetleyerek Türkçe'ye çevirmiştir.⁶³

⁶² Günaltay, *a.g.e.*, s. 349-350; Şeşen, *a.g.e.*, s. 217; Ali Osman Koçkuzu, "Aynî", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 271-272;

⁶³ Cengiz Tomar, "İkdû'l-Cümân", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 25-26; Şeşen, *a.g.e.*, s. 218.

Makrîzî

Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk

Künyesi Takîyüddîn Ebî'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî'dir. 1365 yılında Kâhire'de doğdu. İlimle uğraşan bir aileye mensuptu. Fıkıh, hâdis, kıraat, dil, nahiv, edebiyat ve tarih alanlarında çok sayıda ünlü hocadan ders aldı. 1382 yılında Mısır'a yerleşen İbn Haldûn ile görüşerek onun öğrencilerinden oldu ve büyük ölçüde onu örnek aldı. Daha sonra dîvânda görev aldı. Kâhire câmi'lerinde vaazlar verdi, hâdis müderrisliği, ayrıca Kâhire muhtesibliği, kadı yardımcılığı, hatiplik ve imamlık yaptı. Dimaşk'ta çeşitli medrese ve kurumlarda hoca olarak çalıştı. Kâhire'ye dönünce hâdis dersleri verdi. Uzun bir süre devlet işleriyle ilgilenmedi ve vaktini eserlerini yazmakla geçirdi. Bir süre Mekke'de kalıp burada dersler verdi. Kâhire'ye döndükten sonra eserlerini yazmaya devam etti. 1442'de Kâhire'de vefat etti.⁶⁴ Ortaçağ İslâm dünyasının en ünlü tarihçilerinden biri olan Makrîzî'nin Memlûk Devleti tarihi için en temel başvuru kaynağı, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* isimli eseridir. Çalışma sırasında yararlanılan eserin III. ve IV. cildi kullanılmıştır.⁶⁵

⁶⁴ Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 448-449; Günaltay, *a.g.e.*, s. 352; Ayaz, *a.g.e.*, s. 80; Şeşen, *a.g.e.*, s. 208.

⁶⁵ Takîyüddîn Ebî'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. III-IV, Tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1418/1998.

İbn Tağrıberdî

en-Nücûmu'z-Zâhire

el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi

1409-1410 yılında doğan İbn Tağrıberdî, Türk kökenli bir Memlûk tarihçisidir. Babası azad edilmiş bir memlûk olmakla beraber Dımaşk nâ'ibliği ve Atabekü'l-Asâkirlik gibi üst düzey devlet görevlerinde bulunmuştur. Babasını kaybettiğinde küçük yaşta olan İbn Tağrıberdî, iyi bir eğitim gördü. Devrin önemli âlimlerinden fıkıh, hâdis, nahiv, edebiyat, meânî ve beyân dersleri aldı ve büyük hocaların sohbetlerine katıldı. Tarihe olan ilgisi doğrultusunda kendisine örnek aldığı dönemin büyük tarihçisi Makrîzî'nin öğrencisi oldu. İlmî donanımı kadar aynı zamanda iyi yetişmiş bir askerdi. Emîr olan babasından dolayı askerî olarak belli bir gücü vardı. Devrin önemli devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmuştu. Memlûk Sultânları nezdinde de büyük itibara sahipti. İbn Tağrıberdî, 1470 yılında vefat etti.⁶⁶ Çalışma sırasında müellifin 641'den 1467 yılına kadar gelen *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* isimli eserinden faydalanılmıştır. Eser Türkçe'ye çevrilmiştir.⁶⁷

İbn Tağrıberdî'nin Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* eserinin zeyli olarak kaleme aldığı ve yaklaşık 3.000 kişinin hal tercümesinin bulunduğu *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi* eseri yararlanılan başka bir Arapça

⁶⁶ Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 385-386; Günaltay, *a.g.e.*, s. 390-391; Şeşen, *a.g.e.*, s. 219-220.

⁶⁷ İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, Arapça'dan Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.

kaynaktır. Nebîl Muhammed 'Abdül'azîz tarafından neşredilen eserin III. ve V. cildi kullanılmıştır.⁶⁸

'Abdullâh b. Fethullâh el-Bâğdâdî

Târîhü'd-Düveli'l-İslâmiyye fî's-Şark (Târîh-i Gıyâsî)

XV-XVI. yüzyıla ait olan eser, yaradılıştan 1485 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Eser 1 mukaddime ve 6 fasıldan oluşmaktadır. Çalışmada eserin mevcut olan beşinci faslından yararlanılmıştır.⁶⁹

II. Ermeni Kaynakları

Ermeni kaynakları konumuzla ilgili bazen taraflı olabilecek, güvenilir olmayan bilgiler vermesine rağmen yine de Ebû Sa'îd Bahâdır Han dönemi ve sonrasındaki kaotik ortamı bize Ermeni bakış açısıyla göstermesi noktasında önemlidir. Galstyan'ın Rusça kaleme aldığı ve dilimize *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar* olarak çevrilen eseri⁷⁰ ve Hasan Oktay'ın *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*⁷¹ isimli çalışması araştırdığımız dönemle ilgili yararlanılan Ermeni kaynaklarıdır.

⁶⁸ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yusûf İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, C. III, V, Neşr. Nebîl Muhammed 'Abdül'azîz, Kâhire 1985.

⁶⁹ 'Abdullâh b. Fethullâh el-Bâğdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî), *Târîhü'd-Düveli'l-İslâmiyye fî's-Şark*, Dirâse ve Tah. el-Üstâd Târik Nâfi' el-Hamdânî, Beyrût 2010.

⁷⁰ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusça'dan Çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

⁷¹ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007.

III. Coğrafyaya Dâir Eserler

Hamdullâh Müstevfî Kazvînî

Kitâb-ı Nuzhetü'l-Kulûb

Hamdullâh Müstevfî, coğrafya ve kozmografiyle ilgili bu eseri, Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın ölümünden sonra 1340 yılında bitirmiştir. Eserde İlhanlı ülkesinin idârî taksimâtı, coğrafî ve iktisadî durumu, eyaletlerden toplanan vergiler ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Eserin çalışmamıza iktisadî açıdan katkısı 1336 yılı İlhanlı bütçesini vermesinden ileri gelmektedir. Devletin resmî vesikâlarına dayanması eserin kıymetini daha da artırmaktadır.⁷² Çalışmada eserin Guy Le Strange tarafından yapılan neşrinden faydalanılmıştır.⁷³

Ebû'l-Fidâ

Takvîmü'l-Buldân

Ebû'l-Fidâ'nın coğrafya konusunda yazdığı bu güzide eseri, XIV. yüzyılın ilk yarısında Yakın Doğu'nun coğrafî durumu ile ilgili önemli bilgiler sunar. Çalışmada bu Arapça eserin 'Abdulmuhammed Âyetî tarafından yapılan Farsça

⁷² Şeşen, *a.g.e.*, s. 241-242; Özaydın, *Hamdullah el-Müstevfî*, s. 454-455.

⁷³ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Kitâb-ı Nuzhetü'l-Kulûb*, Ed. Guy Le Strange, Leyden-London 1915.

çevirisini kullandık.⁷⁴ Eser, Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷⁵

Guy Le Strange

Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar

Guy Le Strange'ın İslâm fetihlerinden XV. yüzyıla kadar İslâm dünyasının tarihî coğrafyasını anlattığı bir başvuru kaynağı olan eserin orijinal ismi *The Lands of Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*'dur. İlhanlı coğrafyası ile ilgili oldukça fazla malumat bulunan eser Cengiz Tomar ve Adnan Eskikurt tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷⁶

IV. Seyahatnâmeler

İbn Battûta

İbn Battûta Seyahatnâmesi

Ortaçağ'ın en ünlü Müslüman seyyâhı kabul edilen Muhammed b. 'Abdullâh el-Levâtî et-Tancî İbn Battûta, 1304 yılında Fas'ın Tanca kentinde

⁷⁴ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, Tehrân 1349.

⁷⁵ Ebû'l-Fidâ *Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

⁷⁶ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Haz. Cengiz Tomar-Adnan Eskikurt, İstanbul 2015.

dünyaya geldi. Kuzey Afrika, İlhanlı coğrafyası, Anadolu, Hicaz, Doğu Afrika, Kırım, Altın Orda coğrafyası, Mâverâünnehir, Hârezm, Horâsân, Hindistan, Seylan, Güneydoğu Asya, Çin, Yemen, Sardunya, Granada, Büyük Sahra ve iç Batı Afrika'ya kadar uzanan oldukça geniş bir coğrafyayı gezdikten sonra 1368-1369 yılında Merakeş'te vefat etti.⁷⁷ Müellifin Ebû Sa'îd Bahâdır Han ve sonrası dönemde İlhanlı coğrafyasının siyasî durumu ve Anadolu şehirleri hakkında bizzat görüp tecrübe ettiği şeylerle ilgili çok önemli bir kaynak olan eserinden çalışmada çok istifade edilmiştir. Türkçe'ye tercümesi A. Sait Aykut tarafından yapılan eserin I. ve II. cildi kullanılmıştır.⁷⁸

Marco Polo

Marco Polo Seyahatnamesi

Ortaçağ'ın önemli Batılı seyyâhı Marco Polo, 1254 tarihinde Venedik'te doğdu. Marco Polo'nun, ailesi münasebetiyle ticaretle iç içe bir yaşamı vardı. İlk olarak Papa'nın verdiği bir görevle babası ve amcasıyla beraber Pekin'de Kubilay Han'a gönderildi. 1292 yılında Çin'den geri dönüş yolculuğu başladı. Marco Polo ve kfilesi Hürmüz Limanı'ndan İlhanlı ülkesine de geldiler ve yeni tahta çıkan Gazan Han tarafından ağırlandılar. 1295 yılında Venedik'e geri dönen Marco Polo, 1298 yılındaki Venedik-Cenova Savaşı'nda esir edilip zindana atıldı. Daha sonra serbest kaldı ve 1324 yılında Venedik'te öldü.⁷⁹ Marco Polo seyahatnâmesinde İlhanlı coğrafyası, bilhassa Tebrîz ve diğer İlhanlı

⁷⁷ A. Sait Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 361-363; Şeşen, *a.g.e.*, s. 255-256.

⁷⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I-II, Çev., İnceleme ve Notlar. A. Sait Aykut, İstanbul 2004.

⁷⁹ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 41.

şehirleri hakkında değerli bilgiler verir. Çalışmada eserin Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir.⁸⁰

Yeri geldikçe faydalandığımız diğer seyahatnâmeler Odoric ve Clavijo'nun seyahatnâmeleridir.⁸¹

V. Nümizmatik Kaynaklar

Çalıştığımız dönemle ilgili nümizmatik kaynaklar özellikle gölge hanların hükümdarlık tarihlerinin ve hâkimiyet alanlarının belirlenmesi söz konusu olduğunda büyük öneme sahiptir. Tuncay Aykut ve Şennur Aydın'ın yayına hazırladığı *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*⁸², Ömer Diler'in *Ilkhanids*⁸³, İbrahim-Cevriye Artuk'un *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî*

⁸⁰ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen, Giriş ve Notlar. Stephane Yerasimos, İstanbul 2019.

⁸¹ Songja Lee, “Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330) (Giriş-Tercüme-Notlar)”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015; Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri)*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren Kâmil Doruk, İstanbul 1993.

⁸² *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yay. Haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, İngilizce Çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu, İstanbul 1992.

⁸³ Ömer Diler, *Ilkhanids*, Ed. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-J. C. Hinrichs, İstanbul 2006.

*Sikkeler Kataloğu*⁸⁴ nun II. cildi, Behrâm 'Alâ'edînî'nin *Sikkehâ-yı Îrân- Dovre-yi Îlhânân-ı Moğûl*⁸⁵ , Badarch Nyamaa'nın *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*⁸⁶ , Stephen Album'un *Studia Iranica*'da yayınlanan "*Studies in Ilkhanid History and Numismatics I. A. Late Ilkhanid Hoard (743/1342)*"⁸⁷ isimli makalesi ve Sheila S. Blair'in *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*'da yayınlanan, "*The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis*"⁸⁸ isimli makalesi çalışmada fazlasıyla yararlı olmuştur.

B. Araştırmalar

İlhanlı Devleti'nin yıkılışı ile ilgili gerek Türkiye'de gerekse Dünya'nın farklı ülkelerinde müstakil bir çalışma yapılmamakla birlikte konuyla bağlantılı olarak çok sayıda telif eser kaleme alınmıştır.

⁸⁴ İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, C. II, İstanbul 1974.

⁸⁵ Behrâm 'Alâ'edînî, *Sikkehâ-yı Îrân-Dovre-yi Îlhânân-ı Moğûl*, Tehrân 1395.

⁸⁶ Badarch Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, Mongolia 2005.

⁸⁷ Stephen Album, "Studies in Ilkhanid History and Numismatics I. A. Late Ilkhanid Hoard (743/1342)", *Studia Iranica*, Tome 13, 1984, s. 49-116.

⁸⁸ Sheila S. Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 26, No. 3, 1983, s. 295-317.

Türkiye’de konu hakkında ilk sıraya konulması gereken telif eser, Faruk Sümer’in “*Anadolu’da Moğollar*”⁸⁹ isimli kitap hacmindeki makalesidir. Çalışmada Moğolların Yakın Doğu’ya gelişleri, Türkiye Selçuklu Devleti’ni tahakkümleri altına aldıkları süreç ve sonrasında gelişen olaylarla Ebû Sa’îd Bahâdır Han’ın ölümünden sonra merkezî otoritenin bozulması Anadolu eksenli bir şekilde ele alınmıştır.

Muammer Gül’ün *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*⁹⁰ eseri, gölge hanlar devri, Celayirliler, Çobanlılar, Eratnalılar gibi İlhanlı Devleti’ne halef olan devletlerle; Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Irâk’ın kuzeyinde siyasî bir yapı olarak ortaya çıkan ve yıkılış sürecinde mühim rol oynayan Sutaylar ve Uyratlar gibi oluşumların tarihi hakkında bilgi vermektedir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın “*Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş*”⁹¹ makalesinden Emîr Çoban’ın torunu olan, İlhanlı sonrası dönemin kilit isimlerinden Çobanlı Şeyh Küçük Hasan’ın faaliyetleri hakkında bilgi edinilmiş, aynı yazarın *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*⁹² eserinden de İlhanlı Devleti’nin teşkilât yapısı ile ilgili yararlanılmıştır.

İlhanlı tarihi ile ilgili yabancı araştırmacıların yazdığı müstakil eser ve makalelerden olaylara getirdikleri farklı bakış açıları vesilesiyle büyük fayda

⁸⁹ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD.*, I, Ankara 1970, s. 1-147.

⁹⁰ Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, İstanbul 2010.

⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI/124 (1967), s. 601-646.

⁹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

sağlanmıştır. Bu araştırmacıların belki de en önemlisi İngiliz araştırmacı Charles Melville'dir. O, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran* eserinde İlhanlı Devleti'ni yıkılışa götüren süreci epey ayrıntılı şekilde anlatmıştır.⁹³ Aynı yazarın “*The Mongols in Iran*”⁹⁴, “*The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire*”⁹⁵ makaleleri ile *Eİr* ve *Eİ²*da konuyla ilgili yazdığı maddeler de Ebû Sa'îd Bahâdır Han ve onun ölümünden sonraki kaotik ortam ile ilgili dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

Diğer yabancı araştırmacılarından David Morgan'ın *The Mongols* ⁹⁶ ve *Medieval Persia 1040-1797*⁹⁷ eserleri ile Patrick Wing'in “*The Decline of the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate's Eastern Frontier*”⁹⁸ makalesi yıkılışı

⁹³ Charles Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1999.

⁹⁴ Charles Melville, “The Mongols in Iran”, *The Legacy of Genghis Khan Courtly and Culture in Western Asia 1256-1353*, Ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, New York 2002, s. 197-214.

⁹⁵ Charles Melville, “The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire”, *The Mongols' Middle East-Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran-Islamic History and Civilization*, Vol. 127, 2016, s. 309-335.

⁹⁶ David Morgan, *The Mongols*, Oxford 1986.

⁹⁷ David Morgan, *Medieval Persia 1040-1797*, London -New York 1988.

⁹⁸ Patrick Wing, “The Decline of the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate's Eastern Frontier”, *Mamlūk Studies Review*, XI/2 (2007), s. 77-88.

doğru analiz etmede fazlasıyla işimize yaramıştır. Ayrıca Peter Jackson'un *Elr* ve *Elr*² da konuya dâir yazdığı maddelerden de oldukça istifade edilmiştir.

Konuyla doğrudan ilgili olmasa da Osman Gazi Özgüdenli'nin *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304) Moğol İranında Gelenek ve Değişim*⁹⁹ eseri, İlhanlı Devleti'ne en parlak çağını yaşatmasının ardından ölümüyle yıkılışa giden süreci başlatan Gazan Han dönemini tüm yönleriyle anlatan ve çalışmada kullanılan çok kıymetli bir eserdir.

İlhanlı Devleti'nin askerî teşkilâtı ve yıkılışın askerî nedenlerini tahlil etme hususunda başvurulacak en kayda değer eser, Mustafa Uyar'ın *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*¹⁰⁰ isimli eseridir.

İranlı araştırmacı 'Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*¹⁰¹ isimli eserinde gölge hanlar dönemi ve yıkılış sürecinde İlhanlı coğrafyasında kurulan devletlerin tarihlerini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Bu eser de çok istifade edilen kaynaklardan biridir.

İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren en büyük düşmanı olan ve Batı sınırlarında büyük sorun yaşadığı Memlûk Devleti ile 1323 yılında tesis ettiği, İlhanlı dış politikasındaki köklü değişimin göstergesi olan İlhanlı-Memlûk barışı

⁹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304) Moğol İranında Gelenek ve Değişim*, İstanbul 2009.

¹⁰⁰ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Ankara 2020.

¹⁰¹ 'Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl*, Tehrân 1389.

ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili Reuven Amitai'nin "*The Resolution of the Mongol-Memluk War*"¹⁰² makalesi zikredilmeye değerdir.

Gerek İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebû Sa'îd döneminde, gerek onun ölümünden sonraki dönemde saray kadınlarının yaşanan olaylarda aktif şekilde yer aldıkları yadsınamaz bir gerçektir. Bu konuda yazılan eserlerden de fazlasıyla yararlanılmıştır. Bu yayınlar Bruno de Nicola'nın *Women in Mongol Iran*¹⁰³ ; Şîrîn Beyânî'nin *Zen der Îrân-ı 'Asr-ı Moğûl*¹⁰⁴ eserleri ve Nilgün Dalkesen'in "*İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyâset ve Kadın*"¹⁰⁵ ile "*Sâtî Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhānid Middle East*"¹⁰⁶ isimli makaleleridir.

İlhanlı Devleti'ne halef olan devletler, İlhanlı Devleti ile Timurlu Devleti arasındaki geçiş döneminin bir tezâhürü olduğundan bu dönemle ilgili yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda telif eser ve tez kaleme alınmıştır. Bunlardan İlhanlı sonrası siyasî oluşumlar arasında daha uzun ömürlü olması ve teşkilât yapıyla İlhanlı Devleti'nin halefi olma iddiasını gerçekleştirdiği düşünülen

¹⁰² Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Memluk War", *Mongols, Turks, And Others: Eurasian Nomads and the Sedentary*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 359-390.

¹⁰³ Bruno de Nicola, *Women in Mongol Iran*, Edinburgh 2017.

¹⁰⁴ Şîrîn Beyânî, *Zen der Îrân-ı 'Asr-ı Moğûl*, Tehrân 1352/Türkçe Çev. Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, Ankara 2015.

¹⁰⁵ Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyâset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 553-566.

¹⁰⁶ Nilgün Dalkesen, "Sâtî Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhānid Middle East", *Fe Dergi* 9, S. 2, 2017, s. 71-80.

Celayirlilerle ilgili Şîrîn Beyânî'nin *Târîh-i Âl-i Celâyir*¹⁰⁷, Patrick Wing'in *The Jalayirids, Dynastic State Formation In The Mongol Middle East*¹⁰⁸ eserleri ile Bülent Yılmaz'ın 2002 yılında Erzurum'da yaptığı *Celayirliler Kabile-Devlet*¹⁰⁹ isimli basılmamış doktora tezi konu ile ilgili yapılmış çalışmalar olarak göze çarpmaktadır.

Bir diğer İlhanlı sonrası siyasî oluşum Çobanlılarla ilgili Ebû'l-Fazl Nebe'î'nin *Çûpâniyân, der Târîh-i İlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*¹¹⁰ isimli eseri ve Ş. Cem Tuysuz'un 2004 yılında Erzurum'da yaptığı *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*¹¹¹ isimli basılmamış doktora tezi sayılabilir.

Eratnalılarla ilgili Kemal Göde'nin *Eratnalılar (1327-1381)*¹¹² eseri, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Sivas, Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti"¹¹³ isimli hacimli makalesi ve Yaşar Yücel'in *Anadolu Beylikleri*

¹⁰⁷ Şîrîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tehrân 1382.

¹⁰⁸ Patrick Wing, *The Jalayirids, Dynastic State Formation In The Mongol Middle East*, Edinburgh 2016.

¹⁰⁹ Bülent Yılmaz, "Celayirliler Kabile-Devlet", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

¹¹⁰ Ebû'l-Fazl Nebe'î, *Çûpâniyân, der Târîh-i İlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*, Tehrân 1352.

¹¹¹ Ş. Cem Tuysuz, "İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.

¹¹² Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, Ankara 1994.

¹¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, XXXII/125 (1968), s. 161-189.

Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II ¹¹⁴ eseri; Serbedârîler konusunda John Masson Smith'in *The History of the Sarbadâr Dynasty 1336-1381 A.D. and Its Sources* ¹¹⁵ ve Mustafa Şahin'in *Serbedârîler, Darağacığının Gölgesinde Kurulan Bir Devlet* ¹¹⁶ isimli eserleri ile Shivan Mahendrarajah'ın "*The Sarbadars of Sabzavar: Re-Examining Their 'Shi'a' Roots and Alleged Goal to Destroy Khurasanian Sunnism*" ¹¹⁷ isimli makalesi ve Derya Coşkun'un 2016 yılında Erzurum'da yaptığı *Serbedârî Devleti'nin Siyasi, İçtimai ve İktisadi Tarihi (1336-1382)* ¹¹⁸ isimli basılmamış doktora tezi; Muzafferîler hakkında Hüseyinkulî Sutûde'nin *Târih-i Âl-i Muzaffer* ¹¹⁹ eserinin I-II. cildi ve Mehlika

¹¹⁴ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, Ankara 1991.

¹¹⁵ John Masson Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty 1336-1381 A.D. and Its Sources*, Paris 1970.

¹¹⁶ Mustafa Şahin, *Serbedârîler, Darağacığının Gölgesinde Kurulan Bir Devlet*, İstanbul 2017.

¹¹⁷ Shivan Mahendrarajah, "The Sarbadars of Sabzavar: Re-Examining Their 'Shi'a' Roots and Alleged Goal to 'Destroy Khurasanian Sunnism'", *Journal of Shi'a Islamic Studies*, Vol. V No.4, 2012, s. 379-402.

¹¹⁸ Derya Coşkun, "Serbedârî Devleti'nin Siyasi, İçtimai ve İktisadi Tarihi (1336-1382)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2016.

¹¹⁹ Hüseyinkulî Sutûde, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, C. I-II, Tehrân 1385.

Üstündağ'ın *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferiler*¹²⁰ eseri; İncülular ve Muzafferiler ile ilgili John Limbert'in *Şiraz in the Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*¹²¹ eserleri ilk akla gelenlerdir.

Bu eserlerin haricinde Şîrîn Beyânî'nin *Moğûlân ve Hükûmet-i İlhanî der Îrân*¹²² eseri ile *Dîn u Devlet der Îrân-ı 'Ahd-ı Moğûl*¹²³ eserinin II. cildi; Menûçehr Murtazavî'nin *Mesâ'il-i 'Asr-ı İlhanân*¹²⁴ eseri; John Andrew Boyle'un "*Dynastic And Political History Of The Il-Khâns*"¹²⁵ isimli kapsamlı makalesi; Henry H. Howorth'un, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*¹²⁶ eserinin III. cildi; Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş*¹²⁷ isimli yıllar geçse de değerini koruyan eseri, Edward G. Browne'un *A Literary History of Persia*¹²⁸ eserinin III. cildi; Bertold Spuler'in *İran*

¹²⁰ Mehlika Üstündağ, *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferiler*, Ankara 2018.

¹²¹ John Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, Seattle and London 2004.

¹²² Şîrîn Beyânî, *Moğûlân ve Hükûmet-i İlhanî der Îrân*, Tehrân 1388.

¹²³ Şîrîn Beyânî, *Dîn u Devlet der Îrân-ı 'Ahd-ı Moğûl*, C. II, Tehrân 1371.

¹²⁴ Menûçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-ı İlhanân*, Tehrân 1385.

¹²⁵ John Andrew Boyle, "Dynastic And Political History Of The Il-Khâns", *The Cambridge History Of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, Vol. V, Ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 303-422.

¹²⁶ Henry H. Howorth, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century*, Part III. The Mongols of Persia, Taipei 1970.

¹²⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

¹²⁸ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Vol. III, Cambridge 1956.

*Moğolları*¹²⁹ ve Abdulkadir Yuvalı'nın *İlhanlı Tarihi*¹³⁰ eserlerinden de genel itibariyle yararlanılmıştır. Aynı zamanda *DİA*, *İA*, *El²*, *Elr* ve *DGBİT* den konu ile ilgili maddeler ve *TA*'den konuyla bağlantılı bölümler de çalışmaya katkı sağlamıştır.

¹²⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.

¹³⁰ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul 2017.

GİRİŞ

Gölge Hanlar Dönemine Kadar İlhanlı Devleti Tarihine Genel Bir

Bakış

İlhanlı Devleti'nin kurucusu, Cengiz Han'ın torunu Hülegü'dür. Hülegü'nün ağabeyi Möngke Han (1251-1259), tahta çıktıktan sonra 1252 yılında bir kurultay topladı. Möngke, kurultayda alınan kararlara göre merkezî otoriteyi güçlendirmek ve imparatorluğun sınırlarını genişletmek için kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e; Hülegü'yü de Batı'ya, Ceyhun'dan Mısır sınırına kadar olan bölgeyi ele geçirmek üzere Yakın Doğu'ya gönderdi. Hazırlıklarını tamamlayarak Karakorum'dan yola çıkan Hülegü'nün 3 kritik görevi vardı. Uzun süredir Ön Asya'yı tehdit eden İsmâ'îlîleri ortadan kaldırmak, Abbâsî Hâlifeliği'ni tâbiyeti altına almak ve Mısır ile Sûriye'yi ele geçirmekti. Kitbuka Noyan yönetimindeki öncü birlikler 1253'te İsmâ'îlîler üzerine yürüyerek Hülegü yolda iken çok sayıda İsmâ'îlî kalesini ele geçirdi. Moğol birliklerine direnemeyen Alamût'taki İsmâ'îlî lideri Rüknuddîn Hürşâh, 1256'da Hülegü'ye teslim oldu. İsmâ'îlî kalelerinin hepsi kısa sürede Moğolların eline geçti. Hülegü, İsmâ'îlîlerle mücadele ederken bir yandan da Abbâsî Hâlifesi'ne kendisine itaat etmesi için 3 mektup yollamıştı. Hâlife ısrarla Hülegü'ye itaat etmeyi reddediyordu. Buna çok hiddetlenen Hülegü 1257'de Bağdâd'ı kuşattı ve 1258 yılında ele geçirerek yerle bir etti. Teslim olan Hâlife Musta'sım'ın öldürülmesi ile Abbâsî Hâlifeliği tarihe karıştı. Hülegü; Irâk, Azerbâycân ve Sûriye'yi zaptettikten sonra üçüncü görevini yerine getirmek üzere hazırlıklarını tamamlamak için Azerbâycân'a hareket etti. İlk olarak Kitbuka Noyan'ın komutasındaki öncü birlikler Sûriye seferi için yola çıktı. Bölgedeki istikrarsız durumu iyi değerlendiren Moğollar Urfa, Harran, Hama,

Hıms ve Dımaşk'ı fazla zorlanmadan ele geçirdiler. Arkadan ordusuyla gelen Hülegü, Haleb'i ele geçirdi. O sırada Möngke Han vefat etmiş ve Kubilay ile Arık Böke arasında hanlık makamına kimin oturacağı ile ilgili kıyasıya bir mücadele yaşanmaktaydı. Gelişmelerden uzak kalmak istemeyen Hülegü, Sûriye harekâtını yarıda bırakarak Karakorum'a gitmek üzere geri döndü. Onun Sûriye'deki Moğol kuvvetlerinin başında bıraktığı Kitbuka Noyan, Moğol ilerleyişini devam ettiremedi. 1260 yılında 'Aynu Câlût¹³¹ ta Memlûk ordusunun öncü komutanı Baybars'a yenildi.¹³² Moğol ilerleyişini durduran bu tarihî savaş sonucunda Moğollar, Sûriye ve Kuzey Irâk'ı boşaltarak Fırat kıyılarına çekilmek durumunda kaldı.¹³³

¹³¹ Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *TA.*, C. 5, Ankara 2002, s. 127-133.

¹³² Süleyman Özbek, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, Ankara 2018, s. 26; Fatma Akkuş Yiğit, "Kösedağ'dan Ayn Câlût'a Türk-Moğol Hâkimiyet Mücadelesi", *1243 Köseadağ Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 441-443. İlk dönem İlhanlı-Memlûk ilişkiler için bkz. Reuven Amitai-Press, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 2005.

¹³³ Reşîdüddîn, II, s. 973 vd./Türkçe Çev., s. 12 vd.; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s. 487 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 588-590/Türkçe Çev., s. 477-478; Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Ravzatü Ulî'l-Elbâb fî Marifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâketî)*, Haz. Cafer Şe'âr, Tehrân 1378; s. 413 vd.; Âyetî, *a.g.e.*, s. 22 vd.; Kâdî Nâsîrüddîn 'Abdullâh b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârîh*, Tas.

1256 yılında Azerbâycân merkezli İlhanlı Devleti'ni kuran Hülegü, bundan sonraki süreçte dış politikada Memlûkler dışında Moğol şube devletlerden Altın Orda Hanlığı ve Çağatay Hanlığı ile mücadele etti. En büyük düşmanları Memlûk Devleti ve Altın Orda Hanlığı'nın yakın işbirliğine karşı Batı'da Bizans, Küçük Ermenistan, Haçlılar ve Papalık ile müttefik olma politikası izledi.

Anadolu'da ise 1243 Köseadağ Savaşı ¹³⁴ ile Moğol tâbiyetine giren Türkiye Selçuklu Devleti, 1258 yılında Hülegü tarafından II. 'İzzüddîn

Behmen Mîrzâ Kerîmî, Tehrân 1313, s. 94; Maulânâ Minhâj-ud-dîn Abû-'Umar-ı 'Usmân, *Tabakât-ı Nâsirî*, Vol. II, Farsça'dan İngilizce'ye Çev. Major H. G. Raverty, Calcutta 1881, s. 1225 vd.; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, Çev. ve Notlar: Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 153 vd.; Gregory Abû'l-Farac (Bar Bebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 556 vd.; a. mlf., *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Ankara 2011, s. 27 vd.; Spuler, *a.g.e.*, s. 59 vd; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 132 vd; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 2006, s. 391 vd.; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2011, s. 231 vd.; Osman Gazi Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, İstanbul 2020, s. 235; Uyar, *İlhanlı*, s. 47-49; Erol Keleş, "İlhanlı-Memlûk Rekabeti Arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu", *History Studies*, 13/2 (2021), s. 667-668; Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Ankara 2020, s. 73 vd.; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 90.

¹³⁴ Köseadağ Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Çakmak, "Köseadağ Savaşı (1243)", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*

Keykâvus ve kardeşi IV. Rüknuddîn Kılıçarslan arasında paylaştırıldı. Selçuklu hazinesinin İlhanlılara ödediği vergi miktarı artırıldı ve Moğol baskısı gün geçtikçe dayanılmaz bir hal aldı.¹³⁵ Hülegü, Memlûklerden sonra 1263'te Altın Orda hükümdarı Berke Han ile yaptığı Terek Irmağı Savaşı'nda da yenilgiye uğradı.¹³⁶

(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1990; Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 2015, s. 35-84.

¹³⁵ İbn Bibi, *El Evamirü 'l-Ala 'iye Fi 'l-Umuri 'l-Ala 'iye (Selçukname)*, C. II, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 155-158; Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü 'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 45-46; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005, s. 509; Sümer, *a.g.m.*, s. 9-10, 25 vd.; Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, İstanbul 2020, s. 67 vd.; aynı mlf. “Moğol İstilası Döneminde Selçuklular”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 416 vd.; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 64 vd.; İlhanlı Devleti ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Erdem, “Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

¹³⁶ Reşîdüddîn, II, s. 1023 vd./Türkçe Çev., s. 51 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 590/Türkçe Çev., s. 478-479; Benâketî, *a.g.e.*, s. 424-425; Âyetî, *a.g.e.*, s. 35-37; Abû'l-Farac, II, s. 573; a. mlf., *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 30; W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*,

Hülegü'nün 1265 yılında ölümünden sonra İlhanlı Devleti tahtına büyük oğlu Abaka çıktı.¹³⁷ Abaka, İlhan¹³⁸ olur olmaz karşısında Altın Orda Hanlığı ve Çağatay Hanlığı'ndan kaynaklanan sorunları buldu. İlk olarak Kafkaslarda Altın Orda Hanlığı ile karşılaştı. 1266 yılında yapılan savaş sırasında Altın Orda Hanı Berke'nin ölmesi ile mücadele sonuçsuz kaldı. Aynı dönemde Çağatay Hanı Barak da Horâsân'a girmişti. Güçlü ordusuyla hemen Doğu'ya yönelen Abaka Han, 1269-1270 yılında Herât yakınlarında yapılan savaşta Barak'ı yenilgiye uğrattı.¹³⁹

Türkçe'ye Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941; s. 149, 151-153, 251-252, Grousset, *a.g.e.*, s. 404; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 203-204.

¹³⁷ Abaka Han dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Rüya Bingöl, "İlhanlı Devleti'nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2020.

¹³⁸ "İlhan" ünvanının kullanımı ile ilgili bkz. Mustafa Uyar, "İlhân Ünvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2 (2014), s. 645-656.

¹³⁹ Reşîdüddîn, II, s. 1062 vd./Türkçe Çev., s. 80 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 591/Türkçe Çev., s. 479-480; Benâketî, *a.g.e.*, s. 427 vd.; Âyetî, *a.g.e.*, s. 46 vd.; Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 255; Spuler, *a.g.e.*, s. 79-81; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 228-231; Grousset, *a.g.e.*, s. 407-408; Özgüdenli, "Cengiz Han", s. 235; Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, LIII/206 (1989), s. 178-179; İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *TAD*, Sayı 31'den Ayrı Basım, 1999-2000, s. 11-12.

Babası Hülegü gibi Budist olan Abaka Han, siyasî nedenlerden ötürü Hristiyan Avrupa ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Papa'ya elçiler yolladı, İngiltere ve Fransa Kralları'na mektuplar gönderdi. Her 2 tarafın da ortak noktası Memlûklere olan düşmanlıklarıydı. Ancak bu girişimler sonuçsuz kaldı. Memlûkler karşısında yalnız kalan Abaka'nın ordusu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol baskısına karşı yardım istediği Memlûk Sultânı Baybars'ın ordusuna 1277 yılında Elbistan Ovası'nda yenildi. Kayseri'ye kadar gelen Baybars, Anadolu beylerinin taahhüt ettiği yardımı yapmaması nedeniyle geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Abaka Han savaşın ardından bölgeye geldi. Mu'înüddîn Süleymân Pervâne başta olmak üzere Selçuklu devlet adamlarına duyduğu kızgınlık nedeniyle birçok Türkmeni öldürdü ve her yeri tahrip etti.¹⁴⁰ Abaka Han, 1281 yılında kardeşi Möngke Timur (Temür) komutasında bir

¹⁴⁰ İbn Bibi, II, s. 186 vd.; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 87-89; Reşîdüddîn, II, s. 1101-1104/Türkçe Çev., s. 112-115; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 592/Türkçe Çev., s. 480; Benâketî, *a.g.e.*, s. 433-434; Abû'l-Farac, II, s. 598-600; a. mlf., *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 50-51; *Baybars Tarihi*, Türkçe'ye Çev. M. Şerefüddin Yalıtıkaya, Ankara 2000, s. 84; Turan, *a.g.e.*, s. 560 vd.; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *DGBİT*, C. 6, Red. Hakkı Dursun Yıldız, s. 460; Spuler, *a.g.e.*, s. 84-85; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 231 vd.; Grousset, *a.g.e.*, s. 408-409; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından", s. 179-183; Erdem, *a.g.m.*, s. 15; Ersan, *a.g.e.*, s. 111 vd.; Uyar, *Moğollar ve Türkler*, 78-79; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16/1 (2001), s. 43-45; Özbek, *a.g.e.*, s. 104-107; Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı 702 (1303)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2007, s. 6; Keleş, *a.g.m.*, s. 669.

Moğol kuvvetini Memlûkler üzerine gönderdi. Bu kuvvetler Hims yakınlarındaki Mercü's-Süffâr'da Memlûklere yenildi.¹⁴¹

Abaka Han'ın 1282 yılında vefat etmesinin ardından Aladağ¹⁴² da toplanan kurultayda kardeşi Tegüder, yeni İlhan seçildi. Abaka'nın en büyük oğlu Argun, tahtın kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. Bundan dolayı amcası Tegüder'in tahta çıkmasına karşı çıktı. Ancak kurultayda çoğunluk Tegüder'in İlhan olmasına karar verdi. Tegüder'in en radikal kararı İslâmiyet'i kabul ederek

¹⁴¹ Reşîdüddîn, II, s. 1116-1117/Türkçe Çev., s. 124-125; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 592-593/Türkçe Çev., s. 481; Benâketî, *a.g.e.*, s. 436; Âyetî, *a.g.e.*, s. 59-60; Abû'l-Farac, II, s. 607-608; a. mlf., *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 52; Spuler, *a.g.e.*, s. 86; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 238; Grousset, *a.g.e.*, s. 409-410; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından", s. 183; Erdem, *a.g.m.*, s. 16; Uyar, *İlhanlı*, s. 55-58; Abdullah Mesut Ağır, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H. 679/ M. 1281", *Akademik Bakış*, S. 15, 2008, s. 6-8; Ayaz, "Memlûk-İlhanlı", s. 7; İ. Yiğit, *a.g.m.*, s. 91.

¹⁴² Azerbâyçân yaylaklarından Aladağ/Alatak otlakları, İlhanlıların en önemli yaylaklarındandı. Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunmaktaydı. Abaka Han buraya yazlık karargâh yaptırmış ve bir saray inşâ ettirmişti. Argun Han'ın da burada bir yazlık sarayı vardı. Genelde İlhan'ların cülûs merâsimlerinin ve kurultayların burada yapıldığı bilinmektedir. Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Ed. E. Uyumaz-M. Kesik-A. Usta-C. Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 253.

Ahmed adını alması oldu.¹⁴³ Ahmed Tegüder, İlhanlı dış politikasında büyük bir değişiklik yaparak *Sâhib-i Dîvân*¹⁴⁴ makamına getirdiği Şemsüddîn Cüveynî'nin tavsiyeleri doğrultusunda Memlûkler ile barış yapmak için girişimde bulundu. Sivas Kadısı Kutbüddîn Şîrâzî'nin yer aldığı bir elçilik heyetini Kâhire'ye gönderdi. Ancak Ahmed Tegüder'in bu ilk İlhanlı-Memlûk barış girişimi sonuçsuz kaldı.¹⁴⁵ İlhanlı dış politikadaki olumsuzluklar devam ederken iç politikada da sorunlar iyice gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Ahmed Tegüder'e yönelik Moğol emîrlerinin memnuniyetsizliği gün geçtikçe artıyordu. Bu arada Tegüder'in Horâsân'da bulunan yeğeni Argun da amcası aleyhinde faaliyetlerine hız vermişti. Argun'un önderliğinde ortaya çıkan ve gittikçe güçlenen muhalif

¹⁴³ Konu ile ilgili bkz. Reuven Amitai, "The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25, 2001, s. 15-43; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2002, s. 233-247. Tegüder'in Müslüman olmasında Türk şeyhlerinin rolü ile ilgili bkz. Uyar, *Moğollar ve Türkler*, s. 43-48

¹⁴⁴ *Sâhib-i Dîvân*, maliye vekili ünvanını taşıyan birinci vezir ile malî işlerin idâresi ile sorumlu görevlilere denirdi. Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-ı Dîvânî-yi Devrân-ı Moğûl*, Tehrân 1357, s. 163-164; Spuler, *a.g.e.*, s. 308; Dayı, *a.g.e.*, s. 304.

¹⁴⁵ Ahmed Tegüder'in Memlûkler ile ilişkisi hakkında farklı bir görüş için bkz. Adel Allouche, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı", Çev. Mustafa Uyar, *TAD*, 46/1 (2007), s. 243-254.

hareket, Ahmed Tegüder'in sonunu hazırladı. Tegüder, 1284 yılında öldürüldü. Argun, toplanan kurultayda yeni İlhan seçildi.¹⁴⁶

Argun Han, ilk iş olarak bütün devlet işlerini tahtı elde etmesini borçlu olduğu Emîr Buka¹⁴⁷ ya bıraktı. Argun döneminde önemli iç gelişmeler yaşandı. Bunlardan ilki Sâhib-i Dîvân Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'nin Abaka Han'ı zehirlemekle suçlanarak idam edilmesi idi. Buka'nın neredeyse İlhan Argun'u geçen üst düzey konumu gün geçtikçe askerî aristokrasinin temsilcisi Moğol emîrlerinin tepkisini çekmeye başladı. Emîrler zaman zaman Argun Han'ın yanına giderek Buka aleyhinde ona bilgi veriyorlardı. Onun Bağdâd ve Diyâr-ı Bekir'in gelirlerini elinde tutan kardeşi Aruk da Bağdâd'da keyfi bir idâre

¹⁴⁶ Reşîdüddîn, II, s. 1124 vd./Türkçe Çev., s. 128 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 593-595/Türkçe Çev., s. 481-482; Benâketî, *a.g.e.*, s. 428-430; Âyetî, *a.g.e.*, s. 68 vd.; Abû'l-Farac, II, s. 610-615; a. mlf., *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 53 vd.; Spuler, *a.g.e.*, s. 89-92; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 240-243; Grousset, *a.g.e.*, s. 410; İlhan Erdem, "İlhanlılar'da Ahmed Tegüder Dönemi ve Selçuklular", *TAD*, 22/35 (2004), s. 106-110; a. mlf., "Olcaytu Han", s. 17-18; Ayaz, "Memlük-İlhanlı", s. 8.

¹⁴⁷ Emîr Buka, Celayir boyunun küçük bir şubesine mensuptu. Kardeşi Aruk ile beraber İlhan Abaka'nın hizmetine girdi. Mevkii yükseldikçe maddî olarak da gücünü pekiştirdi. Ahmed Tegüder'in taht merâsimi sırasında tahtın Abaka'nın oğlu Şehzâde Argun'un hakkı olduğunu ileri sürdü ve sonrasında girişilen mücadele sonucunda Argun'un İlhan olmasını sağladı. Mustafa Uyar, "Kubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Çîngsāng", Çev. Erhan Ateş, *MUTAD*, VII/1 (2020), s. 220.

sürüyordu. Bunu öğrenen Argun Han hemen Aruk'u azletti. Gelir getiren toprakları Buka'dan alıp yetkilerini kısıtlayarak onu geri plâna attı. Kendisi ile ilgili bu olumsuz durum karşısında bir çözüm düşünen Buka'nın, Argun Han'ı askerî bir darbe yaparak tahttan indirmeye yönelik girişimi işe yaramadı. Buka, 1289 yılında yakalanıp idam edildi.¹⁴⁸ Argun Han, Buka'nın yerine Yahudi bir tabîb olan Sa'düddeve'yi tayin etti. Sa'düddeve kısa sürede başarılı icraatları ile maliyeyi yoluna koydu. Bu dönemde merkezden gönderilen kötü idârecilerin koyduğu ağır vergiler nedeniyle Anadolu halkı büyük sıkıntılar çekti. Argun Han dönemi dış ilişkiler açısından sakin geçmiştir. Memlûkler ile herhangi bir çatışma yaşanmamış, Argun Han Memlûklere karşı kendisine müttefik bulmak amacıyla Papa ile Fransız ve İngiliz krallarına elçiler göndermiş; fakat bu teşebbüslerin hiçbiri umduğu gibi sonuçlanmamıştır. Argun, henüz genç yaşta olduğu halde uzun yaşamak için Budist rahiplerin yaptığı ilâcı kullandıktan bir süre sonra hastalandı ve bir daha tam olarak iyileşemedi. Bu sırada vezir Sa'düddeve elde ettiği güç ile devleti ele geçirmişti. Onun bu denli nüfûz sahibi olması Moğol emîrleri arasında büyük bir tepkiye neden oldu ve çıkan karışıklıklar sonucu Sa'düddeve öldürüldü. Aynı anda Argun Han da vefat etti (1291).¹⁴⁹ Argun Han, geriye sorunları gittikçe büyüyen bir ülke bıraktı.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Jean Aubin, *Èmirs Mongols et Vizirs Persans dans les Remous de l'Acculturation*, Paris 1995, s. 37-41; Uyar, "Buka Çİngsāng", s. 221-225.

¹⁴⁹ Reşîdüddîn, II, s. 1154 vd./Türkçe Çev., s. 151 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 595-599/Türkçe Çev., s. 483-486; Benâketî, *a.g.e.*, s. 441-446; Âyetî, *a.g.e.*, s. 82-86, 129 vd.; Abû'l-Farac, II, s. 615 vd; a. mlf., *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 60-61; Spuler, *a.g.e.*, s. 93-98; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 243-248; Grousset, *a.g.e.*, s. 411-414; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından", s. 185-190;

Argun Han'ın ölümünden sonra toplanan kurultayda Anadolu Genel Vâlisi olan kardeşi Geyhatu İlhanlı tahtına çıktı. Argun Han'ın vefat ettiğini haber aldıktan sonra hızla Azerbâyecân istikâmetinde yol alan Geyhatu, Ahlât civarında hükümdarlığını ilân etti. Şiktur Noyan'ı nâ'ibi olarak atadı ve yanındaki birliklerle Türkmenleri cezalandırmak üzere Anadolu'ya geri döndü. Geyhatu, özellikle Karamanoğulları'na büyük zarar verdi, her yeri yakıp yıktı. Ardından Emîr Taştımur'u Anadolu'da bıraktı ve Aladağ'da tahta çıktı (1292). Sadruddîn Zencânî'yi *Sadr-ı Cihân* ünvanı ile Sâhib-i Dîvân tayin etti ve bütün devlet işlerini ona bıraktı. Geyhatu döneminde de Sûriye'deki geleneksel İlhanlı-Memlûk çekişmesi devam etti, ancak herhangi bir çatışma yaşanmadı. Geyhatu Han iyi bir hükümdar olmamasının yanında oldukça müsrifti. Onun döneminde başta Anadolu olmak üzere birçok yerde halk vergi ödeme hususunda büyük haksızlıklara maruz kaldı. Ülkenin ekonomik durumu hiç iyi değildi. Geyhatu'nun gereksiz harcamalarla devlet hazinesini kısa sürede boşaltması malî durumu daha da kötüleştirdi ve ciddi bir krize yol açtı. Çözüm yolu arayan vezir Sadruddîn Zencânî, İlhanlı ülkesinde de Çin'de kullanılan *çav* (kâğıt para) uygulamasının gerçekleştirilebileceğini aklından geçirdi. Geyhatu Han'ı ikna ettikten sonra onun emri doğrultusunda çav basılmaya ve çavhâneler kurulmaya başladı. 1294 yılında Tebrîz'de basılmaya başlayan çav, beklenildiği gibi ekonomiyi canlandırmadı. Ticaret çavdan çok olumsuz etkilendi. Halk bu uygulamanın kaldırılması gerektiğini dile getirdi. En sonunda birkaç ay sonra

Erdem, "Olcaıtu Han", s. 18-19; Özgüdenli, "Cengiz Han", s. 236. Argun Han dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.

¹⁵⁰ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 46.

çavın kullanımından vazgeçildi. Geyhatu Han'ın politik konulardaki yetersizliği zaman içinde ona çok sayıda düşman kazandı. Özellikle hânedan üyelerine yönelik sert tavırlar sergilemekteydi. Hülegü Han'ın torunu olan Baydu bu kozu iyi değerlendirerek Geyhatu'dan memnun olmayanları kendi yanına çekti ve ileri gelen emîrlerin yardımıyla Tebrîz'e hareket etti. Baydu, Geyhatu Han ile Hemedân yakınlarında yaptığı savaşı kazandı. Mağlup olan Geyhatu Anadolu'ya kaçmaya çalışırken yolda yakalandı ve 1295 yılında idam edildi.¹⁵¹

Geyhatu'yu saf dışı bırakan Baydu, ilk olarak Geyhatu taraftarı emîrleri idam etti ve Hemedân yakınlarında yeni İlhan olarak tahta çıktı. Baydu Han iktidarının başlarında karşısında taht müddeîsi olarak Şehzâde Gazan'ı buldu. Gazan, Emîr Nevruz'un desteğini almıştı ve yine onun etkisiyle Müslüman olmuş, *Mahmûd* adını almıştı.¹⁵² Baydu'nun çeşitli vaadlerle Emîr Nevruz'u yanına çekme çabaları sonuç vermedi. Kaçınılmaz olan Baydu-Gazan savaşında Baydu Han, Geyhatu'yu bırakıp kendi yanına geçen birçok emîrin, bu sefer

¹⁵¹ Reşîdüddîn, II, s. 1190 vd./Türkçe Çev., s. 177 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 600-601/Türkçe Çev., s. 486-487; Benâketî, *a.g.e.*, s. 447-448; Âyetî, *a.g.e.*, s. 148 vd.; Abû'l-Farac, II, s. 638 vd.; Spuler, *a.g.e.*, s. 99-101; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 248-252; Grousset, *a.g.e.*, s. 415-416; Erdem, "Olcaytu Han", s. 21-22; Özgüdenli, "Cengiz Han", s. 236-237. Geyhatu Han devri ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kansu Ekici, "İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2012.

¹⁵² Gazan'ın Müslüman olmasıyla ilgili bkz. Charles Melville, "Pādshāh-i Islām: The Conversion of Sultan Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, 1, 1990, s. 159-177.

kendisini terk edip Gazan'ın safına geçmeleri ile yalnız kaldı. Nevrûz ve Kutluğşâh yönetimindeki Gazan'ın ordusu, Baydu üzerine Hemedân tarafına hareket etti. Baydu, kaçmaktan başka yol bulamadı. Nahcivan yakınlarında yakalanarak idam edildi (1295).¹⁵³

Baydu Han ile giriştiği mücadeleyi üstün tamamlayan Gazan, İlhanlı tarihinin en başarılı hükümdarı kabul edilmektedir. Gazan, devletin ileri gelenleri tarafından Tebrîz'de karşılandı. Ardından Mugân¹⁵⁴ a giderek burada tahta çıktı (1295). İslâmiyet, Gazan Han devrinde devletin resmî dini haline geldi ve tüm devlet kurumları İslâmî esaslara göre tanzîm edildi. Hristiyanlara ait kiliseler, Budist tapınakları ve Zerdüş mabedleri Gazan tarafından

¹⁵³ Reşîdüddîn, II, s. 1246 vd. /Türkçe Çev., s. 235 vd.; a. mlf., *Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 56 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 602/Türkçe Çev., s. 487-488; Benâketî, *a.g.e.*, s. 451-456; Âyetî, *a.g.e.*, s. 160 vd.; Abû'l-Farac, II, s. 647 vd.; Spuler, *a.g.e.*, s. 102-103; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 252; Grousset, *a.g.e.*, s. 416; Erdem, "Olçaytu Han", s. 22-23; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 82 vd.; Patrick Wing, "Bâydu", *EF*², Vol. III, Ed. Kate Fleet-Gudrun Krämer-Denis Matringe-John Nawas-Everett Nowson, Leiden-Boston, 2015, s. 53. Baydu Han dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Alican Kirişoğlu, "İlhanlılar Tarihinden Bir Kesit; Bâydû Han ve Devri", *İran Araştırmaları (İraniyat) Dergisi*, III/1 (2018), s. 65-112.

¹⁵⁴ İlhanlıların Azerbâyçân'daki kışlaklarından biri olan Mugân/Mukan otlakları, Aras Nehri'nin aşağı kısımları boyunca uzanmaktaydı. İlk olarak Çurmagun Noyan'ın kışladığı bu bölgeye Hülegü bir şehir kurdu. Hülegü'den sonraki dönemde Errân otlaklarının ön plâna çıkmasıyla önemini kısmen yitirdi. Uyar, "Yaylak ve Kışlakları", s. 250-251.

yayınlanan bir yarlğ ile yerle bir edildi. Gazan Han dönemindeki en önemli değişikliklerden biri de İlhanlı Devleti'nin kurulduğundan itibaren tâbi olduğu Çin'deki Büyük Moğol Hanlığı'na bağlılıktan kurtularak bağımsız bir statüye kavuşmuş olmasıdır. Gazan'ın tahta çıkması ile Argun Han'ın ölümünden sonraki siyasî açıdan karışık dönem sona ermiş ve devlette istikrar havası hâkim olmuştur.¹⁵⁵

Gazan Han ilk önce Baydu taraftarı emîrleri yargıladı. Bunların bir kısmı affedildi, bir kısmı ise *yasa*'ya ulaştırıldı. Gazan, daha sonra çeşitli görevlendirmeler yaptı. Emîr Togaçar'ı Anadolu'ya gönderdi. Emîr Nevruz'a ülke idâresinde büyük sorumluluk ve yetki verdi. Nevruz, her vilâyete kendi nâ'iblerini göndererek devletin en nüfûzlu kişisi haline geldi. Gazan Han, Sâhib-i Dîvânlığa Sadruddîn Zencânî'yi tayin etti. Gazan'ın iktidarının ilk yıllarındaki en önemli amacı, feodal unsurları ortadan kaldırıp hâkimiyetini tam anlamıyla tesis ederek merkezî otoriteyi güçlendirmek ve gerçekleştirmeyi düşündüğü reformların alt yapısını oluşturmaktı. Fakat feodal kabile düzeninin ağırlıkta olmasından dolayı büyük zorluklarla karşılaştı. Çıkan isyanlardan Şehzâde Suka ve Barula'nın isyanı bastırıldı, Anadolu vâlisi Togaçar öldürüldü, yine Baltu isyanı bastırıldı. Bu dönemin en önemli iç olayı, Gazan Han'ın Müslüman olmasında ve iktidarı ele geçirmesinde etkin rol oynayan Emîr Nevruz'un 1297 yılında öldürülmesidir. Nevruz'un ortadan kaldırılmasıyla artık devlete tam

¹⁵⁵ Reşîdüddîn, II, s. 1256-1261/Türkçe Çev., s. 250-253; a. mlf., *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 80 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 602-603/Türkçe Çev., s. 488; Benâketî, *a.g.e.*, s. 456; Abû'l-Farac, II, s. 657-658; Spuler, *a.g.e.*, s. 104; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 256; Grousset, *a.g.e.*, s. 416-418; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 103 vd.

anlamıyla hâkim olan Gazan Han, Sadruddîn Zencânî'nin idamı üzerine Sâhib-i Dîvânlık makamına Sa'düddîn Sâvecî'yi, vezârete de Reşîdüddîn Fazlullâh'ı tayin etti. Gazan Han döneminin son isyan hareketi Anadolu'da patlak verdi. Anadolu vâlisi Emîr Sülemiş İlhanlı Devleti'ne başkaldırdı. Emîr Kutluğşâh komutasındaki İlhanlı ordusu, 1299 yılında Sülemiş'in ordusunu yenilgiye uğrattı.¹⁵⁶ Sülemiş kaçarak Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'a sığındı. Ondan aldığı destekle tekrar Anadolu'ya geldiyse de yakalanarak Tebrîz'e gönderildi ve burada idam edildi.¹⁵⁷ Gazan döneminde Anadolu'da meydana gelen Togaçar, Baltu ve Sülemiş isyanları buradaki yıkımı ve halkın geçim sıkıntısını daha da artırdı.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Uyar, *Moğollar ve Türkler*, s. 87-88. Sülemiş isyanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Sağlam, "Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41 (2015), s. 553-562.

¹⁵⁷ Reşîdüddîn, II, s. 1289 vd./Türkçe Çev., s. 254 vd.; a. mlf., *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 96 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 603-605/Türkçe Çev., s. 488-490; Benâketî, *a.g.e.*, s. 455-460; Âyetî, *a.g.e.*, s. 192-193; Spuler, *a.g.e.*, s. 107-111; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 256-258; Grousset, *a.g.e.*, s. 418-420; Erdem, "Olcaytu Han", s. 24; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 113 vd.

¹⁵⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 152 vd.; Turan, *a.g.e.*, s. 631 vd. Gazan Han döneminde Anadolu'da çıkan isyanlarla ilgili bkz. Kürşat Günay, "Gazan Mahmut Han Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Moğol İsyanları (1295-1304)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003; Yaşar Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Moğol İsyanlarının

Gazan Han, Sülemiş isyanını başarı ile bastırıp ülke içinde merkezî otoriteyi tesis ettikten sonra tüm gücünü ve enerjisini dış politikaya, daha doğrusu Memlûkler ile mücadeleye verdi. Dışarıda savaşlar sürerken iç siyasette hemen hemen her alanda çok sayıda reform yapıldı.¹⁵⁹ Gazan Han'ın yaptığı reformlar İlhanlı Devleti'nin o dönemde Yakın Doğu'daki konumu düşünüldüğünde oldukça önem arz etmektedir. Malî ve askerî reformların etkisi hemen hissedilmiştir. Ayrıca halkın korkulu rüyası olan ve Moğol emîrleri ile vergi tahsildârlarının başına buyruk şekilde ve birden fazla topladığı vergiler düzenlenmiş, halk rahat bir nefes almıştır. Gazan Han tarımı teşvik etmiş, su kanalları açtırmıştır. Yine posta teşkilâtı ıslah edilmiş, menzilhâneler yaptırılarak ulakların buralarda kalmaları temin edilmiş, böylece halkı taciz etmelerinin önüne geçilmiştir. İlhanlı maliyesi reformların uygulanmasıyla belli ölçüde düzene girmiştir.¹⁶⁰

Gazan Han, Müslüman bir hükümdar olmasına rağmen Müslüman bir devlet olan Memlûk Devleti'ne karşı ataları Hülegü ve Abaka'nın politikalarını devam ettirmiştir. Özellikle Memlûk Devleti'nin Sülemiş isyanını desteklemesi Gazan'ı çok sinirlendirmişti. Bu sırada Memlûk Devleti dâhili sorunlarıyla uğraşmaktaydı. Gazan, yeni bir Sûriye seferi için bu fırsattan yararlanmak istedi. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Tebrîz'den hareket etti. Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır da Sûriye'ye doğru yola çıktı. 2 ordu Hims yakınlarındaki

Sebeup ve Sonuçları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 5, S. 50, 2017, s. 129-134; Ersan, *a.g.e.*, s. 148-150, 156-157.

¹⁵⁹ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 137.

¹⁶⁰ Gazan Han'ın yaptığı reformlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han*, 233 vd.

Vâdî'ül-Haznedâr (Mecma'ü'l-Murûc) denilen yerde karşı karşıya geldi (1299).¹⁶¹ Savaşın galibi daha üstün bir mücadele sergileyen Gazan Han oldu. Dimaşk'a giren Gazan, burada hutbeyi kendi adına okuttu. Vâdî'ül-Haznedâr Savaşı, İlhanlı-Memlûk ilişkileri bakımından bir dönüm noktasıdır. Sonuçta Moğollar, Memlûkleri ilk defa bir meydan savaşında yenilgiye uğrattılar. Buna karşın kalıcı bir başarı sağlanamadı. Gazan Han'ın Sûriye'den ayrılması üzerine Memlûk Devleti kaybettiği toprakları kısa süre sonra geri aldı. Gazan Han bu gelişme üzerine ikinci Sûriye seferine çıkmak durumunda kaldı. Ancak olumsuz hava şartları İlhanlı ilerleyişini durdurdu ve Gazan Han geri döndü (1301).¹⁶²

İlhanlı Devleti'nin Memlûk Devleti ile beraber en büyük düşmanı olan Altın Orda Hanlığı da bu dönemde Azerbâycân politikasından ötürü İlhanlı Devleti'ne saldırmak için uygun bir zaman arıyordu. Altın Orda Hanı Tokta 1301 yılında Kuzey'den bir saldırı gerçekleştirdiyse de başarısız olarak geri

¹⁶¹ Bu savaşla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdi el-Hazindâr Savaşı”, *ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies)*, Ankara 2007 s. 3253-3260.

¹⁶² Reşîdüddîn, II, s. 1261 vd./Türkçe Çev., s. 277 vd.; a. mlf., *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 124 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 605/Türkçe Çev., s. 490; Benâketî, *a.g.e.*, s. 460-463; Âyetî, *a.g.e.*, s. 205-210; Spuler, *a.g.e.*, s. 111-112; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 259; Grousset, *a.g.e.*, s. 420-421; Özgüdenli, “Cengiz Han”, s. 237-238; a. mlf., *Gâzân Han*, s. 137 vd.; Mustafa Uyar, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesi ve Suriye: Ekolojik Yaklaşımlar”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Şam 2010, s. 209-210; a. mlf., *İlhanlı*, s. 58 vd.; Ayaz, “Memlûk-İlhanlı”, s. 10-12.

döndü. Tokta Han, Gazan Han'ın üçüncü Sûriye seferi sırasında gönderdiği elçilik heyetiyle Azerbâyecân konusundaki eski iddialarını bir kez daha dile getirdi, ancak yine olumsuz cevap aldı.¹⁶³

Gazan Han, Memlûk Devleti'ne son darbeyi indirmek amacıyla üçüncü Sûriye seferi için hazırlıklarını tamamlayarak Batı yönünde yürüyüşe geçti. Taraflar arasında 1303 yılında Dımaşk yakınlarındaki Mercü's-Süffâr Ovası'nda yapılan savaşta İlhanlı ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaş Sûriye'ye karşı gerçekleştirilen son İlhanlı saldırısı oldu.¹⁶⁴

Gazan döneminde Memlûkler dışında Doğu yönünde İlhanlı Devleti'ni tehdit eden ve Horâsân üzerinde hak iddiasında bulunan Çağatay Hanlığı ile de mücadele edildi. Horâsân vâlisi Şehzâde Ölceytü Çağatay saldırılarına başarı ile karşı koydu.¹⁶⁵

Gazan Han, Memlûk Devleti'ne karşı Batı'da müttefik edinmek amacı doğrultusunda 1302 yılında Papa VIII. Boniface'e bir mektup göndermekle birlikte Hristiyan dünyasından umduğu desteği bulamadı. Aynı şekilde Bizans İmparatoru II. Andronikos, Fransa Kralı IV. Philip, İngiltere Kralı I. Edward,

¹⁶³ Spuler, *a.g.e.*, s. 113-114; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 217-218.

¹⁶⁴ Reşîdüddîn, II, s. 1310-1315/Türkçe Çev., s. 293-297; a. mlf., *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 144-149; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 605/Türkçe Çev., s. 490-491; Benâketî, *a.g.e.*, s. 467; Âyetî, *a.g.e.*, s. 224-227; Spuler, *a.g.e.*, s. 115; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 256-258; Grousset, *a.g.e.*, s. 421; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 156 vd.; Ayaz, "Memlûk-İlhanlı", s. 14 vd.

¹⁶⁵ Reşîdüddîn, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 150-152; Spuler, *a.g.e.*, s. 116-117; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 223.

Kıbrıs Kralı II. Henry ve Aragon Kralı II. James'e de elçiler gönderdi.¹⁶⁶1304 yılında Kazvîn yakınlarında vefat eden Gazan Han, Tebrîz'de inşâ ettirdiği Şenb-i Gazan'a defnedildi.¹⁶⁷

Gazan Han'ın vefatı üzerine yerine vasiyeti gereği kardeşi Ölceytü Harbende¹⁶⁸ geçti. Ölceytü görevli olduğu Horâsân'dan gelerek Ucan'da İlhanlı tahtına oturdu (1304). Yaptığı görevlendirme ile Reşîdüddîn Fazlullâh ve Sa'düddîn Sâvecî'yi vezir, Emîr Kutluğşâh'ı ise Emîrû'l-Ümerâ¹⁶⁹ tayin etti.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 261-262; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 228-232; Alican Kirişoğlu, "İlhanlı-Avrupa İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2018, s. 106 vd.

¹⁶⁷ Reşîdüddîn, II, s. 1324-1326/Türkçe Çev., s. 304-305; a. mlf., *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 159; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 605-606/Türkçe Çev., s. 491; Benâketî, *a.g.e.*, s. 460; Âyetî, *a.g.e.*, s. 248; Spuler, *a.g.e.*, s. 115; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 256-258; Grousset, *a.g.e.*, s. 421; Özgüdenli, "Cengiz Han", s. 238; a. mlf., *Gâzân Han*, s. 366.

¹⁶⁸ Ölceytü Han'a verilen *Harbende* ismi ile ilgili bkz. Mustafa Uyar, "İlhan Ölceytü'ye Verilen Harbende İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2 (2016), s. 595-607.

¹⁶⁹ Askerî bölge olarak 4 ulusa ayrılan İlhanlı Devleti'nde her bölgenin en büyük askerî kumandanına *Emîr-i Ulus* ya da *Ulus Emîri*, 4 *Emîr-i Ulus*'un en büyüğüne *Emîrû'l-Ümerâ* ya da *Beylerbeyi* denilmekteydi. Devlet merkezinde bulunup gerekli durumlarda sefere çıkan *Emîrû'l-Ümerâ* (*Beylerbeyi*) İlhanlı ordularının genel kumandanıydı. Emîn, *a.g.e.*, s. 33-34; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 255-256; Mustafa Uyar, "Bir Ortaçağ Kaynağında Yerel Yönetim ve Köy

Ölceytü Han, 1307 yılında sıcak bir iklime ve dağlık, ormanlık bir yapıya sahip olan, alınması oldukça zor Gîlân bölgesini İlhanlı topraklarına kattı.¹⁷¹ Gazan Han'ın Memlûk Devleti'ne karşı mücadele politikasını Ölceytü'nün de devam ettirdiği görülmektedir. 2 ülke arasında İlhanlı Devleti'ne yapılan ilticâlar ve alıkonulan elçiler nedeniyle sorunlar vardı. 1313 yılında yapılan seferde Rahbe Kalesi ele geçirilmesine karşın Memlûk güçlerine karşı somut bir başarıya ulaşılamadı. Bu seferin önemi İlhanlı Devleti'nin son Sûriye seferi olmasıdır.¹⁷² İlhanlı Devleti için Doğu'da tehdit oluşturan Çağatay Hanlığı'nın açtığı sorunlar Ölceytü döneminde de sürdü. Ölceytü Han, Çağatay Hanı

Reisliğine (Riyâset-i Dîh) İlişkin Veriler", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 21/2 (2012), s. 71.

¹⁷⁰ Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Ülcâyâtü*, Neşr. Mehîn Hamblî, Tehrân 1384, s. 31; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 606/Türkçe Çev., s. 491; Benâketî, *a.g.e.*, s. 474; Âyetî, *a.g.e.*, s. 252-253; Spuler, *a.g.e.*, s. 119-120; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 270, 272; Grousset, *a.g.e.*, s. 421; Erdem, "Olcaytu Han", s. 28-29.

¹⁷¹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 72-73; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 607/Türkçe Çev., s. 492; Benâketî, *a.g.e.*, s. 475; Spuler, *a.g.e.*, s. 122-123; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 273; Uyar, *İlhanlı*, s. 72; Özgüdenli, "Cengiz Han", s. 238; Charles Melville, "The Itineraries of Sultan Öljeitü, 1304-16", *IRAN*, XXVIII, 1990, s. 57. Ayrıca bkz. Charles Melville, "The Ilkhan Öljeitü's Conquest of Gilan (1307): Rumour and Reality", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. R. Amitai-Preiss-D. O. Morgan, Leiden 1999, s. 73-125.

¹⁷² Kâşânî, *a.g.e.*, s. 141-143; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 609/Türkçe Çev., s. 494; Âyetî, *a.g.e.*, s. 287-289; Spuler, *a.g.e.*, s. 127; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 272; Grousset, *a.g.e.*, s. 423; Melville, "The Itineraries", s. 57.

Kebek'in Horâsân'a saldırması sonucu o tarafa yöneldi. Kebek'i yenilgiye uğratıp bölgeden uzaklaştırdı. Ardından oğlu Ebû Sa'îd'i Horâsân'a vâli tayin etti (1314).¹⁷³ Memlûk Devleti'ne karşı gerek Papa, gerek Fransa ve İngiltere Kralı gibi Avrupalı hükümdarlara kutsal toprakların kontrolünü teklif ederek müttefik olma politikası izledi. Taraflar arasındaki ilişkiler gönderilen elçiler ve mektuplarla sınırlı kalıp hiçbir zaman Memlûklere karşı beraberce eyleme geçirilemedi ¹⁷⁴

Bu dönemde İlhanlı Devleti'ne tâbi olup Herât ve çevresine hâkim olan Kertler, Ölceytü'yü bir süre meşgul etti. Ölceytü bu sorunu halletmesi için Emîr Dânişmend Bahâdır'ı görevlendirdi. Dânişmend Bahâdır, Kert Meliki Fahrüddîn'in metbûiyet şartlarını yerine getirmemesi nedeniyle Herât'ı kuşattı. Uzun ve zorlu bir mücadele sonucu Kertler tekrar itaat altına alındı.¹⁷⁵ Aynı şekilde Anadolu'da da Karamanoğulları'nın başı çektiği Türkmenlerin isyanları devleti zora sokacak bir noktaya ulaşmıştı. Ölceytü, Türkmenleri cezalandırmak üzere Emîr Çoban'ı Anadolu'ya gönderdi. Karamanoğulları dışındaki diğer Türkmen beylikleri Erzincan yakınlarındaki Karanbük'te konaklayan Emîr

¹⁷³ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 152-153; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 609/Türkçe Çev., s. 494; Spuler, *a.g.e.*, s. 128-129; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 274; Özgüdenli, "Cengiz Han", s. 238; Melville, "The Itineraries", s. 57.

¹⁷⁴ Spuler, *a.g.e.*, s. 121; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 276; Grousset, *a.g.e.*, s. 422-423; Melville, "Itineraries", s. 56; Reuven Amitai-Preiss, "Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War Against the Mamluks", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. Reuven Amitai-Preiss and David O. Morgan, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 58.

¹⁷⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 123-124; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 273-274; Grousset, *a.g.e.*, s. 424.

Çoban'ı ziyaret edip ona bağılılıklarını bildirdiler. Çoban, itaat etmeyen Karamanoğulları'na karşı Batı'ya yöneldi ve Konya'yı kuşatarak ele geçirdi (1315).¹⁷⁶ İlhanlıların tüm baskılarına rağmen daha da güçlenen Türkmen beylikleri Ölceytü'yü yeni tedbirler almak zorunda bıraktı. Ölceytü Han, ortak düşmanları olan Türkmenlere karşı birlikte hareket edebilmek için Bizans İmparatoru II. Andronikos Palaiologos'a akrabalık ilişkisi kurmayı önerdi. Andronikos bu teklife kayıtsız kalamadı ve kız kardeşi Maria'yı Ölceytü ile evlendirdi.¹⁷⁷

Tahta çıktıktan sonra verdiği bir kararla Şî'i mezhebini kabul eden Ölceytü Han¹⁷⁸, 1316 yılında Sultâniyye'de vefat etti ve burada inşâ ettirdiği türbeye defnedildi.¹⁷⁹ Ağabeyi Gazan Han'ın tersine zayıf ve dirâyetsiz bir İlhan profili çizen Ölceytü Han, Gazan'ın vasiyetine rağmen onun uzun uğraşlar sonucu gerçekleştirdiği reformları sürdüremedi. Devlet işleyişinde Gazan Han'ın ölümüyle başlayan kötüye gidiş, Ölceytü Han'ın ölümüyle olumsuz yönde seyrine devam etti.

¹⁷⁶ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 168-170; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 251-252; Turan, *a.g.e.*, s. 653-654; Spuler, *a.g.e.*, s. 128; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 277; Grousset, *a.g.e.*, s. 423.

¹⁷⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 121-122; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 275; Grousset, *a.g.e.*, s. 423-424.

¹⁷⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Judith Pfeiffer, "Conversion Versions: Sultan Öljeitü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources", *Mongolian Studies*, Vol. 22, 1999, s. 35-67.

¹⁷⁹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 222; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 610/Türkçe Çev., s. 494; Benâketî, *a.g.e.*, s. 476; Spuler, *a.g.e.*, s. 131; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 279.

Ölceytü Han'ın ölümü üzerine henüz 12 yaşında olan ve atabeki Emîr Sevinç ile birlikte görev yaptığı Horâsân'da bulunan Şehzâde Ebû Sa'îd¹⁸⁰, Sultâniyye'ye gelerek İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı olarak tahta çıktı (1317). *'Alâü'd-Dünyâ ve'd-dîn Sultân Ebû Sa'îd Han* ünvanı verilen İlhan'ın yaşı küçük olduğu için askerî konular dışındaki devlet işlerini de Emîrül-Ümerâ (beylerbeyi) Emîr Çoban üstlendi. İlhan Ölceytü'nün kızı Dulanı ile evlendikten sonra devlette büyük güç sahibi olan Çoban, 1327 yılındaki ölümüne kadar ki yaklaşık 10 yıllık süreçte ülkenin asıl hâkimi olacaktı. Ölceytü'nün vasiyeti gereği Çoban'ın rütbesi Ebû Sa'îd tarafından da onaylandı. Ölceytü döneminde olduğu gibi ortak vezir olarak Hoca Reşîdüddîn Fazlullâh ve Tâcüddîn 'Alîşâh tayin edildi. Emîr Çoban'ın oğlu Emîr Timurtaş Anadolu'ya vâli olarak atandı. Reşîdüddîn'in büyük oğlu Hoca Celâlüddîn vezâret ve malî işlerle ilgilenmek üzere Timurtaş'la birlikte Anadolu vilâyetine gitti. Anadolu vâlisi olarak görev yapmakta olan Emîr İrincin kötü yönetimi sebebiyle Diyâr-ı Bekir¹⁸¹ vilâyetine tayin edildi. Emîr Sutay Ermen ve Ahlât vilâyetine, Emîr İsen Kutluğ ise Ölceytü Han döneminde Emîr Yasavul'u öldüren Çağataylı Şehzâde Yasavur ve Bektut meselesini çözmek için Horâsân vilâyetine gönderildi.¹⁸²

¹⁸⁰ Ebû Sa'îd, İlhanlı Devleti'nin Müslüman isme sahip ilk İlhan'ıdır. Bertold Spuler, "İlhanlılar", *IA*, C. V/2, İstanbul 1987, s. 970.

¹⁸¹ Moğollar tarafından Azerbâycân'ın bir parçası kabul edilen Diyâr-ı Bekir bölgesi, İlhanlıların önemli bir yaylağıydı. Uyar, "Yaylak ve Kışlakları", s. 252.

¹⁸² Âyetî, *a.g.e.*, s. 320-321; Benâketî, *a.g.e.*, s. 477-478; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 44, 222; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 611-612/Türkçe Çev., s. 495-496; Hâfız-ı Ebrû, *a.g.e.*, s. 60-61, 71-73; Aharî, *a.g.e.*, s. 51; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 270-273; Mîrhând, V, s. 4325-4327; Hândmîr, III, s. 198; Semerkandî, II, s. 53-54, 57-61; Fasîh-i Hâfî, II, s. 882, 890, 892, 894; Natanzî, *a.g.e.*, s. 125; Yezdî, I,

İlhan Ebû Sa'îd'in sarayı ilerleyen dönemde siyasî entrikalar, kavgalar ve iktidar savaşlarına sahne olacaktı.¹⁸³

Ölceytü Han döneminde İlhanlı toprağı olan Horâsân'ı ele geçirme isteğı dolayısıyla Doğı sınırındaki Çağatay Hanlığı ile ciddi bir mücadele

s. 191; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 146; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 215; Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, *Ravzâtu'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân*, II. Cüz, Neşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î, Tebrîz 1383, s. 334, Nizamüddin Dîmaşkî, *Zafernâme*, Çev. Necatî Lugal, Ankara 1987, s. 15; İbni Tagrıberdi, *en-Nücûm*, s. 139; Safedî, II, s. 70; İbn Haldûn, IV, s. 789; Ömerî, *a.g.e.*, s. 424; İbn Kesîr, XIV, s. 147; İbn Battûta, I, s. 118; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 59; Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târîh-i İrân-zemîn*, Tehrân 1366, s. 235; Abdullâh Râzî, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, Tehrân 1341, s. 330; 'Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Rûzgârân-ı Târîh-i İrân ez Âgâz tâ Sukût-ı Saltanat-ı Pehlevî*, Tehrân 1378, s. 532-533; Peter Jackson, "Abû Sa'îd", *Elr*, Vol. I, 1983, s. 374; Charles Melville and Abbas Zaryab, "Chobanids", *Elr*, Vol. V, s. 497; Ali Bademci, *İran'da Türklerin 1000 Yılı*, İstanbul 2018, s. 198; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Ankara 2001, s. 433-434; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge 2001, s. 38; W. Barthold, "Ebû Sa'îd", *İA*, C. IV, Eskişehir 1997, s. 44; "İlhanlılar", *DGBİT*, Red. Hakkı Dursun Yıldız, C. IX, İstanbul 1989, s. 73.

¹⁸³ Hend Gilli-Elewy, "On Women, Power, and Politics During the Last Phase of the Ilkhanate", *Arabica*, 59, 2012, s. 713.

yaşanmıştı.¹⁸⁴ Ölceytü'nün saltanatının sonlarına doğru İlhan'ın onayı ile Ceyhun'u geçip Belh ve Kuhistân, Bedehşân'dan Kâbil sınırı ve Kandahâr ile Germsîr'e kadar uzanan bölgeye yerleşen Çağataylı Şehzâde Yasavur ve Emîr Bektut, Horâsân Emîri Yasavul'u öldürdüler (1317). Ertesi yıl isyan eden Yasavur ve müttetikleri, Mâzenderân'a saldırdı. İlhanlılara tâbi Kert Meliki Gıyâsüddîn onların Horâsân'daki faaliyetlerine engel olmaya çalıştı. İsyan, 1319'da Ebû Sa'îd tarafından bölgeye gönderilen Emîr Hüseyin idâresindeki İlhanlı güçleri tarafından bastırıldı. Şehzâde Yasavur ertesi yıl Çağataylı akrabaları tarafından öldürüldü.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *PAÜEFD*, S. 3, Denizli 1997, s. 106-112.

¹⁸⁵ Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî, *Târihnâme-i Herât*, Tas. Muhammed Zübeyr el-Sıddîkî, Kalkûta 1362, s. 640 vd.; 'Abdullâh b. Lütfullâh Hâfız-ı Ebrû, *Târih-i Selâtin-i Kert*, Tas. Mîr Hâşim Muhaddis, Tehrân 1389, s. 141 vd.; Mu'înüddîn Muhammed Zemçî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-ı Medînet-i Herât*, I. Bahş, Neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâm, Tehrân 1338, s. 468-470; Âyetî, *a.g.e.*, s. 342-343; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 214 vd.; Mîrhând, V, s. 4327 vd.; Hândmîr, III, s. 201-204; Semerkandî, II, s. 61 vd.; Fasîh-i Hâfî, II, s. 893 vd.; İbn Haldûn, IV, s. 789-790; Erdem, "İlhanlı-Çağataylı", s. 111; Ömer Subaşı, "Horâsân'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1 (2016), s. 279 vd.; Michal Biran, "The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's invasion to the rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid realms", *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid*

İlhanlı Devleti'nin büyük veziri Reşîdüddîn Fazlullâh, Ebû Sa'îd'in saltanatının başlarında Ölceytü Han zamanından beri ortak vezir olarak görev yaptığı Tâcüddîn 'Alîşâh'ın entrikaları sonucu görevinden uzaklaştırıldı. Tebrîz'de inzivâyâ çekilen Reşîdüddîn, daha sonra iyi ilişkileri olduğu Emîr Çoban'ın çabalarıyla görevinin başına dönmeye karar verdi. Fakat 'Alîşâh ve dîvândaki destekçileri yine boş durmadı. Bu sefer Reşîdüddîn'in Ölceytü'nün şerbetdârı olan oğlu Hoca 'İzzüddîn İbrâhîm'e baskı yaparak Ölceytü'yü zehirlediği iddiasını ortaya attılar. Ebû Sa'îd ve Emîr Çoban'ın bu asılsız habere inanması ile yapılan yargunun sonucunda Reşîdüddîn, oğlu ile birlikte idam edildi (1318). Böylece Tâcüddîn 'Alîşâh 1324 yılındaki ölümüne kadar sivil otoritenin tek sahibi oldu.¹⁸⁶ O, İlhanlı Devleti tarihinde eceli ile vefat eden ilk

Age, Ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, New York 2009, s. 57.

¹⁸⁶ Âyetî, *a.g.e.*, s. 253 vd.; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 195 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 612-613/Türkçe Çev. s. 496-497; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 77-80; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 278-279; Mîrhând, V, s. 4330-4332; Hândmîr, III, s. 200-201; a. mlf., *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 315-320; Semerkandî, II, s. 62-64; Fasîh-i Hâfî, II, s. 894-896; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 147; Tebrîzî, I, s. 496, 514; İbn Haldûn, IV, s. 789; Ömerî, *a.g.e.*, s. 425; Blochet, *Introduction A L'Histoire Des Mongols De Fadlallah Rashided-Din*, Leyden 1910, s. 46 vd.; V. Z. Piriye, *Azərbaycan Hülakülər Dövlətinin Tənəzzülü Dövründə (1316-1360-cı iller)*, Bakı 1978, s. 19; Nilgün Dalkesen, "Moğol Türk Tarihindeki Vezirlik Kurumunun İlhanlı Hanedanlığındaki Uygulamaları Çerçevesinde Yeniden Düşünmek", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, S. 1, 2018, s. 159; Charles Melville, "Cobān", *Elr*, Vol. V, 1992, s. 876; a. mlf., "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the*

ve tek vezir olarak bilinmektedir. Tâcüddîn 'Âlîşâh'ın naaşı Tebrîz'e götürülerek günümüzde *Erk-i 'Alîşâh* diye bilinen ve Rab'-i Reşîdî'ye rakip olmak için yaptırdığı tahmin edilen *Mescid-i Câmî'* veya *Cum'a Câmî'si* yanına defnedildi.¹⁸⁷ Ölümüyle yerine İlhan tarafından 2 oğlundan biri vezâret makamına getirilmek istendi. Ancak kardeşler kendi aralarında yaşadıkları sorunlar nedeniyle hapsedildiler. Babalarından kalan malları hazineye

Il-Khans, 1290-1340, Ed. J. Raby-T. Firzherbert, Oxford 1996, s. 83; Aubin, *a.g.e.*, s. 82-85; Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 247-249; Osman Gazi Özgüdenli, "XIV. Yüzyıl Başlarında Tebrîz'de İki Yetimhane", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali ve Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 180; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, New York, Toronto 1953, s. 309; Allsen, *a.g.e.*, s. 75; Christopher Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004, s. 465.

¹⁸⁷ Hamdullâh Müstevfî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s. 76; Hândmîr, *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 322; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 148; Tebrîzî, I, s. 496-497; İbn Battûta, I, s. 328; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 216; Melville, "The Mongols in Iran", s. 57; W. Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan" Çev. İsmail Aka, *TAD*, 8/14 (1963), s. 81; Donald N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran, The Il khānīd Period*, New York 1969, s. 146-149; Hâcî Hüseyin Nahcivânî, *Çehel Makâle*, Haz. Yusûf Hâdem-Hâsemî Nasab, Tebrîz 1343, s. 25-34; V. Minorsky, "Tebriz", *İA*, C. XII/1, İstanbul 1979, s. 94.

bırakmaları karşılığında canlarını kurtarabildiler.¹⁸⁸ Tâcüddîn 'Âlişâh'tan sonra vezâret makamını önceden Emîr Çoban'ın nâ'ibi olan *Rüknüddîn Sâyin* lakablı *Melik Nusretüddîn 'Âdil* devraldı.¹⁸⁹

Altın Orda Hanı Özbek'in, Emîr Çoban tarafından yenilgiye uğratıldığı Azerbâyecân saldırısı sırasında Ebû Sa'îd'in komutanlarından bazıları yeterince mücadele etmemişler ve Çoban tarafından Cengiz Han yasasına göre cezalandırılmışlardı. Çoban'ın bu davranışı onun tahakkümünden rahatsız olan, başını Emîr Kurmışı ve Emîr İrincin'in çektiği bir takım muhalif emîrlerin isyanına sebep oldu. Sultâniyye'ye ilerleyen emîrler, 1319 yılında Mîyâne yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğratıldılar. Emîrlerin hepsi de idam edildi. Ebû Sa'îd, kişisel gayretiyle elde edilen bu başarının ardından *Bahâdır Han* ünvanını aldı.¹⁹⁰ Moğol emîrlerinin devleti temelinden sarsan isyanı

¹⁸⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 115-116; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 616/Türkçe Çev. s. 499; Mîrhând, V, s. 4359; Hândmîr, III, s. 208; a. mlf., *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 322; Semerkandî, II, s. 90-91; Fasîh-i Hâfî, II, s. 903; Danuu, *a.g.t.*, s. 254-256; Barthold, "Ebû Sa'îd", s. 46.

¹⁸⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 116; Aharî, *a.g.e.*, s. 54; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 279; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 616/Türkçe Çev. s. 499; Hândmîr, III, s. 208; a. mlf., *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 323; Mîrhând, V, s. 4360; Semerkandî, II, s. 91; Fasîh-i Hâfî, II, s. 903; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 35; Danuu, *a.g.t.*, s. 257.

¹⁹⁰ Âyetî, *a.g.e.*, s. 350-353; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 96 vd.; Aharî, *a.g.e.*, s. 52-53; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 274-278; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 614-615/Türkçe Çev. s. 498-499; Mîrhând, V, s. 4341 vd.; Hândmîr, III, s. 205-207; Semerkandî, II, s. 71 vd.; Yezdî, I, s. 191; Fasîh-i Hâfî, II, s. 896; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 214; Tebrîzî, II, s. 334; Nuveyrî, XXXIV, s. 230-231; İbn

sonucunda Emîr Çoban kendisi ve ülkenin çeşitli vilâyetlerine tayin ettiği oğulları sayesinde yetkisini ve gücünü daha da artırmış, böylece devlet artık fiilen Çobanlıların hâkimiyeti altına girmiştir. Çoban, en büyük oğlu Emîr Hasan'ı Horâsân'a, Emîr Timurtaş'ı zaten görevli olduğu Anadolu'ya tayin etmiş; diğer oğlu Emîr Dımaşk Hoca'yı da başkent Sultâniyye'de görevlendirerek devlet işlerinin sorumluluğunu ona bırakmıştır.¹⁹¹

Emîr Çoban'ın İlhanlı merkezinde yaşadığı durumun benzerini Anadolu vâlisi olan oğlu Timurtaş'ın da yaşadığı görülmektedir. Timurtaş, Çoban'a başkaldıran emîrlerle birlikte hareket eden emîrlerin saldırısına uğradı. Bu emîrlerin kendi aralarında anlaşmazlığa düşmeleri ile rahat bir nefes alan Timurtaş, hemen harekete geçerek canına kasteden emîrleri Sutaylı Baranbay

Haldûn, IV, s. 790; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 60-62; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 257-259; Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz”, s. 605-608; Melville, “Abû Sa’îd and the Revolt”, s. 96-110; Ömer Subaşı, “İlhanlı Devleti’nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmîşi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41 (2015), s. 571-575; Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill’s Inner Asian Library, Ed. Michael R. Drompp-Devin Deweese, Vol. 24, Leiden-Boston 2011, s. 210; Kemal Ramazan Haykıran, “Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S. 23, Muğla 2009, s. 164-166.

¹⁹¹ Hüseyin Peyrovi Milâni, “Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1971, s. 105; Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz”, s. 608; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 497.

dışında öldürdü. Kaçmayı başaran Baranbay, Diyâr-ı Bekir’de bulunan babası Emîr Sutay’ın yanına sığındı. Timurtaş, Anadolu’da sükûneti sağladıktan sonra büyük bir ordu ile babasına yardım için Tebrîz’e hareket ettiyse de onun durumu kontrol altına alması ile geri döndü.¹⁹²

Emîr Çoban bu kritik isyan bastırıldıktan sonra İlhan’ın kız kardeşi Satı Bik¹⁹³ ile evlendi.¹⁹⁴ Bu evlilikle devlet üzerindeki meşrûyetini sağlama alan

¹⁹² Aksarayî, *a.g.e.*, s. 259-261; İsmail Hakkı Uzunçarşılı-Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, Haz. Recep Toparlı, Ankara 2014, s. 89; Turan, *a.g.e.*, s. 660; Kemal Göde, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Isparta 1995, s. 187; Yücel, *a.g.e.*, s. 6; Sümer, “Anadolu’da”, s. 85; Charles Melville, “Anatolia under the Mongols”, *The Cambridge History of Turkey*, Vol. I, Ed. Kate Fleet, Cambridge 2009, s. 90; Ş. Cem Tuysuz, “İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi Temîrtaş’ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/3 (2018), s. 1654; Jonathan Brack, “A Mongol Mahdi in Medieval Anatolia: Rebellion, Reform, and Divine Right in the Post-Mongol Islamic World”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 139, No. 3, 2019, s. 614.

¹⁹³ Bu isim dönemin kaynaklarında Satı Bik (كبيك) ve Satı Bek/Beg (كبيك) olarak 2 şekilde kaydedilmiştir. Biz *Satı Bik* şeklindeki kullanımı tercih ettik. Konuyla ilgili bkz. Coşkun Erdoğan, “Moğollarda Kullanılan *Beki/Begi* Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas*, 7/1 (2019), s. 255-273.

¹⁹⁴ Âyetî, *a.g.e.*, s. 321; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 615/Türkçe Çev. s. 499; Fasîh-i Hâfî, II, s. 896; Melville, “Cobân”, s. 876; a. mlf., “Abū Sa’îd and the Revolt”, s. 113; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 498; Uzunçarşılı, “Anadolu Türk Tarihinde”, s. 72; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi - Güney*

Çoban, sonradan Horâsân'a götürüp orada idam ettiği Rüknuddîn Sâyin'in vezâretinde gücünü en üst noktaya çıkardı. Çoban'ın oğullarından Emîr Timurtaş zaten Anadolu Genel vâlisi idi. Emîr Şeyh Mahmûd, Gürcistân'a; Emîr Hasan, Emîr Hüseyin'in 1322'deki ölümünden sonra Horâsân'a; Emîr Dımaşk Hoca ise Azerbâyçân, Irâk-ı 'Arab ve Irâk-ı 'Acem'e hâkimdi. Dımaşk Hoca, Rüknuddîn Sâyin'in vezirlik yetkilerini de kullanıyordu. Emîr Hasan'ın oğlu Taliş ise Fârs ve Kirmân'ı idâre ediyordu.¹⁹⁵

Anadolu'da güçlü bir hâkimiyet kuran Emîr Timurtaş, 1322-1323 yılında bağımsızlığını ilân etti ve kendi adına hutbe okutup sikke bastırdı. Bununla da yetinmeyerek kendisini Âhir zaman mehdîsi ilân etti.¹⁹⁶ Merkezde oğlunun yaptıklarını öğrenen Emîr Çoban, İlhan'la bir görüşme gerçekleştirdi. Timurtaş'ın üzerine yürümek ve huzuruna çıkartmak için ondan izin istedi. İlhan'ın onay vermesi üzerine Anadolu'ya hareket etti (1324). Çoban, oğlunu ele geçirdikten sonra önceden söz verdiği üzere Ebû Sa'îd'in huzuruna çıkardı.

Kafkasya 1220-1346 -, İstanbul 2015, s. 175-176; R. M. Savory, "Cübânids", *ET²*, Vol. II, Leiden 1991, s. 68.

¹⁹⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 54; Boyle, *a.g.m.*, s. 375; Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids", s. 309.

¹⁹⁶ Aksarâyî, Timurtaş'ın Anadolu'daki düzeni ve adaleti sağlama faaliyetleri ile Türkmen karşıtı politika ve uygulamalarını Mehdî'nin tezâhürü işaretlerine bağlar. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 263-264; Brack, *a.g.m.*, s. 621. Timurtaş'ın mehdiliği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sema Yaniç, "XIV. Asrın İlk Yarısında Anadolu'da Mehdî Bekleme Temâyülü ve Timurtaş'ın Mehdiliği Meselesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/30 (2010), s. 186-192.

İlhan, Timurtaş'ı babası Emîr Çoban'ın hatırı için affetti ve görevine iade etti.¹⁹⁷

Timurtaş, Anadolu'ya geri döndükten sonra Moğol baskısına direnen Türkmen beyliklerine karşı büyük bir saldırı gerçekleştirdi. Akdeniz sahillerine ve dağlık

¹⁹⁷ Safedî, II, s. 112; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 92; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 114-115; Aharî, *a.g.e.*, s. 53; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 615-616/Türkçe Çev. s. 499; Mîrhând, V, s. 4356-4357; Hândmîr, III, s. 207; Semerkandî, II, s. 87-88; Ömerî, *a.g.e.*, s. 155; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 217; Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. II, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1966, s. 369; Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 2006, s. 69-70; Şehabeddin Tekindağ, "Karaman Beyliği, XIII - XV. Asırda Cenubî Anadolu Tarihine Ait Tetkik", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1947, s. 43-44; Tahsin Ünal, *Karamanoğulları Tarihi*, Yay. Haz. Ali Güler-Suat Akgül, Ankara 2001, s. 179-180; Abdî-zâde Hüseyin Hüsâmeddin Yasar, *Amasya Tarihi*, C. II, Yay. Haz. Mesut Aydın-Güler Aydın, Amasya 2007, s. 287-288; Sümer, "Anadolu'da", s. 86-87; Turan, *a.g.e.*, s. 661-662; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 2011, s. 155; a. mlf., "Emîr Çoban Soldoz", s. 609, 624-628; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 88-90; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 294; S. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999, s. 177; Melville, "Cobân", s. 876; Göde, "Cengizli ve İlhanlı", s. 187-188; Haykıran, "Demirtaş Noyan", s. 168-170; Tuysuz, "İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi", s. 1656-1657; Nilgün Dalkesen, "İlhanlı Valisi Emîr Timurtaş'ın İsyanı", *Kebikeç*, S. 43, 2017, s. 316-317; Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset –İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları-*, Konya 2020, s. 261-262.

Karaman ülkesine kadar uzanan bir hâkimiyet kurdu. Karamanoğullarından Konya ve çevresini alıp onları Lârende bölgesine hapsetti. Eşrefoğulları'na saldırıp beyliğin merkezi Beyşehir'i ele geçirdi ve Eşrefoğlu Süleymânşâh'ı öldürüp cesedini Beyşehir Gölü'ne attı (1326). Süleymânşâh'ın ölümüyle Eşrefoğulları Beyliği sona erdi. Toprakları Karamanoğulları ve Hamidoğulları arasında paylaşıldı. Timurtaş oradan Hamidoğulları üzerine yürüdü ve Feleküddîn Dünder Bey'i Eğridir'de kuşattı. Ona karşı koyacak gücü olmayan Dünder Bey, kardeşi Yunus Bey'in elinde olan Antalya'ya kaçtı. Yakalanan Dünder Bey, Timurtaş'ın emri ile öldürüldü.¹⁹⁸ Timurtaş, Alaşehir'e giderken, maiyetindeki Emîr Eratna'yı Sahibataoğulları Beyliği'nin merkezi Karahisar'ı kuşatmakla görevlendirdi (1327). Kaçmayı başaran Sahibataoğulları Beyi Nusretüddîn Ahmed, metbû olduğu aynı zamanda kayınpederi olan, o dönemde Anadolu'daki en güçlü beyliklerden biri olan Germiyanogulları Beyi Ya'kûb Bey'e sığındı. Timurtaş, Sultâniyye'de bulunan kardeşi Dımaşk Hoca'nın ölüm haberini öğrenince süratle Sivas'a döndü. Eratna'ya da Karahisar kuşatmasını

¹⁹⁸ Emîr Timurtaş'ın Eşrefoğlu Süleymânşâh ile Hamidoğlu Dünder Bey'i bu kadar ağır bir şekilde cezalandırmasının nedeni, her 2 beyin de kendi adlarına sikke kestirmesiydi. Dünder Bey, 721 H. (1321-1322 M.) yılında Felekâbâd'da gümüş bir sikke darbetmişti. Bu sikke Anadolu beyliklerinin bastırdığı en eski bağımsız sikkelerden biridir. Aynı şekilde Süleymânşâh da 726 H. (1325-1326 M.) tarihinde kendi adına sikke darbetmişti. Aydın Ayhan-Tuncer Şengün, "Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Beyliği'nin İlhanlılar Adına Kestirdiği Sikkeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002, s. 1163.

kaldırması yönünde bir haber gönderdi.¹⁹⁹ Otoritesini önemli gümüş madenlerinin olduğu Ağrılı bölgesine doğru genişletti.²⁰⁰

1325 yılında Altın Orda Hanı Özbek'in Kuzey Azerbâycân'a gerçekleştirdiği saldırı, Emîr Çoban'ın karşı harekâtı ile bastırıldı. Bu başarısız sefer sonucunda Altın Orda Hanlığı 10 yıl süresince İlhanlı topraklarına saldırmaya cesaret edemedi.²⁰¹

¹⁹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, s. 4-5, 48, 242; Abdullah Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2 (2013), s. 321.

²⁰⁰ Ömerî, *a.g.e.*, s. 154-155, 159-160; Şikâri, *Karaman Oğulları Tarihi*, Konya, 1946, s. 157-158; *Anonim Selçuknâme*, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 67-68; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974, s. 42; Köprülü, *a.g.e.*, s. 67-69; Sümer, "Anadolu'da", s. 87-89; Turan, *a.g.e.*, s. 662-663; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara 2003, s. 40-41, 48-50, 59-60, 63-64; a. mlf., "Emîr Çoban Soldoz", s. 628-629; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 43, 60, 63, 151; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 90-91; Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul 2018, s. 210, 284, 351-352, 375; Melville, "Anatolia", s. 91; Haykıran, "Demirtaş Noyan", s. 170-171; Tuysuz, "İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi", s. 1658-1659.

²⁰¹ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 117; Aharî, *a.g.e.*, s. 53; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 616-617/Türkçe Çev. s. 500; Semerkandî, II, s. 91; Yezdî, I, s. 191-192; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 176; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003, s. 94; Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler", *TA*, C. VIII, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara 2002, s. 381.

Bu dönemde önce Çağatay, sonra Altın Orda Hanlığı'ndan gelen tehlikelerin ortadan kaldırılması ile Doğu'da Gazne, Kuzey'de Terek Nehri'ne kadar olan alanda İlhanlı egemenliği tesis edilmiş oldu.²⁰²

Artık 20'li yaşlarında olan İlhan Ebû Sa'îd, Emîr Çoban'ın Emîr Şeyh Hasan Celayirî ile evli olan kızı Bağdâd Hâtûn'a ilgi duymaya başlayınca Çoban'ın tepkisi ile karşılaştı. Ebû Sa'îd, Çobanlıların üzerinde kurduğu baskıdan kurtulmanın ilk adımı olarak önce Çoban'ın Sultâniyye'de görevli olan oğlu Dimaşk Hoca'yı idam etti (1327). Sonra Emîr Çoban ve diğer Çobanlıların öldürülmeleri için emirler çıkardı. O sırada Horâsân'da olan Emîr Çoban, İlhan'la savaşmak için Irâk'a ilerlerken arabuluculuk girişiminde bulunulduysa da başarısız oldu. Askerî birliklerinin büyük kısmının İlhan'ın tarafına geçmesi ile zayıf düşen Çoban kaçmaya karar verdi. Çağatay Hanlığı'na gitmek üzere Horâsân'a gelince, İlhanlı Devleti'ne tâbi Kert Meliki Gıyâsüddîn'e sığınmaya karar verdi. Gıyâsüddîn ilk başta onu iyi karşılasa da Ebû Sa'îd'in emri gereğince yanında bulunan oğlu Cilav Han ile birlikte idam etti (1327).²⁰³ Emîr Çoban'ın ölümü ile İlhanlı Devleti'nin son parlak devri sona erdi.²⁰⁴

²⁰² Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 104.

²⁰³ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 117 vd.; Aharî, *a.g.e.*, s. 54-56; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 617-620/Türkçe Çev. s. 501-503; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 280-285; Mîrhând, V, s. 4361 vd.; Hândmîr, III, s. 209 vd.; Semerkandî, II, s. 92 vd.; Fasîh-i Hâfî, II, s. 905-906; Yezdî, I, s. 192; Natanzî, *a.g.e.*, s. 125; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 147 vd.; Nuveyrî, XXXV, s. 191-192; Safedî, II, s. 171; Makrîzî, III, s. 114; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 96; İbn Haldûn, IV, s. 643, 791; İbn Kesîr, XIV, s. 233, 237; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, C. V, s. 34; İbn Battûta, I, s. 322-323; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 62-64; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 147 vd.; Uzunçarşılı, "Emîr

Babası ile İlhan arasındaki savaş durumunu öğrenen Anadolu Genel vâlisi Timurtaş ise yerine Emîr Eratna'yı vekili olarak bırakarak Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'a sığındı. Timurtaş, Kâhire'de oldukça misafirperver bir şekilde karşılandı; ancak bir süre sonra el-Melikü'n-Nâsır'ın hükmü ile idam edildi (1328).²⁰⁵ Çobanlı ailesinin diğer üyelerinden yakalananlar ya idam edildi ya da

Çoban Soldoz", s. 610 vd.; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 80-82, 144; *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2016, s. 174; Charles Melville, " 'The Year of the Elephant' Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abū Sa'īd (1317-1335)", *Studia Iranica*, 21, 1992, s. 207; a. mlf., "Demasq Kvāca", *Elr*, Vol. VII, 1994, s. 256-257; a. mlf., *The Fall of Amir Chupan*, s. 12 vd.; a. mlf., "Cobān", s. 877; Charles Melville and Abbas Zaryab, *a.g.m.*, s. 497; Savory, *a.g.m.*, s. 68; Galstyan, *a.g.e.*, s. 143; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 301;

²⁰⁴ Milâni, *a.g.t.*, s. 145. Grousset, Reşîdüddîn'in idamından sonra Emîr Çoban'ın ölümünün İlhanlı Devleti'nin sonunu hazırladığını ifade eder. Grousset, *a.g.e.*, s. 427.

²⁰⁵ İbn Haldûn, IV, s. 642-643, 791; Makrîzî, III, s. 106-114; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 98-99; Nuveyrî, XXXV, s. 193-195; Safedî, II, s. 113-115; İbn Kesîr, XIV, s. 233; İbn Battûta, I, s. 118, 324; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 138; Semerkandî, II, s. 112-114; Fasîh-i Hâfî, II, s. 906; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 217; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 349-351; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 82-83; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 498; Sümer, "Anadolu'da", s. 90-92; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 629 vd.; Turan, *a.g.e.*, s. 663-664; Göde, "Cengizli ve İlhanlı", s. 189; Holt, *a.g.e.*, s. 177; Dalkesen, "İlhanlı Valisi", s. 318-320; Galstyan, *a.g.e.*, s. 143-144; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 294, 301-302; Tuysuz, "İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi", s. 1660 vd.; Ahmet Sağlam, "Moğol-İlhanlı

bir süre gizlenmek zorunda kaldı. Çobanlılar, Timurtaş'ın en büyük oğlu olup Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra gelişen olayların aktörlerinden biri olacak Emîr Şeyh Hasan ortaya çıkana kadar geçici bir süre etkinliklerini kaybettiler.

Emîr Çoban ve Çobanlılardan kurtulup yönetimin dizginlerini ele geçiren Ebû Sa'îd'in hayatının geri kalanında en büyük yardımcısı, vezir tayin ettiği maktûl vezir Reşîdüddîn'in oğlu Hoca Gıyâsüddîn Muhammed oldu. Ebû Sa'îd ilk olarak çeşitli görev değişiklikleri yaptı. Daha sonra büyük bir aşka tutulduğu Bağdâd Hâtûn ile evlendi.²⁰⁶ Bağdâd Hâtûn'u boşamak zorunda kalan Emîr

Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultânı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri", *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*-, S. 14, 2015, s. 38-39; a. mlf., "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 142-145; Haykıran, "Demirtaş Noyan", s. 172-176; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 215 vd.

²⁰⁶ Safedî, II, s. 192; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, C. III, s. 381; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 96; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 139-140; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 295; Mîrhând, V, s. 4386-4387; Hândmîr, III, s. 215; Semerkandî, II, s. 115-117; Yezdî, I, s. 193; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 147; Tebrîzî, I, s. 523; Ömerî, *a.g.e.*, s. 111-112; İbn Battûta, I, s. 324-325; Beyânî, *Zen*, s. 145/Türkçe Çev., s. 134; De Nicola, *a.g.e.*, s. 101; Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda", s. 563; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 715; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 29; R. M. Savory, "Baghdad Khatun", *EF*², Vol. I, Leiden 1986, s. 908; Enver Konukçu, "Bağdad Hâtûn", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 444.

Şeyh Hasan Celayirî, bunun karşılığında Ebû Sa'îd tarafından Errân, Kuzey Azerbâyçân, Mugân ve Şirvân bölgelerine *Emîr-i Ulus*²⁰⁷ olarak atandı.²⁰⁸

Emîr Çoban'ın ölümünden sonraki yaklaşık 8 yıllık dönemde İlhanlı Devleti'nde bazı iç olaylar yaşandı. Bunların ilki Horâsân vâlisi Narin Tugay'ın isyan etmesidir. Narin Tugay isyanda kendisine yardım eden Emîr Taştımur ile birlikte yakalanarak Sultâniyye'de idam edildi (1329). Emîr-i Ulus Şeyh Hasan, 1331-1332'de eski eşi Bağdâd Hâtûn ile beraber Ebû Sa'îd'e komplo kurmakla suçlanarak Kemah Kalesi'ne sürgün edildi. Ancak ertesi yıl masumluluğu ispat edildi. İlhan tarafından affedilerek Anadolu Genel vâililiğine tayin edildi.²⁰⁹

²⁰⁷ Askerî bölge olarak 4 ulusa ayrılan İlhanlı Devleti'nde her bölgenin en büyük askerî kumandanına *Emîr-i Ulus* ya da *Ulus Emîri* denilmekteydi. Bunlar askerî işlerle yükümlü olup; halkı koruyup, zulme ve yağmaya engel olarak yönetimleri altındaki yerleri İlhan adına idâre ederlerdi. Emîn, *a.g.e.*, s. 33-34; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 255; Uyar, "Bir Ortaçağ Kaynağında", s. 71; Özkan Dayı, "İlhanlı Devleti'nde Yargı Sistemi (1256-1335)", *OAD*, Yıl IV, S. 2, 2021, s. 101.

²⁰⁸ Muhammed b. Hindûşâh Nahçivânî, *Düstûru'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib*, C. I/Cüz II, Tas. 'Abdülkerîm 'Alî oğlu 'Alîzâde, Moskova 1971, s. 3; Peter Jackson, "Jalayerids", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jalayerids>, (son güncelleme 10 Nisan 2012); a. mlf., "Abû Sa'îd", s. 375.

²⁰⁹ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 140-142; Aharî, *a.g.e.*, s. 57-58; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 621-622/Türkçe Çev. s. 504, Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 285; Mîrhând, V, s. 4388 vd.; Hândmîr, III, s. 215-218; a. mlf., *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s. 328-329; Semerkandî, II, s. 117-123, 126-127; Fasîh-i Hâfî, II, s. 908; Yezdî, I, s. 193; İbn Haldûn, IV, s. 792; De Nicola, *a.g.e.*, s. 101-102; Melville, *The Fall*

Ebû Sa'îd döneminin en önemli dış gelişmesi, kadîm düşman Memlûk Devleti ile 1260 yılındaki 'Aynu Câlût yenilgisi ile başlayan ve aralıklı olarak 60 yıl süren düşmanlığın 1323'de yapılan bir antlaşma ile sona ermesidir.²¹⁰ Dinî alanda da köklü bir değişiklik yapan İlhan, Ölceytü Han zamanında devletin resmî mezhebi haline gelen Şî'îlik yerine Sünnîlik'in Hanefî mezhebini seçti. Bu şekilde Sünnîler Gazan Han dönemindeki eski saygınlıklarını yeniden kazanmış oldular.²¹¹

of Amir Chupan, s. 35-36; Dalkesen, "İlhanlı Hanedanlığı'nda", s. 563-564; Abdülkadir Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 311; Ensar Macit, "Celâyirliler'de Kadın ve Siyaset", *USAD*, S. 11, 2019, s. 18; İA, "Hasan Büzürg", *İA*, C. V/1, İstanbul 1987, s. 316.

²¹⁰ İbn Haldûn, IV, s. 637-638; Peter Jackson, *The Mongols and The West, 1221-1410*, Harlow 2005, s. 172; İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyet'in Yayılışı*, Metamorfoz Yay., İstanbul 2018, s. 452-453; Akkuş, *a.g.e.*, s. 259; Dashdondog, *a.g.e.*, s. 211-212; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Carbondale, Illinois 1986, s. 119, 127; Amitai, "The Resolution of the Mongol-Memluk War", s. 359-371, 378; a. mlf., "Il-Khanids, I. Dynastic History", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/il-khanids>, (son güncelleme 27 Mart 2012).

²¹¹ A. Bausani, "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 543/Türkçe Çev., "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", Çev. Mustafa Uyar, *TAD*, 20/32 (2002), s. 227; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, İstanbul 2010, s. 124; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve*

Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın Azerbâycân'a yapacağı saldırıyı haber alan ve bu saldırıya karşılık vermek üzere harekete geçen Ebû Sa'îd'in sağlık durumu sefer sırasında bozuldu. Tabîblerin tanısı, salgın hastalığa yakalanmasına rağmen zehirlendiği idi.²¹² Uygulanan tedavi olumlu sonuç vermedi ve Ebû Sa'îd, 736 H. (1335 M.) yılında Karabağ'da vefat etti. Aynı anda Özbek Han ordusu ile ağır ağır Derbend'den geçti ve Kür nehri kıyısına ulaştı. İlhan'ın hamile olan hanımı Dilşâd Hâtûn kendisini güvende hissetmediği için dayısının oğlu 'Alî Ca'fer ile birlikte ordudan çıkarak Irâk-ı 'Arab'a doğru kaçtı. Diyâr-ı Bekir'e gelince İlhan'ın dayısı olan Emîr 'Alî Pâdişâh'a katıldı. Bunlar yaşanırken vezir Gıyâsüddîn Muhammed tüm emîrlere birlik içinde olunması yönünde bir mesaj gönderdi. Ebû Sa'îd ölmeden önce kendisine bir şey olduğu takdirde uzaktan kuzeni olan Arpa Ga'un'un hükümdar olması yönünde görüş beyan etmişti. Arpa, onun vasiyeti doğrultusunda hükümdar

Kadın Hükümdarlar, Ankara 1981, s. 149; Akkuş, *a.g.e.*, s. 251-252; Haykıran, *Yakın Doğu*, s. 87; Lambton, *a.g.e.*, s. 255.

²¹² Birçok kaynakta Ebû Sa'îd'in severek evlendiği Bağdâd Hâtûn tarafından zehirlenerek öldürüldüğü bilgisi bulunmaktadır. Bağdâd Hâtûn'un bunu yapmasının altında yatan sebep, İlhan'ın yeni gözdesi Dilşâd Hâtûn'u kıskanması olduğu kadar; Ebû Sa'îd'in, babası ve kardeşlerini öldürmüş olmasının da payı bulunmaktadır. Bkz. İbn Battûta, I, s. 325; Mîrhând, V, s. 4400; Hândmîr, III, s. 219; Semerkandî, II, s. 154; Yezdî, I, s. 193; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 355; Boyle, *a.g.m.*, s. 413; Bademci, *a.g.e.*, s. 200.

adayı yapıldı. Daha sonra İlhan'ın naaşı hazırlanarak Sultâniyye'ye gönderildi. Ebû Sa'îd hayatta iken Sultâniyye'de, yaptırmış olduğu kümbete defnedildi.²¹³

Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu geniş coğrafyada başlayan dâhili mücadeleler, uzun süreli karışıklık ve çatışmalara yol açtı. Ebû Sa'îd'in erkek çocuğu²¹⁴ veya yakın bir erkek akrabası²¹⁵ olmadığı için

²¹³ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 143-145; Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 290-293; Mîrhând, V, s. 4397-4398; Hândmîr, III, s. 219; Devletşah, II, s. 282-283; Semerkandî, II, s. 129-132; Fasîh-i Hâfî, II, s. 912; Yezdî, I, s. 193; Natanzî, *a.g.e.*, s. 126; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 147; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 214; Tebrîzî, II, s. 334; Safedî, II, s. 69; Makrîzî, III, s. 207; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, C. III, s. 442; İbn Kesîr, XIV, s. 279; İbn Haldûn, IV, s. 649, 791; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 67, 81; Beyânî, *Dîn u Devlet*, s. 514-515; a. mlf., *Moğûlân*, s. 358; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 354-355; Browne, III, s. 57-58; Howorth, III, s. 623; Bertold Spuler, "İlkhâns", *El²*, Vol. III, 1971, s. 1122; Galstyan, *a.g.e.*, s. 137, 144; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 295, 302; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 716; Album, *a.g.m.*, s. 60; "İlhanlılar", *DGBİT*, C. IX, s. 74; Michael Prawdin, *The Mongol Empire Its Rise And Legacy*, Translated by. Eden and Cedar Paul, George Allen and Unwin, London 1961, s. 379. Ebû Sa'îd'in yayınladığı yarlıklarla ilgili bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "İlhânî Hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a Ait Dört Yarlîğ", *Belleten*, LXIX/254 (2005), s. 65-103.

²¹⁴ Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın 6 hanımından da erkek çocuğu olmamıştı. Bruno de Nicola, "Çadırdan Yönetim: İlhanlı İran'ında Kadınların Ordoları Üzerine Bazı Tespitler", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özeydîn'a Armağan*, Çev. Mustafa Uyar, Ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 561.

İlhanlı toprakları, nüfûzları gittikçe artan, birbirine rakip feodal emîrler, vâîiler ve devlet adamlarının mücadele alanı haline geldi.

²¹⁵ Gazan Han, hükümdarlığı sırasında Hülegü soyundan gelen yaklaşık 10 şehzâdeyi idam etmiş ya da isim ve ünvanlarını ortadan kaldırmıştı. Melville, “The Mongols in Iran”, s. 59; Prawdin, *a.g.e.*, s. 379.

I. BÖLÜM

Gölge Hanlar Dönemi [736-756 H. (1335-1355/1356 M.)]

İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde kısa aralıklarla ya da aynı anda birden fazla İlhan tahta çıkmıştır. Bunların Arpa Han dışında hepsi, devlet otoritesi üzerinde hak iddia eden, birbirine rakip güçlü bir feodal emîrin gerisinde kalan ve hiç bir yetkisi olmayan *gölge hanlar* olarak bilinmektedir.²¹⁶ Gölge hanlar özellikle İlhanlı topraklarının kuzey ve kuzeybatısında kendilerine destek bulmuşlardır.²¹⁷

İlhanlı tahtına sahip olabilmek için yapılan mücadele genel olarak 3 kategoride ele alınabilmektedir: İlki, merkezîleşmiş Moğol idâresini yeniden kurmayı amaçlayan Cengiz Han sülâlesinden gelen şehzâdeler arasında bir mücadeleydi. Bu şehzâdeler arka plândaki güçlü feodal kabile ve grupların destekleri, kısmen kendi çabaları ile hanlık makamına oturmuşlardı. İkinci kategori, yerli hânedanların temsilcilerine komutan veya üst düzey görevli olarak hizmet eden soylu aileler ve güçlü feodal kabile liderleri arasındaydı. Sonuncu kategori ise Şi'îlik'e ya da radikal hareketlere bağlı gruplar arasındaki mücadeleydi. Bunların içlerinde veya aralarında devam eden güç savaşları hemen hemen yarım yüzyıl sürdü. Rakiplerin biri ya da diğerinin kontrol ettiği bölgelerde, bir süreliğine belli ölçüde politik ve ekonomik denge kurulmaya çalışılmasına rağmen, hiçbir zaman sürekli bir başarı yakalanamadı. Siyasî

²¹⁶ Murtazavî, *a.g.e.*, s. 14; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 289; Melville, "The Mongols in Iran", s. 60.

²¹⁷ Melville, "The Mongols in Iran", s. 60.

karışıklık, geri plândaki İlhanlı şehzâdelerinden kaynaklanan sorunlar, yerli güçler arasındaki kanlı mücadeleler, ülkenin ekonomik ve sosyal durumunu olumsuz etkiledi. Merkezî otoritenin ortadan kalması sadece İlhanlı şehzâdelerinin, askerî komutanların ve feodal kabile şeflerinin harekete geçmesine yol açmadı; o zamana kadar İlhanlı Devleti'ne boyun eğen yerel yöneticilere de bağımsızlıklarını elde etme yolunda fırsat yarattı.²¹⁸

Arpa Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 736 H. (1335-1336 M.)]

Arpa Han'ın Tahta Çıkması

Ebû Sa'îd Bahâdır Han öldükten sonra İlhanlı hânedanlığının devam etmesi için tek umut o sırada hamile olan Dilşâd Hâtûn²¹⁹ un bir erkek çocuk dünyaya getirmesiydi. Ancak Dilşâd Hâtûn doğum yapana kadar oluşan siyasî boşluğu doldurmak gerekiyordu. Devlet içindeki bir takım gruplar bu süreci

²¹⁸ Hans Robert Roemer, "The Jalayirids, Muzaffarids and Sarbadârs", *The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Periods*, Vol. VI, Ed. Peter Jackson, s. 1-3.

²¹⁹ Dımaşk Hoca ile İlhanlı hükümdarı Ahmed Tegüder'in torunu Tursin Hâtûn'un en büyük kızı olan Dilşâd Hâtûn, Çobanlılar 728 H. (1327 M.) yılında yönetimden çekildikten sonra Ebû Sa'îd'in hanımı olan halası Bağdâd Hâtûn'un himayesine girdi. Dilşâd olgunluğa erişince Bağdâd Hâtûn onu Ebû Sa'îd'in hizmetine verdi. Ebû Sa'îd bir müddet sonra Dilşâd'ın üzerine düşmeye başladı. Hanımı Bağdâd Hâtûn'u boşayarak 733 H. (1333 M.) yılında Dilşâd Hâtûn ile evlendi. Bu geri plâna atılma Bağdâd Hâtûn'un yeğenini kıskanmasına sebep oldu. Bkz. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 295; Charles Melville, "Delsâd Kâtûn", *Elr*, Vol. VII, 1994, s. 255; Beyânî, *Zen*, s. 145/Türkçe Çev. s. 134-135; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 716.

sorunsuz şekilde atlatabilmek için manevra yaptılar. Bu gruplardan birine önderlik eden vezir Güyâsüddîn Muhammed, Hülegü Han'ın kardeşi Arık Böke'nin soyundan gelen Arpa'yı tahta çıkardı.²²⁰

Arpa Han'ın şeceresi Arpa Ga'un²²¹ b. Suse b. Senkkan (سنگکان) b. Melik Timur b. Arık Böke b. Toluy Han b. Cengiz Han şeklindedir.²²² ²²³ Ebû Sa'îd, ölmeden önce kendisinden sonra ilhanlığa Hülegü Han neslinden uygun bir kimse olmadığı takdirde Arpa'nın çıkması yönünde bir beyanda bulunmuştu. Vezir Güyâsüddîn Muhammed, Özbek Han'a karşı çıktığı seferde rahatsızlanan İlhan'ın durumu ağırlaştığı sırada, kendi ordugâhında bulunan Arpa'ya bir mesaj

²²⁰ Jean Aubin, "Le quriltai de Sultân-Maydân (1336)", *Journal Asiatique*, 1991, s. 178-179; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 323; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 81-82.

²²¹ Faruk Sümer, bu ismi *Arpağa'un* olarak ifade eder. Sümer, "Anadolu'da", s. 95.

²²² Hâfız-ı Ebrû; *Arpa Ga'un b. Süfyân b. Melik Timur b. Arık Bukay b. Tuli Han b. Cengiz Han*; Hândmîr, *Arpa Ga'un b. Suse b. Senkkan b. Melik Timur b. Artuk Buka*; Şebânkâre'î ise *Arpa b. Tukdi Kuy?* (قوى توفدى) *birâderzâde-yi Hülâgû Han*; Fasîh-i Hâfî, *Arpa Ga'un b. Suse b. Sengkan b. Melik Timur b. Arıg Buka b. Tuli Han b. Cengiz Han*; Natanzî, *Arpa Han b. Cuşkab*; Tebrîzî, *Arpa Han b. Şa'ban b. Melik Timur b. Arıg Buka b. Tuli b. Cengiz Han* şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 145; Hândmîr, III, s. 221; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 294; Fasîh-i Hâfî, II, s. 913; Natanzî, *a.g.e.*, s. 126; Tebrîzî, II, s. 334.

²²³ Ailenin bu kolu 708 H. (1308 M.) yılında Şehzâde Mingkan'ın öncülüğünde Yakın Doğu'ya gelmiştir. Bkz. Peter Jackson, "Arpā Khan", *Elr*, Vol. II, 1986, s. 518.

gönderdi. Hemen bir araya gelen Arpa ile Gıyâsüddîn Muhammed tahta çıkma hususunu görüştüler.²²⁴ Gece İlhan Ebû Sa'îd vefat etti. Gıyâsüddîn Muhammed, kabul gören bir vâris olmadığı için Ebû Sa'îd'in vârisi olarak Arpa'yı tayin etti.²²⁵ Arpa, ertesi gün yapılan Moğol yasa ve töresinden sonra hâtûnlar, emîrler ve devlet erkânının onayı ile Karabağ-Errân'da İlhanlı tahtına oturdu [736 H.

²²⁴ Aharî, Arpa ve Gıyâsüddîn Muhammed arasında yapılan bu görüşmenin öncesinde Gıyâsüddîn Muhammed'in Emîr Öğrünç, Algu oğlu Urtukşâh ve Suyurgan ile Arpa'yı tahta çıkarma konusunda anlaşmaya vardıklarını kaydeder. Bkz. Aharî, *a.g.e.*, s. 59. Şebânkâre'î'nin verdiği bilgiye göre ise, Ebû Sa'îd vefat ettiğinde orduda vezir Gıyâsüddîn Muhammed ve Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü dışında kıdemli kimse yoktu. Bunlar bir araya geldiler ve hâlihazırda bir veliaht olmadığı için ümerâ toplanana ve bir hükümdar adayı belirlenene kadar Ebû Sa'îd'in kız kardeşi Satı Bik'in nâ'ib gibi hareket etmesinin uygun olacağına karar verdiler. Ancak Gıyâsüddîn Muhammed tahtın boş kalmasının daha büyük sorunlara yol açacağını düşünüyordu. Ebû Sa'îd'in ölmeden önce halef olarak Arpa'yı işaret ettiğini öğrendikten sonra bu bilgiyi Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh ile paylaştı. Akabinde Mahmûdşâh, tahta davet etmek üzere Arpa'nın ordugâhına gitti. Arpa, İlhan'ın vefatını öğrenince hemen Mahmûdşâh ile birlikte yola çıktı. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed, Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh, Ebû Sa'îd'in annesi Hacı Hâtûn ve kız kardeşi Satı Bik, Arpa'yı müttefiken yeni İlhan olarak kabul ettiler. Bkz. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 293-294.

²²⁵ Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s. 330.

Rebîü'l-Âhir (1335 M. Aralık)].²²⁶ Esasında Bağdâd Hâtûn ve Ebû Sa'îd'in annesi Hacı Hâtûn, Arpa'nın tahta çıkmasına karşıydı. Hacı Hâtun için en önemli husus, Çobanlılar dışında birinin tahta çıkmasıydı. Gıyâsüddîn Muhammed, Hacı Hâtûn'u Arpa konusunda iknâ edebilmek için onun Çobanlılara duyduğu nefreti kullandı. Satı Bik, Hacı Hâtûn ve Gıyâsüddîn Muhammed bir görüşme yaptılar. Özbek Han'ın Kür kıyısına ilerlemesinin yarattığı aciliyetten dolayı hemen bir taht merâsimi yapıldı.²²⁷ Ebû Sa'îd'in tacı olan altın ve mücevher işlemeli murassa bôrkü onun başına taktılar. Ümerâ ona hizmet etmek için kemer bağladı. Kutlama ve eğlence akşama kadar devam etti. Arpa Han ertesi gün ümerânın desteğini alabilmek için bir konuşma yaptı. Onlara kendisinden önceki ilhanlara benzemediğini, lüks şeylerden hoşlanmadığını, murassa taç yerine Rus işi keçeden bir bôrk, altın kemerin yerine yünlü bir kemerin kendisine yeteceğini ifade etti. Ordudan itaat ve sadakat beklediğini, ordunun da ondan şefkat ve merhamet bekleyebileceğini söyledi. Daha sonra devlet görevlilerinin makam ve mevkilerini onayladı. Cum'a

²²⁶ Zeki Velidi Togan, Arpa'yı Emîr Timurtaş'ın oğlu Emîr Şeyh Hasan Çobanî'nin İlhan ilân ettiğini yazmakla birlikte bunun gerçeklik payı yoktur. Şeyh Hasan bu olaylar olduğu esnada Anadolu'da idi. Togan, *a.g.e.*, s. 231.

²²⁷ Arpa'nın tahta çıkması için acele edilmesinin bir diğer sebebi de ülkede karışıklık yaşanabileceği endişesiydi. Ebû Sa'îd'in ölümü öğrenildiği zaman Tebrîz'de asayişin sağlanması ile ilgili sıkıntılar yaşanmıştı. Halk, ordunun kontrol altında tutulamama ihtimalinden ötürü korku içindeydi. Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 65. Arpa Han'ın seçimini istemeden kabul eden ümerâ ve devlet erkânının beklentisi; o sırada hamile olan Dilşâd Hâtûn'un dünyaya getireceği bebeğin erkek olması, bu şekilde Arpa'yı tahttan indirip yerine Ebû Sa'îd'in çocuğunu tahta çıkarmaktı.

günü Câmî' Mescidi'ne gitti. Saltanat ünvanı olarak verilen *Mu'izzüddünyâ ve'd-Dîn* ünvanı, Cum'a hutbesinde okundu. İlhanlı tahtına yeni bir hükümdar çıkarken, müteveffâ Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın tabutu defnedilmek üzere Sultâniyye yakınlarındaki kümbetine gönderildi.²²⁸

Arpa Han tahta çıktıktan sonra o sırada Anadolu vâlisi olan Emîr Şeyh Hasan'ın *Emîr-i Ulus* ünvanını yeniden tasdik etti. Süleymân Bahâdır'ı değerli hediyelerle Anadolu'ya göndererek onu kendi safına çekebileceğini umdu. Şeyh Hasan'ın adını fermânlarda diğer emîrlerin üzerine yazdırdı. Arpa Han'ın Şeyh Hasan'ın desteğini kazanmak için yoğun çaba harcaması, saltanatını sağlam bir zemine oturtup hükümdarlığını güvence altına alma isteği kadar, Şeyh Hasan gibi nüfûzlu ve itibarlı bir emîre verdiği önem ile de açıklanmaktadır. Şeyh

²²⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 145-146; Mîrhând, V, s. 4399-4400; Hândmîr, III, s. 221-222; Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 293-294; Semerkandî, II, s. 153-154; Fasîh-i Hâfî, II, s. 913; Yezdî, I, s. 193-194; Makrîzî, III, s. 201-202; İbn Haldûn, IV, s. 792; Natanzî, *a.g.e.*, s. 126; Tebrîzî, II, s. 334; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 148; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 215; Şâmî, *a.g.e.*, s. 15; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 359; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 235-236; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 16, 193; Râzî, *a.g.e.*, s. 332; Hüseyinkulî Sütûde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. I, Tehrân 1385, s. 67; Browne, III, s. 58-59; Roux, *a.g.e.*, s. 490; Beyânî, *Moğûlân*, s. 362; Blochet, *a.g.e.*, s. 242; Stanley Lane-Poole, *İslam Devletleri Tarihi, Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, İlavelerle Birlikte Çev. Halil Edhem Eldem, Yay. Haz. Samet Alıç, İstanbul 2020, s. 315; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 302; Howorth, III, s. 634; Spuler, *İran*, s. 144; Jackson, "Arpā", s. 518; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 44-45; a. mlf., "The Mongols in Iran", s. 60; Album, *a.g.m.*, s. 60; Wing, *The Jalayirids*, s. 75; Atwood, *a.g.e.*, s. 236.

Hasan, Arpa Han'ın kendisine karşı bu olumlu tavrına temkinli yaklaşmayı tercih etti.²²⁹ Arpa Han bir yandan da, Memlûk hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır ile iletişim kurdu. Bağdâd'ın tasarrufu karşılığında ondan yardım talep etti.²³⁰

Bağdâd Hâtûn'un Öldürülmesi

Gölge hanlar döneminin başlarında, Moğol ileri gelenlerinin bürokratik kolunu temsil eden *Çobanlılar grubu* ile daha geleneksel bir Moğol devleti modelini destekleyen *noyanlar grubu* arasında yapılan savaşlar taht mücadelelerinde belirleyici oldu. Bu süreçte Bağdâd Hâtûn, Çobanlıların çıkarını savunurken, Arpa Han noyanlar grubu adına hareket etmekteydi. Bağdâd Hâtûn, Arpa Han'ın saltanatını önemsemediği gibi, onu hafife alıyor ve buyruklarını yerine getirmiyordu. Noyanlar grubundan bir takım kıskanç kişiler Bağdâd Hâtûn'un Özbek Han ile mektuplaştığı, onu İlhanlı ülkesine saldırmaya teşvik ettiği ve yeğeni Dilşâd Hâtûn'la evlenmesinden ötürü Ebû Sa'îd'i zehirlediği yönünde çeşitli söylentiler ortaya attılar. Bağdâd Hâtûn'dan kurtulmak için iyi bir fırsat yakalayan Arpa Han, tereddüt etmeden onun katledilmesini emretti. Bağdâd Hâtûn, Ebû Sa'îd'in ölümünden 3 hafta geçmeden hamamda iken kıdemli emîrlerden Hoca Lûlû tarafından sopa ile dövülerek öldürüldü [29 Rebîü'l-Âhir 736 H.²³¹ (16 Aralık 1335 M.)].²³² Aslına

²²⁹ Aharî, *a.g.e.*, s. 60; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 299; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 66; Beyânî, *Celâyir*, s. 16-17; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 237; Wing, *The Jalayirids*, s. 76.

²³⁰ Makrîzî, III, s. 202.

²³¹ Bağdâd Hâtûn'un katli ile ilgili Şebânkâre'î 29 Rebîü'l-Âhir 736 H. (16 Aralık 1335 M.) olarak kesin bir tarih verirken, Hâfız-ı Ebrû 736 H. Rebîü'l-Âhir sonları (1335 M. Aralık), Aharî 736 H. yılı Rebîü'l-Evvel ayı (1335 M. Ekim-Kasım), Hândmîr ve Semerkandî 736 H. yılı Rebîü'l-Evvel ayı sonu (1335

bakılırsa Arpa Han'ın Bağdâd Hâtûn'u öldürtmek için gerekçeleri vardı. Bağdâd Hâtûn onun İlhanlı tahtına çıkmasına Ebû Sa'îd'in annesi Hacı Hâtûn'la birlikte en çok karşı çıkan kişilerin başında geliyordu. Arpa Han, Bağdâd Hâtûn'un iktidarı belirlemedeki gücü ve etkisinden kurtularak tahtını güvence altına almak istiyordu.²³³

Son derece akıllı, becerikli ve yetenekli bir kadın olan Bağdâd Hâtûn'un şeyhler ile özellikle de Şeyh Safiüddîn Erdebîlî ile yakın ilişkileri mevcuttu. Ona birkaç ziyarette bulunmuş, Erdebîl'deyken elçileriyle ona selâmlarını göndermişti. Ayrıca Ebû Sa'îd ile birlikte vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in nezâretinde onu ziyaret etmişti.²³⁴

M. Kasım) tarihlerini verirler. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 296; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 146; Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Hândmîr, III, s. 222; Semerkandî, II, s. 154.

²³² Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 146; Mîrhând, V, s. 4400; Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Hândmîr, III, s. 223; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 295-296; Yezdî, I, s. 194; Fasîh-i Hâfî, II, s. 913; Tebrîzî, I, s. 519; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, C. III, s. 382; İbn Battûta, I, s. 325; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 196, 236; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 359; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 236; Râzî, *a.g.e.*, s. 331-332; Sütûde, I, s. 67; Browne, III, s. 58; Boyle, *a.g.m.*, s. 413; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 45; De Nicola, *a.g.e.*, s. 102; Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde", s. 82. Konukçu, *a.g.m.*, s. 444; Savory, "Baghdad Khatun", s. 908; Beyânî, *Dîn u Devlet*, s. 514; a. mlf., *Celâyir*, s. 16; a. mlf., *Zen*, s. 145/Türkçe Çev. s. 135; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 149-150; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 716; Piriye, *a.g.e.*, s. 30-31; Kamalov, *a.g.e.*, s. 95; Macit, *a.g.m.*, s. 20.

²³³ Dalkesen, "Sâtî Bîk", s. 73.

²³⁴ İbn Bezzâz Erdebîlî, *Safvetü's-Safâ*, Mukaddime ve Tas. Gulâmirzâ Tabâtabâ'î Mecd, Tebrîz 1373, s. 348, 792.

Arpa Han'ın Özbek Han'a Karşı Sefere Çıkması

Arpa Han, Ebû Sa'îd ile Özbek Han arasında yarım kalan savaşı tamamlamak için mevsim kış olmasına rağmen Derbend'e hareket edilmesini emretti. Azerbâyçân'ı ele geçirme hırsına kapılan Özbek Han, Ebû Sa'îd'in ölüm haberini alır almaz başıboş ortamdan yararlanmak isteyerek bölgeye geldi. Askerî yönden çok kuvvetli olan Arpa Han'ın ordusu Şirvân üzerinden Derbend'e ulaştı. Ordu, Kür Nehri kıyılarına varınca Özbek Han'ın birliklerinin nehrin karşı tarafına mevzilenmiş olduğunu görüldü. Arpa Han akıllıca bir manevra ile düşman ordugâhının arkasına bir kuvvet yerleştirdi. Arpa'nın emri ile nehri geçen ümerâ ve askerler, Özbek'in arkasından bir saldırı gerçekleştirdiler. Bu mağlubiyetle morali bozulan Özbek Han onu çok üzen bir haber daha aldı. Hârezm'de bulunan güvendiği adamlarından Kutluğ Timur vefat etmişti. İlhanlı güçleri, Özbek Han'ın ordusunun bir kısmını daha yenilgiye uğrattı. Altın Orda askerlerinin geri kalanı firar ettiler ve ülkelerine geri döndüler.²³⁵ Bu savaşta büyük bir cesaret gösteren Arpa Han ordusu ile birlikte muzaffer bir şekilde Tebrîz'e geri döndü. Arpa Han, Özbek Han'ı mağlub etmesine rağmen yine de huzursuzdu. Hülegü'nün soyundan gelmediği için tahtını her an kaybedebileceğini biliyordu. Kendisini devletin meşrû İlhan'ı olarak göstermek ve devlet işlerini ele almak için Emîr Çoban'ın dul hanımı, aynı zamanda Ölceytü Han'ın kızı olan Satı Bik ile nikâhlandı. Bu evlilikle konumunu daha da sağlamlaştırdı [736 H. (1336 M.)].²³⁶

²³⁵ Kafalı, *a.g.e.*, s. 54; Kamalov, *a.g.e.*, s. 95-96.

²³⁶ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 147-148; Mîrhând, V, s. 4401-4402; Aharî, *a.g.e.*, s. 59-60; Hândmîr, III, s. 222-223; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 299; Semerkandî, II, s. 154-155; Fasîh-i Hâfî, II, s. 913-914; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 72-73; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 236-

Arpa Han'ın Otoritesini Kurmaya Çalışması

Arpa Han aynı yıl, devletin en itibarlı ve zengin emîrlerinden biri olan Melik Sa'îd Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'yü Hülegü Han'ın oğlu Konkurtay'ın neslinden bir şehzâdeyi himaye ettiği ve tahta çıkarmayı plânladığı suçlaması ile yasaya kavuşturdu [736 H. Receb (1336 M. Şubat)].²³⁷ Adı geçen şehzâde ile birlikte Hülegü Han neslinden gelen 2 şehzâdeyi daha boğarak idam etti. Arpa, bu şehzâdeleri saltanatına engel olarak görüyordu.²³⁸ Babalarının ölümünü öğrenen Mahmûdşâh'ın oğulları Tebrîz'den kaçtılar. Mes'ûdşâh Anadolu'ya, Emîr Şeyh Hasan'ın yanına gitti. Emîr Şerefüddîn Muhammed ile Emîr Şeyh Ebû Ishak ise Diyâr-ı Bekir'e gidip, Arpa Han'a karşı muhalefet bloğunu genişleten Emîr 'Alî Pâdişâh'a katıldılar. O dönemde Mâverâünnehir'den, Ögedey Han'ın neslinden gelen Şehzâde Tukel Kutluğ, 2 oğlu ile birlikte düşmanlarından kaçarak Mahmûdşâh'a sığınmıştı. Şehzâde, oğullarıyla birlikte orduya getirildi. Onların sonu da diğer şehzâdeler gibi oldu. Arpa Han'ın verdiği

237; Howorth, III, s. 635; Browne, III, s. 59; Boyle, *a.g.m.*, s. 413; Charles Melville and Abbas Zaryab, *a.g.m.*, s. 499; De Nicola, *a.g.e.*, s. 152; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 717; Spuler, *İran*, s. 275; Demir, *a.g.m.*, s. 381.

²³⁷ Şebânkâre'î bu konuya hiç değinmemekte, Şerefüddîn Mahmûdşâh'ın ilk olarak vezir Gıyâsüddîn Muhammed, daha sonra da Arpa Han ile arasının açıldığını ve bu nedenle öldürüldüğünü zikretmektedir. İdamında arabozucu kimselerin Mahmûdşâh'ın Arpa'yı tahta çıkardığı için pişman olduğu, Özbek Han ve Emîr Şeyh Hasan Celayirî ile mektuplaştığı ve Emîr 'Alî Pâdişâh ile müttefik olduğu şeklindeki ithamları da etkili olmuştu. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 298; Dalkesen, "Sâtî Bîk", s. 73.

²³⁸ Ma'denken, *a.g.e.*, s. 47; Spuler, *İran*, s. 275; Piriye, *a.g.e.*, s. 30.

hüküm ile idam edildiler. Cengiz Han ve Hülegü Han soyundan gelen şehzâdeleri idam ettirerek tahtını garanti altına aldığını düşünen Arpa Han, pozisyonunu daha da güçlendirmek için Emîr Şeyh Hasan'ın *Emîr-i Ulus* mevkiini yeniledi. Ardından Ebû Sa'îd'in son döneminde gözden düşüp kalelere hapsedilen ümerâdan Mahmûd İsen Kutluğ, Sultânşâh ve Muhammed Pilten'i serbest bıraktı.²³⁹ Bu emîrler serbest kaldıktan sonra Arpa Han'ın yanına geldiler. Fakat her şeye müdahale edip huzursuzluk çıkarıyorlardı. Arpa Han'ın kendileriyle ilgili vehme kapılmasından çekindiklerinden Diyâr-ı Bekir taraflarındaki Emîr 'Alî Pâdişâh ile dostluk kurmaya çalıştılar. Hatta onu ziyaret ettiler. Gelişen olayları öğrenen Arpa Han, onları öldürmeye karar verdi. Kararın uygulanmasına vezir Gıyâsüddîn Muhammed engel oldu. Çünkü adı geçen emîrleri de, 'Alî Pâdişâh'ı da ciddiye almıyordu.²⁴⁰ Arpa'nın bu emîrlere karşı sert tutumu, ondan memnun olmayanların safını genişletti. Daha etkin olmak isteyen ümerâ, refleks olarak nâ'iblik şurâsını kurdu.²⁴¹

Ümerânın Arpa Han'a Karşı Emîr 'Alî Pâdişâh ile Birleşmesi

Ebû Sa'îd'in dayısı olan Emîr 'Alî Pâdişâh, İlhan vefat ettiği ve Arpa Han tahta çıktığı sırada Diyâr-ı Bekir'deydi. 'Alî Pâdişâh ile Arpa Han arasında

²³⁹ Arpa Han, Ebû Sa'îd'e karşı olan bu emîrleri serbest bırakarak onları kendi tarafına çekmek istemiş ve onlardan kendisine destek olacak bir kuvvet oluşturabileceğini düşünmüştü. Piriye, *a.g.e.*, s. 30.

²⁴⁰ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 146-147; Mîrhând, V, s. 4400-4401; Aharî, *a.g.e.*, s. 60; Hândmîr, III, s. 223; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 298-299; Semerkandî, II, s. 155-156; Fasîh-i Hâfî, II, s. 914; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 237; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 359; Howorth, III, s. 635; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 45-46; Aubin, *a.g.m.*, s. 179.

²⁴¹ Spuler, *İran*, s. 144; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 288.

köklere geçmişe dayanan bir düşmanlık vardı. 'Alî Pâdişâh, Tengiz'in soyundan gelen Uyrat²⁴² kabilesine mensuptu. Bu kabile ile Arpa Han'ın atası Arık Böke,

²⁴² Zeki Velidi Togan tarafından *Uygur-at, Moğollaşmış Uygurlar* olarak ifade edilen; genel olarak ise *Batı Moğolları* olarak adlandırılan Uyratlar, Yakın Doğu'ya gelen en önemli Moğol kabilelerinden biridir. İlhanlı Devleti'nin Batı kısmında Anadolu'nun doğu ve güneydoğusu ile Irâk'ın Bağdâd'a kadar uzanan kuzey bölgesini yurt tutup, Erzurum-Bingöl-Muş yaylakları ile Mûsul ve onun batısındaki kışlaklar arasında yaşamışlardı. İlhanlı döneminde merkezi Mûsul olan Diyâr-ı Bekir eyaletindeki Moğol askerî tümeninin büyük kısmı Uyratlara dayanıyordu. Bu durum Uyratların bölgedeki askerî güçleri dolayısıyla dâhilî olaylara müdâhil olmalarını sağlıyordu. Uyratlar, Batı'da İlhanlıların geleneksel düşmanı Memlûklere karşı tampon bölgede hizmet ettiklerinden İlhanlı Devleti'nin Memlûkler ile ilişkileri bağlamında da sorunlara neden oluyordu. Togan, *a.g.e.*, s. 252; Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C. I, Ankara 1992, s. 33-34; a. mlf., "Anadolu'da", s. 139; Gül, *a.g.e.*, s. 178 vd.; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 377-378; Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV/1 (2000), s. 107; Keleş, *a.g.m.*, s. 673-674; Wing, *The Jalayirids*, s. 78; a. mlf., "The Decline of the Ilkhanate", s. 78. Uyratların Moğol kökenli olmadığı iddiaları ile ilgili bkz. Joo-Yup Lee, 'Were the Historical Oirats "Western Mongols"?': An Examination of their Uniqueness in Relation to the Mongols', *Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines*, 47, 2016, s. 1-24. Uyratların kökeni ile ilgili ayrıca bkz. Fatemeh Rostami, "İlhanlıların Siyasi İlişkilerinde Oyrat Emîrlerinin Rolü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev. Aytaç Kaya, Yıl 8, S. 17, 2018, s. 227. Uyratların bir kısmı İlhanlı Devleti'nin Horâsân bölgesinde sınırlar boyunca yerleşmişti. Sınır bölgelerinde

Kubilay Han zamanında sürekli savaşım içinde olmuşlardı. Düşmanlığın ortaya çıkması şu şekilde olmuştu: Kubilay'ın yanında yetişen kardeşi Arık Böke zamanla ona sorun çıkarmaya, civar beldelere saldırıp halkın mallarına zarar vermeye başlamıştı. Kubilay, Arık Böke ile mücadele görevini Tengiz'e verdi. Tengiz, Arık Böke'yi yakalayarak hanın huzuruna getirdi. Asi kardeşinin hapsedilmesini emreden Kubilay Han, verdiği emri başarıyla tamamlayan Tengiz'i himayesine aldı. Ayrıca ona Hülegü'nün kızını verdi. Emîr 'Alî Pâdişâh, Tengiz ile Arık Böke arasındaki bu kadîm düşmanlıktan dolayı Arpa Han'ın saltanatını kabul etmemişti.²⁴³ Hâlihazırda vezir Gıyâsüddîn Muhammed ve Arpa Han'ın İlhanlı topraklarında kurmak istedikleri otorite meşrû olarak tanınmamıştı. Gıyâsüddîn Muhammed yeni İlhan'ın tüm İlhanlı ülkesinde tanınmasının Emîr Şeyh Hasan Celayirî'den alınacak destekle mümkün

görevlendirildikleri için güç merkezlerinden nispeten uzakta devlet için bir nevi emniyet kemeri görevi görmüşlerdi. Bu kabilenin statüsü, temel olarak askerî yetenekleri ve stratejik konumları ile güvence altına alınmıştı. İlhanlılara bürokratik olarak hizmet edenler az sayıdaydı. İshayahu Landa, "Oirats in the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate in the Thirteenth to the Early Fifteenth Centuries: Two Cases of Assimilation into the Muslim Environment", *Mamluk Studies Review*, 19, 2016, s. 176.

²⁴³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 148; Mîrhând, V, s. 4402; Hândmîr, III, s. 223; Semerkandî, II, s. 156; Howorth, III, s. 635; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 66; Aubin, *a.g.m.*, s. 179; Landa, *a.g.m.*, s. 169.

olduğunun farkındaydı. Arpa Han'a karşı gelişen muhalefeti, 'Alî Pâdişâh'ın önderlik ettiği Uyrat emîrleri başlattı.²⁴⁴

Arpa Han'la birlikte başlayan gölge hanlar döneminde birçok yerel sikke tipine rastlanmaktadır. Altın sikke ise hemen hemen hiç yoktur.²⁴⁵ Arpa Han adına 736 H. (1335-1336 M.) yılında Aksaray, Bağdâd, Bâzâr, Berda', Hoy, Rey, Şebânkâre, Şîrâz, Tebrîz ve Tiflîs'de kesilen sikkeler vardır. Yine bu döneme ait Aksaray'da kesilen tarihsiz bir miktar sikke bulunmaktadır.²⁴⁶

Mûsâ Han Dönemi [Azerbâyecân Hanı 736-737 H. (1336-1337 M.)]

Mûsâ Han'ın Tahta Çıkması ve Arpa Han-Mûsâ Han Savaşı

Daha önce bahsedildiği gibi Arpa Han'ın tahta çıkma sürecinde hamile olan Dilşâd Hâtûn, Arpa'nın tahta çıkmasını onaylamadığının bir göstergesi olarak ordudan dışarı çıkarak, Bağdâd, Diyâr-ı Bekir ve Mûsul bölgesine hâkim olan Uyrat kabilesinden Emîr 'Alî Pâdişâh²⁴⁷ a sığınmıştı. 'Alî Pâdişâh, en başta

²⁴⁴ Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 82; a. mlf., *The Jalayirids*, s. 76; Rostami, *a.g.m.*, s. 235.

²⁴⁵ Yıldırım-Akyıldız, *a.g.m.* s. 66.

²⁴⁶ Album, *a.g.m.*, s. 62; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 207; Diler, *a.g.e.*, s. 515-516; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 467 vd.; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 806.

²⁴⁷ Yıkılış döneminin önemli figürlerinden biri olan 'Alî Pâdişâh, Diyâr-ı Bekir vâlisi olan Emîr Sutay'ın 732 H. (1331-1332 M.) yılındaki ölümünden sonra yeğeni İlhan Ebû Sa'îd tarafından onun yerine tayin edilmişti. 'Alî Pâdişâh bu şekilde mensup olduğu Uyrat kabilesinin yoğunlukta olduğu Bağdâd'dan Diyâr-ı Bekir'e kadar uzanan tüm yukarı Dicle bölgesinin kontrolünü ele geçirdi. Sutaylılar bu dönemde hem Uyratların hem de Memlûklerin baskısına maruz

kabilesinden dolayı askerî bir avantaja sahipti. Aynı zamanda kız kardeşi olan Ebû Sa'îd'in annesi Hacı Hâtûn'un da desteğini almıştı. Ebû Sa'îd'in dul eşi Dilşâd Hâtûn'un kendisine sığınmasını devlette söz sahibi olabilmek için kullanabileceğini düşünerek Dilşâd Hâtûn'u ve Ebû Sa'îd'in doğmamış çocuğunu koruması altına aldı. Dilşâd Hâtûn bir erkek çocuk dünyaya getirdiği takdirde İlhanlı tahtı üzerinde hak iddia edebilecekti. 'Alî Pâdişâh, Arpa Han'ın saltanatını sona erdirmek için Uyrat ümerâsı ile toplanarak fikir alış verişinde bulundu. Irâk-ı 'Arab'daki diğer ümerâyyla da anlaşmaya vardı. Böylece Arpa Han'a muhalif olanlar 'Alî Pâdişâh'ın liderliğinde birleşti. Bundan sonrası için sadece ismen hükümdar olacak bir gölge han bulmak gerekiyordu. 'Alî Pâdişâh, Bağdâd'ta büyümüş bir şehzâdeyi, Mûsâ Han b. 'Alî b. Baydu Han b. Targay/Taragay b. Hülegü hükümdarlık ismi ²⁴⁸ ve *Nâsırüddîn* ünvanı ile 20 Ramazân 736 H. (2 Mayıs 1336 M.)²⁴⁹ günü İlhan ilân etti.²⁵⁰ Mûsâ Han'ı tahta çıkardıktan hemen sonra Arpa Han'ın ordusundaki ümerâyâ gönderdiği

kaldılar. Emîr Sutay'ın Ahlât'ta görev yapan oğulları Baranbay, Hacı Tugay ve Fulad babalarının görevinin aile üyesi dışından birine verilmesine karşı tepkililerdi. Bundan ötürü sık sık 'Alî Pâdişâh'la karşı karşıya geldiler. Hacı Tugay ilk karşılaşmasında ona yenilmesine karşın Sutaylılar ilerleyen dönemde Diyâr-ı Bekir'i yeniden ele geçirmeyi başaracaklardı. Sümer, *Karakoyunlular*, s. 33-34; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 79; a. mlf., *The Jalayirids*, s. 78.

²⁴⁸ Mîrhând, V, s. 4403; Semerkandî, II, s. 156.

²⁴⁹ Fasîh-i Hâfî, Mûsâ Han'ın tahta çıkış tarihini 736 H. Zilhicce (1336 M. Temmuz-Ağustos) olarak ifade eder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 914.

²⁵⁰ Natanzî, Mûsâ Han'ı Emîr Şeyh Hasan Çobanî ve kardeşi Melik Eşref'in birlikte tahta çıkardıklarını ve tüm yetkinin Şeyh Hasan'da olduğunu kaydetmekle birlikte böyle bir durum söz konusu değildir. Natanzî, *a.g.e.*, s. 127.

çağrılarla onları Mûsâ Han'ın yanında yer almaya davet etti. Bir kısım ümerâ Arpa Han'dan korkmakla birlikte Mûsâ Han tarafına meyletti. Arpa Han bir durum muhakemesi yaptıktan sonra itibarlı emîrlerden Uygur Türkü ²⁵¹ Emîr Öğrünç, Emîr Sutay²⁵² ın oğlu Hacı Tugay²⁵³, Artukşâh, Tervet/Torut (تروت), Çoban Kutluğ ve Turhan Ahtacı'yı kalabalık bir ordu ile 'Alî Pâdişâh ve destekçilerinin üzerine gönderdi. Arpa Han'ın ordusu düşmanı kuşattı, ancak savaştan kaçındı. Bazı muhalif emîrlere vezir Gıyâsüddîn Muhammed'e, 'Alî Pâdişâh'a Emîrî'l-Ümerâ makamı verilmesi ve orduya gelip karışıklığa son vermesi şeklinde önerilerde bulundular. Gıyâsüddîn Muhammed bu teklifleri kesin şekilde reddetti. Arpa Han, 'Alî Pâdişâh ile gizli antlaşma yapmakla suçlanan muhalifleri ortadan kaldırmak istedi. Buna karşın Gıyâsüddîn Muhammed onları hafife alıyor ve önemsemiyordu. Sonunda Arpa Han, Gıyâsüddîn Muhammed'in yönlendirmesi ile Emîr Çoban'ın oğlu Suyurgan'ı önden büyük bir ordu ile Karabağ-Errân'dan Merâgâ'ya gönderdi. Diğer taraftan 'Alî Pâdişâh ve Mûsâ Han da ilerleyişlerini sürdürüyorlardı. Savaş başlamadan önce üstün taraf, Arpa Han tarafıydı. Arpa Han'ın ordusu 60 emîrin idâresinde,

²⁵¹ İlhanlı Devleti'nin önemli bir unsuru olan Uygur Türkleri, Ölceytü Han zamanında önemli görevlere getirilmeye başlandı. Emîr Öğrünç (Ekrenç), ağabeyi Emîr Sevinç, Emîr İsen Kutluğ ve oğlu Mahmûd ile Emîr Eratna, Ebû Sa'îd dönemi ve yıkılış sürecindeki olaylarda etkin rol oynadılar. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1999, s. 165-166. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilber İlimli Usul, "İlhanlı Döneminde Uygurlar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2016.

²⁵² Mîrhând, Emîr Sutay'ı *Suntay* (سوزناى) olarak kaydeder. Mîrhând, V, s. 4403.

²⁵³ Hâfız-ı Ebrû, Emîr Hacı Tugay'ı *Hacı Togan* (طغان حاخى) olarak kaydeder.

60.000 kişilik²⁵⁴ büyük bir orduydı. 'Alî Pâdişâh'ın tarafı ise Uyratlar dışında Uygur ve Türkmenlerden müteşekkil, yaklaşık olarak 10.000 kişi²⁵⁵ idi. 'Alî Pâdişâh, aynı zamanda Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'a da bir elçi göndermiş, Bağdâd'ı teslim etmesi, ayrıca tâbiyetini ve niyâbetini kabul etmesi karşılığında ona yardım göndermesini dilemişti.²⁵⁶ 27 Ramazân 736²⁵⁷ H. (9 Mayıs 1336 M.) günü Cağatû Nehri²⁵⁸ kıyısında büyük bir meydan savaşı yapıldı.²⁵⁹ Vezir Gıyâsüddîn Muhammed ve Arpa Han savaşta telâfi edilmesi

²⁵⁴ Şebânkâre'î, Arpa Han'ın ordusunda 13 tümen (130.000) asker olduğu bilgisini verir. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300.

²⁵⁵ Şebânkâre'î, 'Alî Pâdişâh'ın ordusunun 2 tümen (2.000) den oluştuğunu belirtir. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300.

²⁵⁶ Makrîzî, III, s. 202.

²⁵⁷ Savaşın tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Mîrhând, 11 Ramazân (23 Nisan); Hândmîr, Semerkandî ve Tebrîzî 17 Ramazân (29 Nisan); Aharî 14 Ramazân (26 Nisan); Şebânkâre'î 18 Ramazân (30 Nisan) tarihini verirler. Mîrhând, V, s. 4403; Hândmîr, III, s. 224; a. mlf., *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 330; Semerkandî, II, s. 157; Tebrîzî, I, s. 520 Aharî, *a.g.e.*, s. 60; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300.

²⁵⁸ Bu nehir, Merâgâ yakınında Urmiye Gölü'ne dökülmektedir. Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", s. 80. Hândmîr ve Fasîh-i Hâfî burayı *Nağatû* (نَغَاتُ), Tebrîzî, *Tagatû* (تَغَاتُ) şeklinde kaydeder. Hândmîr, III, s. 229; Fasîh-i Hâfî, II, s. 923; Tebrîzî, I, s. 520.

²⁵⁹ 'Alî Pâdişâh'ın ordusunun büyük kısmı Türklerden oluşuyordu. Bu vesileyle çok sayıda Türk-Moğol zümresi Diyâr-ı Bekir ve Mûsul bölgesinden Azerbâycan'a gelmişti. Faruk Sümer, "Âzerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, XXI/83 (1957), s. 440.

mümkün olmayan hatalar yaptılar. En büyük hataları orduyu 2 kısma ayırmaları oldu. Arpa Han merkez²⁶⁰ de, Gıyâsüddîn Muhammed sol tarafta durdu. Orduda Arpa Han ile Gıyâsüddîn Muhammed'in olduğu taraf daha güçlüydü. Nitekim 'Alî Pâdişâh, Arpa Han'ın ordusunun durumu hakkında bilgi edinmişti. İlk saldırı 'Alî Pâdişâh tarafından yapıldı. Savaş esnasında Arpa Han'ın serbest bıraktığı Emîr Mahmûd İsen Kutluğ ve Gıyâsüddîn Muhammed'e karşı eski bir düşmanlığı olan Emîr Sultânşâh, 'Alî Pâdişâh'ın yardımına giderek Mûsâ Han'a destek oldular. Uygur Emîr Öğrünç, Arpa Han'ın safında savaşarak ona olan sadakatini gösterdi.²⁶¹ Gerek Arpa Han, gerek vezir Gıyâsüddîn Muhammed cesurca savaşıyorlardı. Mücadeleyi kazanmanın zor olduğunu anlayan 'Alî Pâdişâh bir savaş hilesi yaptı. Arpa Han ile Gıyâsüddîn Muhammed'e 2 adam göndererek her birine diğerinin yenildiğini söyledi.²⁶² İkisinin de yenilgiye

²⁶⁰ Şebânkâre'î, Arpa Han'ın sağ kanatta durduğunu kaydeder. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300.

²⁶¹ Şebânkâre'î, bunun tersini belirtmektedir. Buna göre Emîr Öğrünç, savaş başlamadan önce 'Alî Pâdişâh ile anlaşma yapıp savaş esnasında emri altındaki Uygur tümeni ile saf değiştirmiştir. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300.

²⁶² Bu konu ilgili Şebânkâre'î'nin verdiği ayrıntılı bilgiye göre, savaştan önce 'Alî Pâdişâh'la onun tarafına geçmek üzere anlaşılan ümerâ, savaş sırasında Arpa Han'ın ordusunun galip geldiğini görünce aralarında işaretleştiler. 5-6 tümen asker Arpa'nın ordusundan ayrılarak 'Alî Pâdişâh'ın ordusuna dâhil oldu. Bu şekilde sayı üstünlüğü 'Alî Pâdişâh'ın tarafına geçti. Daha sonra Arpa Han tarafının savaş motivasyonunu bozmak için vezir Gıyâsüddîn Muhammed'e giderek Arpa Han'ın yenilgiye uğratılıp öldürüldüğünü, aynı şekilde Arpa Han'a gidip vezirinin öldürüldüğünü ve boşa zaman harcadığını söylediler. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300-301.

uğradıkları zannı ile moralleri bozuldu. Yine de mücadeleyi bırakmayan Arpa Han sert bir topuz darbesi isabet edene kadar savaştı. 'Alî Pâdişâh'ın ortaya attığı yalan haberin Arpa Han'ın ümerâsı arasında yayılması ile herkes acele şekilde savaş alanını terk etti. Emîr Suyurgan, Gürcistân'a gitti. Diğer ümerâ da farklı yerlere firar ettiler. Savaşı kazanan taraf, Mûsâ Han ve hâmisî 'Alî Pâdişâh oldu. Arpa Han, büyük bir bozguna uğradı. Ümerânın 'Alî Pâdişâh'ın huzurunda bî'at ve yemin etmesinin ardından Mûsâ Han ve 'Alî Pâdişâh beraberce Azerbâyçân'a girdiler.²⁶³ 'Alî Pâdişâh savaştan önce gönderdiği mesaj ile Emîr

²⁶³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 148-149; Mîrhând, V, s. 4402-4404; Aharî, *a.g.e.*, s. 60; Hândmîr, III, s. 223; a. mlf., *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 330-331; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 300-302; Semerkandî, II, s. 156-158; İbn Haldûn, IV, s. 792; Makrîzî, III, s. 202; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 69-71, 74-76; Yezdî, I, s. 194; Natanzî, *a.g.e.*, s. 126-127; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 148; Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 215; Şâmî, *a.g.e.*, s. 15; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 237-240; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 359; Kâdî Râzî, *a.g.e.*, s. 332; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 16; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 315; Browne, III, s. 59; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 34; a. mlf., "Anadolu'da", s. 95-96; Howorth, III, s. 635-636; Spuler, *İran*, s. 145; Piriye, *a.g.e.*, s. 31; Roux, *a.g.e.*, s. 490; Beyânî, *Moğûlân*, s. 362; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 288; Jackson, "Arpâ", s. 158; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 48-50; a. mlf., *The End of the Ilkhanate*, s. 323-324; Charles Melville and Abbas Zaryab, *a.g.m.*, s. 499; Album, *a.g.m.*, s. 66; Galstyan, *a.g.e.*, s. 137; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 295; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 82; a. mlf., *The Jalayirids*, s. 76-77; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi*, Şecere-i Türk, Çağatay Şivesinden Türkiye Şivesine Çev. Doktor Rıza Nur, Günümüz Şivesine Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yay. İstanbul 2009, s. 144; Album, *a.g.m.*, s. 61.

Şeyh Hasan'ın himayesini istemiş ve tarafısızlığını güvence altına almaya çalışmıştı.²⁶⁴

Vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in Öldürülmesi

Vezir Gıyâsüddîn Muhammed ve kardeşi Pîr Sultân bu ölüm kalım savaşında iyi bir mücadele örneği sergilediler. Ancak yenilgiye yakın taraf olduklarını anlayınca kaçtılar. Galip tarafın askerleri onları Merâgâ'da, Üç Kümbetler'de yakalayarak 'Alî Pâdişâh'ın huzuruna çıkardılar. 'Alî Pâdişâh, Gıyâsüddîn Muhammed'e oldukça saygılı davrandı. Aslında bu erdemli ve büyük veziri öldürmek düşüncesinde değildi. Fakat ümerâ Gıyâsüddîn Muhammed'in öldürülmesi konusunda hemfikirdi. Onlarla birlik olmak zorunda olan 'Alî Pâdişâh, Ebû Sa'id zamanında birbirlerinin canına kastetmeyeceklerine dâir yemin etmelerine rağmen Gıyâsüddîn Muhammed'in ölüm hükmünü verdi. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed²⁶⁵ 21 Ramazân²⁶⁶ 736 H. (3 Mayıs 1336 M.) de

²⁶⁴ Aharî, *a.g.e.*, s. 60; Jackson, "Arpâ", s. 158.

²⁶⁵ Vezir Gıyâsüddîn Muhammed de babası Reşîdüddîn Fazlullâh gibi yetenekli bir vezir ve devrinin önemli âlimlerinden biri; ayrıca kültür, sanat ve imâr faaliyetlerinin en büyük destekleyicisiydi. Tarihçi Hamdullâh Müstevfî ve Şebânkâre'î, şâir Merâgâ'î, Hoca Kirmânî, Kadı 'İzdüddîn İcî, Kutbüddîn Bûyehî Râzî ve Selmân Sâvecî yaptıkları çalışmaları ona ithaf etmişlerdi. Gıyâsüddîn, tasavvuf ehlinin hâmisi olarak Şeyh Safîüddîn Erdebîlî'nin müridiydi. Onunla yakın ilişkileri mevcuttu. Sûfî şeyhlerinin toplantılarında her zaman hazır bulunur, toplantıları ilgiyle takip ederdi. İktisâdî olarak keyfî vergileri kaldırması, tarımı yaygınlaştırarak tarımsal ekonomiyi iyileştirmeye çalışması önemli icraatlarındandır. Bozulan mâliyeyi belli bir düzeye getirmişti. Temsil ettiği bürokratik istikrar ve düzenli yönetim anlayışı ölümü ile

idam edildi.²⁶⁷ Kardeşi Pîr Sultân da 3-4 gün sonra 2-3 emîrle birlikte aynı sonu paylaştı. Ümerâ, Emîr Sultânşâh'ı 2 emîr ile birlikte vezir ve tâbilerinin mallarını ele geçirmek üzere Tebrîz'e gönderdi. Emîrler şehre geldikten sonra vezire ve yakınlarına ait 1.000 haneden fazla evi yağmaladılar. Rab'-i Reşîdî²⁶⁸ den ve

sürdürülememiş, o da tıpkı Emîr Çoban gibi Moğol emîrlerin düşmanlığını kazanmıştır. Kalıcı hoşgörüsüyle ailesine düşmanlık edenleri affetmesi, hatta onları yüksek mevkilere getirmesi sonunu hazırlamıştır. Babası Reşîdüddîn'in yapımına başlattığı ancak idamı ile yarım kalan imâretlerini tamamlamış, muhtaç durumda olan insanlara her yıl kendi hazinesinden iyilik ve ihsanlarda bulunmuş ve yaptığı hayır işleri ile ölümünden sonra geriye iyi bir isim bırakmıştır. İlhanlı tarihindeki vezirlerin içinde en kudretli son vezir kabul edilmektedir. Ailesi onun ölümünden sonra ki dönemde muhtelif hükümdarlara hizmetlerini sürdürmüştür. Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s. 325-326; Natanzî, *a.g.e.*, s. 126; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 66-67; Tebrîzî, I, s. 514-515; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 138, 187, 232; 320-321, 329; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 360; Jackson and Melville, *a.g.m.*, s. 598-599; Howorth, III, s. 618; Boyle, *a.g.m.*, s. 412; Browne, III, s. 56-57; Danuu, *a.g.t.*, s. 264-267.

²⁶⁶ Fasîh-i Hâfî, Gıyâsüddîn Muhammed'in 15 Ramazân 736 H. (27 Nisan 1336 M.) tarihinde idam edildiğini belirtir. Fasîh-i Hâfî, II, s. 914.

²⁶⁷ Natanzî, vezir Gıyâsüddîn Muhammed'i Arpa Han'ın öldürdüğünü kaydetse de bunun gerçeklik payı bulunmamaktadır. Natanzî, *a.g.e.*, s. 126, 130.

²⁶⁸ Önemli bir kısmının yapımı 709 H. (1309 M.) yılında tamamlanan ve Tebrîz'in kuzeydoğusundaki Sorhâb'da çok sayıda eğitim, sağlık ve kültür kurumundan oluşan Rab'-i Reşîdî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006,

vezirin evlerinden değerli eşyaları dışarı çıkardılar. Fakir halktan gaspettikleri mallar ve elde ettikleri ganimetle zenginleştiler.²⁶⁹ İlhanlı Devleti'nin son vezîri olan Gıyâsüddîn Muhammed özellikle iktisadî yönde gösterdiği çabalara karşın devletin yıkılışına engel olamamış ve taht kavgaları sonucu hayatını kaybetmiştir.²⁷⁰ Tebrîz'de, babası ile aynı imârete defnedilmiştir.²⁷¹

Mûsâ Han'ın ve nâ'ibi 'Alî Pâdişâh'ın zafer heberleri Memlûk Devleti'nde büyük memnuniyetle karşılandı. Cağatû Nehri zaferinden kısa bir süre sonra Mûsâ Han ve 'Alî Pâdişâh'ı temsil eden elçiler Kâhire'ye geldiler. Sutay'ın oğullarını kendisine katılmaya ikna eden 'Alî Pâdişâh, el-Melikü'n-Nâsır'a yardımını karşılığında Bağdâd'ı vereceğini bildirmekteydi. Buna çok memnun

s. 207-233; Sheila S. Blair, "Patterns of Patronage and Production in Ilkhanid Iran. The Case of Rashid al-Din", *The Court of the Il-Khans, 1290-1340, The Court of the Il-khans, 1290-1340*, Ed. Julian Raby and Teresa Fitzherbert, Oxford, 1996, s. 40; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, İstanbul 2016, s. 109 vd.; Wilber, *a.g.e.*, s. 129-131; Nahcıvânî, *a.g.e.*, s. 11 vd.

²⁶⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 151; Aharî, *a.g.e.*, s. 60-62; Mîrhând, V, s. 4405; Hândmîr, III, s. 224; a. mlf., *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 331; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 302; Semerkandî, II, s. 158-160; Yezdî, I, s. 194; Fasîh-i Hâfî, II, s. 914-915; Tebrîzî, I, s. 520; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 240; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 359-360; Râzî, *a.g.e.*, s. 332; Jackson and Melville, *a.g.m.*, s. 598; Boyle, *a.g.m.*, s. 414; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 50, 64-65; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 35-36; Lambton, *a.g.e.*, s. 309; Danuu, *a.g.t.*, s. 268.

²⁷⁰ Danuu, *a.g.t.*, s. 269.

²⁷¹ Tebrîzî, I, s. 511.

olan Memlûk Sultânı, 'Alî Pâdişâh'a yardım için birkaç birlik asker toplanılmasını emretti. Ancak bir müddet sonra Emîr Sutay'ın oğullarının Anadolu'da bulunan Emîr Şeyh Hasan'a katıldıkları haberi geldi.²⁷²

Arpa Han'ın Öldürülmesi

Cağatû Savaşı'nda büyük cesaret gösteren Arpa Han, Sucâs²⁷³ vilâyetinde yakalanarak Ucan'a götürüldü. 3 Şevvâl 736 H. (15 Mayıs 1336 M.) günü Melik Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nun vârislerine teslim edildi. Arpa Han kısas yapılmak suretiyle idam edildi.²⁷⁴

Arpa Han hâkimiyetini güçlendirmek için gösterdiği tüm çabalara ve Altın Orda Hanlığı'na karşı kazandığı başarıya rağmen hükümdarlığı çok sürmemişti. Ebû Sa'îd'den sonra tahta çıkan Arpa Han'ın en büyük handikapı, Hülegü Han soyundan gelmemesiydi. Bu yüzden devletin ileri gelenleri ve feodal emîrlere

²⁷² Makrîzî, III, s. 202; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 50; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 82-83; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı", s. 147.

²⁷³ Bu yerin ismini Hâfız-ı Ebrû *Sucâş* (سجاش) olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 151.

²⁷⁴ Makrîzî, III, s. 209; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 151; Mîrhând, V, s. 4405; Hândmîr, III, s. 224; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 302; Aharî, *a.g.e.*, s. 61; Semerkandî, II, s. 160; Yezdî, I, s. 194; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 360; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 238, 240; Howorth, III, s. 637; Boyle, *a.g.m.*, s. 413-414; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 50; Aubin, *a.g.m.*, s. 179; De Nicola, *a.g.e.*, s. 103; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 22; Browne, III, s. 59; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 350; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 295, 302; Jackson, "Arpâ", s. 158. Natanzî, Arpa Han'ı Emîr Şeyh Hasan Celayirî'nin öldürdüğünü ifade eder. Natanzî, *a.g.e.*, s. 126, 130

tarafından İlhan olarak kabul edilmedi. Ancak görünüşe göre bu yüzeysel bir nedendi. Çünkü her emîr ve hâtûnun, bu makam için kendi adayını çıkarmak niyetinde olduğu aşikârdı. Arpa Han'ın Cengiz Han yasa ve töresine önem veren eski sınıf bir Moğol olmasına karşı da büyük bir iç muhalefet ortaya çıkmıştı. Farklı bölgelerin vezirleri bile onun ilhanlığına karşı çıkıyorlardı. Yaklaşık 6 aylık²⁷⁵ kısa saltanatı sırasında halefi olan gölge hanların tersine ülkede Moğol kontrolünü sağlayabilen, kişisel idâre yeteneği olan, aktif bir hükümdar olarak dikkat çekti. Ondan sonraki dönemde tahtta bir İlhan olmakla birlikte gerçek güç ve yetki Celayir, Suldus ve Uyrat feodal gruplarının elinde olacaktı. Feodal mücadelelerde Celayirliler ile ortak hareket eden Sutayların da belirli bir etkinliği vardı. Ancak asıl iktidar yarışı Celayir ve Suldus feodalleri arasında yaşanacaktı.²⁷⁶ Dâhilî karışıklıkların arttığı bir dönemde tahta çıkan Arpa Han, hükümdarlığı süresince Ölceytü'nün ve Ebû Sa'îd'in yarlıklarını pek dikkate almayarak, Moğol *yasak*'ını tekrar güçlendirmek istedi.²⁷⁷ Selefleri gibi reform yapma düşüncesinde olmadığı için toplanan vergiyi ordunun ihtiyaçları için kullandı.²⁷⁸ Otoritesini kurabilmek için içlerinde Bağdâd Hâtûn ve Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nun olduğu üst düzey kişileri idam etmekten çekinmemesi

²⁷⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Natanzî, *a.g.e.*, s. 126; Sümer, "Anadolu'da", s. 95-96. Yezdî, bu sürenin yaklaşık 7 ay olduğunu ifade ederken, Fasîh-i Hâfî 5 ay, Yahyâ Kazvînî 5 aydan fazla olduğunu belirtir. Yezdî, I, s. 194; Fasîh-i Hâfî, II, s. 914; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149.

²⁷⁶ Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 294; Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Boyle, *a.g.m.*, s. 413; . Jackson, "Arpâ", s. 158-159; Aubin, *a.g.m.*, s. 179.

²⁷⁷ Lambton, *a.g.e.*, s. 96; Piriye, *a.g.e.*, s. 30; Aubin, *a.g.m.*, s. 179.

²⁷⁸ Aharî, *a.g.e.*, s. 59; Jackson, "Arpâ", s. 519; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 61.

onun halefi ilhanlar gibi kukla bir hükümdar olmadığının en önemli delilidir. Anonim bir Ermeni tarihçi Arpa Han'ın Hristiyan olduğunu ve bu sebepten öldürüldüğünü ifade etmiş, fakat bu iddia hiçbir kaynak tarafından doğrulanmamıştır.²⁷⁹

Dilşâd Hâtûn, hâmisî Emîr 'Alî Pâdişâh'ın bu büyük başarısının ardından onun yanına gitti ve Şevvâl 736 H. (Mayıs 1336 M.) da bir kız çocuk dünyaya getirdi.²⁸⁰ Çocuğun kız olması hükümdarlık krizinin aşılabileceğine dâir tüm umutları tüketti. Böylece Ebû Sa'îd sülâlesi sona ermiş oldu. 'Alî Pâdişâh, Ebû Sa'îd ve Dilşâd Hâtûn'un çocukları erkek olsaydı, onu hükümdar ilân edip feodal güçlerin mücadelesinde bir adım öne geçecek, İlhanlı tahtı üzerinde tartışmasız bir üstünlük kazanacaktı. Yine de “Ebû Sa'îd ailesinin koruyucusu” olarak devletin en etkili ve nüfuzlu emîri konumuna ulaştı. Bu, aynı zamanda onun kontrolü altındaki Mûsâ Han'ın ilhanlığının kabul edildiği anlamına geliyordu. Buna karşın 'Alî Pâdişâh baskıcı bir yönetim şekli benimsemişti. Ülke işlerini ümerâya danışmadan ve kimseden yardım almadan yalnız yürütüyordu. Devlet yönetiminde tek söz sahibi olması, ümerânın zamanla ondan uzaklaşmasına sebep oldu.²⁸¹

²⁷⁹ Jackson, “Arpā”, s. 518-519; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 62.

²⁸⁰ Ebû Sa'îd'in kızının vârislik hakkı, sözde bir yönetimden ibâret olacağı için hiç kimse tarafından tanınmamıştı. Spuler, *İran*, s. 285.

²⁸¹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 150-151; Mîrhând, V, s. 4405; Semerkandî, II, s. 160; Dalkesen, “Sâtî Bîk”, s. 74; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 50-51; Beyânî, *Zen*, s. 146/Türkçe Çev. s. 135; Wing, “The Decline of the Ilkhanate”, s. 82. .

İktidarı ele geçiren 'Alî Pâdişâh, Batı Avrupa'dan müttefik bulmak ümidiyle Hristiyanları takip etmeye başladıysa da taraflar arasındaki ilişkileri geliştirecek kadar iktidarda kalamadı.²⁸²

'Alî Pâdişâh, tüm güç ve nüfûzuna rağmen Anadolu vâlisi Emîr Şeyh Hasan'dan çekiniyordu. Onu yanına çekebilmek için bir elçiyi, mektup ve değerli hediyelerle yanına yolladı. Mektupta Şeyh Hasan'ın büyük bir emîr olduğunu, her zaman onun yanında olacağını ve hükmettiği her şeyi kabul edeceğini belirttikten sonra Mûsâ Han'ın ilhanlığını tanımasını talep ediyordu. Emîr Hasan merkezden gelen destek davetlerine kesin bir cevap vermeyip durumun netleşmesini beklemekteydi. 'Alî Pâdişâh'a gönderdiği cevapta ilhanlık için yapılan savaşların ayrılıklara neden olduğu, yakında merkeze geleceği ve toplanacak kurultayda Hülegü soyundan gelen, herkesin üzerinde görüş birliğine varacağı birini İlhan ilân ederek birlik içinde düşmanlarını yok edebileceklerini ifade etti. Bu mesaj trafiğine rağmen 2 taraf da birbirine güvenmiyordu.²⁸³

Emîr 'Alî Pâdişâh'ın Emîr Cemâlüddîn Şîrvânî'yi Vezirliğe Tayin Etmesi ve 'Alî Pâdişâh'a Karşı Muhalefetin Artması

Emîr 'Alî Pâdişâh, nâ'iblik ve vezirlik makamına Diyâr-ı 'Arab hâkimi olan Tâcüddîn 'Alî Şîrvânî'nin oğlu Emîr Cemâlüddîn Hacı Şîrvânî'yi getirdi.²⁸⁴ Tıpkı Mûsâ Han gibi Cemâlüddîn'in de devlet işlerinde herhangi bir yetkisi

²⁸² Spuler, *İran*, s. 246.

²⁸³ Aharî, *a.g.e.*, s. 62; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 302-303.

²⁸⁴ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 241. Aharî, vezirliğin Emîr 'Alî Kurd'un oğlu Mahmûd'a verildiğini bildirir. Aharî, *a.g.e.*, s. 62.

yoktu. Sadece halkla iletişim kuruyor ve halkın gönlünü almaya çalışıyordu.²⁸⁵ Devletin bütün işleri 'Alî Pâdişâh'ın elinde toplanmıştı. 'Alî Pâdişâh, devlet işlerine kimsenin karışmasına izin vermiyordu. Bu dengesiz işleyiş emîrlerin de tepkisini çekiyor, 'Alî Pâdişâh'a karşı içten içe bir nefret oluşuyordu. İlk günlerden ülkenin muhtelif yerlerinde karışıklıklar baş göstermeye başladı. 'Alî Pâdişâh ve Uyrat kavminin üstün durumunun yarattığı rahatsızlık, Diyâr-ı Bekir hâkimi Emîr Sutay'ın 732 H (1332 M.) yılında ölümünden sonra Sutaylıların başına geçen oğlu Emîr Hacı Tugay'ı endişelendirdi. Çünkü 'Alî Pâdişâh daha önceden Sutaylılara çeşitli sıkıntılar yaşatmıştı. Onun bu tahakkümü Hacı Tugay'ın Uyratlara duyduğu eski düşmanlığı canlandırdı ve 'Alî Pâdişâh'a muhalif bir duruş sergiledi. Tekrar aynı problemleri yaşamamak için onu ve ona tâbi olanları yok etmek üzere bir plân hazırlığına girişti. Aradığı, kendisine destek olabilecek, güçlü lideri de buldu. Hacı Tugay'ın bulduğu kişi Emîr Şeyh Hasan'dı. Bu şekilde İlhanlı mirasından pay alma kavgasının içine Emîr Şeyh Hasan da girmiş oldu. Hacı Tugay, Şeyh Muhammed Mulayed ile birlikte 'Alî Pâdişâh ve Mûsâ Han'ı ortadan kaldırması için Emîr Şeyh Hasan'ı teşvik etmeye başladı. Şeyh Hasan bu ısrara karşılık ona 'Alî Pâdişâh'la aralarında bir antlaşma olduğunu belirtip 'Alî Pâdişâh ile onu barıştırmayı önerdi. Hemen atabeki Taştımur (Taştēmūr) Aka'yı Ucan'da bulunan 'Alî Pâdişâh'a gönderdi. Taştımur, onunla bir araya gelince farklı biriyle karşı karşıya olduğunu anladı. Güç ve iktidarına çok güvenen 'Alî Pâdişâh, Şeyh Hasan'la yaptığı antlaşmayı

²⁸⁵ Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 332.

çoktan unutmuş ve onun Mûsâ Han'a itaat etmesi konusunda zorlayıcı bir tavır içine girmişti.²⁸⁶

Sadece ismen İlhan olan Mûsâ Han'ın saltanatı Fasîh-i Hâfî'ye göre 3 ay, Aharî'ye göre 4 ay sürmüştür.²⁸⁷

Mûsâ Han'ın 736 H. (1336 M.) tarihinde Ebû Ishak, Sâve, Şîrâz ve Tebrîz'de; 737 H. (1336-1337 M.) de Bağdâd'da darbedilen sikkeleri bulunmaktadır.²⁸⁸

Muhammed Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 736-738 H. (1336-1338 M.)]

Muhammed Han'ın Tahta Çıkması

Emîr Şeyh Hasan, Emîr 'Alî Pâdişâh'ın devletin tek hâkimi gibi hareket eden, herkese tepeden bakan tavrına karşı önlem almak gerektiğini düşünüyordu. 'Alî Pâdişâh'ı Diyâr-ı Bekir'den çıkarmak isteyen Sutaylı Hacı Tugay'ın teşviki ile Errân ve Azerbâycân vilâyetini ele geçirme hevesine kapıldı. Kendisi İlhan olamayacağı için gölge bir han bulması gerekiyordu. Bunun için uygun bir aday

²⁸⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 152; Mîrhând, V, s. 4406; Hândmîr, III, s. 225; Aharî, *a.g.e.*, s. 62; Semerkandî, II, s. 160-161; Fasîh-i Hâfî, II, s. 915; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 362; Râzî, *a.g.e.*, s. 332; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 140; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 288; Dalkesen, "Sâtî Bîk", s. 74.

²⁸⁷ Aharî, *a.g.e.*, s. 62; Fasîh-i Hâfî, II, s. 914.

²⁸⁸ Album, *a.g.m.*, s. 69; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 207; Diler, *a.g.e.*, s. 521-522; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 475-480; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 806.

buldu. Muhammed²⁸⁹ Han b. Yul-Kutluğ²⁹⁰ b. Emîr Timur²⁹¹ b. Anbarcı²⁹² b. Möngke Timur b. Hülegü Han'ı, 10 Zî'l-Hicce 736 H. (20 Temmuz 1336 M.), Kurban Bayramı günü tahta çıkardı. Ona *Muzafferüddîn* ünvanı verdi ve Mûsâ Han'ı İlhan olarak tanımadığını açıkladı.²⁹³ Artık İlhanlı tahtı için Hülegü soyundan gelen 2 taht müddeîsi ve gerçekte arka plânda 2 güçlü feodal emîr; Uyrat 'Alî Pâdişâh ve Celayirli Emîr Şeyh Hasan vardı.

²⁸⁹ Aharî, bu kişinin adının *Pîr Hüseyn* olduğunu ifade eder. Aharî, *a.g.e.*, s. 62; Album, *a.g.m.*, s. 66.

²⁹⁰ Hândmîr, *Tuli Kutluğ* (تولی کوتلغ), Şâmî, *Yol Kutluğ* şeklinde kaydeder. Hândmîr, III, s. 225; Şâmî, *a.g.e.*, s. 15.

²⁹¹ Hândmîr, *İsen Timur* (ایسن تیمور); Semerkandî ve Fasîh-i Hâfî, *Eltimur* (لتیمور) olarak kaydeder. Hândmîr, III, s. 225; Semerkandî, II, s. 161; Fasîh-i Hâfî, II, s. 915.

²⁹² Hâfız-ı Ebrû, *Anarcı* (آنارجی); Semerkandî, *İnarcı* (اینارجی) şeklinde ifade eder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 152; Semerkandî, II, s. 161.

²⁹³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 152; Mîrhând, V, s. 4409; Hândmîr, III, s. 225; Aharî, *a.g.e.*, s. 62; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 305; Semerkandî, II, s. 161; Fasîh-i Hâfî, II, s. 915; Yezdî, I, s. 195; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149; Makrîzî, III, s. 206; İbn Haldûn, IV, s. 792; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 144; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 241-242; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 16; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 362; Râzî, *a.g.e.*, s. 334; Spuler, *İran*, s. 145; Togan, *a.g.e.*, s. 231; Mükrimin Halil Yınanç, "Celâyir", *İA*, C. III, İstanbul 1989, s. 64; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 141; Yuvalı, s. *İlhanlı*, s. 288-289; Beyânî, *Celâyir*, s. 18; a. mlf., *Moğûlân*, s. 362; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 315-316; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 83; a. mlf., *The Jalayirids*, s. 78; Aubin, *a.g.m.*, s. 180; Browne, III, s. 59; Howorth, III, s. 639; Album, *a.g.m.*, s. 66; Boyle, *a.g.m.*, s. 414; İA, "Hasan Büzürg", s. 316.

Bu dönemde İlhanlı Devleti'nin Batı'daki topraklarında; Güney'de Sultâniyye ve Tebrîz ile Kuzey'de Karabağ, Errân ve Mugân arasındaki koridor, tüm siyasî rakiplerin kontrol etmek istedikleri bölgenin merkezi durumundaydı.²⁹⁴

Emîr Şeyh Hasan (Muhammed Han)-Emîr 'Alî Pâdişâh (Mûsâ Han) Savaşı

Emîr Şeyh Hasan ²⁹⁵ saltanat rekâbetinde Emîr Çoban'ın oğlu Emîr Suyurgan gibi itibarlı bir emîri yanına aldı ve onunla müttefik oldu. Ardından Emîr Eratna'yı Anadolu vilâyetinde yerine nâ'ib bırakarak teçhizatlı, kalabalık bir ordu ile İlhanlı taht mücadelelerine dâhil olmak üzere Tebrîz'e doğru yola koyuldu. 'Alî Pâdişâh, Şeyh Hasan'ın kendisiyle savaşmak üzere hazırlıklarını tamamlayıp yola çıktığını öğrenince hemen Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'dan yardım talep etti. Destek kuvveti Sis üzerinden gönderen el-Melikü'n-

²⁹⁴ Wing, *The Jalayirids*, s. 79.

²⁹⁵ Emîr Şeyh Hasan bu dönemde Gazan Han devrinde Emîr Kutluğşâh ve Ölceytü Han devrinde Emîr Çoban'ın sahip olduğu Emîrül-Ümerâ pozisyonundaydı. Şeyh Hasan'ın İlhanlı ulusunun sağ kolu olan Anadolu'daki hâkimiyeti sırasında çok sayıda askeri olduğu bilinmektedir. İlhanlı merkezî otoritesi 736 H. (1335 M.) den sonra çökmeye başlayınca, Şeyh Hasan Anadolu'da kendisine avantaj sağlayacak bir güç dayanağı tesis etmeyi tasarladı. Aynı zamanda sahip olduğu Emîr-i Ulûs mevki ve Batı'daki bağımsız askerî gücü, bölgesel güç olan rakiplerine meydan okumasının önünü açtı. İlerleyen dönemde Irâk-ı 'Arab'ı ve o bölgedeki askerî eliti oluşturan Uyrat kabile unsurlarının kontrolünü de ele geçirecekti. Wing, *The Jalayirids*, s. 78, 94.

Nâsır bu şekilde hem 'Alî Pâdişâh'a yardım etmiş olacak, hem de Ermenilerin Şeyh Hasan'a yardım etmelerinin önüne geçecekti.²⁹⁶

Azerbâycân istikâmetinde ilerleyişine devam eden Emîr Şeyh Hasan, Tebrîz'e yaklaşınca bu işi savaşı ve kan dökmeden halletmek istedi. 'Alî Pâdişâh'a, hepsinin tek ulus olup birbirlerini tanıdıkları, atalarının geleneğinin açık olduğu, bundan dolayı birlikte hareket ederek saltanata en uygun kişiyi tahta oturtabilecekleri ve kendi yollarında kalmayı kabul etmelerinin daha iyi olacağı şeklinde oldukça yapıcı bir mesaj gönderdi. 'Alî Pâdişâh o sırada Ucan'da idi. Bu teklif ona da mantıklı geliyordu, fakat üzerinde baskı kuran ümerâ anlaşılmaya yanaşmadı. 'Alî Pâdişâh'a, ülkeyi kılıç ile ele geçirdiklerini ve Şeyh Hasan'ın bu masallarla onları aldatamayacağını söylediler. Şeyh Hasan'a niyetlerinin savaşmak olduğunu bildiren elçiler gönderdiler. Uyratların uzlaşmayı reddeden bu cevabı üzerine savaş kaçınılmaz oldu. 'Alî Pâdişâh ile Mûsâ Han'ın yanında 'Alî Pâdişâh'ın kardeşi Emîr Muhammed Çiçek, Emîr Öğrünç, Emîr Urtukşâh, Emîr Mahmûd İsen Kutluğ ve Emîr Sultânşâh vardı. Emîr Celâlüddîn Mes'ûdşâh İncü'dan destek alan Emîr Şeyh Hasan tarafında ise merkezde Şeyh Hasan, sağ kanatta Emîr Hacı Tugay, sol kanatta Emîr Suyurgan konumlandı. 'Alî Pâdişâh'ın safında, 'Alî Pâdişâh ile Mûsâ Han, Hacı Tugay'ın karşısında sol kanatta; Öğrünç, Suyurgan'ın karşısında sağ kanatta; Muhammed Çiçek ise merkezde yer aldı. Şeyh Hasan'ın ordusu; Celayir askerlerinden oluşan Celayir tümeni, Anadolu'dan toplanan kuvvetler, Emîr Suyurgan ile gelen Gürcü, Ermeni kuvvetleri, Çobanlılar ve Hacı Tugay'ın emrindeki Sutaylılar ve

²⁹⁶ Makrîzî, III, s. 202; Faruk Sümer, "Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XV. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *TAD*, 1/2 (1963), s. 15-16; Wing, *The Jalayirids*, s. 78.

'Arablardan oluşuyordu. 2 taraf Aladağ'a tâbi Karâdere/Karâ Durra yakınlarında 14 Zî'l-Hicce 736²⁹⁷ H. (24 Temmuz 1336 M.) günü karşılaştılar. Savaş oldukça sert şekilde başladı. Arpa Han ile mücadelesinde yaptığı hile ile savaşın seyrini değiştiren 'Alî Pâdişâh'ın aklına yine bir savaş hilesi geldi. Şeyh Hasan'ın yanına birini göndererek Mûsâ Han ve Muhammed Han'ın tahta çıkabilmek için savaştıklarını, ikisinin de Müslüman olduğunu ve döktükleri kanlar için ahirette ceza çekeceklerini, bu nedenle bu mücadelenin bir parçası olmalarına gerek olmadığını, 2 İlhan'dan hangisi galip gelirse ona itaat etmelerinin doğru olacağını ifade etti. Şeyh Hasan bu öneriyi kabul etti. 2 emîr, 2 İlhan'ı yalnız bıraktılar. Şeyh Hasan 2.000 süvâri ile bir tepenin üzerine çıktı. 'Alî Pâdişâh da askerleri ile başka tarafa gitti. İlk aşamada Mûsâ taraftarları Muhammed taraftarlarına üstün geldi. Mûsâ Han yenilen grubun arkasından gitti. Askerlerinin çoğu ganimet toplamak için dağıldığı için yanında az sayıda asker kalan 'Alî Pâdişâh bu sonuca çok sevindi. Abdest yenilemeye gitti. Namaz kılıp Allah'a şükür etmek istedi. Bu esnada bulunduğu tepeden 'Alî Pâdişâh'ı izleyen Şeyh Hasan, bu müsait durumu değerlendirerek hemen tepeden aşağıya indi ve 'Alî Pâdişâh ile adamlarını öldürdü. Savaşın gidişatını değiştiren bu olaydan sonra Muhammed Han'ın dolayısıyla Emîr Şeyh Hasan'ın ordusu galip geldi.²⁹⁸ Askerler yağma ve ganimete giriştiler. Hâmisinin katlini öğrenen Mûsâ Han,

²⁹⁷ İbn Fethullâh el-Bağdâdî bu tarihi 17 Zî'l-Hicce 736 H. (27 Temmuz 1336 M.) olarak kaydeder. Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 87.

²⁹⁸ Aharî'ye göre savaş sırasında 'Alî Pâdişâh, Hacı Tugay'ı; Öğrünç de Suyurgan'ı yenilgiye uğrattı. Ancak Emîr Şeyh Hasan Celayirî, ön tarafta bulunan oğlu Emîr İlkan, Kara Hasan ve Şeyh Muhammed Mulayed ile birlikte onlara saldırınca savaşın seyri değişti ve Mûsâ Han yenilgiye uğratıldı. Bkz. Aharî, *a.g.e.*, s. 63.

‘Alî Pâdişâh’ın kardeşleri Emîr Muhammed Çiçek, Emîr Hâfız ve sağ kalan Uyratlarla birlikte Bağdâd tarafına kaçtı. Şeyh Hasan, askerlerinin bir kısmını kaçıranların arkasından gönderdi. Bu grup Cağatû’ya kadar giderek karşı taraftan ele geçirdiklerinin büyük kısmını öldürdüler.²⁹⁹ Aladağ zaferi ile ilhanlığı meşrû bir zemine oturan Muhammed Han, Emîr Şeyh Hasan ile beraber Tebrîz’e girdi. Şeyh Hasan, Tebrîz’i merkez yaparak Muhammed Han’ın yönetiminde Azerbâyecân, Irâk-ı ‘Acem ve Anadolu’nun doğusunu kontrolü altına aldı. Böylece parçalanan devletin büyük kısmında Emîr Şeyh Hasan’ın otoritesi tesis edilmiş oldu. Aynı zamanda komşu devletlerin hükümdarlarına ve çevre vilâyetlere yarlıklar göndermek suretiyle Muhammed Han’ın ilhanlığını ve Ebû Sa’îd zamanında çıkarılan yarlıkların geçerli olduğunu bildirdi. Daha sonra Ebû Sa’îd’in dul hanımı Dilşâd Hâtûn ile nikâh kıydı.³⁰⁰

²⁹⁹ Emîr Şeyh Hasan Celayirî’nin ‘Alî Pâdişâh’ı yenilgiye uğratarak iktidarı ele geçirmesi sonucunda vâli olduğu Türkiye’den Azerbâyecân’a çok sayıda Türk nüfus göç etti. Sümer, “Azerbaycan”, s. 440.

³⁰⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 152-153; Mîrhând, V, s. 4409-4411; Hândmîr, III, s. 225-226; a. mlf., *Düstûrî’l-Vüzerâ*, s. 332-333; Aharî, *a.g.e.*, s. 62-63; Şebânkâre’î, *a.g.e.*, s. 302-305; Semerkandî, II, s. 161-163; Yezdî, I, s. 194-195; Fasîh-i Hâfî, II, s. 915; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 215; Makrîzî, III, s. 206; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 77-78; Nebe’î, *a.g.e.*, s. 241-242; İbn Battûta, I, s. 325; Safedî, II, s. 192; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 362-363; Râzî, *a.g.e.*, s. 334; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 144; Piriyeve, *a.g.e.*, s. 31; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 140-141; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 288-289; a. mlf., “Hasan-ı Büzürg”, s. 311-312; Beyânî, *Zen*, s. 146/Türkçe Çev. s. 135. Spuler, *İran*, s. 145-146; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*,

Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır tarafından 'Alî Pâdişâh'a gönderilen ordu Fırat'a yakın bir yerde Câber'e ulaşmakla birlikte 'Alî Pâdişâh'ın ölüm haberini alınca geri dönmek zorunda kaldı.³⁰¹

Emîr Şeyh Hasan'ın, Emîr 'Alî Pâdişâh ve Uyratlarla karşılaşp onları yenilgiye uğratması İlhanlı Devleti'nin Batı kısmında Celayir kontrolünün başlangıcı oldu. Şeyh Hasan güç elde etme hevesinde değildi. Öncelikli amacı, 'Alî Pâdişâh'ın kişisel nüfûzunu sınırlandırmak ve emîrler arasında birlik sağlamaktı ki bunu gerçekleştirdiği söylenebilir.³⁰²

'Alî Pâdişâh'ın yenilgisi ile feodal güçlerin saltanat yarışında Uyrat kabilesinin liderliği sona erdi. İlhanlı taht mücadeleleri bundan sonraki süreçte Celayir ve Suldus yani Çobanlı feodaller arasında cereyan edecekti.³⁰³

Ankara 1990, s. 38; a. mlf., "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/197 (1986), s. 460; a. mlf., "Anadolu'da", s. 96; a. mlf., *Karakoyunlular*, s. 34; Mükrimin Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, C. III, İstanbul 1977, s. 620; Yücel, *a.g.e.*, s. 7-8; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul 1953, s. 459; Browne, III, s. 59; Howorth, III, s. 637-638; Roux, *a.g.e.*, s. 490; Boyle, *a.g.m.*, s. 414; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 499; Album, *a.g.m.*, s. 66-67, 70; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 51-53; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 83-84; *The Jalayirids*, s. 82-83; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 716; *İA*, "Hasan Büzürg", 316.

³⁰¹ Landa, *a.g.m.*, s. 170.

³⁰² Wing, *The Jalayirids*, s. 81-82.

³⁰³ Celayirliler ve Çobanlılar kadar olmasa da Uyrat kabilesi de İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde kısa süreli ama önemli bir rol oynadı. Uyratların Ebû Sa'îd sonrası dönemde taht mücadelelerine dâhil olmasında esasen son

Sutaylı Emîr Hacı Tugay, Mûsâ Han adına mücadele eden Uyratların yenilip bölgeden çekilmesi ile babası Emîr Sutay'ın görev yaptığı Diyâr-ı Bekir vilâyetinin kontrolünü yeniden ele geçirdi. 'Alî Pâdişâh'a bağlı olan Uyrat birlikleri, ilerleyen dönemde Bağdâd'da bir otorite kuran Emîr Şeyh Hasan'ın liderliği altında toplanacaklardı. Memlûkler, bu gelişmelerin sonucunda Fırat'ın doğusundaki nüfûzlarını kaybettiler.³⁰⁴

Emîr Şeyh Hasan'ın İcraatları

Emîr 'Alî Pâdişâh'ı yenilgiye uğratarak iktidarını devralan Emîr Şeyh Hasan, ilk olarak Tebrîz'i inşâ çalışmalarına ağırlık verdi. Büyük saygı duyduğu maktûl vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in Tebrîz'deki ailesini buldu. Her türlü ihtiyaçlarını karşılayıp onları koruması altına aldı. Vezâret görevini Emîr Celâlüddîn Mes'ûdşâh İncü ile Gıyâsüddîn Muhammed'in yeğeni ve damadı olan Hoca Şemsüddîn Zekeriyâ³⁰⁵ ya verdi.³⁰⁶ Huzurunda toplanan ümerâyâ

İlhan'ın Uyrat boyuna mensup olan annesi Hacı Hâtûn ve kardeşi Emîr 'Alî Pâdişâh'ın ve 'Alî Pâdişâh'ın arkasındaki Uyrat askerî gücünün büyük payı bulunmaktadır. Uyratlar, 'Alî Pâdişâh'ın Emîr Şeyh Hasan Celayirî ile yaptığı savaşta başarısız olmasından dolayı Celayirliler ve Çobanlılarla rekabet edemediler ve geri plânda kaldılar. Landa, *a.g.m.*, s. 168, 190.

³⁰⁴ Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 84.

³⁰⁵ Bu kişiyi Aharî, *Celâleddîn Zekeriyâ; Şebânkâre'î, Hoca Zekeriyâ 'Abdurrahmân* olarak ifade ederler. Bkz. Aharî, *a.g.e.*, s. 63; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 305.

³⁰⁶ Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 333; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149; Lambton, *a.g.e.*, s. 309. Natanzî bu konuda Arpa Han ile 'Alî Pâdişâh'ın, Mes'ûdşâh ve

çeşitli lütuflarda bulundu. Her vilâyeti bir emîrine vererek İlhanlı ülkesini bölüştürdü. Erzurum'dan Mûsul'a kadar uzanan bölgede Sutaylılardan Hacı Tugay³⁰⁷, Anadolu'da Eratna, Uyratların etkin olduğu Bağdâd ve çevresinde Kara Hasan, Errân'da Suyurgan ve Fârs bölgesinde Mes'ûdşâh, ona tâbi bir şekilde hüküm sürmeye başladılar. Şeyh Hasan, eşi Dilşâd Hâtûn'un telkinleri neticesinde Dimaşk Hoca'yı katleden Mısır Hoca'nın öldürülmesine hükmetti.³⁰⁸ Sultânşâh, Gıyâsüddîn Muhammed'in ailesine yaptığı kötülüklerden ötürü kısasla cezalandırıldı. Hoca Lûlû, Dimaşk Hoca ve Bağdâd Hâtûn'un ölümündeki rolü nedeniyle idam edildi.³⁰⁹ Şeyh Hasan daha sonra Uyrat kavminden geriye kalanları ortadan kaldırmak için Cağatû bölgesine gitti. Tebrîz'e geri döndükten sonra Satı Bik ve oğlu Suyurgan'ı Mugân'a gönderdi.³¹⁰ Öncelikli konuları hallettikten sonra ülkenin sorunları ve yapılması gerekli işlere yoğunlaştı. Bu noktada emirleri ve yasakları halk tarafından ciddiye alındı. Ayrıca devlet gelirlerini artırmak için çalışmalar yaptı. Şeyh Hasan devlet işlerinin üzerine eğilmesine rağmen dâhilî feodal mücadelelerin önünü alamadı. Dolayısıyla emîrler arasında yaşanan huzursuzluk sonucu, Emîr Öğrünç ve bir

Emîr Şihâbüddîn Zekeriyâ'yı ortak vezirliğe getirdiğini kaydeder. Natanzî, *a.g.e.*, s. 142-143.

³⁰⁷ Bu dönemde Emîr Sutay'ın oğulları Hacı Tugay ve Baranbay, 'Alî Pâdişâh'ın Diyâr-ı Bekir'de yerine vekil bıraktığı kardeşi Seyfüddîn Hâfız'ı yenilgiye uğratmış ve Diyâr-ı Bekir ile Erzurum-Van bölgesini ele geçirmişlerdi. Sümer, *Karakoyunlular*, s. 34; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 161; Yınanç, "Diyarbakir", s. 620.

³⁰⁸ Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 716.

³⁰⁹ Ma'denken, *a.g.e.*, s. 144-145.

³¹⁰ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 185-186.

kısım ümerâ ona muhalefet ettiler. Emîr İsen Kutluğ Hûzistân'a gitti ve orada Mûsâ Han'a katıldı. 'Alî Ca'fer ise Horâsân'a hareket etti.³¹¹

Emîr Şeyh Hasan, bu önemli başarının ardından iyi ilişkiler içinde olduğu Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'a da bir elçi ile beraber çeşitli hediyeler gönderdi. Sultân, bu savaş öncesinde 'Alî Pâdişâh ile iletişim halindeydi. Buna karşılık Şeyh Hasan'ın zaferini de olumlu karşıladı. Onu tebrik edip kıymetli hediyeler gönderdi.³¹²

Aladağ zaferinden sonra siyasî gücün bölgeselleşmesi ile Şeyh Hasan'ın İlhanlı Devleti'ni yeniden tesis etmesi artık imkânsız hale geldi. Herkes tarafından kabul gören bir İlhan olmaksızın Şeyh Hasan'ın bayrağı altında bir İlhanlı birleşmesi mümkün olamazdı. Üstelik mahallî liderlerin nüfûzu artmaya devam ediyordu. Zaman geçtikçe İlhanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruma idealinin gerçekçi bir ideal olmadığı anlaşılabilecekti.³¹³

Muhammed Han'ın ilhanlığı yaklaşık 2 yıl sürdü.³¹⁴

³¹¹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 154; Mîrhând, V, s. 4411; Hândmîr, III, s. 226; Aharî, *a.g.e.*, s. 63; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 305; Semerkandî, II, s. 163-164; Fasîh-i Hâfî, II, s. 915; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 363; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 288-289; Howorth, III, s. 638; Beyânî, *Celâyir*, s. 20.

³¹² Makrîzî, III, s. 211; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 85; Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 348.

³¹³ Wing, *The Jalayirids*, s. 83.

³¹⁴ Aharî, *a.g.e.*, s. 63; Fasîh-i Hâfî, II, s. 915. Yahyâ Kazvînî, bu sürenin 1 yıl olduğunu ifade kaydeder. Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 150.

Muhammed Han'ın 736 H. (1336 M.) yılına ait tek sikkesi Sivas'ta kesilmiştir. 737 H. (1336-1337 M.) yılına ait olan sikkeleri Ani, Avnik, Bağdâd, Balad, Bayburt, Bâzâr, Bi'l-Cezîre, Ebû Ishak, Erzurum, Halat, Hısn, Karaağaç, Lurvend, Ma'den, Samsun, Şebânkâre, Şeyh-i Kebîr, Şîrâz, Tebrîz ve Urmî'de; 738 H. (1338 M.) yılına ait olanlar Ahlât, Alagir, Amasya, Âmul, Ani, Ankara, 'Asker, Âveh, Avnik, Bağdâd, Basra, Bayburt, Bâzâr, Berda', Beylekân, Cürcân, Çerâğ, Dâmgân, Ebû Ishak, Erciş, Erdebîl, Erzen, Erzurum, Esterâbâd, Fervân, Firûzân, Hemedân, Hısn, Hille, İsfahân, Kankarî, Karâağaç, Kârîn, Kârînî, Kâşân, Kayseri, Kazvîn, Kırşehir, Kirmân, Konya, Lur-ı Buzurg, Lur-ı Kûçek, Ma'den, Mârdîn, Mâve, Merâgâ, Mevsil, Mûsul, Nahcivan, Nakîda, Niksâr, Pol, Rey, Samâsûr, Samsun, Sâve, Simnân, Sincâr, Sinop, Sivas, Sultâniyye, Şebânkâre, Şeyh-i Kebîr, Şûster, Tebrîz, Tiflîs, Tokat, Vâsit, Yezd ve Zeydân'da darbedilmiştir. Tarihi belirsiz olan sikkelerin kesim yerleri Ahlât, Bağdâd, Hille, Nahcivan, Sinop, Tebrîz, Tokat ve Yezd'dir.³¹⁵

Arpa Han, Mûsâ Han ve Muhammed Han'ın kısa aralıklarla tahta çıkması devletin yapısını ciddi şekilde bozmamıştır.³¹⁶

³¹⁵ Album, *a.g.m.*, s. 72-75; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 208-212; Diler, *a.g.e.*, s. 527 vd.; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 481 vd.; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 806-809; Nyamaa, *a.g.e.*, s. 239-240.

³¹⁶ J. M. Smith, "Djalâjir, Djalâyirid", *EF²*, Vol. II, Leiden 1991, s. 401. Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nde iyice gün yüzüne çıkan feodal çekişmeler 2 aşamada ele alınmaktadır: Feodal grupların 1335-1337 M. yıllarındaki amaçları, Hülegü soyundan gelen şehzâdeleri İlhan ilân ettikten sonra tüm İlhanlı ülkesini kontrolleri altına almaktı. 1337-1340 M. yıllarında durum değişmeye başladı. Feodaller, İlhanlı şehzâdelerini devletin farklı

Toga Timur (Temür) Han Dönemi [Horâsân Hanı 737 H. (1336-1337 M.)]

Toga Timur Han'ın Tahta Çıkması

Toga Timur, Cengiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'ın altıncı nesilden torunudur. Büyükbabası Baba Bahâdır 705 H. (1305 M.) de beraberindeki 10.000 hane ile Çağatay Hanı Kaydu'nun topraklarından Horâsân'a göç ederek Ölceytü Han'ın emri altına girmişti. 715 H. (1315 M.) yılında Hârezm'i yağmaladıktan sonra Özbek Han'ın şikâyetinden ötürü Ölceytü Han tarafından idam edildi. Toga Timur'un babası Suday da Horâsân'a girmek için Ebû Sa'îd'den izin almıştı. Aynı şekilde Toga Timur da Suday'ın 733 H. (1332-32 H.) yılındaki vefatını takiben, Ebû Sa'îd'in yarlığı gereğince Horâsân'a geldi ve Serahs'a yerleşti.³¹⁷

Ebû Sa'îd'in ölümünden sonraki karışık ortamda, İlhanlı tahtına sahip olabilme yarışında mücadele sahnesinde gördüğümüz en dikkate değer şahsiyetlerden birisi Toga Timur'dur. İlhan'ın ölüm haberi Horâsân'a ulaştıktan bir süre sonra Irâk'tan elçiler geldiler. Yeni tahta çıkan Arpa Han'dan gelen yarlığı, Horâsân'daki durumun muhafaza edilmesiyle ilgiliydi. Aynı yıl Emîr Şeyh Hasan'ın elçileri de Horâsân'da göründüler. Kısa bir süre geçmişti ki Arpa

bölgelerinde hükümdar ilân ederek buralarda bağımsız hareket etme eğilimine girdiler. Sonuç olarak İlhanlı Devleti topraklarında 2 ya da daha çok sayıda İlhan ortaya çıktı. Piriye, *a.g.e.*, s. 32-33.

³¹⁷ Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 306; Howorth, III, s. 638; V. Minorsky, "Tuga Timur", *IA*, C. XII/1, İstanbul 1979, s. 481; Peter Jackson, "Togha Temür", *El'*, Vol. X, Leiden 2000, s. 552; a. mlf., "Toğa Timur", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/toğatimur>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

Han ve veziri Gıyâsüddîn Muhammed'in ölüm haberi Horâsân'da yankı uyandırdı. Yine bir müddet sonra bu sefer Emîr Şeyh Hasan'ın himayesi altındaki Muhammed Han'ın, saltanatı ele geçirdiği ve Horâsân ümerâsı ile vüzerânın görevlerine devam etmelerinin buyrulduğu bir yarlğ ulaştı. Bu önemli haberin duyulmasıyla daha önce de zikredildiği üzere Şeyh Hasan'a karşı oluşan muhalif hareket çok sayıda taraftar topladı. Zaten Muhammed Han'ın otoritesi İlhanlı ülkesinin her yerinde tanınmamıştı. Şeyh Hasan'a muhalif emîrlerden 'Alî Ca'fer, Horâsân'a geldi ve muhalefeti genişletecek bir çalışma içine girdi. Horâsân vâlisi Kıpçak Şeyh 'Alî Kuşçı'nın oğlu Emîr Şeyh 'Alî'yi, Şeyh Hasan'a karşı kışkırtmaya başladı. Ardından bölgedeki diğer Şeyh Hasan muhalifi Horâsân ümerâsını Irâk ve Azerbâyçân'ı kolayca ele geçirebileceklerine inandırdı. Geriye sadece, birlik içinde hareket etmelerini sağlayacak bir İlhan bulmaları kalıyordu. Mâzenderân'da oturan ve Cengiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'ın soyundan gelen Toga Timur'un tahta çıkması üzerinde anlaşmaya varıldı. Hemen Nîşâbûr'un kuzeyindeki Sultân Meydân'da bir kurultay toplandı. Onu, Toga Timur b. Suday³¹⁸ b. Baba Bahâdır b. Ebagai³¹⁹ b. Emegan b. Tur³²⁰ b. Cuci Kasar³²¹ b. Yesügey Bahâdır saltanat ismi ile İlhan

³¹⁸ Bu ismi Semerkandî “سودی”, Yezdî “گون سودی”, Kâdî Ahmed Gaffârî, “سوری” şeklinde kaydeder. Semerkandî, II, s. 166; Yezdî, I, s. 197; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218.

³¹⁹ Hâfız-ı Ebrû, Semerkandî ve Kâdî Ahmed Gaffârî, “ابوكان” şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 155; Semerkandî, II, s. 166; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218.

³²⁰ Kâdî Ahmed Gaffârî, “بور” olarak ifade eder. Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218.

ilân ettiler [737 H. (1336-1337 M.)]. Ardından adına hutbe okutup sikke bastırdılar.³²²

Toga Timur Han-Emîr Şeyh Hasan (Muhammed Han) Savaşı

Horâsân'daki Şeyh Hasan karşıtı topluluk, Toga Timur Han'ı tahta çıkardıktan sonra onun önderliğinde büyük bir ordu ile başkent Sultâniyye'ye doğru yola çıktılar. Toga Timur'un bu ilk Batı seferindeki amacı, İlhanlı Devleti'ni yeniden tesis etmektir. Yolculuk esnasında Emîr Argun Aka'nın torunu ve Emîr Nevrûz'un oğlu olan Emîr Argunşâh, Emîr 'Abdullâh Mulay ve bir kısım Horâsân ümerâsı, Toga Timur ve Emîr Şeyh 'Alî ile bazı sorunlar yaşadılar ve onlardan ayrılıp Horâsân'a geri döndüler. Toga Timur ve ordusu yarı yolda bırakılmalarıyla motivasyonlarını bir nebze kaybettiler de Irâk tarafından Emîr Öğrünç, Emîr Tervet/Torut ve diğer emîrlerin katılımıyla

³²¹ Hâfız-ı Ebrû ve Semerkandî “قار جوجی” şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 155; Semerkandî, II, s. 166.

³²² Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 154; Mîrhând, V, s. 4411; Hândmîr, III, s. 226; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 306-308; Ahârî, *a.g.e.*, s. 64; Semerkandî, II, s. 165-166; Yezdî, I, s. 195; Fasîh-i Hâfî, II, s. 918; Natanzî, *a.g.e.*, s. 128; Hindûşâh Nahçivânî, II, s. 413; Şâmî, *a.g.e.*, s. 15; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 243; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 363; Beyânî, *Moğûlân*, s. 362; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 17; Togan, *a.g.e.*, s. 231; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 54; Aubin, *a.g.m.*, s. 180-181, 191-193; Roemer, *a.g.m.*, s. 20; Howorth, III, s. 717; Album, *a.g.m.*, s. 70; Spuler, *İran*, s. 146; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 289. Şebânkâre'î, diğer kaynaklardan farklı olarak Toga Timur'un 736 H. (1335-1336 M.) yılında, kışın tahta çıktığını bildirir. Bkz. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 307-308.

kendilerine güvenlerini yeniden kazandılar. 737 H. Şa'ban (1337 M. Mart-Nisan) ayında Sultâniyye'yi ele geçirdiler. Toga Timur, Sultâniyye'de İlhanlı tahtına oturdu. O sırada Tebrîz'de bulunan Şeyh Hasan haberi alınca Errân'da bulunan Satı Bik ve oğlu Suyurgan'ın yanına gitti. Bir araya gelerek daha önce aralarında yapılan antlaşmayı yenilediler ve karşılıklı güven çerçevesinde ortak hareket etmeye karar verdiler.³²³ Sutaylı Emîr Hacı Tugay, Diyâr-ı Bekir'den Şeyh Hasan'a destek için yola çıktı. Aynı anda Horâsân ümerâsının Irâk-ı 'Acem vilâyetinde zenginlerin mallarını müsâdere ettikleri ve gelirlerine zarar verdiği haberleri geldi. Horâsân ordusuna sonradan katılan Irâk unsuru, bu yapılanlara tepki göstererek onlardan ayrıldı. Yalnız kalan Toga Timur, mücadelesine bundan sonra kendi Horâsân ordusuyla devam edecekti. Karşı tarafta Şeyh Hasan'dan ayrılıp Mûsâ Han tarafına geçen Emîr Mahmûd İsen Kutluğ, Mûsâ Han adına hareket eden Uyratlar³²⁴ ile birlikte Toga Timur Han'a karşı gelip savaşıysa da bozguna uğramaktan kurtulamadı. Kazandıkları zaferin sarhoşluğundaki Horâsânlılar, Mahmûd İsen Kutluğ'un tımarının da bulunduğu Nov Hemedân'da yağmaya giriştiler. Mûsâ Han, Mahmûd İsen Kutluğ'un bozgunundan haberdar olmuştu. Fakat onun Bağdâd'daki durumu da karışık. Çünkü 'Alî Pâdişâh'ın kardeşleri Muhammed Çiçek ve Seyfüddîn Hâfız ile sorunlar yaşıyordu. Mûsâ Han, yaşanan tüm olumsuzluklara karşın vaziyeti lehine çevirmek için stratejik bir hamle yaparak Toga Timur Han ile mutabakat sağladı. Yapılan antlaşmaya göre, Mûsâ Han ve Toga Timur Han, şayet başarılı olurlarsa Toga Timur Horâsân'ı, Mûsâ ise Irâk ve Azerbâycân'ı alacaktı.

³²³ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 186; Wing, *The Jalayirids*, s. 85.

³²⁴ 'Alî Pâdişâh'ın yenilgisinden sonra kardeşleri Emîr Muhammed Çiçek ve Emîr Hâfız'ın yönetimindeki önemli sayıda Uyrat askeri Mûsâ Han'ı desteklemeye devam ettiler. Landa, *a.g.m.*, s. 170.

Güçlerini birleştiren Mûsâ Han ve Toga Timur Han, ortak düşmanları Emîr Şeyh Hasan ve Muhammed Han'la savaşmak üzere Azerbâyycân'a ilerlediler. 15 Zî'l-Ka'de 737 ³²⁵ H. (15 Haziran 1337 M.) tarihinde, Merâgâ vilâyetinde Kînû (کینو) ³²⁶ yakınlarında karşılaştılar. ³²⁷ Toga Timur Han daha savaşın başında uruğu ve emîrleri ile savaş alanını terk etti ve Horâsân'a geri döndü. ³²⁸ Geride kalanlardan Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed Hindû, Hoca Razüddîn 'Abdülhak ve bir grup Horâsân ümerâsı, Mûsâ Han'ın ordusu ve Uyrat kavmi ile beraber Şeyh Hasan'a karşı azimle mücadele ettiler. Savaşın sonunda Horâsânlılardan beklediği desteği alamayan Mûsâ Han ve Uyratlar yenilgiye uğratıldılar. Şeyh Hasan, Horâsânlılardan ve Uyratlardan çok sayıda kişiyi öldürdü. Kalanlar ise dağınık bir şekilde Horâsân'a kaçtılar. Mûsâ Han savaş alanından dışarı çıkıp hezâre-yi mülk'e saklandı. Sonra oradan çıkıp Uyrat ümerâsı ile birlikte Tahsîn Kalesi'ne sığındı. Şeyh Hasan, Suyurgan ve Hacı Tugay'ı kaleyi kuşatmakla görevlendirdi. Yaklaşık 1 aylık kuşatmanın ardından Uyratlar kaleden çıkarıldı.

³²⁵ Aharî, savaşın 738 H. (1337-1338 M.) yılında olduğunu belirtir. Aharî, *a.g.e.*, s. 64

³²⁶ Bu yeri Semerkandî, “کمبر”, Yezdî, “کرمه” Ovası, Aharî *Sûrlûk*, Şebânkâre'î ise Tebrîz yakınlarındaki “کوزنور” mevzi olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 166; Yezdî, I, s. 196; Aharî, *a.g.e.*, s. 64; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 309.

³²⁷ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, bu savaşın *Germrud*'da yapıldığını belirtir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145.

³²⁸ Astrolojiye meraklı olan Toga Timur Han, astrolojik bulgulardan yenilgiye uğrayacağını anlamış ve savaşmadan kaçmayı seçmişti. Melville, *The Fall of the Amir Chupan*, s. 55.

Ele geçirilen Mûsâ Han, Şeyh Hasan'ın huzuruna çıkarıldı ve 10 Zî'l-Hicce³²⁹ 737 H. (10 Temmuz 1337 M.) de, Kurban Bayramı'nın birinci günü, Mugân kışlağında öldürüldü. ³³⁰ İlk ilhanlık mücadelesinde başarılı olamayan Toga Timur Han yanındaki Horâsânlılarla Bistâm'a kadar hiç durmadan yol aldı. Dâncâr'a geldiğinde kendisini yarı yolda bırakan Emîr Argunşâh ve diğer Horâsân ümerâsı ile bir araya geldi. Emîr Argunşâh, Mûsâ Han'ın idam edildiği gün hiç sebep yokken Emîr Şeyh 'Alî Kuşçı'yı öldürdü ve kesik başını Emîr Şeyh Hasan'a gönderdi. ³³¹ Horâsân ümerâsı, Horâsân ve Mâzenderân'daki kontrolünü sürdüren Toga Timur Han'ın etrafında yeniden bir araya geldiler. 2 düşmanından -Mûsâ Han ve Emîr Şeyh 'Alî Kuşçı- birden kurtulan Emîr Şeyh Hasan; Azerbâyçân, Errân ve Irâk-ı 'Acem'in tek hâkimi olarak nispeten bağımsız hareket etme imkânına kavuştu. Şeyh Hasan vezâret makamı için Hoca

³²⁹ Fasîh-i Hâfî, Mûsâ Han'ın, 736 H. Zîlhicce (1336 M. Temmuz-Ağustos) ayında öldürüldüğünü belirtir. Fasîh-i Hâfî, II, s. 915.

³³⁰ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 243; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 23. Aharî, Mûsâ Han'ın Kara Hasan tarafından esir alındıktan sonra idam edildiğini kaydeder. Aharî, *a.g.e.*, s. 64.

³³¹ Aubin, *a.g.m.*, s. 195. Batı yönünde yaptığı ilk askerî harekâta, İlhanlı Devleti'ni yeniden tesis etmek amacıyla yola çıkan Toga Timur Han, emîrleri - Argunşâh, 'Abdullâh Mulay ve Şeyh 'Alî Kuşçı- arasında patlak veren anlaşmazlıktan dolayı başarısız oldu. Horâsân'ın yerel hâkimlerinden Emîr Argunşâh ile Emîr 'Abdullâh Mulay, Emîr Şeyh 'Alî Kuşçı'nın ön plânda olacağı bir faaliyetin içinde yer almak istemediler ve harekâtın başında geri döndüler. Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 97; Roemer, *a.g.m.*, s. 20.

Şemsüddîn Zekeriyâ'yı tek başına görevlendirdi.³³² Mûsâ Han'ın tarafına geçen emîrlerden Mahmûd İsen Kutluğ ve Öğrünç, Şeyh Hasan'dan korktukları için firar ettiler. Şeyhü'l-İslâm Şerefüddîn Dergozînî, sûfî bir hayat tarzı benimseyen 2 Uygur için aracılık yaptı. Şeyh Hasan, onların affına yanaşmadı. Kendisi için sürekli tehdit oluşturacakları gerçeğini göz önünde bulundurarak idam edilmelerini emretti. Emîr Mahmûd İsen Kutluğ ve Emîr Öğrünç, 738 H. (1337-1338 M.) yılı kışında Mugân'da öldürüldü.³³³ Diğer taraftan 'Alî Pâdişâh'ın kardeşi Muhammed Çiçek, Geyhatu Han'ın kızı olan hanımı Kutluğ Melik ile birlikte Kürtler tarafından öldürüldü.³³⁴

Mûsâ Han'ın ölümü ile birlikte geriye İlhanlı tahtı için mücadele eden 2 İlhan kalmış oldu: Cürcân ve Horâsân'a hâkim olan Toga Timur Han ve Emîr Şeyh Hasan'ın himâyesi altındaki Muhammed Han.³³⁵

³³² Nebe'î, *a.g.e.*, s. 244.

³³³ Fasîh-i Hâfî, II, s. 919; Ma'denken, *a.g.e.*, s. 86.

³³⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 155-156; Mîrhând, V, s. 4411-4413; Hândmîr, III, s. 226-227; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 308-309; Aharî, *a.g.e.*, s. 64; Semerkandî, II, s. 166-167; Yezdî, I, s. 195-196; Fasîh-i Hâfî, II, s. 918; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 149-150; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; Makrîzî, III, s. 231; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 363-364; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; Browne, III, s. 59; Album, *a.g.m.*, s. 67, 70-71; Piriye, *a.g.e.*, s. 32; Spuler, *İran*, s. 146-147; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 289; Howorth, III, s. 639; Boyle, *a.g.m.*, s. 414; Roemer, *a.g.m.*, s. 20; Jackson, "Togha", s. 552; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 54-56, 58; Beyânî, *Celâyir*, s. 20-22; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 97-98; Wing, *The Jalayirids*, s. 85.

³³⁵ Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 364.

Toga Timur Han'a karşı kazandığı bu zafer Emîr Şeyh Hasan'ın mevki ve genel anlamda İlhanlı toprakları için 2 önemli noktada önemliydi. İlk olarak, Horâsân liderliği ve Emîr 'Alî Pâdişâh dönemindeki gibi güçlü olmamakla birlikte Uyrat desteği bertaraf edildi. Irâk'taki Uyratlar Celayirlilerin kontrolü altına girdi. İkincisi, Toga Timur Han'ın Horâsân'da ilhanlığını ilân etmesi, Horâsân'ın İlhanlı merkezi ile bağlantısını kopardı.³³⁶ Emîr Şeyh Hasan kısa bir süre için de olsa Azerbâyçân'daki gücünü muhafaza etti.³³⁷

Horâsân ve ona bağlı yerler dışında devletin neredeyse tamamına hükmeden Emîr Şeyh Hasan, hâkimiyeti altındaki toprakları emîrleri arasında paylaştırdı. Anadolu'ya Eratna'yı, Mûsul-Erzurum arasındaki bölgeye Hacı Tugay'ı, Bağdâd ve Uyratların yaşadığı bölgeye Kara Hasan'ı, Karabağ ve Gürcistân'a Suyurgan'ı, Fârs'a Mes'ûdşâh İncü'yu, Nahcivan'a kadar Şerur ve Duvin'e Akçı b. Hacı Bey'i, Şirvân ve çevresine Şeyh Çoban'ı, Mugân ve Barum hezârelerine Şeyh Çoban'ın damadı Yûsufşâh'ı, Rey ve Kazvîn'den itibaren Horâsân ve Ceyhun'a kadar olan bölgeye Şeyh Muhammed Mulayed'i, tümen-i mübârek'e Hacı Hamza'yı ve Harbatan tümeni ile Lur-ı Kûçek bölgelerine Muhammed Mulayed'in oğlu Şeyh 'Alî'yi tayin etti.³³⁸ Bu emîrler zaten Ebû Sa'îd döneminden beri bu bölgelerde hüküm sürüyorlardı.

³³⁶ Horâsân ordusu Emîr Şeyh Hasan Celayirî'yi mağlub edebilseydi Toga Timur Han bütün İlhanlı topraklarını ele geçirebilecekti. Bundan sonraki süreçte Toga Timur için tek çıkar yol, kendi hâkimiyeti altındaki topraklarda müstakilleşmek oldu. Piriyev, *a.g.e.*, s. 33.

³³⁷ Wing, *The Jalayirids*, s. 85.

³³⁸ Aharî, *a.g.e.*, s. 64-65; Sümer, "Anadolu'da", s. 97.

Konumlarında bir değişiklik olmaması, Muhammed Han'ın ilhanlığını ve Şeyh Hasan'ın himâyesini kabul etmelerinden kaynaklanıyordu.³³⁹

Bu arada Horâsân'da bazı önemli gelişmeler yaşandı. Emîr Şeyh Hasan'ın Horâsân bölgesine Şeyh Muhammed Mulayed'i ataması, Horâsân'daki gücü kısıtlanacak olan Argunşâh'ı rahatsız etti. Mulayed, Şeyh Hasan'dan aldığı yarlığa dayanarak 738 H. (1337 M.) yılı yaz mevsimi sonlarında Horâsân'a bir saldırı gerçekleştirdi. Horâsân, Toga Timur Han'ı destekleyen az sayıdaki emîrin çabalarına karşın Şeyh Hasan'ın, dolayısıyla Muhammed Han'ın tâbiyeti altına girdi. Bir çözüm yolu bulamayan Toga Timur, Şeyh Hasan'a barış önerisinde bulundu.³⁴⁰

Mûsâ Han, Muhammed Han ve Toga Timur Han İlhan ilân edildikten sonra İlhanlı Devleti'nin merkezine ilerleyerek tüm İlhanlı ülkesinin hükümdarı olmaya çalışmışlar, sadece Mûsâ Han ve Muhammed Han bu amaca ulaşabilmişlerdir.

İlhanlı tahtı için mücadele eden feodal grupların temsilcilerinin Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın sarayına düzenli şekilde elçi göndermeleri, Memlûk desteğinin önemine dikkat çekmektedir.³⁴¹

³³⁹ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 97.

³⁴⁰ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 98. Aharî, taraflar arasında yapılan savaşı Toga Timur Han ve Emîr Argunşâh'ın kazandığını; Emîr 'Abdullâh Mulay'ın, oğulları Emîr 'Alî ve Emîr Muhammed ile birlikte esir alındığını ve öldürüldüklerini kaydeder. Aharî, *a.g.e.*, s. 65.

³⁴¹ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 57.

Çobanlı Emîr Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkması ve İlk Celayirli-

Çobanlı Savaşı

Muhammed Han'ı İlhanlı tahtına oturtarak, geri plânda yönetimin dizgünlerini eline geçiren Emîr Şeyh Hasan, devletin aksayan işleri ile ilgilendi ve bir otorite kurmaya çalıştı. Ancak bu üstün durumu fazla uzun sürmedi. Karşısında feodal bir güç odağı olarak Suldus boyundan Çobanlı Emîr Şeyh Hasan'ı buldu. Çobanlı Şeyh Hasan, İlhanlı taht mücadelelerinde Celayirli Şeyh Hasan'ın en büyük rakibi oldu. Çobanlı Emîr Şeyh Hasan'ın ortaya çıkması, Celayirli Emîr Şeyh Hasan'ın zor şekilde temin ettiği birliği bozmakla kalmadı, Azerbâyecân'daki feodal mücadelelere yeni bir boyut kazandırdı.

Bu yıllarda meydana gelen olayların başrolündeki bu 2 adası birbirinden ayırmak için onlara bir takım lakaplar verildi. Celayirli Emîr Şeyh Hasan³⁴² rakibinden büyük olduğu için Farsça “بزرگ” yani *büyük* veya *Celayirî*, Çobanlı Emîr Şeyh Hasan³⁴³ a ise “کوچک” yani *küçük* veya *Çobanî* lakabı verildi.

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, yukarıda belirtildiği üzere Emîr Çoban'ın torunu, İlhanlıların Anadolu Genel vâlisi Emîr Timurtaş'ın oğludur. Babası Memlûk Devleti'ne sığındığında, o ve ailenin diğer üyeleri Anadolu'da, Karahisar Kalesi'ndeydi. Halaları Bağdâd Hâtûn'un koruması altında oldukları için hayatta kalmayı başarmış, hazine ve maiyetlerine el konulmamıştı. Küçük Hasan, İlhan Ebû Sa'îd öldüğü esnada da Anadolu'da, Anadolu Genel Vâlisi Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın maiyetindeydi. Ebû Sa'îd'in ölümü ve Büyük Hasan'ın Azerbâyecân tarafına gitmesinden sonra onun vekili olan Emîr

³⁴² Bundan sonra *Celayirli Şeyh Büyük Hasan* veya *Büyük Hasan*.

³⁴³ Bundan sonra *Çobanlı Şeyh Küçük Hasan* veya *Küçük Hasan*.

Eratna'nın hizmetine girdi.³⁴⁴ Eratna, Küçük Hasan'ın Karahisar'daki başına buyruk hareketlerden şüphelenerek ordugâha gelmesini istedi. Ancak Küçük Hasan bu daveti kabul etmeyerek faaliyetlerine devam etti. 736 H. (1335-1336 M.) yılında Trabzon'u kontrolü altına aldı. Bir süre sonra İlhanlı Devleti'ndeki iç karışıklıklardan yararlanabileceğini düşündü. Ebû Sa'îd'in ölümü ile fiilen sona eren İlhanlı Devleti'nin mirasından pay almak, Emîr Timurtaş'ın oğlu olarak onun da hakkıydı. Bu düşüncesini hayata geçirebilmek için bir plân yaptı. Anadolu'da hâlâ sevilen ve çok sayıda taraftarı olan babası Timurtaş'la ilgili bir iddia ortaya attı. Timurtaş'ın eski nökeri olan Hacı Hamza'nın, Timurtaş'a çok benzeyen Karaçeri³⁴⁵ isminde Türk bir gulâmı vardı. Babasının Anadolu'daki taraftarlarının desteğini kazanmak amacıyla Karaçeri'nin aslında babası Timurtaş olduğunu, Mısır'da idam edilmekten kurtulduğunu ve yaklaşık 10 yıldır gizli şekilde seyahat edip hacca gittiğini, sonra Anadolu'ya geri döndüğünü söyledi.³⁴⁶ Hatta annesi Devlet Hâtûn'u Karaçeri adındaki Düzmece

³⁴⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Küçük Hasan'ın babası Timurtaş'ın idamından sonra Ebû Sa'îd'in emriyle Kemâh Kalesi'ne hapsedildiğini ve Ebû Sa'îd'in öldüğünü öğrenince hapisten kaçtığını ifade eder. Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 644.

³⁴⁵ Aharî bu kişinin *Karâ Cimri* adında bir Moğol olduğunu belirtir. Bkz. Aharî, *a.g.e.*, s. 66.

³⁴⁶ Ebû Sa'îd sonrası dönemde kabile gruplarının en önemli kriteri, mensup oldukları soy değil, kişisel karizma ve başarıydı. Halkın desteğini kazanmak ve rakipler üzerinde üstünlük kurmak bu kritere bağlıydı. Anadolu halkı, Timurtaş'ı büyük bir devlet adamı olarak gördüğü için onun yerine geçen Düzmece Timurtaş'a tereddütsüz destek olmuştu. Dalkesen, "Sâtî Bîk", s.77. Küçük Hasan, babası Timurtaş'ın geçmişte Mehdîlik iddiasında bulunmasını hem

Timurtaş ile evlendirdi. Atının yanında yürüyerek ona gerçekten babası gibi saygı gösterdi. Küçük Hasan, babası Emîr Timurtaş'ın Anadolu'ya döndüğünü ve ona itaat etmesi gerektiğini bildirmek için Büyük Hasan'a bir mektup gönderdi. 2 taht müddeîsini yani Mûsâ Han'ı ve Toga Timur Han'ı Muhammed Han adına yenilgiye uğratan Büyük Hasan bu habere şüpheyle yaklaştı. Haberin doğruluğundan emin olmak için o sırada kendi hizmetinde bulunan Hacı Hamza'yı Küçük Hasan'ın yanına, Anadolu'ya gönderdi. Küçük Hasan, Hacı Hamza'yı kandırarak Karaçeri'nin babası Timurtaş olduğuna inandırdı. Büyük Hasan'ın yanına geri dönen Hacı Hamza, Timurtaş'ı çok yakından tanıyan biri olarak gördüğü kişinin Timurtaş olduğuna emin olduğunu söyledi. O ana kadar Büyük Hasan ile birlikte hareket eden Çobanlıların bir kısmı, Küçük Hasan'ın hilesine inanarak ondan yüz çevirdiler.³⁴⁷ Aynı şekilde Büyük Hasan'a karşı olan Uyrat ümerâsı, Türkmenler ve diğer büyük emîrlere de Küçük Hasan'ın etrafında toplandı. İlerleyen dönemde Timurtaş'ın hayatta olduğunun bir yalan olduğu ortaya çıktı, ama çıkarları bunu gerektirdiği için saflarda herhangi bir değişiklik olmadı. Bu İlk Celayirli-Çobanlı savaşında, Büyük Hasan'ın yanında yer alan Çobanlı Emîr Suyurgan ve annesi Satı Bik, Küçük Hasan'a gerekli desteği

meşruîyetine bir dayanak bulmak, hem de kendisine taraftar kazanmak için kullandı. Ortaya çıkan Düzmece Timurtaş'ın yüzünün örtük olması, Müslüman kitleler tarafından beklenen Mehdî'nin bir işareti olarak kabul edildi. Brack, *a.g.m.*, s. 625-626.

³⁴⁷ Çobanlıların bir kısmı bu ilk Celayirli-Çobanlı savaşında, kendi aralarında yaşadıkları sorunlar ve Büyük Hasan'ın Dilşâd Hâtûn ile evliliğinden dolayı, Celayirlilerin yanında yer almayı tercih ettiler. Gül, *Orta Çağlarda*, s. 141.

sağlamaktan geri durmadılar.³⁴⁸ Küçük Hasan'ın liderliğindeki büyük ordu Anadolu'dan Azerbâyçân'a hareket etti. Büyük Hasan da Muhammed Han, Suyurgan ve Diyâr-ı Bekir'den gelen Hacı Tugay'ın yer aldığı ordusuyla yola çıktı. Taraflar, 27 Zî'l-Hicce 738 H. (16 Temmuz 1338 M.) de, Aladağ'daki Şehr-i Nov yakınlarında karşı karşıya geldiler. Saflar düzene koyuldu. Sağ ve sol kanatlar hazırlandı. Büyük Hasan tarafında sol kanattaki Hacı Tugay, Hacı Bık (Emîr Çoban'ın torunu, Emîr Hasan'ın oğlu) ve Büyük Hasan'ın oğlu İlkan, Küçük Hasan'ın ordusunun sağ kanadına saldırarak yenilgiye uğrattı. Sağ kanattaki Öngüt güçleri, Yusufuk ve Harbatan tümeni, Anbarcı kabilesi ve Barum kabilesi mevziyi terk ettiler. Küçük Hasan'ın ordusunda sol kanatta Şeyh Mahmûd'un oğlu Tudan bulunuyordu. Tudan, Celayirli ordusuna saldırdı ve bozguna uğrattı. Çatışmalar devam ederken kurnaz biri olan Küçük Hasan bir hile düşündü. Büyük bir ateş yakarak Büyük Hasan'ın yanındaki Çobanlıların bir kısmının kendi tarafına katılacağı şeklinde bir kuşku yarattı. Nihayet akıllara gelen şey gerçek oldu. Çobanlı Pîr Hüseyin³⁴⁹, Büyük Hasan'ın saffından çıkararak kuzeni Küçük Hasan'ın tarafına geçti. Büyük Hasan, güven duymadığı kişilerle savaşa devam edemeyeceği için firar etti ve Tebrîz tarafına yöneldi. Muhammed Han, Horâsânlı bir grup ile birlikte cesurca savaşmakla birlikte Küçük Hasan'ın askerlerinin eline düşmekten kurtulamadı. Yanındakilerle birlikte Düzmece Timurtaş'ın emri ile öldürüldü. Emîr Suyurgan ve Satı Bık, Gürcistân'a gittiler. Düzmece Timurtaş, savaştan sonra Emîr Hacı Bık'ın

³⁴⁸ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 186-187. Aharî, Suyurgan ile birlikte Çobanlı Melik Eşref'in de Tebrîz'de olduğunu belirtir. Aharî, *a.g.e.*, s. 66.

³⁴⁹ Aharî, Büyük Hasan'ın savaş için hareket etmeden önce Emîr Pîr Hüseyin (Emîr Çoban'ın torunu, Şeyh Mahmûd'un oğlu) i Tebrîz şihnesi olarak görevlendirdiğini kaydeder. Aharî, *a.g.e.*, s. 66.

kışkırtması ile Küçük Hasan'ı ortadan kaldırmayı tasarladı. Böylece kimsenin müdahalesi olmadan Emîr Timurtaş gibi davranabilecekti. Düzmece Timurtaş uygun fırsatı yakalar yakalamaz Küçük Hasan'a bir kılıç darbesi indirdi. Bu saldırıdan canını zor kurtaran Küçük Hasan kaçarak vaziyeti açıklığa kavuşturdu. Bu plânı kendisinin yaptığını, Düzmece Timurtaş'ın aslında dilenci bir Türkmen olduğunu ve kesinlikle onun sözüne güvenilmemesini söyledi. Küçük Hasan'ın gerçekleri açıklamasına karşın çoğunluğunu Uyratların oluşturduğu bir grup Düzmece Timurtaş'ın yanında olmaya devam etti. Gerçekten büyük bir tehlike atlatan Küçük Hasan, hiçbir yerde durup dinlenmeden Gürcistân'a gitti. Burada bir araya geldiği Satı Bik ve Suyurgan ile güçlerini birleştirdi. Düzmece Timurtaş ise Büyük Hasan'ın bulunduğu Tebrîz'e geldiyse de kendisinde ona karşı koyacak güç bulamadığı için kaçmayı tercih etti. Şartları gözden geçiren Büyük Hasan Tebrîz'den çıkmanın daha yerinde olacağına karar verdi. Küçük Hasan'a tâbi bir grubun Tebrîz'e hareket etmesi üzerine Emîr Öğrünç'ün oğulları ve Uyrat ümerâsı ile Tebrîz'den Sultâniyye'ye çekildi. Uyratlar kendi yurtlarına döndüler. Düzmece Timurtaş da onlara katılarak Bağdâd'a gitti. Küçük Hasan'ın ortaya çıkması, Çobanlıları birleştirip tek çatı altında topladığı düşünüldüğünde gölge hanlar dönemine yeni bir boyut kazandırmıştır. Çobanlıların neredeyse hepsi Büyük Hasan'dan ayrılmış, yanında sadece hanımı Dilşâd Hâtûn kalmıştır. Büyük Hasan, bu yenilgi sonucunda Azerbâyçân'ı kaybetti ve bir daha asla eski gücüne ulaşamadı. İlk Celayirli-Çobanlı savaşının galibi Küçük Hasan ise Azerbâyçân ve çevresinin yeni hâkimi oldu.³⁵⁰

³⁵⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 156-158; Mîrhând, V, s. 4413-4415; Hândmîr, III, s. 227-228; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 311-312; Aharî, *a.g.e.*, s. 65-67; Semerkandî, II,

Küçük Hasan'ın Büyük Hasan'ı mağlub etmesi ve onun gölge hanı Muhammed Han'ı idam etmesi, İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinin önemli dönüm noktalarından biridir. Bundan sonraki süreçte taht yarışı İlhanlıların en güçlü 2 kabilesi, Celayirliler ve Sulduslar arasında devam edecektir.³⁵¹ Büyük Hasan ve Küçük Hasan arasında, Azerbâycân'ın kontrolünü sağlama amaçlı yapılacak savaşlar, ileride yaşanacak olaylarda belirleyici olacaktır. 2 İlhanlı emîri arasındaki kabilevî amaç gütmeyen Celayir-Suldus rekabetinde amaç, daha küçük ölçekte de olsa İlhanlı ulusunu yeniden tesis etmek ve sembolik meşrûiyetin kontrol altına alındığı bir politik yapı oluşturmaktır.³⁵²

s. 167-169; Yezdî, I, s. 196; Fasîh-i Hâfî, II, s. 920-921; Natanzî, *a.g.e.*, s. 130; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 150; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 217-218; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; İbn Haldûn, IV, s. 792; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 245 vd.; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 365; Râzî, *a.g.e.*, s. 334-335; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 553-554; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 458; Sümer, "Anadolu'da", s. 97-98; a. mlf., "Âzerbaycan'ın Türkleşmesi", s. 441; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 129-130; Browne, III, s. 59; Album, *a.g.m.*, s. 71, 77; Spuler, *İran*, s. 147-148; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 289-290; a. mlf., "Hasan-ı Büzürg", s. 312; Howorth, III, s. 642 ; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 499; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 85; a. mlf., *The Jalayirids*, s. 86-87; Beyânî, *Celâyir*, s. 22-24; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 644; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 149-153; İA, "Hasan Küçük", *İA*, C. V/1, İstanbul 1987, s. 317.

³⁵¹ Smith, "Djalājir, Djalāyirid", s. 401.

³⁵² Wing, *The Jalayirids*, s. 86.

Satı Bik Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 739 H. (1338-1339 M.)]

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, Celayirli Şeyh Büyük Hasan'la ilk karşılaşmasında onu Azerbâycân'dan çıkartıp kısmî bir başarı elde etmiş olsa da, Düzmece Timurtaş olayında kurduğu plân işe yaramamıştı. Küçük Hasan, İlhanlı toprakları üzerinde tam bir egemenlik tesis edebilmek için yıkılış sürecinin önemli kadın figürlerinden birisi olan Satı Bik ³⁵³ Hâtûn ve oğlu Emîr Suyurgan'a kendisine destek olmaları için başvurdu. Büyük Hasan ile ilişkilerinde sıkıntılar yaşayan anne-oğul bu konuya olumlu yaklaştılar. Küçük Hasan, İlhanlı topraklarında daha önce hiç kullanılmamış bir Moğol geleneğine dönerek (Satı Bik nesebi dolayısıyla meşrû vâris görülüyordu) Ölceytü Han'ın kızı olan Şehzâde Satı Bik'i 739 ³⁵⁴ H. yılı Muharrem ayında (1338 M. Temmuz-Ağustos), Aladağ'da İlhan ilân etti ve onu Errân ve Azerbâycân'ın hükümdarı yaptı. ³⁵⁵ Adına hutbe okutulup sikke bastırdı. Küçük Hasan'ın bu eylemi oldukça akıllıcaydı. Çünkü Satı Bik; Arpa Han, Mûsâ Han ve Muhammed Han gibi İlhanlı hükümdar ailesiyle uzaktan kan bağı olan biri değildi. Ölceytü Han'ın kızı olması, aynı zamanda Emîr Çoban'ın hanımı olması itibariyle her kabile ve grup için uygun bir ilhandı. ³⁵⁶ Küçük Hasan, meşrû otoriteyi daha sağlam ele almak için idârî alanda 2 önemli ailenin torununu, Rüknuddîn Şeyhî

³⁵³ Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın dedesi Emîr Çoban'ın hanımı olan Satı Bik, Çoban'ın ölümünden sonra yıkılış döneminin ilk İlhan'ı olan Arpa Han ile evlenmişti. Daha sonraki gölge hanlardan Süleymân Han onun üçüncü eşidir.

³⁵⁴ Fasîh-i Hâfî, Satı Bik'in tahta çıkış tarihini 738 H. (1337-1338 M.) olarak kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 919.

³⁵⁵ Spuler, *İran*, s. 285; Lambton, *a.g.e.*, s. 289.

³⁵⁶ De Nicola, *a.g.e.*, s. 103.

Reşîdî ve Gıyâsüddîn Muhammed 'Alîşâhî'yi vezirliğe tayin etti.³⁵⁷ İlhan Satı Bik ise emîrliğe Küçük Hasan, Suyurgan, Öğrünç'ün oğlu 'Alî ve Ordubuka'yı tayin etti. Küçük Hasan ilk olarak Tebrîz'i kendisine merkez yaptı. Böylece Azerbâyçân, Karabağ ve Gürcistân Satı Bik'in ilhanlığında Küçük Hasan'ın hükmü altına girmiş oldu. Büyük Hasan ise Sultâniyye ve Irâk-ı 'Acem'in bir kısmında kontrolü sağladı. Küçük Hasan, yenilgiye uğrayan Büyük Hasan'ın güçlerini henüz toparlayamadığı zannıyla onu taht yarışında saf dışı bırakabileceğini hesap etti. Küçük Hasan'ın maksadını anlayan Büyük Hasan Sultâniyye'den Kazvîn'e çekilerek orada bir savunma hattı oluşturdu. Satı Bik ve Küçük Hasan, Sultâniyye'ye doğru yürüyüşe geçtiler. Büyük Hasan ise savaşmak için Kazvîn dışına çıktı. İkinci bir Celayirli-Çobanlı savaşına kesin gözüyle bakılırken taraflar kışın yaklaşması nedeniyle savaştan vazgeçtiler. Aslında Büyük Hasan, Küçük Hasan'a hiç güvenmiyordu, fakat ilk savaşta yenilgiye uğradığı için barışın sağlanması onun yararınaydı. Elçiler vasıtasıyla yürütülen görüşmeler sonucunda barış temin edildi. Büyük Hasan, Satı Bik'i ziyaret ederek görünüşte onun tahta çıkma hakkını kabul etti. Büyük Hasan ve Küçük Hasan birbirleriyle kucaklaştılar. O kış Büyük Hasan'ın Sultâniyye'de, Satı Bik'in Karabağ'da kalması ve baharda, yapılacak düzenlemelerle ilgili bir kurultay toplanması hususunda anlaşmaya varıldı. Ateşkesten sonra Küçük Hasan, Satı Bik Han ile birlikte Errân ve Azerbâyçân tarafına gitti. Büyük Hasan ise Sultâniyye'ye hareket etti.³⁵⁸ 739 H. (1338 M.) yılında yapılan barıştan sonra İlhanlı topraklarının muhtelif feodal gruplar arasında fiilen parçalandığını ve

³⁵⁷ Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 333-334; Wing, *The Jalayirids*, s. 87.

³⁵⁸ Büyük Hasan, Azerbâyçân'dan çıkarılmakla kalmadı. Küçük Hasan'ın kardeşi Melik Eşref'in etkin olduğu Anadolu'daki harekât serbestisini de kaybetti. Wing, *The Jalayirids*, s. 87.

küçük feodal beylik ve hânedanların bağımsızlıklarını elde ettiklerini görüyoruz. Öncelikle Büyük Hasan'ın müttefiklerinden Diyâr-ı Bekir hâkimi Hacı Tugay ve Anadolu nâ'ibi Eratna bağımsız kaldılar. Hacı Tugay Diyâr-ı Bekir, Ahlât, Erzurum ve çevresinde; Eratna ise Sivas, Kayseri, Niğde, Aksaray, Tokat, Gümüşhane ve Erzincan çevresinde bir yönetim kurdu. Düzmece Timurtaş, Uyratların desteği ile Bağdâd ve Irâk-ı 'Arab'ı istilâ etti. Böylece İlhanlı Devleti'nin batı kısmı paylaşıldı. Melik Eşref Anadolu vilâyetinin bir kısmını ele geçirdi. Emîr Öğrünç'ün oğulları Hûzistân vilâyeti ile güneyini, Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nun çocukları Fârs bölgesini zabt ettiler. Emîr Mübârizüddîn Muhammed Muzaffer, Yezd'i, Seyyid Celâl Emîr Mîrân ve 'Îmâdüddîn Lenbânî İsfehân'ı, Melik Kutbüddîn Gûrî Kirmân'ı, Melik Şucâüddîn Bam'ı, Kert Meliki Mu'izzüddîn Hüseyin Herât ve Horâsân'ın bir kısmını, Toga Timur Han Mâzenderân ve Horâsân'ın büyük bir kısmını, Emîr Argunşâh Toga Timur Han'a tâbi bir şekilde Tûs ile Meşhed'i ve Emîr 'Abdullâh Mulay Kuhistân'ı kontrolleri altına aldılar.³⁵⁹

³⁵⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 158-159; Mîrhând, V, s. 4416; Hândmîr, III, s. 228; Aharî, *a.g.e.*, s. 67; Semerkandî, II, s. 170-171; Yezdî, I, s. 196; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 150-151; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 251-253; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 17; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 366; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; İbn Haldûn, IV, s. 792; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 316; Browne, III, s. 59; Sümer, "Anadolu'da", s. 98; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 458; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 131; Beyânî, *Celâyir*, s. 24-25; Spuler, *İran*, s. 148; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290; Üçok, *a.g.e.*, s. 151-152; Howorth, III, s. 643, 646; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Roux, *a.g.e.*, s. 492; Gilli-Elewy, *a.g.m.*, s. 717; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Album, *a.g.m.*, s. 77; Peter Jackson, "Sati Bik", *Elr*,

Satı Bik Han adına sikke kesilen darphaneler Azerbâycân, Ermenistân, Hazar bölgesi, Irâk-ı 'Acem'de Hemedân ve Sultâniyye, Bağdâd ve ona bağlı yerler ile Uyrat topraklarına dâhil olan Sincâr ve Mevsil darphaneleri ile sınırlıydı. Uyratlar ilk başta Satı Bik'i İlhan olarak tanımalarına rağmen, Düzmece Timurtaş Karaçeri'nin ölümünden sonra Büyük Hasan'la uzlaşmışlar ve Celayir politikasına uygun olarak 739 H. (1339 M.) yılı sonlarına doğru -Satı Bik Han'ın Sultâniyye sikkesi haricinde- Toga Timur Han'a bağlılıklarını gösteren sikkeler darbetmişlerdir.³⁶⁰

Satı Bik, sadece 9 ay³⁶¹ tahtta kalmasına rağmen adına kesilen çok sayıda sikke bulunmaktadır. 739 H. (1338-1339 M.) yılında Tebrîz, Sultâniyye, Bağdâd, başta olmak üzere Ahlât, Âlâgîz, Ani, Antalya, Avnik, Bayburt, Bâzâr, Berda', Beylekân, Cezîre, Erciş, Erdebîl, Erzen, Erzurum, Harput, Hemedân, Hısn, Hısnıkeyfâ, Karaağaç, Ma'den, Merend, Mevsil, Meyyâfârikîn, Nahcivan, Sebzevâr, Siirt, Sincâr, Şarûr, Tiflîs, Urmî ve Vâsit'te Satı Bik adına sikkeler kesilmiştir. Ayrıca Bâzâr, Erzincan, Erzurum, Mârdîn, Mûsul ve Simnân'da darb tarihi silinmiş ya da okunamayan sikkeleri mevcuttur. Satı Bik Han adına 740 H. (1339-1340 M.) de Tebrîz, Bağdâd, Ahlât, Avnik, Bâzâr, Erzen, Erzurum, Hısn

<http://www.iranicaonline.org/articles/sati-bik>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016);

Tuysuz, *a.g.t.*, s. 153-154.

³⁶⁰ Album, *a.g.m.*, s. 80-82.

³⁶¹ Aharî, *a.g.e.*, s. 67.

ve Garni’de; 741 H. (1340-1341 M.) de Tebrîz ve Erzen’de sikkeler kesilmeye devam edilmiştir.³⁶²

743 H. (1342-1343 M.) de Hısnıkeyfâ’da ve 745 H. (1344-1345 M.) gibi geç bir tarihte Erzen’de Satı Bik adına darbedilen sikkelere rastlanmıştır. Satı Bik, 745 H. (1344-1345 M.) yılında oğlu Suyurgan ve eşi Süleymân Han’la Diyâr-ı Bekir’e, Sutaylı İbrâhîmşâh’ın yanına gitmiş, adı en son Suyurgan, Melik Eşref’e yenildikten sonra Emîr Eratna’ya sığınmak için kaçtıkları 746 H. (1345-1346 M.) yılında duyulmuştur.³⁶³

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan’ın İlhanlı tahtına İlhanlı hânedanına mensup bir kadını çıkartması İlhanlı Devleti’ne olan sadakatinin bir göstergesiydi. Bunun dışında Satı Bik’in, dedesi Emîr Çoban’ın hanımı, dolayısıyla Çobanlı ailesinden olması avantajını kullanarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Küçük Hasan, Satı Bik’i tahttan indirdiği zaman bu desteği kaybetmek istememiş ve onun adına sikke kestirmeye devam etmiştir.³⁶⁴

Son İlhan Ebû Sa’îd’dan sonraki kaotik ortamda İlhanlı hânedanında hayatta kalan tek kişi olması Satı Bik Han’a büyük prestij sağladı ve onu Yakın Doğu’nun önemli bir siyasî figürü yaptı. Saltanatı süresince devleti aktif şekilde yönetemediyse de İlhanlı hânedanlığının temsilcisi olarak destek verdiği kişi, rakipleri karşısında tartışmasız bir askerî ve siyasî üstünlük kazanıyordu. Çünkü İlhanlı topraklarında yaşayan halk nezdinde İlhanlı mirâsı hâlâ çok güçlüydü ve

³⁶² Album, *a.g.m.*, s. 80-83; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s.215-217; Diler, *a.g.e.*, s. 545-548; ‘Alâ’edînî, *a.g.e.*, s. 521 vd.; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 811; Nyamaa, *a.g.e.*, s. 240.

³⁶³ Album, *a.g.m.*, s. 80; Aharî, *a.g.e.*, s. 72.

³⁶⁴ Dalkesen, “Sâtî Bîk”, s. 75; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 130.

bu mirâs ile ilişkilendirilmek o dönemde Yakın Doğu’da güç kullanabilmek için önemli bir argümandı.³⁶⁵

Sadece ismen ve kısa bir süre hüküm sürmüş olmasına rağmen Satı Bik Han Moğolların yaklaşık yarım asırlık İslâmlaşması dikkate alındığında, seçkin kadınların geleneksel göçebe değerlere geri dönme anlamında toplumda hâlâ üst düzey bir yer işgal ettiklerinin göstergesi sayılabilir.³⁶⁶ Bununla birlikte kadınlar devlet işlerinde siyasî olarak aktif değillerdi. Önceki üstün mevkilerini ve ekonomik özerkliklerini de kaybetmişlerdi.³⁶⁷

Satı Bik de tıpkı Bağdâd Hâtûn ve Kerduçin Hâtûn gibi, himayesi altındaki Sûfî şeyhlerle yakın ilişkiler içindeydi. Safevî hânedanının kurucusu olarak kabul edilen Şeyh Safiüddîn Erdebilî’ye mesajlar gönderdiği, ziyaretlerde bulunduğu ve Sûfî ritüellerini anmak için onu ordugâhına çağırdığı konusunda kayıtlar vardır.³⁶⁸

³⁶⁵ Dalkesen, “Sâtî Bîk”, s. 72, 75; De Nicola, *a.g.e.*, s. 103-104.

³⁶⁶ Dalkesen, “Sâtî Bîk”, s. 75; De Nicola, *a.g.e.*, s. 244.

³⁶⁷ De Nicola, *a.g.e.*, s. 103.

³⁶⁸ İbn Bezzâz, *a.g.e.*, s. 1062; Bruno De Nicola, “Patrons or Murids? Mongol Women and Shaykhs in Ilkhanid Iran and Anatolia”, *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 52, 1, 2014, s. 152-153; a. mlf., *Women in Mongol Iran*, s. 197.

Günümüzde Ahlât-Adilcevaz bölgesinde bulunan Satı Gölü ve Diyarbakır'daki Satı Kendi köyleri isimlerini büyük ihtimalle Satı Bik Han'dan almışlardır.³⁶⁹

Toga Timur Han'ın İkinci Kez Tahta Çıkması [739-754 H. (1338-1353 M.)]

Celayirli Şeyh Büyük Hasan, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın uzlaşmış bir tavır sergilemesini inandırıcı bulmadığı için bir çözüm yolu bulmaya çalıştı. Horâsân ve çevresinde hüküm süren Toga Timur Han'a başvurmak aklına geldi. Atabeki Taştımur (Taştēmūr) ve Emîrzâde Kutluğ b. Mübârek'i, Ebû Sa'îd'in tahtına oturma konusunda fikrini öğrenmek için Mâzenderân'a, Toga Timur'un huzuruna gönderdi. Toga Timur bu teklifi memnuniyetle kabul etti.³⁷⁰ Emîr Argunşâh tarafından Nîşâbûr'da ikinci kez tahta çıkarıldı [739 H. (1338 M.)]. O sırada Büyük Hasan'ın emîrlerinden Uyrat Kara Hasan ordusu ile Merâgâ civarında idi. Emîr Çoban'ın oğlu Suyukşâh onu Dihhârgân civarında yenilgiye uğrattı. Emîr Kara Hasan'ın yanında bulunan Emîr 'Alî Pilten esir alınırken, Kara Hasan Sultâniyye'ye kaçtı. Bu harekâтта Celayirli'lere ait her yer yağmalandı ve çok sayıda kişi öldürüldü.³⁷¹

³⁶⁹ Muammer Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları", *TOD*, Yıl. 9, S. XXV, 2016, s. 465.

³⁷⁰ Aharî, Toga Timur Han ve Emîr Argunşâh'ın Büyük Hasan'a Yûsufşâh aracılığı ile Küçük Hasan'a karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunduğunu ifade eder. Aharî, *a.g.e.*, s. 67.

³⁷¹ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 159; Mîrhând, V, s. 4417; Hândmîr, III, s. 228; Aharî, *a.g.e.*, s. 67; Semerkandî, II, s. 171; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 253; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 366; Howorth, III, s. 643; Roemer, *a.g.m.*, s. 21; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Beyânî,

İkinci Celayirli-Çobanlı Savaşı

739 H. yılı Receb (1339 M. Ocak-Şubat) ayında Toga Timur Han; Emîr Argunşâh, vezir Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed, Tervet/Torut, 'Alî Mikâ'il ve diğer Horâsân ümerâsı ile birlikte kış olması nedeniyle şartlar uygun olmadığı halde Mâzenderân'dan Irâk-ı 'Acem'e doğru yola çıktı. Horâsânlılar, Rey üzerinden Sâve'ye hareket ettiler. Büyük Hasan onları Sâve'de karşıladı, Toga Timur'u bir hükümdar gibi ağırladı ve ona kıymetli hediyeler sundu. Sâve'de bir süre kaldıktan sonra beraberce Sultâniyye'ye yöneldiler. Büyük Hasan'ın bu iyi niyetine karşılık, tüm konularda vezir Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed tarafından yönlendirilen Toga Timur Han ve Horâsân ümerâsı, her yeri talan ettiler. Halkın mallarına el uzatarak müsâdereye giriştiler. Toga Timur'un koyduğu ağır malî yükümlülükler de halkı zora soktu. Toga Timur daha da ileri gidip Büyük Hasan'a babası Emîr Hüseyin'den miras kalan ve vergiden muaf tutulan mülklerinden vergi almaya başladı. Bu mülklerin gelirleri, Büyük Hasan'ın tüm karşı çıkmalarına rağmen Toga Timur ve Horâsân devlet erkânının mutfak masraflarına harcandı. Büyük Hasan, Toga Timur ve vezirinin yaptıklarına içermekle birlikte onların istediklerini yapmak dışında başka bir seçeneği yoktu. Toga Timur'un bölgeye geliş haberi kısa sürede Küçük Hasan'a ulaştı. Küçük Hasan, Satı Bik ve Suyurgan'la birlikte hızlı şekilde Errân'dan Ucan'a geldi. Hemen savaş hazırlıklarını tamamlamaya girişti. O sırada Düzmece Timurtaş Bağdâd'da, Uyratlarla sorun yaşamış ve kaçmıştı. Uyratlar onu yakalayarak Küçük Hasan'ın huzuruna götürdüler. Düzmece Timurtaş, Satı

Celâyir, s. 25; Jackson, "Togha", s. 552; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Album, *a.g.m.*, s. 77; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 98; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 154-155.

Bik'in emri ile idam edildi.³⁷² Küçük Hasan bir taraftan da Toga Timur Han ile Büyük Hasan'ın işbirliğini bozmak için ikisine de dostluk içeren barış mesajları göndermişti. ³⁷³ Fakat gerçekte bu mesajların hepsi bir aldatmacaydı. Küçük Hasan nihayet plânını Toga Timur üzerinden uygulamaya koymaya karar verdi. Ona Büyük Hasan'ın hanımı Dilşâd Hâtûn ile ilgili gizli bir mesaj yolladı. Toga Timur'un kendi tarafına meylettığını sezer sezmez ikinci bir gizli mesaj daha gönderdi. Onu Satı Bik'le evlendirmek istediğini, bu vesileyle kurulacak Küçük Hasan-Toga Timur ittifakı temelinde tüm Çobanlıların ona İlhan olarak itaat edeceklerini, yalnız bunun için tek şartlarının Büyük Hasan'ı öldürmek için onlarla ortak hareket etmesi olduğunu bildirdi. Toga Timur bu öneriyi kabul etti. İlhanlı hânedanlığının doğrudan bir üyesi olan Satı Bik'le evlenmek onu daha güçlü kıldığı gibi mevkiini de uzun süre devam ettirebilecekti. Toga Timur bu şekilde Küçük Hasan'ın tuzağına düşmüş oldu. Oldukça kurnaz biri olan Küçük Hasan, Toga Timur'dan bu ittifakın yazıya dökülmüş somut bir halini Satı Bik'e gösterme bahanesiyle kendisine göndermesini istedi. Toga Timur kendi el yazısı ile yazdığı mektupta, Çobanlıların Celayirlileri öldürmek için her türlü gayreti göstereceklerini, karşılığında Emîr-i Ulusluğun onlara verileceğini, böylece dünyanın daha fazla şiddetten kurtulacağını yazmaktaydı. Mektup eline ulaşan Küçük Hasan sevinçe Büyük Hasan'ın ordugâhına gitti. Büyük Hasan'ın

³⁷² Fasîh-i Hâfî, II, s. 921-922.

³⁷³ Aharî, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Celayirli Şeyh Büyük Hasan'a bir mektup gönderdiğini, mektupta Büyük Hasan'ın Horâsân'dan getirdiği Toga Timur'un bir yabancı, Satı Bik'in ise akrabası olduğunu belirttikten sonra yaptıkları antlaşmaya ve ettikleri yemine hâlâ bağlı olduğunu söylediğini kaydeder. Aharî, *a.g.e.*, s. 67.

nâ'iblerini çağırarak Toga Timur'un mektubunu verdi. Ordugâhtan ayrılırken Büyük Hasan'a bir de mesaj yolladı. Mesajda, Mâzenderân'dan getirdiği ve büyük harcamalar yaptığı Toga Timur'un kötü niyetli biri olduğunu ve Celayir hânedanlığını yok etmek amacıyla hareket ettiğini belirtti. Küçük Hasan'ın söyledikleri nâ'ibleri tarafından kendisine aktarılan ve Toga Timur'un el yazısını gören Büyük Hasan ihanete uğradığını anladı. Toga Timur'un emîrlerinden Nevruz³⁷⁴ u çağırdı ve mektubu ona gösterdi. Nevruz buna çok şaşırdı ve mahcup oldu. Sonra hemen Toga Timur'un yanına gidip ona olanları anlattı. Bu tür bir davranışın ona hiç yakışmadığını söyledi. Celayirli ve Horâsânlı müttetiklerin arasını açmayı başaran Küçük Hasan artık amacına ulaşmıştı. Toga Timur ise içinde bulunduğu durumdan ve itibar kaybından büyük utanç duyuyordu. Daha fazla dayanamadı ve sabahı beklemeden gece Horâsân'a hareket etti. Hiçbir yerde konaklamadan hızlı bir şekilde yol aldı. Onunla birlikte gelen ümerâ da sabah peşinden Horâsân'a döndü. [739 H. Zî'l-Hicce (1339 M. Haziran-Temmuz)]. Büyük Hasan ise bulunduğu yerden ayrıldı³⁷⁵ ve Akdağ'da, Tilimiyâr³⁷⁶ yakınlarında konakladı.³⁷⁷ Toga Timur Han'ın Batı'ya yaptığı bu

³⁷⁴ Yezdî, bu emîrin Toga Timur'un nâ'ibi Argunşâh olduğunu ifade eder. Yezdî, I, s. 198.

³⁷⁵ Aharî, Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın Horâsânlılardan bir gece ayrıldığını ve sabah Çobanlılara katıldığını, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın onun yanına geldiğini ve birkaç gün birlikte vakit geçirdiklerini bildirir. Aharî, *a.g.e.*, s. 67-68.

³⁷⁶ Hâfız-ı Ebrû ve Semerkandî bu yeri *Tilimbâr* (تلمبار) olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 162; Semerkandî, II, s. 173.

³⁷⁷ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 159-162; Mîrhând, V, s. 4417-4419; Hândmîr, III, s. 228-229; Aharî, *a.g.e.*, s. 67-68; Semerkandî, II, s. 171-173; Yezdî, I, s. 196-

ikinci sefer, tüm İlhanlı topraklarının hükümdarı olabilmesi için yaptığı son girişimdi. Tedbirsiz ve safça hareketi ona pahalıya mal oldu.

Büyük feodaller arasında meydana gelen çatışmalar bazı vilâyetlerin bir feodalin hâkimiyetinden çıkıp başka bir feodalin nüfûzu altına girmesine neden oluyordu. Büyük Hasan ile Toga Timur arasındaki ittifakın bozulmasından sonra İlhanlı toprakları yeniden paylaşıldı.³⁷⁸

Toga Timur Han'ın Horâsân'a Geri Döndükten Sonraki

Faaliyetleri ve Ölümü

Toga Timur Han, Horâsân'a geri döndükten sonra buradaki Moğol emîrlerini büyük ölçüde kontrol altına aldı. Onların desteğiyle bir kez daha Nîşâbûr'da tahta çıktı. Kardeşi 'Alî Ga'un'un onun adına İlhanlı tahtını elde etme yönündeki üçüncü ve son girişiminin Melik Eşref komutasındaki Çobanlılar tarafından engellenmesi üzerine Cürcân'a çekildi. Mâzenderân'ın batısındaki olaylara bir daha asla müdahale etmedi. Horâsân merkezli yönetiminde onu en çok zorlayan, İlhanlı sonrası dönemde, Sebzevâr ve çevresinde ortaya çıkan Şî'i bir siyasî oluşum olan Serbedârîler oldu. Serbedârîler, Toga Timur'a tabî olmakla ve onun adına sikke kestirmekle birlikte, otoritesine yönelik en büyük tehdit durumundalardı. Toga Timur,

199; Fasîh-i Hâfî, II, s. 922; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 150-151; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 253-256; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 366-367; Spuler, *Iran*, s. 148-149; Üçok, *a.g.e.*, s. 152-153; Howorth, III, s. 643-645; Roemer, *a.g.m.*, s. 21; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Beyânî, *Celâyir*, s. 25-26; Jackson, "Togha", s. 552; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Album, *a.g.m.*, s. 77-78; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 99-101; Wing, *The Jalayirids*, s. 87-88; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 155-157.

³⁷⁸ Piriye, *a.g.e.*, s. 36.

özellikle Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd dönemindeki Serbedârî saldırılarında uğradığı ard arda yenilgiler sonucunda Horâsân'ın kontrolünü büyük ölçüde kaybetti. Sadece Cürcân ve Esterâbâd'da belli ölçüde bir etkinliği vardı. Ayrıca Ca'un-i Kurbân kabilesi ile yerel Mâzenderân hâkimlerinin sembolik hükümdarı konumundaydı. Toga Timur bu sınırlı yetkisine rağmen 50.000 Türk ve Moğol süvârisine öncülük ediyordu.³⁷⁹ Serbedârîler, tüm uğraşlarına rağmen Toga Timur'un bölgedeki etkinliğini kıramamışlardı. Onu bir türlü bertaraf edemeyen Serbedârî hükümdarı Hoca Yahyâ Kirâvî, en sonunda ondan tamamen kurtulmak için uzun zamandır beklediği fırsatı yakaladı. Toga Timur, Yahyâ Kirâvî'yi birkaç kere itaatini bildirmesi için huzuruna çağırması ve ondan kesin bir cevap alamamıştı. Yahyâ Kirâvî, kurduğu tuzak gereği onunla barış yapmış görünmeliydi. Toga Timur'un elçileri gittikten sonra 300 asker ile Mâzenderân'a gitti. Toga Timur, Yahyâ Kirâvî'nin itaatini kabul etti. Onları Esterâbâd'da, Sultân Düveyn'deki kışlağında kabul etti. Kirâvî'nin onuruna 3 gün süren bir toy düzenledi. Serbedârîler onun huzuruna çıkarken, yanında ve etrafında muhafız birliğinin ve kapı görevlilerinin olmadığını görüp oldukça şaşırdılar. Toga Timur'un yanında sadece Hoca Gıyâsüddîn Bahrâbâdî ve birkaç kişi vardı. Sarayda da az sayıda görevli ile Hoca Sarây dışında kimse yoktu. Yahyâ Kirâvî, yanındaki Hâfız Şigânî'ye bu ziyafetin Toga Timur'u öldürmek için bir fırsat olacağını söyledi. Diğer Serbedârîlerle görüşerek fikir birliğine vardı. Toyun üçüncü günü uygun bir an kollayan Yahyâ Kirâvî, Hâfız Şigânî, Muhammed Habeş ve diğer Serbedârlar Toga Timur'un otağına gittiler. Horâsân işleri ile ilgili konuşmaya başladılar. Konuşma sırasında Hâfız Şigânî, bir şey söyleme bahanesiyle Toga Timur'un yanına gitti. Sonra onun tedbirsizliğinden yararlanarak başına baltayla vurdu. Bu boşluktan yararlanıp koşarak İlhan'ın

³⁷⁹ İbn Battûta, I, s. 559.

yanına gelen Kirâvî, Toga Timur'u öldürdü [754 ³⁸⁰ H. (1353 M.)]. Otağın dışındaki Serbedârlar da kılıçlarını çekerek gafil avlanan Toga Timur'un birliğindeki herkesi öldürdüler, civardaki her yeri talan ettiler. Toga Timur'a bağlı göçebe kabileleri de tamamen ortadan kaldırdılar. En büyük düşmanlarından kurtulmanın verdiği rahatlıkla İlhan'ın hazinesini yağmaladılar. Serbedârîler, Toga Timur Han'ın ölümüyle hâkimiyetlerini Esterâbâd, Şâsmân, Bistâm, Dâmgân, Simnân, Tâberân ve Huvâr'a kadar genişlettiler.³⁸¹ Muzaffer bir şekilde bol ganimetle Sebzevâr'a geri döndüler. Toga Timur'un oğullarından Şehzâde Gazan yakalanırken, Şehzâde Lokmân Serbedârîlerin elinden

³⁸⁰ Toga Timur Han'ın ölüm tarihi kaynaklarda farklı şekilde kaydedilmiştir. Hândmîr 753 H. yılı sonları (1353 M.) derken, Semerkandî 753 H. (1352-1353 M.), Devletşâh 755 H. (1354 M.), Fasîh-i Hâfî 756 H. (1355 M.) tarihini verir. Hândmîr, III, s. 364; Semerkandî, II, s. 281; Devletşah, II, s. 292; Fasîh-i Hâfî, II, s. 949.

³⁸¹ Toga Timur Han'ın neslinden gelenler, sonraki yıllarda Cürcân ve çevresini idâre etmeyi sürdürdüler. Toga Timur'un ölümünden sonra Serbedârîlerle mücadele eden ve onları yenilgiye uğratan eski kumandan Şeyh 'Alî Hindû'nun oğlu Emîr Velî; Esterâbâd, Bistâm, Dâmgân, Simnân ve Fîrûzkûh'u kapsayan toprakları ele geçirdi. Toga Timur'un oğlu Lokmân, 761 H. (1359-1360 M.) yılında Cürcân ve çevresinde hükümdar ilân edildi. Emîr Timur bölgeye geldikten sonra ona Cürcân hükûmetini verdi. 790 H. (1388 M.) yılına kadar Cürcân'ı yöneten Lokmân'dan sonra oğlu Pîrek 810 H. (1407-1408 M.) yılına kadar ve son olarak Pîrek'in oğlu Sultân 'Alî 812 H. (1409-1410 M.) yılına kadar hüküm sürdüler. Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 318.

kurtulmayı başardı. ³⁸² Toga Timur Han'ın İlhanlı Devleti'ni yeniden kurma düşüncesi, uygun siyâsî fırsatları değerlendirememesi ve Horâsân'ın ekonomik kaynaklarını gerektiği şekilde kullanamadığı için gerçekleşmedi. ³⁸³

Toga Timur Han'ın ölümü; sadece belirli bir bölgeye hâkim olmasına, iktidârını karakterize eden karışıklıklara ve Batı'daki ilhanlık girişimlerinde başarısız olmasına karşılık, İlhanlı hükümdarı olmaya en uygun kişi olması itibariyle oldukça önem arzeden bir olaydır. Toga Timur'un ilhanlığı üzerinde bir anlaşmaya varılabilseydi İlhanlı Devleti resmî olarak devam edebilirdi. Buna dayanarak Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın iktidar yarışına dâhil olmasının İlhanlı birliğinin sağlanmasına büyük engel teşkil ettiği sonucuna varılabilir. Çünkü bilindiği üzere Toga Timur ikinci ilhanlı girişiminde Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın desteğini almıştı.

Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın 736 H. (1335 M.) yılındaki ani ölümüyle başlayan İlhanlı Devleti'nin yıkılış süreci, devletin soyu Cengiz Han'a dayanan

³⁸² Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 327-329; Mîrhând, V, s. 4518-4519; Hândmîr, III, s. 364; Semerkandî, II, s. 281-283; Fasîh-i Hâfî, II, s. 949; Natanzî, *a.g.e.*, s. 128; Yezdî, I, s. 199; Devletşah, II, s. 291-292, 339; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 151; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; 'Abbâs el-'Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk Beyne İhtilâleyn*, C. II, Bağdâd 1936, s. 72-73; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 486; İlyapavloviç Petruşefski, *İslâm der Îrân (ez Hicret tâ Pâyân-ı Karn-ı Nehom Hicrî)*, Terc. Kerîm Keşâverz, Tehrân 1363, s. 378; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 560, 569; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 318; Şahin, *a.g.e.*, s. 261-265; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 134-139; Howorth, III, s. 718; Spuler, *İran*, s. 150-151; Melville, "The Mongols in Iran", s. 60; Jackson, "Togha", s. 552.

³⁸³ Roemer, *a.g.m.*, s. 21.

son İlhan'ı Toga Timur Han'ın 754 H. (1353 M.) de Serbedârî hükümdarı Yahyâ Kirâvî tarafından öldürülmesi ile tamamlanmıştır.³⁸⁴ Böylece Ebû Sa'îd'in vefatı ile fiilen sona eren İlhanlı Devleti resmen tarihe karıştı. İlhanlı tahtında artık yalnızca soyu Cengiz Han'a ya da Hülegü Han'a dayanmayan Anûşîrvân Han kaldı. İlhanlı Devleti'nin son temsilcisi Toga Timur Han yazın Râdkân'da, kışın Cürcân'da vakit geçirmekten hoşlanırdı. Meşhed'de yaptırdığı bir imâret vardı. *Mecmâ'u'l-Fusehâ*, şâir İbn Yemîn'in onun methiyecisi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bir takım kaynaklarda şâir olduğu iddia edilmektedir. Toga Timur Han, sikkelerinde *el-Sultânü'l-Âlim* ünvanını kullanmıştır.³⁸⁵

Toga Timur Han'ın sikkeleri Batı Anadolu'dan Doğu Horâsân'a, Tûs ve Ebîverd'e; Kuzey'de Tebrîz'den; Güney'de Basra ve Kirmân'a kadar uzanan geniş bir sahada görülmüş, ancak saltanatının sonlarına doğru Horâsân ve Mâzenderân ile sınırlı kalmıştır.³⁸⁶

Toga Timur Han adına darbedilen sikkeler 740 H. (1340 M.) li yılların ortalarında azalmaya başlamıştır. Bunun nedeni kardeşi 'Alî Ga'un'un 742 H. (1341-1342 M.) de Serbedârîler tarafından yenilgiye uğratılmasının yarattığı olumsuz etki ve malî konularda en büyük yardımcısı olan veziri 'Alâ'üddîn Muhammed'in aynı dönemde Serbedârîler tarafından öldürülmesidir. Emîr Argunşâh'ın reisi olduğu Ca'un-i Kurbân kabilesinin müttetikleri ve bazı

³⁸⁴ Devletşah, II, s. 283; Boyle, *a.g.m.*, s. 146; Togan, *a.g.e.*, s. 222; I. S. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khâns", *The Cambridge History Of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 483.

³⁸⁵ Minorsky, *a.g.m.*, s. 481.

³⁸⁶ Album, *a.g.m.*, s. 87.

Serbedâr vasalları dışında tedâvüle çıkardığı son sikkeleri 744 H. (1343-1344 M.) de Dâmgân'da ve 746 H. (1345-1346 M.) de Bâzâr'da kesilmiştir.³⁸⁷

Büyük Hasan, Küçük Hasan ile 739 H. yılı başlarında (1338 M.) yaptığı antlaşma uyarınca Satı Bik'in ilhanlığını kabul etmekle birlikte egemenliği altındaki topraklarda kestirdiği sikkeleri (Satı Bik'in Sultâniyye sikkesi hariç) 739 H. (1338-1339 M.) yılı boyunca sadece Toga Timur Han adına darbettirmiştir. Büyük Hasan muhtemelen bulunduğu zayıf konumdan dolayı Toga Timur'dan yardım alabileceğini göz önünde bulundurmuş, zaman kazanma ihtiyacını da hesaba katarak bu akılcı çözüm yolunu bulmuştur. Büyük Hasan'ın Toga Timur adına sikke kestirmesi hükmettiği toprakların farklı kısımlarında, aynı anda 2 ayrı İlhan'ı (Satı Bik ve Toga Timur) tanıdığını göstermektedir.³⁸⁸ Büyük Hasan, Bağdâd'a gidip Uyratlar ile müttefik olduktan sonra Bağdâd ve Vâsit gibi Irâk-ı 'Arab'ın diğer darphanelerinde 739 H. yılının ikinci yarısında (1339 M.) sikkeler Toga Timur adına kesilmiştir. Aynı şekilde Büyük Hasan'ın geleneksel müttefiki Mes'ûdşâh İncü tarafından yönetilen Fârs vilâyeti ile Yezd ve Kirmân'da darbedilen sikkeler de Toga Timur adınadır. Horâsân ile birlikte Büyük Hasan'a tâbi olmayan Anadolu'da da Toga Timur İlhan kabul edilmiştir.³⁸⁹ Büyük Hasan, 741 H. yılı Muharrem (1340 M. Haziran-Temmuz) ayında Cihân Timur'u azlettiği zaman Toga Timur'un İlhanlı Devleti'nin birliğini sağlayabileceğini veya kendisine yardım edebileceğini düşünerek sikkelerini

³⁸⁷ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 78; Jackson, "Toğâ Timur", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/toğatimur>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

³⁸⁸ Album, *a.g.m.*, s. 82.

³⁸⁹ *a.g.m.*, s. 88-90.

yeniden onun adına darbettirmiştir. Bu sikkeler 741 H. (1340 M.) den 743 H. (1342-1343 M.) ye kadar Irâk-ı 'Arab ve Hûzistân'daki darphanelerde ve 741 H. nin ilk yarısında (1340 M.) Uyrat topraklarında basılmıştır.³⁹⁰ Toga Timur, 741 H. (1340-1341 M.) yılından sonra Batı'daki olaylara fazla karışmamakla beraber Büyük Hasan, 744 H. (1343-1344 M.) yılı boyunca kontrolü altındaki topraklarda onun adına sikke kestirmeye devam etmiştir.³⁹¹

737 H. (1336-1337 M.) yılında Âmul'da; 738 H. (1337-1338 M.) de Tebrîz, Âmul, Bâzâr, Câcerm, Cürcân, Habûşân, Hemedân, İsferâyin, Nîşâbûr'da; 739 H. (1338-1339 M.) de Tebrîz, Sultâniyye, Bağdâd, Akşehir, Amasya, Ankara, Basra, Bâzâr, Câcerm, Cürcân, Ebû Ishak, Erzincan, Esterâbâd, Hemedân, Hısn, İsfehân, İsferâyin, Kankarî, Kâşân, Kayseri, Kazvîn, Kırşehir, Kirmân, Konya, Lur-ı Buzurg, Lur-ı Kûçek, Ma'den, Merâgâ, Nayrîz, Rey, Samsun, Simnân, Sîrcân, Sivas, Şebânkâre, Şeyh-i Kebîr, Şûster, Tokat, Yezd, Vâsit ve Zeydân'da; 740 H. (1339-1340 M.) de Cürcân ve Samsun'da; 741 H. (1340-1341 M.) de Bağdâd, Basra, Bâzâr, Behrâzân, Câcerm, Cürcân, Dâmgân, Ebû Ishak, Esterâbâd, Habûşân, Hemedân, Hille, İsferâyin, Nîşâbûr, Samsun, Sebzevâr, Simnân, Şûster ve Tûs'ta; 742 H. (1341-1342 M.) de Âmul, Basra, Bâzâr, Behrâzân, Câcerm, Cürcân, Dâmgân, Esterâbâd, Hemedân, Samsun, Şehristân, Tokat ve Tûs'ta; 743 H. (1342-1343 M.) de Basra, Hille, Samsun ve Vâsit'te; 744 H. (1343-1344 M.) de Bağdâd ve Esterâbâd'da; 746 H. (1345-1346 M.) de Bâzâr, Ebîverd ve Tûs'ta; 747 H. (1346-1347 M.) de Bâzâr ve Câcerm'de; 748 H. (1347-1348 M.) de Bâzâr'da; 750 H. (1349-1350 M.) de Bâzâr, Dihistân ve İsferâyin'de; 752 H. (1351-1352 M.) de Bâzâr, Esterâbâd,

³⁹⁰ *a.g.m.*, s. 95.

³⁹¹ *a.g.m.*, s. 87.

İsferâyin, Nişâbûr'da; 753 H. (1352-1353 M.) ve 754 H. (1353 M.) de Bâzâr'da Toga Timur Han adına çok sayıda sikke kesilmiştir. Tarihsiz olanlar veya tarihi silinenler ise Sultâniyye, Tebrîz-Basra, Âmul, Bağdâd, Basra, Bâzâr, Ebîverd, Hille, İsferâyin, Kirmân, Samsun, Sâve, Sebzevâr, Şâhristân, Şûster, Verâmin ve Vâsit'deki darphanelerde darbedilmiştir.³⁹²

Şebânkâre'î ve Feryumedî, Kert hükümdarı Melik Mu'izzüddîn Hüseyin'in ona itaat ettiğini bildirmektedir.³⁹³

Süleymân Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 739³⁹⁴-745 H. (1339-1344/1345 M.)]

Süleymân Han'ın Tahta Çıkması

Saltanat mücadelesinde Celayirli Şeyh Büyük Hasan ile Toga Timur Han'ı fazla çaba harcamadan saf dışı bırakan Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, Satı Bik ile birlikte Ucan'a döndü. Küçük Hasan bir taraftan da bir kadının İlhanlı Devleti tahtında oturmasının uygun olmadığını aklından geçiriyordu. Bu esnada Satı Bik'in kendisini öldüreceği şeklinde bir duyum aldı.³⁹⁵ Yalnız onun konumu

³⁹² Album, *a.g.m.*, s. 90 vd.; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 212-214; Diler, *a.g.e.*, s. 553 vd.; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 537 vd.; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 809-810; Nyamaa, *a.g.e.*, s. 240-242.

³⁹³ Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 320; Howorth, III, s. 718.

³⁹⁴ Semerkandî, Süleymân Han'ın tahta çıkış tarihini 740 H. (1339-1340 M.) yılı olarak verir. Semerkandî, II, s. 184.

³⁹⁵ Satı Bik'in Küçük Hasan'a suikast yapma düşüncesinin temelinde, Küçük Hasan'ın tahakkümünden kurtulup bağımsız hareket etmek istemesi bulunmaktadır. Piriye, *a.g.e.*, s. 53.

dolayısıyla saygınlığının farkındaydı. Satı Bik'i tedbir amaçlı gözetim altında tutmakla ve nâ'iblerinden birkaçını öldürmekle yetindi. Onu hanlık makamından indirerek yerine Hülegü Han'ın oğlu Yeşmut'un torunlarından İlyas isimli bir şehzâdeyi Tebrîz yakınlarındaki Dûl köyünde *Süleymân Han*³⁹⁶ ünvanı ile İlhanlı tahtına oturttu [739 H. Zî'l-Hicce (1339 M. Temmuz)].³⁹⁷ Satı Bik'e uzaktan akrabası olan Süleymân Han ile evlenmesi için baskı yaptı.³⁹⁸ Bu evliliğin gerçekleşmesi ile Satı Bik'in saraydaki sembolik varlığını korudu. Küçük Hasan daha sonra Süleymân Han adına Tebrîz'de hutbe okutup sikke bastırdı. Rüknuddîn Şeyhî Reşîdî inzivâya çekilmek istediğini bildirdiği için vezâreti tek başına Gıyâsüddîn Muhammed 'Alîşâhî'ye teslim etti. Böylece Süleymân Han'ın ilhanlığı vasıtasıyla Azerbâyecân, Errân, Mugân, Irâk-ı 'Acem ve

³⁹⁶ Çağdaş Memlûklü müellif Şemsüddîn eş-Şucâ'î'ye göre Süleymân Han sadece bir çocuktur. Peter Jackson, "Soleymân", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/soleymân>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

³⁹⁷ Süleymân Han'ın şeceresini Hâfız-ı Ebrû, *Süleymân Han b. Yûsufşâh b. Sukay b. Semt?* (سمت) b. *Hülâgû Han*; Ebû'l-Gâzi Bahâdır Han, *Hülagu oğlu Yeşmut oğlu Senegge oğlu Süleyman*; Yezdî, *Süleymân Hân b. Muhammed b. Yeşmut b. Hülâgû Han*; Fasîh-i Hâfî, *Süleymân Hân b. Yûsufşâh b. Suka'i* (سوكاء) b. *Yuşmut b. Suka* (كه سن) b. *Hülâgû Han*; Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, *Süleymân b. Muhammed b. Sukne* (سكنه), b. *Yeşmut b. Hülâgû b. Tuli Han b. Cengiz Han*; Yahyâ Kazvînî, *Süleymân Han b. Muhammed b. Sengi b. Yeşmut b. Hülâgû Han* ve Howorth, *Süleymân b. Muhammed b. Sanga b. Yeşmut b. Hülegü Han* şeklinde kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 922; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 162; Howorth, III, s. 646; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; Yezdî, I, s. 200; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 151; Tebrîzî, I, s. 45.

³⁹⁸ De Nicola, *a.g.e.*, s. 104.

Gürcistân üzerinde otoritesini kurdu. Küçük Hasan, Süleymân Han'ın yarlığı ile amcası Emîr Suyurgan'ı Irâk-ı 'Acem vilâyetine, kardeşi Melik Eşref'i İsfahân hâkimliğine ve kuzeni Emîr Pîr Hüseyin'i Fârs bölgesine gönderdi. Kirmân, Yezd, Luristân, Şebânkâre bölgesinin yöneticileri Süleymân Han'a itaatlerini bildirdiler. Böylece Küçük Hasan hâkimiyetini Güney'de Fârs Körfezi'ne kadar genişletti.³⁹⁹ Bu şekilde İlhanlı Devleti'nin batı topraklarındaki kutuplaşma tamamlandı. Küçük Hasan, Büyük Hasan'a karşı kesin sonuç alabilmek için kendinden emindi.⁴⁰⁰

Celayirliler ile Çobanlılar arasındaki çekişmeye Bağdâd'ın kuzeyinden Erzurum'a kadar olan bölgeye hâkim olan Sutaylıların dâhil olması, bölgedeki duruma yeni bir boyut kazandırdı.⁴⁰¹

Üçüncü Celayirli-Çobanlı Savaşı

Süleymân Han tahta çıktığı sırada Büyük Hasan Azerbâyçân'ın kontrolünü yeniden ele geçirmenin plânlarını yapmakla meşguldu. Kışı Sultâniyye'de

³⁹⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 162; Mîrhând, V, s. 4417-4419; Hândmîr, III, s. 229; Aharî, *a.g.e.*, s. 68-69; Yezdî, I, s. 200; Fasîh-i Hâfî, II, s. 922; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 151; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 367-368; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 17; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 254-255; Şâmî, *a.g.e.*, s. 15; İbn Haldûn, IV, s. 793; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 316; Browne, III, s. 60; Blochet, *a.g.e.*, s. 242; Üçok, *a.g.e.*, s. 154; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 458; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Howorth, III, s. 645; Album, *a.g.m.*, s. 78-79; Beyânî, *Celâyir*, s. 27; Wing, *The Jalayirids*, s. 88; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 158; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 302.

⁴⁰⁰ Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500.

⁴⁰¹ Gül, *Orta Çağlarda*, s. 131.

geçiren Küçük Hasan, Büyük Hasan'ın Diyâr-ı Bekir hâkimi Hacı Tugay'la ittifak oluşturduğunu haber alınca karşı bir eylem plânı hazırladı. Bahar gelince Ucan'a gitti [740 H. Şevvâl (1340 M. Mart-Nisan)]. Şîrâz'daki karışıklıklardan kaçan kuzeni Pîr Hüseyin onun yanına Ucan'a gelmişti. Pîr Hüseyin'in katılımıyla gücünü pekiştirdi. Süleymân Han Tebrîz'den, Emîr Suyurgan Karabağ'dan gelerek Küçük Hasan'la bir araya geldiler. Ucan'da toplanan büyük Çobanlı ordusu Büyük Hasan'la karşılaşmaya hazırды. Büyük Hasan cephesinde de savaş hazırlıkları tamamlanmıştı. Büyük Hasan ve gölge han ilân ettiği Cihân Timur Bağdâd, Irâk-ı 'Arab, Diyâr-ı Bekir ve Hûzistân'dan topladıkları ordu ile Azerbâyçân'a giderek Merâgâ yakınlarındaki Cağatû Nehri kıyısına geldiler. Aynı anda Küçük Hasan, Büyük Hasan'la savaşmak için Süleymân Han ve diğer Çobanlılarla beraber Ucan'dan yola çıktı. 2 ordu 740 H. Zî'l-Hicce ayı sonunda (1340 M. Haziran) Umâs menzilinde karşı karşıya geldi. Savaşta Küçük Hasan'ın ordusu Anadolu'daki Rum ve Canikli köleler, Kıpçak ve Öngütler gibi Türk-Moğol kabileler ve Türkmenlerden; Büyük Hasan'ın ordusu ise Celayirli ve Uyratlı Moğollardan oluşuyordu. Savaşta özellikle Pîr Hüseyin büyük cesaret gösterdi. Yanındaki birlikle Büyük Hasan'ın Bağdâd kuvvetlerinin merkezine saldırdı. Onun gayreti ile Çobanlıların sol kanadındaki İbrâhîmşâh Sutay, Ordubuka-yi Turanî, Hacı Ya'kûbşâh Sülemîşî ve Mahmûdşâh Zekeriyâ; Bağdâd kuvvetlerinin sağ tarafındaki Musafir İnak'ı yenilgiye uğrattılar. Musafir İnak bu savaşta hayatını kaybetti.⁴⁰² Bozguna

⁴⁰² Mîrhând ve Hândmîr, Celayîr ordusunun sağ kanadında savaşanlar arasında Musafir İnak'la birlikte Mahmûd İsen Kutluğ'un da ismini zikreder. Mîrhând, V, s. 4420; Handmîr, III, s. 227. Semerkandî ise Musafir İnak ve Mahmûd İsen Kutluğ'un bu savaşta hayatını kaybettiğini bildirir. Semerkandî, II, s. 185. Ancak Mahmûd İsen Kutluğ için böyle bir şey sözkonusu olamaz. Çünkü Mahmûd İsen

uğrayan Büyük Hasan, Cihân Timur Han ve Bağdâd kuvvetleri Bağdâd'a geri çekildiler. Küçük Hasan kaçanların arkasından gittiyse de fazla ilerlemeden döndü. Yine de peşlerinden bir grup askerle birlikte kardeşi Melik Eşref'i gönderdi. Melik Eşref onları bir süre izledikten sonra geri döndü. En büyük rakibini bir kere daha yenilgiye uğratan Küçük Hasan, Tilimyâr yolu ile Nov Hemedân ve Suyurluk/Sugurluk⁴⁰³ a gitti. Oradan Tebrîz'e geldi. Savaşta başarı gösteren emîrlerini ödüllendirdi. Süleymân Han'ın emri ile Suyurgan ve Melik Eşref, Irâk-ı 'Acem emîrliğine tayin edildi. ⁴⁰⁴ Pîr Hüseyin, Fârs emîrliğiyle görevlendirildi. Büyük Hasan'ın tâbilerini de düşman olarak gören Küçük Hasan, Murâd Ahî Ebrek'i, Sultâniyye'de öldürdü. Görev yerlerine giden Çobanlı emîrler, kötü uygulamaları ve haksız yere topladıkları vergilerle yerli halkı ekonomik olarak bitme noktasına getirdiler. Tarım ve hayvancılık durduğu için kıtlık sorunu baş gösterdi. Bu bölgelerde yaşayan halk, çareyi başka yerlere göç etmekte buldu. ⁴⁰⁵

Kutluğ, Öğrünç ile birlikte 738 H. (1337-1338 M.) yılında Mugân'da, Büyük Hasan tarafından idam edilmiştir.

⁴⁰³ Suyurluk/Sugurluk, İlhanlıların Abaka Han döneminden itibaren yaylak olarak kullandıkları bir yerdî. Uyar, "Yaylak ve Kışlakları", s. 254; Togan, "Azerbaycan", s.106.

⁴⁰⁴ Hâfız-ı Ebrû, Melik Eşref'in Irâk'a gittiğini kaydederken; Mîrhând, Fârs tarafına gönderildiğini ifade eder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 163; Mîrhând, V, s. 4421.

⁴⁰⁵ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 162-163; Mîrhând, V, s. 4420-4421; Hândmîr, III, s. 229-230; Aharî, *a.g.e.*, s. 68; Semerkandî, II, s. 184-185; Fasîh-i Hâfî, II, s. 923; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 152; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 257-260; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 367-

En büyük rakibi Celayirlilerle yaptıkları üçüncü savaşı da kazanan Küçük Hasan liderliğindeki Çobanlılar, Emîr Çoban tarafından tesis edilen ve onun 728 H. (1327 M.) yılındaki ölümüyle kaybettikleri konumlarını ve itibarlarını geri kazandılar.⁴⁰⁶

Küçük Hasan, bu zafer ile Büyük Hasan karşısında arzu ettiği başarıya ulaşmakla birlikte onun kendisine itaat etmesini sağlayamadı. Büyük Hasan, Azerbâyçân'ı geri alma girişimlerine devam etti. Uğradığı yenilginin ardından Çobanlılara karşı farklı bir strateji benimsedi. Müttefiki Sutaylı Hacı Tugay ile beraber Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın tâbiyetine girerek kendisini güvence altına aldı. Küçük Hasan'ın babası Timurtaş'ın, el-Melikü'n-Nâsır'ın emriyle öldürüldüğü hesaba katıldığında, Memlûk Devleti'nin Azerbâyçân ve Anadolu'daki Çobanlı gücünün büyümesinden endişe edeceği ve Tebrîz'deki Çobanlı iktidarına darbe vurmak isteyeceği açıktı.⁴⁰⁷

Uğradığı yenilginin ardından Bağdâd'a dönen Büyük Hasan, Küçük Hasan'la giriştiği saltanat rekâbetinde tahta çıkardığı Cihân Timur Han'dan

368; Spuler, *İran*, s. 149-150; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Howorth, III, s. 645; Browne, III, s. 60; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Beyânî, *Celâyir*, s. 27; Album, *a.g.m.*, s. 99; Wing, *The Jalayirids*, s. 88; Piriye, *a.g.e.*, s. 54; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 158-160.

⁴⁰⁶ Wing, *The Jalayirids*, s. 91.

⁴⁰⁷ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 260; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Wing, *The Jalayirids*, s. 89.

yararlanamayacağını anlayınca onu tahttan indirdi.⁴⁰⁸ Bundan sonra hükümdarlık için gölge bir han çıkarmadı ve bağımsızlığını ilan etti [741 H. (1340 M.)].⁴⁰⁹

İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde Satı Bik Han ile başlayan dönemin siyasî özelliği, İlhanlı hükümdarlarının Celayir ve Suldus kabilelerinin lideri Büyük Hasan ve Küçük Hasan'ın elinde iyice oyuncak olmasıydı. Bu emîrlar İlhan ilân ettikleri hükümdarlar üzerinde tam yetkiye sahip olup hükümdarları istedikleri zaman başka bir hükümdar ile değiştirebiliyorlardı. Himayeleri altındaki İlhan'a gerek kalmadığını anladıklarında çabukça karar alıp uyguluyorlardı. İktisadî gücüne ve savaş kudretine güvenen Küçük Hasan, Satı Bik Han'ı kolayca tahttan indirerek yerine Süleymân Han'ı oturttu. Büyük Hasan ise Cihân Timur Han'ı azledip Bağdâd merkezli Celayirli Devleti'ni kurdu.⁴¹⁰

Küçük Hasan, Errân ve Azerbâyçân'ı ele geçirdikten sonra 744 H. (1343 M.) yılında Süleymân Han ve Emîr Ya'kûbşâh'ı teçhizatlı büyük bir ordu ile birlikte Doğu Anadolu'ya, Emîr Eratna üzerine gönderdi. Sivas yakınlarında yapılan Karanbük Savaşı'nda başlarda Süleymân Han'ın Çobanlı ordusu

⁴⁰⁸ Cihân Timur Han'ın azledilmesi genellikle Büyük Hasan'ın kurduğu bağımsız Celayirli Devleti'nin başlangıcı olarak kabul edilse de, daha önce de görüldüğü üzere Büyük Hasan bazı durumlarda şartlara göre diğer gölge hanlara tâbi olabiliyordu.

⁴⁰⁹ Celayirli Devleti'nin kurulması ile Büyük Hasan'ın hâkimiyetindeki Irâk-ı 'Arab'da İlhanlı Devleti'nin varlığı ortadan kalktı. Büyük Hasan artık İlhanlı Devleti'ni yeniden ihyâ etme amacıyla değil, bağımsız Celayirli Devleti'nin çıkarları için mücadele edecekti. Bkz. Piriye, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁴¹⁰ Piriye, *a.g.e.*, s. 46.

Eratna'nın ordusuna üstünlük kurdu. Eratna, bir süre bekledikten sonra onların ganimet toplama yarışına kapılıp dağılmalarından faydalandı ve Çobanlı ordusunu bir karşı saldırı ile ağır bir bozguna uğrattı.⁴¹¹

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Ölümünden Sonra Süleymân Han'ın Durumu

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın 744 H. (1343 M.) yılında hanımı 'İzzet Mülk tarafından öldürülmesinden sonra Azerbâyecân'daki dâhili sorunlar gün yüzüne çıktı. Hâmisi Küçük Hasan'ın baskısından kurtulan Süleymân Han ise daha aktif bir politika izlemeye başladı. İlk olarak Küçük Hasan'ın büyük hazinesine ve mallarına el koydu. Hazineyi kendisine sadık emîrler arasında paylaştırarak etrafında güvenilir bir kuvvet oluşturmaya çalıştıysa da tekrar canlanan feodal mücadeleler sırasında güçsüzlüğü ortaya çıktı. Muhalif emîrlerle mücadele edemediği için yeniden Çobanlı feodallerini destekledi. Küçük Hasan'ın hapsedtiği Koç Hüseyin'in öldürülmesini buyurdu⁴¹² ve kışı geçirmek üzere Karabağ'a gitti.⁴¹³ Burada kendisine itaat etmeyip Emîr-i Ulusluk isteyen yerli feodallerden Emîr Hacı Hamza Mulayi ve Şeyh Çoban Ahtacı'nın isteklerini kabul ederek onlara Emîr-i Ulusluk verdi. Küçük Hasan'ın öldürülmesinde pay sahibi olan feodallerden Emîr Ya'kûbşâh, Tebrîz'deki hapisshaneden kaçarak ordusu ile bir araya geldi. Silah ve asker bakımından çok

⁴¹¹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, 169; Mîrhând, V, s. 4427; Hândmîr, III, s. 231; Ahârî, *a.g.e.*, s. 70; Howorth, III, s. 648; Jackson, "Soleyman", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/soleymân>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

⁴¹² Fasîh-i Hâfî, II, s. 932.

⁴¹³ Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 371.

üstün olan Ya'kûbşâh, Süleymân Han'a yaptığı baskı neticesinde Emîrû'l-Ümerâlık mevkinde elde etti.⁴¹⁴

Süleymân Han da diğer gölge hanlar gibi yönetsel becerilerden yoksun bir ilhandı. Devlet erkânı ile Karabağ'daydı ve artık Tebrîz üzerinde hiçbir yetkisi kalmamıştı. Emîrlerin bilhassa Emîr Ya'kûbşâh'ın tahakkümü had safhaya varınca biraz isteksiz bir şekilde Çobanlı emîrlerden medet umdu. Şîrâz'ı ele geçirme hazırlıkları yapan Melik Eşref ve Yağıbastı'yı Azerbâycân'a davet etmek zorunda kaldı.⁴¹⁵ Süleymân Han bundan sonraki süreçte Çobanlıların hükmü altındaki topraklarda ismen İlhan kabul edilmeye devam etti. Önce ortak hareket eden Melik Eşref, Yağıbastı ve Suyurgan başlangıçta Küçük Hasan'ın ülkesini aralarında paylaştılar, fakat işbirlikleri kısa ömürlü oldu. Süleymân Han, 3 güçlü Çobanlının mücadelesinde Büyük Hasan'ın yardımına başvurmaktan başka yol bulamadı Melik Eşref, kendisine karşı birleşen Yağıbastı ve Suyurgan'ı yenilgiye uğrattı. Ardından maiyetinde bulunan Anûşîrvân isimli birini *Anûşîrvân-ı Âdil* ünvanı ile İlhanlı tahtına oturttu.⁴¹⁶ Süleymân Han, Anûşîrvân tahta çıkana kadar İlhanlı tahtındaki sembolik gücünü muhafaza etti.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 170-171; Mîrhând, V, s. 4428; Hândmîr, III, s. 234; Semerkandî, II, s. 219; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 273; Howorth, III, s. 649; Piriye, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁴¹⁵ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 285.

⁴¹⁶ Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 501; Ayrıntılı bilgi için bkz. II. Bölüm, Çobanlılar kısmı.

⁴¹⁷ Boyle, *a.g.m.*, s. 145.

Küçük Hasan'ın, Süleymân Han'ın ilhanlığı sırasında 742 H. (1341-1342 M.) yılında Tebrîz'de kendi nisbesine göre '*Alâ'iyye*, Süleymân Han'ın nisbesine göre *Süleymâniye* ismi verilen bir yapı inşâ ettirdiği bilinmektedir.⁴¹⁸

Süleymân Han adına 739 H. (1338-1339 M.) de Çemişkezek, Firûzân ve Sâve'de; 740 H. (1339-1340 M.) de Tebrîz ve Sultâniyye başta olmak üzere Ahlât, Balad, Bayburt, Berda', Bitlis, Erciş, Erdebîl, Erzurum, Hânî, Hemedân, Hısn, Hoy, Kâşân, Ma'den, Mârdîn, Merâgâ, Nâhvânâ, Nayrîz, Sâve, Selmâs, Şîrâz, Şûster, Tiflîs Urmî ve Yezd'de; 741 H. (1340-1341 M.) de Tebrîz, Ahlât, Ani, Avnik, Âymid, Bayburt, Bâzâr, Bitlis, Cezîre, Ebher, Ebû Ishak, Erdebîl, Erzurum, Gülistevân, Hemedân, Hoy, Kâşân, Kiğı, Kilivân, Kirmân, Ma'den, Mârdîn, Mavsîl, Merâgâ, Nahcivan, Nevbancân, Sâve, Selmâs, Sincâr, Şîrâz/Şeyh-i Kebîr, Tâ'ûs, Tiflîs, Van ve Yezd'de; 742 H. (1341-1342 M.) de Tebrîz, Sultâniyye, Bayburt, Erzurum, Konya ve Rûyân'da; 743 H. (1342-1343 M.) de Tebrîz, Sultâniyye, Ahlât, Ani, Bâkû, Bayburt, Bâzâr, Berda', Câcerm, Cürcân, Erzurum, Ma'den, Nahcivan, Sâve, Sebzevâr ve Tiflîs'de; 744 H. (1343-1344 M.) de Tebrîz, Sultâniyye, Ahlât, Ani, Ankara, Bâzâr, Berda', Erciş, Erdebîl, Garnî, Gülistavân, Hemedân, Hoy, Kâşân, Kazvîn, Merâgâ, Nahcivan, Nevşehir, Sebzevâr, Selmâs, Şâsimân ve Tiflîs'de; 745 H. (1344-1345 M.) de Ahlât, Ani, Bağdâd, Hemedân, Hısn, Siirt ve Sincâr'da darbedilen sikkeler mevcuttur. Bunların dışında Tebrîz, Sultâniyye, Bağdâd, Ani, 'Askar, Beylekân, Bitlis, Cezîre, Ebû Ishak, Erbil, Erciş, Firûzân, Hirbirt, İsfehân, Kirmân, Kum, Mâzkird, Merâgâ, Nevbancân, Pol-i Aras, Rey, Siirt, Simnân, Sîracân, Şarûr, Şebânkâre, Şeyh-i Kebîr, Şûster, ve Yezd'de basılan sikkelerinin tarihi okunamamaktadır. Süleymân Han adına 746 H. (1345-1346 M.) de Tebrîz,

⁴¹⁸ Tebrîzî, I, s. 567.

Bâzâr ve Erzurum'da ve 747 H. (1346-1347 M.) de Avnik'de kesilen sikkelere de rastlanmıştır.⁴¹⁹

Yezd'e hâkim olan Emîr Mübârizüddîn Muhammed, Fârs bölgesini ele geçirmek isteyen Çobanlı Pîr Hüseyin'le kurduğu ittifak sonucu ona bağlılığını göstermek için 740 H. (1340 M.) yılında, Yezd'de Süleymân Han adına sikke kestirmiştir.⁴²⁰ 740 H. (1339-1340 M.) den 744 H. (1343-1344 M.) ye kadar Yezd ve Kirmân'da kesilen sikkeler Süleymân Han adınadır.⁴²¹ Uyratlar da 741 H. (1340-1341 M.) den itibaren bir süre Süleymân Han adına sikke darbetmişlerdir. Bu durum 743 H. (1342-1343 M.) ye kadar devam etmiş, bu tarihte Çobanlı ittifakını terk ederek kendilerine ait anonim sikkeleri darbetmeye başlamışlardır.⁴²²

Sutaylı İbrâhîmşâh ve ondan önce amcası Hacı Tugay, Süleymân Han'ın egemenliğini kabul etmişlerdi. 745 H. (1344-1345 M.) yılında Cezîre'de darbedilen sikkeler bunun kanıtıdır. Kaynaklar Süleymân Han'dan en son, 745 H. (1344-1345 M.) de, İbrâhîmşâh ile güçlerini birleştirmek için Diyâr-ı Bekir'e

⁴¹⁹ Album, *a.g.m.*, s. 101 vd.; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 217-221; Diler, *a.g.e.*, s. 577 vd.; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 579 vd.; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 812-813; Nyamaa, *a.g.e.*, s. 243-244.

⁴²⁰ Album, *a.g.m.*, s. 103.

⁴²¹ Jackson, "Soleymân", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/soleymân>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

⁴²² Album, *a.g.m.*, s. 95-96.

gittiği zaman bahsetmektedir.⁴²³ Aharī, onun dört yıl tahtta kaldığını ifade eder.⁴²⁴

Cihân Timur (Temür) Han Dönemi [Irâk Hanı 740-741 H. (1339-1340 M.)]

Celayirli Şeyh Büyük Hasan, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın oynadığı oyun neticesinde Toga Timur Han ve Horâsân ordusundan faydalanma imkânını kaybedince Toga Timur'a bağlılığına son verdi. 740 H. nin başlarında (1339 M.) tüm Irâk-ı 'Acem üzerinde kontrolünü genişleten Küçük Hasan, kışı Sultâniyye'de geçirdi. Büyük Hasan, Satı Bik'e alternatif olabilecek yeni bir gölge han arayışına girdi. Önceden *'İzzüddîn* olarak tanınan bir şehzâdeyi, Cihân Timur Han⁴²⁵ b. Ala-fireng Han b. Geyhatu Han b. Abaka Han ünvanı ile 740 H. (1339 M.) yılında İlhanlı tahtına oturttu. Cihân Timur'un ilhanlığını meşrû bir hale getirmek için kendi tasarrufunda olan yerlerde onun adına hutbe okuttu. Ardından vezâret makamına Hoca Şemsüddîn Muhammed Zekeriyâ'yı tayin etti. Hûzistân ve Diyâr-ı Bekir bölgelerini denetimi altına aldı. Irâk-ı 'Arab'daki Uyratların dostluğunu kazandı. Kışın yaklaşması üzerine Cihân Timur Han ile

⁴²³ Album, *a.g.m.*, s. 83, 100; Jackson, "Soleymân", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/soleymân>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

⁴²⁴ Aharī, *a.g.e.*, s. 68.

⁴²⁵ İbn Fethullâh el-Bağdâdî, Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın önceden tanınmayan biri olan Cihân Timur'u Güney Irâk'ta, Nu'mâniye'de 743 H. (1342-1343 M.) de hanlık makamına oturttuğunu belirtir. Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 80. Tarihlerle göre yapılan değerlendirme sonucunda Cihân Timur Han için Irâk topraklarında yapılacak ikinci tahta çıkma töreni göz ardı edilmek zorundadır.

beraber Bağdâd'a hareket etti.⁴²⁶ Büyük Hasan, bir gölge han ortaya çıkarmış olsa bile avantajlı durumda olan şüphesiz rakiplerini ortadan kaldıran Küçük Hasan'dı. Onun üstün mevki ve başarıları, Büyük Hasan'ı Bağdâd'a çekilmek zorunda bıraktı.⁴²⁷

Bağdâd'a ulaşan Cihân Timur Han, bu bölgede yaşayan Uyratlar tarafından tereddüt edilmeden İlhan olarak kabul edildi. Irâk, Hûzistân ve Diyâr-ı Bekir'in bir bölümünde sikkeler Cihân Timur adına kesildi.⁴²⁸ Ayrıca Büyük Hasan'ın dışında müttefikleri Hacı Tugay ve Eratna'nın egemenliği altında olan yerlerde de Cihân Timur adına sikkeler darbedildi. Onun adına 740 H. (1339-1340 M.) de sikke kesilen yerler; Ahlât, Bağdâd, Basra, Cezîre, Erbil, Erzincan, Gevâş, Hille, Mûsul, Samsun, Sincâr, Şûster, Vâsit ve Vâstân'dır. Aynı zamanda 741 H. (1340-1341 M.) de Bağdâd, Cezîre ve Samsun'da; 742 H. (1341-1342 M.) de Samsun'da kesilen sikkeleri bulunmaktadır. Tarihsiz sikkeleri Basra, Hille ve Sincâr'da darbedilmiştir.⁴²⁹

⁴²⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 162; Mîrhând, V, s. 4420; Hândmîr, III, s. 229; Semerkandî, II, s. 173-174; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 151-152; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 257; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 17; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 367; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 554; Browne, III, s. 60; Üçok, *a.g.e.*, s. 153; Spuler, *İran*, s. 149; Boyle, *a.g.m.*, s. 145; Howorth, III, s. 645; Album, *a.g.m.*, s. 84; Beyânî, *Celâyir*, s. 26-27; Wing, *The Jalayirids*, s. 88; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 158; İA, "Hasan Büzürg", s. 316.

⁴²⁷ Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290.

⁴²⁸ Album, *a.g.m.*, s. 95.

⁴²⁹ Album, *a.g.m.*, s. 84-86; *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 214-215; Diler, *a.g.e.*, s. 571-572; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 531-536; İbrahim-Cevriye Artuk,

Cihân Timur ile yakın tarihlerde İlhan olan Toga Timur'un 740 H. (1339-1340 M.) de Horâsân'da ve 741 H. (1340-1341 M.) de Nîşâbûr'da kesilen sikkeleri vardır. Artık tek bir sikkenin yürürlükte olmadığı İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinin bu şekilde daha da hızlandığı söylenebilir.⁴³⁰

Bir daha adından bahsedilmeyen Cihân Timur'un, Büyük Hasan tarafından azli İlhanlı Devleti'nin yıkılışının son evresi kabul edilir.⁴³¹

Anûşîrvân Han Dönemi [Azerbâycân Hanı 745-756 H. (1344-1356 M.)]

Çobanlı Melik Eşref, amcaları Emîr Yağıbastı ve Emîr Suyurgan'a karşı Ma'mûriye yakınlarında kazandığı zaferden sonra Çobanlı ümerâsından birini, 744 H. (1343-1344 M.) yılında *Anûşîrvân Han* ismi ile Errân'da tahta çıkardı.⁴³² Daha sonra Azerbâycân ve Errân'da İlhan olarak tanınan Anûşîrvân'ın adına hutbe okutup sikke kestirdi. Melik Eşref ona adaleti ile anılan Sasani hükümdarı

a.g.e., s. 811; Charles Melville, "Jahân Timür", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jahân-timür>, (son güncelleme 10 Nisan 2012).

⁴³⁰ Album, *a.g.m.*, s. 85.

⁴³¹ Album, *a.g.m.*, s. 84; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 152; Boyle, *a.g.m.*, s. 145;

⁴³² Anûşîrvân Han'ın Cengizli soyundan gelmemesi, 740 H. (1340 M.) lı yılların ikinci yarısında meşrûiyet için bir ön koşul olmadığına işaret etmektedir. Şeyh Üveys'in 750 H. (1350 M.) lerin sonlarında Azerbâycân'da Celayirli hânedanlığını tesis etmesi bu şekilde mümkün olmuştur. Wing, *The Jalayirids*, s. 92.

adaşı gibi *Anûşîrvân-ı Âdil* ünvanı verdi.⁴³³ Sadece Melik Eşref'in maiyetinde biri olduğu bilinen Anûşîrvân'ın soyu ile ilgili farklı bilgiler vardır. Fârs, Kıpçak⁴³⁴, Türk⁴³⁵ ve Moğol⁴³⁶ olduğu ileri sürüldüğü gibi Cengiz Han⁴³⁷ ve Hülegü Han⁴³⁸ soyundan geldiği de iddia edilmektedir. Onun iktidarında da hâkimiyette sadece adı vardı. Önceki gölge hanlarda olduğu gibi tüm devlet yetkileri güçlü feodal beyin yani Melik Eşref'in elindeydi.⁴³⁹ Anûşîrvân sadece

⁴³³ Melik Eşref'in Anûşîrvân'a bu ünvanı vermesi, Azerbâycân'daki yönetiminde ideolojik olarak İslâm öncesi Sasani geleneğine atıfta bulunduğunu akla getirmektedir. Wing, *The Jalayirids*, s. 92.

⁴³⁴ Mîrhând, V, s. 4431; Hândmîr, III, s. 235; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 316; Togan, *a.g.e.*, s. 232; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 447.

⁴³⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 71.

⁴³⁶ Semerkandî, II, s. 221; Zeynüddîn Kazvînî, *a.g.e.*, s. 35.

⁴³⁷ Hândmîr, Anûşîrvân'ın kökeni ile ilgili 2 eserinde, 2 farklı bilgi vermektedir. *Târîh-i Habîbü's-Siyer* isimli eserinde Kıpçak asıllı olduğunu belirtirken, *Düstûrû'l-Vüzerâ*'da Cengiz Han neslinden geldiğini ifade eder. Hândmîr, III, s. 235; a. mlf., *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 334.

⁴³⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 176; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 146; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 244.

⁴³⁹ Zeynüddîn Kazvînî, *a.g.e.*, s. 35; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 176; Hândmîr, III, s. 235; Aharî, *a.g.e.*, s. 71; Mîrhând, V, s. 4431; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 152; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 146; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 372; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 237; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 291; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 17; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 535; Üçok, *a.g.e.*, s. 155; Beyânî, *Moğûlân*, s. 362; Howorth, III, s. 650; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 501; Melville, "The Mongols in Iran", s. 60; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 458; Piriye, *a.g.e.*, s. 47.

İlhanlı Devleti'nin varlığını ifade ediyordu. Melik Eşref, 748 H. (1347-1348 M.) yılında son gölge han olan Anûşîrvân Han'ın idâre ettiği orduyu Bağdâd üzerine gönderdi. Celayir güçleri ile yapılan savaşta Çobanlı ordusu istediği gibi bir netice elde edemedi. Melik Eşref, Celayirlileri Bağdâd'dan çıkaramadığı gibi İsfehân, Kirmân, Yezd ve Şîrâz'ın kontrolünü de kaybetti.⁴⁴⁰

Gölge hanlar, iktidarı ele geçirmek isteyen feodal güçler için yalnızca bir araç oldukları için hiçbir zaman İlhan olarak görülmemişlerdi. Dolayısıyla onların ölüm şekli ve tarihleri ile ilgili bilgi sahibi değiliz. Tıpkı Süleymân Han gibi Anûşîrvân Han'ın ölüm tarihi de belli değildir.⁴⁴¹ Kesin olan tek şey, Toga Timur Han'ın 754 H. (1353 M.) yılındaki ölümünden sonraki bir tarihte vefat ettiği ve İlhanlı Devleti'nin hayatta kalan son temsilcisi olması itibariyle ölümüyle *gölge hanlar* döneminin sona erdiği'dir.⁴⁴² Anûşîrvân Han'ın ölüm tarihi bilinmemekle birlikte Melik Eşref 756 H. (1355-1356 M.) yılına kadar onun adına sikke kestirmeye devam ederek faaliyetlerini Anûşîrvân'ın resmî hükümdarlığı görünüşü altında yürütmüştür.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Smith, "Djalâjir, Djalâyirid", s. 401.

⁴⁴¹ Piriyeu, Anûşîrvân Han'ın Altın Orda hükümdarı Canı Bik Han 758 H. (1357 M.) yılında Azerbâyçân'a geldiğinde hayatta olduğunu, Canı Bik'in ondan yardım aldığını, ancak Anûşîrvân'ın kısa süre sonra öldüğünü kaydeder. Piriyeu, *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁴² Boyle, *a.g.m.*, s. 146; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 372; Kâsım Ganî, *Bahs der Âsâr u Efkâr u Ahvâl-i Hâfız, Târih-i 'Asr-ı Hâfız yâ Târih-i Fâris u Muzâfât u Eyâlât-i Mücâvire der Karn-i Heştom*, C. I, Tehrân 1340, s. 60-61.

⁴⁴³ Piriyeu'in görüşüne göre; Çobanlılar, Azerbâyçân ve ona komşu vilâyetlerde İlhanlı Devleti'ni devam ettiren büyük bir feodal gruptur. Çobanlı Şeyh Küçük

Anûşîrvân Han adına 745 H. (1344-1345 M.) yılından itibaren en geç 756 H. (1355-1356 M.) yılına kadar darbedilen sikkeler vardır. ⁴⁴⁴ Bunlar 745 H. (1344-1345 M.) de Tebrîz, Merâgâ, Nahcivan, Ani, Karaağaç, Tiflîs, Erciş ve'ta; 746 H. (1345-1346 M.) de Tebrîz, Ahlât, Âlâgîz, Ani, Bâzâr, Beylekân, Garni, Gence, Karaağaç, Karcin Kîğı, Ma'den ve Nahcivan'da; 747 H. (1346-1347 M.) de Tebrîz, Âlâgîz, Bâzâr, Bergeri, Erivân, Gülistavân, Ma'den, Şîrvân ve Van'da; 748 H. (1347-1348 M.) de Tebrîz, Bâzâr, Berda' ve Suldûz'da; 749 H. (1348-1349 M.) de Tebrîz, Sultâniyye, Bârgiri, Bâzâr, Erdebîl, Hoy, Kazvîn, Merâgâ, Nahcivan ve Selmâs'ta; 750 H. (1349-1350 M.) de Tebrîz, Sultâniyye, Âlâgîz, Bâzâr, Berda', Erciş, Hoy, Karaağaç, Karabağ, Kazvîn, Lur-ı Buzurg, Ma'den, Merâgâ, Selmâs, Tiflîs ve Vâstân'da; 751 H. (1350-1351 M.) de Tiflîs ve Yezd'de; 752 H. (1351-1352 M.) de Tebrîz, Berda', Kazvîn, Kum, Selmâs'da; 753 H. (1352-1353 M.) de Tebrîz ve Kum'da; 754 H. (1353-1354 M.) de Merâgâ ve Rey'de; 755 H. (1354-1355) de Âmul, Rey ve Sâve'de; 756 H. (1355-1356 M.) de Bâzâr'da kesilmiştir. Anûşîrvân Han adına darbedilen tarihsiz sikkelerin kesim yerleri Tebrîz, Sultâniyye, Âlâgîz, Ani, Bayburt, Bâzâr,

Hasan ve Melik Eşref rakipleri Celayirli Şeyh Büyük Hasan gibi bağımsızlıklarını ilân etmeyerek İlhanlı şehzâdelerini tahta çıkardıkları gibi, İslâm devletlerinde saltanat sembolü olan sikke darbı ve hutbe okutma geleneğini bu şehzâdeler adına yaptıkları için Çobanlıları bağımsız bir devlet kabul etmek yanlış olur. Piriye, *a.g.e.*, s. 50, 52.

⁴⁴⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 232.

Beylekân, Erdebîl, Erzincan, Gence, Hoy, Karaağaç, Karcin, Kiğı, Lur-ı Buzurg, Lur-ı Kûçek, Mârdîn, Selmâs, Tiflîs ve Van'dır.⁴⁴⁵

Ebû Sa'îd 'in 736 H. (1335 M.) yılındaki ölümünden sonra merkezi otoriteyi ele geçirmek isteyen Celayir, Suldus ve Uyrat boyuna mensup nüfûzlu feodal emîrlere, zorlu bir iktidar mücadelesinin içine girdiler. Başlarda Uyrat ve Celayir boyu arasında geçen iktidar yarışında Emîr Çoban'ın torunu, İlhanlı Devleti'nin Anadolu Genel vâlisi Emîr Timurtaş'ın oğlu Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın devreye girmesiyle Suldus boyu da aktif şekilde yer aldı. Ancak asıl mücadele İlhanlı Devleti'ni oluşturan 2 aslî unsur olan Celayir ve Suldus boyuna mensup Celayirli Şeyh Büyük Hasan ve Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ve Küçük Hasan'ın ölümünden sonra Celayirli Şeyh Büyük Hasan ve Çobanlı Melik Eşref arasında yaşandı. Celayir, Suldus ve Uyratlar kadar etkin olmamakla beraber

⁴⁴⁵ *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 221-222; Diler, *a.g.e.*, s. 599 vd.; 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 605 vd.; Nyamaa, *a.g.e.*, s. 244-245. Anûşîrvân Han son gölge han kabul edilmesine rağmen, elimizde sadece kestirdiği sikkeleri mevcut olan II. Gazan Han adında bir İlhan daha vardır. Ancak kaynaklarda ne soyu, ne de hükümdarlığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. 757 H. (1356 M.) yılında Tebrîz, Sultâniyye, Ma'din ve Rey'de; 758 H. (1357 M.) yılında Kum ve Sâve'de darbettirdiği sikkelere göre 757-758 H. (1356-1357 M.) yıllarında sınırlı bir bölgeye hâkim olduğu ileri sürülebilir. Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 625-627; Diler, *a.g.e.*, s. 613-614. Hoca Nûruddîn b. Şemsüddîn Muhammed el-Ejderî'nin Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys için yazdığı ve yaklaşık 8709 beyitten oluşan manzum *Gazan-nâme* isimli eserde müellifin sözünü ettiği Gazan, büyük ihtimalle hakkında bilgi bulunmayan II. Gazan Han olmalıdır. Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 19-20.

Sünit boyuna mensup Sutaylar ve kısmen Uygurlar da İlhanlı mirasını paylaşma yarışında isimlerinden söz ettirdiler. Bu dönemde İlhanlı Devleti'nin farklı bölgelerine hâkim olan bu feodaller, Cengiz ve Hülegü soyundan gelen şehzâdeleri tahta çıkartarak onları İlhan ilân ettiler. Gölge hanlar olarak bilinen bu İlhan'ların en temel özelliği bir kukladan farksız olmalarıydı. Gerçek anlamda güç ve yetki her zaman feodal emîrlerin elindeydi. Yönetimde bir fonksiyonu olmayan gölge hanların hiçbiri de devletin kontrolünü sağlamayı başaramadı.

II. BÖLÜM

İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecinde İlhanlı Coğrafyasında Kurulan Devletler ve Siyasî Oluşumlar

İlhanlı coğrafyasında Ebû Sa'îd'in ölümünden Emîr Timur'un istilâsına kadar geçen ve *fetret devri* olarak nitelendirilen yaklaşık yarım asırlık süre zarfında bir türlü istikrar sağlanamadı. Bu ortamda ülke birçok hânedan arasında paylaşıldı. Bunlar; Bağdâd, Irâk-ı 'Arab ve ilerleyen yıllarda Azerbâyçân ve Irâk-ı 'Acem'in bir kısmında Celayirliler ya da İlkanîler; Azerbâyçân, Errân ve Irâk-ı 'Acem'de Çobanlılar; Kirmân, Yezd ve daha sonra Fârs'da Muzafferîler; Fârs ve İsfehân'da İncülular; Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'nun bir kısmında Eratnalılar'dır. 736 H. (1335 M.) den sonra İlhanlı Devleti'nin politik birliğinin parçalanmasının en önemli sonucu, İlhanlı Devleti'nin doğudaki topraklarının, özellikle Horâsân'ın, Azerbâyçân'ı ele geçirmek için yarışan grupların görüş açısından çıkması ve kendi yönünde bir gelişme sergilemesi olmuştur. Bu dönemde Batı Horâsân'da Serbedârîlerin; Herât ve Doğu Horâsân'da Kertlerin; Kuzey Horâsân ve Cürcân'da Toga Timur Han'ın muhalif emîrlerin desteği ile hâkimiyet tesis ettiği görülmektedir. Kurulan devletlerden Celayirliler ve ilerleyen dönemde Doğu Anadolu, Azerbâyçân ve Irâk'a hâkim olacak olan Türkmen Karakoyunlular diğerlerine nazaran daha uzun ömürlü olmuş, IX. H. (XV. M.) yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Emîr Timur'un istilâsı sonrasında ya da aralarındaki mücadeleler sonucu yıkılan bu yerel hânedanlar, siyasî olarak önemli bir rol oynamasalar da bilim ve edebiyat alanında yetiştirdikleri saygın kişilerin eserleri sayesinde adlarını günümüze taşımayı başaramışlardır. İlhanlı sonrası dönemdeki küçük yerel oluşumlar Fârs ve Kirmân arasında uzanan bölgede Şebânkâre Melikleri, Hürmüz

Melikleri, İsfahân ile Hûzistân arasında Lur-ı Buzurg (Büyük Luristân) Atabekleri (Hezâresbîler, Benî Fazlûye) ve Lur-ı Kûçek (Küçük Luristân) Atabekleri (Hurşîdîler) dir. Ayrıca İlhanlı Devleti'nin kuzeydeki topraklarında Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Lâhîcân'daki Kârkiyâ hânedanı, Mâzenderân (Taberistân) bölgesindeki Seyyidîler, yine Mâzenderân'ın belli yerlerinde hüküm süren Rüstemdârlar (Bâdûsbânîler), bunun yanı sıra Doğu'da, Merv ve Tûs'da Ca'un-i Kurbân kabilesi ve Güneydoğu'daki Sîstân bölgesinde Mihribânîler de sayılabilir.⁴⁴⁶

Celayirliler (Âl-i Celayir, İlkaniler)

Celayir Kabilesinin İlk Dönemi ve Celayirlilerin İlhanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri

İlhanlı sonrası dönemde ön plâna çıkan devletlerin en dikkate değeri, Azerbâyçân, Irâk-ı 'Arab, Irâk-ı 'Acem ile Hûzistân'da güçlü bir mevki kuran ve IX. H. (XV. M.) yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdüren Celayirliler⁴⁴⁷, diğer adıyla İlkanîler olmuştur.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Devletşah, II, s. 283; Sütûde, I, s. 67; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 375-376; Roemer, *a.g.m.*, s. 3-4; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 243; Râzî, *a.g.e.*, s. 334; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 552; Bademci, *a.g.e.*, s. 200; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 345.

⁴⁴⁷ Celayir boyu, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Moğol kabilesi olarak belirtilirken, *Câmi'ü't-Tevârîh* ve *Târîh-i Güzîde*'de Moğol değil, Moğollara benzer bağımsız bir kabile olarak ifade edilir. İbn Fethullâh el-Bağdâdî bazı tarihlerde onların Türk asıllı olduklarının kaydedildiğini söyler. Faruk Sümer ise Celayirlileri Moğolca konuşan kabilelerden biri kabul eder. *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1948, s. 269; Reşîdüddîn, II, s. 40; Hamdullâh Müstevfî,

Celayirliler, VIII.-IX. M. yüzyıllarda Uygur hükümdarlarının develerini yağlamakla görevli olduklarından ilerleyen dönemlerde bunu bir övünç kaynağı olarak unutmamışlardı. Celayirlilerin soyundan geldikleri kişi, Köke (Kuka, ‘Mavi’) İlge olarak bilinen İlge (İlka) Noyan’dır. Celayir kabilesi, Cengiz Han’dan önceki devirde Karakorum bölgesinde ve Moğolistan’ın doğusunda Onon nehri kıyılarındaki otlaklarda yaşamaktaydı. Bu kabile Temüçin’in babası Yesügey Bahadır’ın lideri olduğu Kiyat kabilesinin tâbiyeti altına girdikten sonra Kiyatlarla birlikte hareket ettiler. Yesügey’in ölümünün ardından tâbi diğer kabileler gibi Kiyatlardan ayrıldılar. Geçen süre zarfında güçlenen ve aralarında Celayirlilerin de bulunduğu dağınık kabileleri itaati altına alan Temüçin’e bu kabilelerin liderleri tarafından *Cengiz Han* ünvanı verildi. Celayirliler, Cengiz Han’ın sonraki askerî seferlerinde onun yanında yer alarak başarılarında büyük pay sahibi oldular. Bunlar içinde Kuzey Çin’in fethinde ve Moğolların daha sonraki savaşlarında Cengiz Han’ın en büyük yardımcısı olan ve ordunun sol kanadına kumanda eden Celayirli Mukali Noyan, cesareti ve sadakati ile özel bir yere sahiptir. Celayirlilerin bir kısmı, Möngke Han’ın kardeşi Hülegü ile birlikte Yakın Doğu’ya gelmiş ve burada Çin’deki Büyük Moğol Hanlığı’na bağlı şube devlet olarak kurulan İlhanlı Devleti’ne yıkılışına kadar askerî ve idârî alanda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Yakın Doğu’ya

Târîh-i Güzîde, s. 564/Türkçe Çev., s. 451; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 85; Sümer, *Oğuzlar*, s. 165.

⁴⁴⁸ Morgan, *Medieval Persia*, s. 79; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar, Kronolojik Soy Kütüğü*, Çev. Hande Canlı, Red. Gülgün Uyar, İstanbul 2005, s. 350; Melville, “The End of the Ilkhanate”, s. 325; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 237; Râzî, *a.g.e.*, s. 332; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 556; Atwood, *a.g.e.*, s. 258.

gelen kabileler arasında Celayirliler dışındaki diğer önemli kabile Çobanlıların mensup olduğu Suldus kabilesidir. İlhanlı Devleti'nin aslî unsurunu bu 2 kabile oluşturmaktaydı.⁴⁴⁹

İlhanlı Devleti'nde Celayirlilerin atası olarak bilinen ilk kişi, Hülegü'nün güvendiği emîrlerinden biri olup Yakın Doğu'ya yaptığı büyük seferde ona eşlik eden İlkan Noyan'dır. Hülegü'nün Bağdâd seferine katılan İlkan Noyan, şehir 656 H. (1258 M.) de Moğolların eline geçtikten sonra torunu Kara Buka ile beraber şehrin yeniden inşâ faaliyetlerinin denetlenmesiyle görevlendirildi. Ertesi yıl Meyyâfârikîn kuşatmasına katılarak şehrin ele geçirilmesinde büyük rol oynadı. 659 H. (1260 M.) yılında Memlûklerden Aynu Câlût yenilgisinin intikamını almak için Dimaşk'a gönderildi; fakat Sultan Baybars'ın kente yaklaşması üzerine Kuzey'e, Diyâr-ı Bekir'e doğru çekildi. 661 H. (1262-1263 M.) de Kafkaslarda, Altın Orda Hanlığı'na karşı yapılan bir sefere katıldı. İlkan Noyan, Hülegü ölene kadar ona hizmet etti. Abaka tahta çıktığında hükümdarlık ordugâhından sorumluydu. Çok tecrübeli ve saygı duyulan bir emîr olarak tanımlanan İlkan Noyan daha sonra ölmüş olmalıdır. İlkan Noyan Bağdâd, Sûriye, Diyâr-ı Bekir ve Kafkaslarda İlhanlıların komşuları ve aynı zamanda rakipleri olan Memlûkler ve Altın Orda ile yapılan savaşlarda önde gelen askerî liderlerden biriydi.⁴⁵⁰ Onun ve sonradan oğullarının İlhanlı Devleti için önemi,

⁴⁴⁹ Bosworth, *a.g.e.*, s. 350; Yinanç, *a.g.m.*, s. 64; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 375; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 135-136; Roux, *a.g.e.*, s. 36 vd.; Jackson, "Jalayerids", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jalayerids>, son güncelleme 10 Nisan 2012); Yılmaz, *a.g.t.*, s. 8 vd.

⁴⁵⁰ İlkan Noyan'ın torunları; Gazan, Ölceytü ve Ebû Sa'îd Bahâdır Han devirlerinde, hükümdar ailesi ile kurdukları akrabalık ilişkileri sayesinde elde

Hülegü Han ile yakın ilişkilerinden ve İlhanlıların bölgesel sınırlarını tesis eden askerî seferlerdeki katkılarından ileri gelmektedir. Bu kabileye Celayir boyundan geldikleri için *Celayirliler*, İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda emeği geçen ve Hülegü'nün ordusunda önemli bir mevkiye sahip ataları İlkan Noyan'a nisbetle İlhanlı Devleti'nden sonraki dönemlerde *İlkaniler*⁴⁵¹ denilmiştir.⁴⁵²

İlkan Noyan'dan sonra oğulları Toku, Şiktur Noyan ve Uruktu Noyan ile Uruktu Noyan'ın oğlu İkbal'in Abaka Han ve haleflerine sadakatle hizmet ettikleri görülmektedir. Toku ve Uruktu, 675 H. (1277 M.) yılındaki Elbistan Savaşı'nda öldürülmüştür. Celayir kabilesine mensup üyelerden Tayci, oğlu Baltu ve Baltu'nun oğulları da Anadolu'da görev almışlardır. Dönemin dikkat çeken Celayirli emirlerinden biri de Buka'dır. Argun Han, tahtı onun desteği ile elde edebilmiştir. Emîr Buka zamanla askerî ve malî idâreyi kontrolü altına alarak gücünün zirvesine ulaştı. Daha çok bir hükümdar gibi hareket etmesi Argun'u rahatsız etti. Bir süre sonra araları açıldı ve Buka, Argun'un emri ile idam edildi. İlkan Noyan'ın ailesi, İlhanlıların ilk devrinde askerî ve idârî seçkin sınıfın ana bileşenini temsil ediyordu. İlkan Noyan'ın 10 oğlundan dokuzuncusu olan Akbuka, Celayir kabilesinin ön plâna çıkan başka bir üyesiydi. Abaka

ettikleri üst düzey görevler ile İlhanlı sonrası dönemde İlhanlı politik mirasını devralan halef devletlerden biri olarak ortaya çıkmışlardır. Wing, *The Jalayirids*, s. 63.

⁴⁵¹ Celayirlilere *İlkaniler* denilmesi ile ilgili görüşler için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 3-4.

⁴⁵² 'Azzâvî, II, s. 25-26; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 464-465; Beyânî, *Celâyir*, s. 1-4; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 136-137; Wing, *The Jalayirids*, s. 48-49; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 29 vd.

Han'dan sonraki taht kavgalarında adı geçen ve Ahmed Tegüder-Argun arasındaki mücadelede Argun'u destekleyen Akbuka, Tegüder döneminde yüksek bir statü elde etti. Patlak veren isyanları bastırmak için Anadolu'ya gönderildi. Argun Han devrinde konumunda bir değişme olmadı. Argun, onu kızı Ölceytey ile evlendirerek İlhanlı hânedanına damat yaptı. Böylece *küregen/güregen* (hükümdarlık damadı) lakabını aldı. Anadolu'da bulunduğu sırada Geyhatu'nun yanında yer alan Akbuka, onun tahta çıkması ile İlhanlıların idârî işlerinde sözü geçen bir emîr oldu. Akbuka, kızı Dulanı Hâtûn'u Geyhatu Han ile evlendirerek İlhan'la akraba oldu. Sonrasında Emîrû'l-Ümerâ rütbesine terfi ederek İlhanlı askerî aristokrasisinde en yüksek mevkiye ulaştı. Anadolu'da Türkmenlerin çıkardığı isyanların bastırılmasında görev alan Akbuka, 694 H. (1295 M.) te Geyhatu'yu tahttan indiren Baydu'nun emri ile idam edildi. İlkan'ın oğullarının çoğu Gazan Han tahta çıkana kadar kendilerini gizlemek zorunda kaldılar. Emîr Akbuka'nın oğlu Emîr Hüseyin de babası gibi gözde ve başarılı bir emîrdi. Gazan Han⁴⁵³ tahta çıktıktan sonra onu kız kardeşi Ölceytey Hâtûn ile evlendirdi. Hüseyin de bu evlilik vesilesiyle babası gibi *küregen* ünvanını aldı. Gazan Han, Şehzâde Ölceytü'yü Horâsân'a gönderirken maiyetinde bulunanlardan biri de Emîr Hüseyin'di. Hüseyin, Ölceytü döneminde İlhanlı yönetici eliti içinde önemli bir mevki kazandı. 706 H. (1307 M.) yılındaki Gılân seferi ile 712 H. (1313 M.) yılındaki Dımaşk seferine katıldı. 713 H.

⁴⁵³ Gazan Han, reform çalışmaları çerçevesinde uygulamaya çalıştığı merkezîleşme politikası ile o zamana kadar oldukça güçlü konumda olan emîrlerin elindeki gücü almıştı. Emîrler 1300 M. lerden sonra hükümdarın merkezî otoritesine karşı daha itaatkâr bir tutum takındılar. Emîr Hüseyin ve oğlu Celayirli Şeyh Büyük Hasan bu politik merkezîleşme sürecinde İlhanlı hükümdar ailesi ile yakın ilişkiler kurdular. Wing, *The Jalayirids*, s. 62.

(1313-1314 M.) de Errân vâililiğine tayin edildi. Ölceytü'nün, kızı Suyurgatmış ile evlenmesi Emîr Hüseyin'in dolayısıyla Celayir kabilesinin konumunu daha da pekiştirdi. Ölceytü'nün ölümünden sonra tahta çıkan Ebû Sa'îd henüz çocuk yaşta olduğu için Suldus kabilesinin kıdemli emîrlerinden Emîr Çoban, yönetimde tek söz sahibi oldu. Emîr Hüseyin bu dönemde de İlhanlı Devleti'nin saygın emîrlerinden biri olarak devlete hizmet etmeye devam etti. Ebû Sa'îd tarafından 718 H. (1318-1319 M.) yılında Horâsân'da karışıklık çıkaran Şehzâde Yasavur'un üzerine gönderildi. Daha sonra isyanın bastırılmasındaki başarılarından ötürü Horâsân vâililiğine getirildi. Emîr Hüseyin 722 H. (1322 M.) deki ölümüne kadar Horâsân vâlisi olarak görev yaptı.⁴⁵⁴

Celayirli hânedanının gerçek kurucusu kabul edilen *Tâcü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Şeyh Hasan*, Celayirli Şeyh Büyük Hasan, Şeyh Hasan ya da Büyük Hasan, babası Emîr Hüseyin'in ölümü üzerine Celayir kabilesinin başına geçti. Büyük Hasan, bir taraftan İlhanlı Devleti'nin en güçlü kişisi olan Emîr Çoban'ın kızı Bağdâd Hâtûn ile evliydi. Diğer taraftan anne tarafından İlhanlı hânedanına bağlıydı. Annesi Ölceytey Hâtûn, Argun Han'ın kızı olduğu için İlhanlı şehzâdesi olarak da adlandırılabilmekteydi. Büyük Hasan, babasının ölümünden sonra kuzeni Ebû Sa'îd'in emîrleri arasına girdi. 723 H. (1323 M.) yılında Emîr Çoban'ın kızı Bağdâd Hâtûn ile evlendi. Sonrasında İlhan Ebû Sa'îd tarafından uygulanan baskılar sonunda Bağdâd Hâtûn'u boşamak zorunda bırakıldı. Ebû Sa'îd, bu olayın akabinde Büyük Hasan'ı Emîr-i Ulus mevkiine tayin etti. Büyük

⁴⁵⁴ Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 156; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 137-139; Wing, *The Jalayirids*, s. 65-68; Jackson, "Jalayerids", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jalayerids>; (son güncelleme 10 Nisan 2012), Howorth, III, s. 654; Togan, *a.g.e.*, s. 239-243; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 36 vd.

Hasan, 732 H. (1331 M.) yılında eski hanımı Bağdâd Hâtûn ile beraber Ebû Sa'îd'e komplo kurmakla suçlandı. Görevinden alınarak Anadolu'daki Kemâh Kalesi'ne hapsedildi. Fakat ertesi yıl suçsuz olduğu anlaşıldığı için serbest bırakıldı ve Anadolu Genel vâlisi tayin edildi. Burada Emîr Timurtaş'ın bıraktığı boşluğu dolduran Büyük Hasan, zaman içinde güç ve nüfûzunu artırdı. Ebû Sa'îd'in 736 H. (1335 M.) deki ölümüne kadar İlhanlı askerî hiyerarşisinin zirvesinde yer aldı. Yeni İlhan seçilen Arpa Han da onu kıdemli Emîr-i Ulus mevkiine atadı. Büyük Hasan, himayesi altında İlhan ilân ettiği Muhammed Han adına kazandığı Aladağ zaferinden sonra Ebû Sa'îd'in dul hanımı Dilşâd Hâtûn ile evlendi [736 H. (1336 M.)].⁴⁵⁵

Büyük Hasan her ne kadar bağımsız Celayirli Devleti'ni kursa da, anne tarafından bir İlhanlı şehzâdesi olduğu için İlhanlı hânedanlığına olan bağlılığını devam ettiriyor ve kendisini İlhanlı egemenliğinin hâmisi gibi göstermeye çalışıyordu. O, Bağdâd'da güçlü bir emîr rolünü üstlenerek Diyâr-ı Bekir ve Kuzey Irâk'taki Uyrat topraklarına hâkim olmuştur.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 156; 'Azzâvî, II, s. 24, 26-28; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 556; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 139-141; Jackson, "Jalayerids", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jalayerids>, (son güncelleme 10 Nisan 2012); Beyânî, *Celâyir*, s. 13-16; a. mlf., *Zen*, s. 144-146/Türkçe Çev. s. 134-135.

⁴⁵⁶ Wing, *The Jalayirids*, s. 73-74.

Celayirli Devleti'nin Kuruluşu

Arpa Han'ın 736 H. (1336 M.) deki idamından sonra İlhanlı Devleti'nin mirasına sahip olma yarışına katılan Celayirli Şeyh Büyük Hasan pratikte özerkti, ancak teorik olarak Muhammed Han, Toga Timur Han ve Cihân Timur Han gibi gölge hanların otoritesini kabul etmişti.⁴⁵⁷ 741 H. (1340 M.) yılında Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ile yaptığı üçüncü savaşta da yenilgiye uğrayınca Cihân Timur Han'ın en ciddi düşmanı Küçük Hasan ile mücadelesinde bir fonksiyonu olmadığını anladı. Onu azlederek bağımsız olduğunu ilân etti ve Celayirli Devleti'ni kurdu.⁴⁵⁸

Celayirlilerin kurulduğu dönemde İlhanlı Devleti'nin toprakları çeşitli kabile ve hânedanlar tarafından parçalanmıştı. Celayirliler; Irâk-ı 'Arab'ın büyük kısmı, Bağdâd, Mûsul ve Cezîre'nin bir kısmında bağımsız bir şekilde hüküm sürüyordu. Irâk-ı 'Acem, Sultâniyye, Azerbâyecân, Errân, Gürcistân, Mugân ve Fârs vilâyeti Küçük Hasan, himayesi altındaki Süleymân Han ve diğer Çobanlıların elindeydi. Herât ve Doğu Horâsân Kert Meliki Mu'izzüddîn Hüseyin'in; Şîrâz, İsfehân ve Fârs'ın bir kısmı Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü'nun; Yezd, Kirmân ve civarı Ebû Sa'îd zamanından beri bölgeyi idâre eden Emîr Mübârizüddîn Muhammed'in tasarrufunda bulunmaktaydı. Sebzevâr, Beyhak ve Nîşâbûr dolaylarında Serbedârîlerin; Cürcân, Kazvîn ve Batı Horâsân'da ise

⁴⁵⁷ Jackson, "Jalayerids", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jalayerids>, (son güncelleme 10 Nisan 2012).; Yınanç, *a.g.m.*, s. 64.

⁴⁵⁸ Semerkandî, II, s. 185; Fasîh-i Hâfî, II, s. 923; 'Azzâvî, II, s. 24, 30; İbn Battûta, II, s. 921; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 259; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 465; Ganî, *a.g.e.*, s. 40; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Roux, *a.g.e.*, s. 492; Bosworth, *a.g.e.*, s. 350; Wing, *The Jalayirids*, s. 91; Demir, *a.g.m.*, s. 380.

Toga Timur Han ve ona bağı emîrlerin hâkimiyeti söz konusuydu. İlhanlı Devleti'nin Batı kısmındaki Anadolu'da da benzer bir durum vardı. Orta ve Doğu Anadolu değişen konjonktürel şartlara göre Büyük Hasan'a veya Memlûklere tâbiyet arzeden Emîr Eratna; Diyâr-ı Bekir, Erzurum ve Ahlât dolayları Büyük Hasan'ın müttefiki Sutaylı Hacı Tugay; Mûsul ve çevresi Hacı Tugay'ın yeğeni ve Küçük Hasan'ın müttefiki Sutaylı İbrâhîmşah; Karahisar Kalesi ve çevresi ise Çobanlı Melik Eşref tarafından yönetiliyordu.⁴⁵⁹

Celayirli Şeyh Büyük Hasan Dönemi [741-757 H. (1340-1356

M.)]

Celayirli Şeyh Büyük Hasan-Çobanlı Şeyh Küçük Hasan

Mücadelesi

II. bölümde ayrıntılı şekilde ele alındığı üzere Celayirli Şeyh Büyük Hasan, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ile giriştiği rekabette hayal kırıklığına uğramış ve umduğu başarıyı elde edememişti. Yine de pes etmeyen Büyük Hasan, Bağdâd'a çekilerek yeni bir strateji belirledi ve Çobanlıları Azerbâycan'dan çıkarmak için hazırlıklara başladı. İlk olarak Uyrat kabilesinin reisi 'Alî Pâdişâh'ın kardeşi Seyfüddîn Hâfız'la Küçük Hasan'a karşı müttefik olmak üzere anlaşmaya vardı. Ardından vakit kaybetmeden Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'a bir elçi gönderdi. Elçi aracılığıyla Bağdâd, Mûsul ve Irâk-ı 'Acem'i ona teslim edip adına hutbe okutacağını, buna karşılık asker göndermesini ve bir süredir ilişkilerinin bozuk olduğu eski müttefiki Diyâr-ı Bekir hâkimi Sutaylı Hacı Tugay ile arasını düzeltmesine yardımcı olmasını rica

⁴⁵⁹ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 108.

etti.⁴⁶⁰ Büyük Hasan'ın bu dönemde Sutaylılarla ilişkileri iyi değildi. Daha da kötüsü Hacı Tugay'ın yeğeni Baranbay oğlu İbrâhîmşâh Çobanlılara yakın duruyordu. el-Melikü'n-Nâsır'ın Büyük Hasan-Hacı Tugay arabuluculuğu sonuç verdi. Büyük Hasan ile Hacı Tugay aralarındaki sorunları halledip tekrar eskisi gibi birlik oldular. Bu barıştan haberdar olan Küçük Hasan'ın tepkisi özellikle Sutaylılar açısından çok sert ve yıkıcı oldu. Küçük Hasan, Süleymân Han ile birlikte Sutaylılara ait olan yerleri yağmaladı, her yeri yakıp yıktı. Küçük Hasan'ın Celayirlilere ve Sutaylılara yönelik şiddeti Büyük Hasan'ı da Hacı Tugay'ı da kesin bir çözüm yolu bulmak zorunda bıraktı. Memlûk Sultânı'na kendilerine asker göndermesi karşılığında onun adına hutbe okutup sikke bastırarak onu metbû tanıyacıklarını ifade ettiler. el-Melikü'n-Nâsır'ın onlara elçi olarak gönderdiği Emîr Ahmed Sâkî, 741 H. (1341 M.) de Sultân adına Sultâniyye'ye geldi. Büyük Hasan ve Hacı Tugay'dan ona bağlılık yemini etmelerini istedi. 2 müttefik Sultân'dan, edecekleri yemine karşılık Doğu topraklarını (Bilâdü'sh-Şark) ele geçirmek için ordu göndermesini talep ettiler. Emîr Ahmed Sâkî onların Memlûklere bağlılık sözünü güvence altına almak için her birinin oğullarını Mısır'a göndermeleri konusu üzerinde durdu. Hacı Tugay oğlu Pîr Muhammed'i, Büyük Hasan da Hacı Tugay'ın yeğeni İbrâhîmşâh'ı Bağdâd, Mûsul ve Diyâr-ı Bekir kadıları ile birlikte Haleb üzerinden Kâhire'ye gönderdiler. Bu heyet, Kâhire'de Memlûk Sultânı'nın huzuruna çıktı ve ona tâbi olduklarını gösteren belgeleri sundu. Sultân onların itaatini kabul etti. el-

⁴⁶⁰ Makrîzî, III, s. 277. Bu dönemde Sutaylıların coğrafi olarak Celayirliler ile Çobanlılar arasında kalması onları zor bir seçim yapmak zorunda bırakmıştı. İki eski müttefik olarak Celayirli Şeyh Büyük Hasan ve Hacı Tugay'ın birbirine düşman olması, Hacı Tugay'ın nisbeten daha güçlü bir konumda olan Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ile barış yapmış olmasından kaynaklanmış olabilir.

Melikü'n-Nâsır'ın bu cazip teklife kayıtsız kalmamasının arkasında Doğu sınırını güvence altına almak istemesi yatmaktadır. Büyük Hasan ve Hacı Tugay, el-Melikü'n-Nâsır adına Bağdâd, Mûsul ve Diyâr-ı Bekir'de hutbe okutup sikke kestirdiler.⁴⁶¹ Büyük Hasan ve Hacı Tugay'ın sözlerini tutmaları ile nüfûzunu Irâk-ı 'Arab ve Diyâr-ı Bekir'e kadar genişleten el-Melikü'n-Nâsır, Azerbâyçân üzerine bir ordu gönderilmesini emretti. Hazırlıklar sürerken Mârdîn Artuklu hâkimi el-Melikü's-Sâlih'ten gelen elçilerden Büyük Hasan'ın en büyük düşmanı Çobanlılar ile barış yaptığını ve Hacı Tugay ile arasındaki ittifakın bozulduğunu öğrendi. Bu kötü haber Sultân'ı büyük hayal kırıklığına uğrattı. Zaten hasta olmakla birlikte bu haber ile hastalığı daha da ağırlaştı ve bir süre sonra da vefat etti [741 H. (1341 M.)].⁴⁶² Celayirliler, Sutaıylılar ve Memlûkler arasında yürütölen görüşmelerin Çobanlılar tarafından bozulması bölgedeki dengeyi bir kez daha bozdu.

Büyük Hasan'ın Memlûklerden askerî yardım almak için Bağdâd, Irâk-ı 'Arab ve Diyâr-ı Bekir üzerindeki kontrolünü kaybetmeye razı olduğu

⁴⁶¹ Album, *a.g.m.*, s. 96.

⁴⁶² Makrîzî, III, s. 297-300; İbni Tagrıberdi; *en-Nücûm*, s. 142-143; İbn Kesîr, XIV, s. 303; Ebû Bekir b. Kâdî Şuhbe el-Esedî el-Dımaşkî, *Târîh-i İbn Kâdî Şuhbe*, C. II, Tah. Adnân Dervîş, Damas 1994, s. 130-132, İbn Haldûn, IV, s. 649; 'Azzâvî, II, s. 30-31, 34-35; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 368; Yücel, *a.g.e.*, s. 7; Sümer, "Anadolu'da", s. 99-101; Yımanç, "Diyarbakir", s. 620-621; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 164-165; Göde, *Eratnahılar*, s. 43; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290; Howorth, III, s. 646-647; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 86-87; a. mlf., *The Jalayirids*, s. 89-91; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı", s. 148-149; Demir, *a.g.m.*, s. 381.

görülmektedir. Bu ödünü vermekteki asıl hedefi, Küçük Hasan ve Çobanlıları yenilgiye uğratarak Azerbâyçân'da Celayirli idâresini kurmaktır.⁴⁶³

En büyük düşmanı ve rakibi Büyük Hasan'a üstünlük kuran Küçük Hasan, onu daha çok baskı altında tutmak için kuzeni Emîr Hacı Bîk'i, Süleymân Han'ın fermânı gereğince güçlü bir ordu ile Mârdîn sınırından Bağdâd'a; Büyük Hasan ile savaşmaya gönderdi. Büyük Hasan, Bağdâd'dan Emîr 'Alî Ca'fer ve emrinde bulunan Karakoyunlu Beyi Kara Hasan⁴⁶⁴ 1 Çobanlı ordusunu karşılamaya yolladı. Büyük Hasan'ın safındaki Uyrat ordusu da Çobanlıların gerisinden geldi. 2 ordu arasında Bağdâd civarında yapılan Celayirli-Çobanlı Savaşı, Çobanlıların yenilgisiyle sonuçlandı. Mağlup Çobanlı kuvvetleri Diyâr-ı Bekir'e, Küçük Hasan'ın yanına geri döndüler. Büyük Hasan karşısında ilk defa yenilgiye uğrayan Küçük Hasan, büyük bir hırsla Diyâr-ı Bekir'den Anadolu'ya yöneldi. Güzergâhı üzerinde Büyük Hasan'a ait olan birkaç yeri tahrip etti [741 H. (1340 M.)].⁴⁶⁵ Savaşı kazanmasına rağmen Büyük Hasan'ın güç kaybı devam etti. Etki alanı, Irâk-ı 'Arab ve Hûzistân'ın bir kısmı ile sınırlı kaldı.⁴⁶⁶

741 H. yılı baharında (1341 M.) kalabalık bir ordu toplayan Büyük Hasan, Azerbâyçân'ı ele geçirmek için bir kere daha yola çıktı. Süleymân Han ve Küçük Hasan, Zî'l-Hicce (Mayıs-Haziran) ayında düşmanı püskürtmek için

⁴⁶³ Wing, *The Jalayirids*, s. 91.

⁴⁶⁴ Hâfız-ı Ebrû, bu kişiyi *Karacin* (كراچين) olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 165.

⁴⁶⁵ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 165; Mîrhând, V, s. 4423-4424; Handmîr, III, s. 231; Semerkandî, II, s. 204-205; 'Azzâvî, II, s. 34; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 368-369; Piriyevev, *a.g.e.*, s. 54; Howorth, III, s. 647; Album, *a.g.m.*, s. 100.

⁴⁶⁶ Album, *a.g.m.*, s. 96.

Ucan'da toplandı. Yeğeni Küçük Hasan'dan çekinen Emîr Yağıbastı henüz savaş yapılmadan, 6.000 baş atı önüne katarak kaçarken Büyük Hasan'ın ordugâhının yakınından geçti. Büyük Hasan'ın askerleri, Yağıbastı'nın neden olduğu toz bulutunun büyük bir orduya ait olduğunu sandılar. Bu denli büyük bir orduya karşı koyamayacakları için korkuya kapıldılar ve hızla Bağdâd'a çekildiler.⁴⁶⁷

Süleymân Han'ın yarlığına göre, Fârs ve çevresi Küçük Hasan'ın kuzeni Emîr Pîr Hüseyin'e verilmişti. Yezd hâkimi Emîr Mübârizüddîn Muhammed'in desteğini alan Pîr Hüseyin onunla müttefiken Şîrâz'a hareket etti. Bu esnada Şîrâz'a egemen olan Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nun oğlu Emîr Mes'ûdşâh, bu büyük güce karşı koyamayacağı için Bağdâd'a gidip Büyük Hasan'a sığınmayı uygun buldu. Büyük Hasan, Mes'ûdşâh'ı çok iyi karşıladı. Onu Dımaşk Hoca'nın kızı, Dilşâd Hâtûn'un kız kardeşi Sultânbaht Hâtûn'la evlendirdi. 741 H. (1341 M.) yılında Emîr Çoban'ın oğlu Emîr Yağıbastı, Küçük Hasan'ın kendisini öldürteceğinden korktuğu için önce Sultâniyye'ye, oradan da güvenliğinden tam emin olamadığı için Büyük Hasan'ın yanına Bağdâd'a kaçtı. Büyük Hasan, Çobanlılarla mücadelesinde kendisine sığınan bu 2 üst düzey emîrden faydalanabilirdi. Pîr Hüseyin'e karşı koyabilmeleri için Yağıbastı'yı Şîrâz emîrliği, Mes'ûdşâh'ı da onun nâ'ibliği ile görevlendirdi. Ardından onları bir miktar askerle Şîrâz'a gönderdi. Yeterli kuvveti olmadığı için direniş gösteremeyen Pîr Hüseyin, Şîrâz'dan ayrılıp İsfahân tarafına çekildi. Bu şekilde Büyük Hasan'ın hâkimiyet sahasının içine Şîrâz da girmiş oldu [742 H. (1341-1342 M.)]. Büyük Hasan'ın Fârs'a gönderdiği Yağıbastı ve Mes'ûdşâh

⁴⁶⁷ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 163; Mîrhând, V, s. 4421; Handmîr, III, s. 230; 'Azzâvî, II, s. 42; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 257-261; Piriye, *a.g.e.*, s. 54-55.

arasındaki uyum kısa sürede bozuldu. Yağıbastı, halkın Mes'ûdşâh'a gösterdiği teveccühten rahatsız oldu. Mes'ûdşâh bölgede kendisinden daha avantajlı olduğu için fırsatını bulduğu bir anda onu öldürdü. Yağıbastı, Mes'ûdşâh'ı ortadan kaldırarak Şîrâz'a tam anlamıyla hâkim olacağını zannetmişti. Ama Yağıbastı'nın karşısına bu sefer de Mes'ûdşâh'ın kardeşi Celâlüddîn Ebû Ishak İncü çıktı. Ebu Ishak, Şîrâz halkının ve ileri gelenlerinin desteği ile 742 H. (1341-1342 M.) yılında Yağıbastı'yı pasifize ederek Şîrâz'ın yönetimini ele geçirdi. Yağıbastı, Şîrâz'dan ayrıldıktan sonra Sultâniyye'deki Melik Eşref'in yanına gitti. Yağıbastı da Melik Eşref de Küçük Hasan'ın kendilerini öldüreceği korkusuyla yaşıyorlardı. Küçük Hasan'ın dengesiz kişiliği 2 Çobanlı'yı Büyük Hasan'a yakınlaştırdı. Büyük Hasan ile Melik Eşref arasında Küçük Hasan'a karşı bir ittifak yapıldı. Yağıbastı'nın da bu ittifaka katılımı ile Melik Eşref ve Yağıbastı, Büyük Hasan'a itaatlerini bildirdiler. Bu olaylar olurken Hûzistân'ın kuzeyinde bulunan Büyük Hasan, Melik Eşref ve Yağıbastı dışında Çobanlılardan yüz çeviren 32 Uyrat emîri ile Küçük Hasan'a karşı bir cephe oluşturdu. Küçük Hasan, Büyük Hasan'ın başını çektiği bu cepheyi öğrenir öğrenmez hemen Uyrat ümerâsından bazı emîrleri öldürdü. Akrabası olan Çobanlıları Büyük Hasan'dan ayırabilmek için de hileye başvurdu. Büyük Hasan'ın yanına bir adamını göndererek ona kendi yazdığı bir mektubu verdi. Mektupta Melik Eşref ve Yağıbastı'yı Büyük Hasan'ı öldürme amacıyla kendisinin gönderdiği yazıyordu. Bu mektup, Büyük Hasan'ın eline geçince o hiç sorgulamadan Küçük Hasan'ın yalanına inanmayı tercih etti. Melik Eşref ve Yağıbastı'nın derhal yakalanmasını emretti. Büyük Hasan'ın yakınlarından birinin haber vermesi ile kaçan 2 Çobanlı, onun arkalarından gönderdiği kuvveti atlatarak zorlukla Ebher'e ulaştılar. Oradan Fârs'a gitmeyi tasarladılar. Küçük

Hasan, Tebrîz'e giderken, Büyük Hasan Bağdâd'a döndü.⁴⁶⁸ Büyük Hasan bu olaydan sonra bir süre Çobanlılarla hiçbir şekilde karşı karşıya gelmedi. Yeni kurduğu devletin işleri ve ordu ile ilgilendi.

Celayirli Şeyh Büyük Hasan-Çobanlı Melik Eşref

Mücadelesi

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın, 744 H. (1343 M.) yılındaki ölümünden sonra Çobanlı idâresini devralan Melik Eşref ilk başlarda amcaları Emîr Yağıbastı ve Emîr Suyurgan ile birlikte hareket etti. Fakat bir süre sonra önce Suyurgan sonra Yağıbastı ile arasında sorunlar çıktı. Melik Eşref, o sırada maiyetinde bulunan birini Anûşîrvân ismi ile İlhan ilan etmişti. Melik Eşref, Suyurgan ve Sutaylı İbrâhîmşâh'ı 746 H. (1345-1346 M.) yılında Aladağ mevkiinde yapılan savaşta yenilgiye uğrattı. İbrahimşâh, Diyâr-ı Bekir'e döndü. Suyurgan ise annesi Satı Bik ile birlikte Anadolu'ya, Emîr Eratna'nın yanına gitti. Suyurgan, Anadolu'da bir müddet kaldıktan sonra Diyâr-ı Bekir tarafına yöneldi. Bölgenin bir kısmına hâkim olan Büyük Hasan'ın oğlu İlkan'a sığındı. İlkan, ilk başta iyi şekilde karşıladığı Suyurgan'ı babası Büyük Hasan'ın isteği doğrultusunda öldürdü. Suyurgan'dan ayrılan Yağıbastı, Melik Eşref'le beraber Tebrîz'e gitmişti. Melik Eşref, onu konumu için bir tehdit olarak görüyordu. Bir

⁴⁶⁸ Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 27; Aharî, *a.g.e.*, s. 69; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 166-169; Mîrhând, V, s. 4425; Handmîr, III, s. 233; Semerkandî, II, s. 197 vd.; Ganî, *a.g.e.*, s. 57; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 190-191; Howorth, III, s. 647-648; Beyânî, *Celâyir*, s. 28-29; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500.

fırsatını bulup Yağıbastı'yı da ortadan kaldırdı. Böylece iktidarını rakipsiz bir şekilde devam ettirme imkânına kavuştu.⁴⁶⁹

Irâk-ı 'Arab bölgesinde çatışmadan uzak durup, devlet işlerine yoğunlaştığı sırada hasmı Küçük Hasan'ın öldüğünü öğrenen Büyük Hasan, oldukça rahatladı. Ancak Küçük Hasan'ın yerine geçen kardeşi Melik Eşref ona sorun çıkarmaya devam etti. Melik Eşref; Azerbâyecân, Irâk-ı 'Acem ve Errân'da baskı, şiddet ve zulmün egemen olduğu kötü bir yönetim sergiliyordu. 747 H. (1346-1347 M.) yılında Melik Eşref ile Büyük Hasan'ın oğlu Emîr İlkan, Hûzistân'ın kuzeyinde karşı karşıya geldiler. Savaşı bir kere daha Çobanlı tarafı kazandı.⁴⁷⁰ Melik Eşref, gerekli askerî hazırlıkları yaptıktan sonra 748 H. (1347-1348 M.) yılında büyük bir ordu ile Celayirlilerin merkezi Bağdâd'a ilerledi. Hacı Şehriyâr'ı Sehend tarafına; kardeşi Melik Eşter'i Oğlan Muhammed, Hoceğî Cebeci, Elbî Bahâdır, İsmâ'îl Kuşçı, Paşacuk ve 'Alî Pâşâ'nın yer aldığı bir grup ümerâ ile öncü birlik olarak gönderdi. Kendisi de arkadan Bağdâd'a yöneldi. Büyük Hasan, Melik Eşref'in gücünden çekindiği için Bağdâd'dan dışarı çıkıp kendi tasarrufunda bulunan Kemâh⁴⁷¹ Kalesi'ne gitme görüşü üzerinde durdu. Buna başta Dilşâd Hâtûn, daha sonra Hoca Mercân, Pilten, Kara

⁴⁶⁹ Aharî, *a.g.e.*, s. 72-73; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 175-177; Mîrhând, V, s. 4431-4432; Handmîr, III, s. 234-235; Howorth, III, s. 649-650; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 168; Beyânî, *Celâyir*, s. 30.

⁴⁷⁰ Aharî, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁷¹ Hâfız-ı Ebrû, burayı *Kâh-ı Rûm* (ومر كاخ) şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 178.

Hasan ve Cemâlüddîn Mâmâk ⁴⁷² şiddetle karşı çıktılar. Hemen gerekli hazırlıklar yapıldı. Şehir kapıları kapatılıp kale burçları takviye edildi. Melik Eşref; Irâk-ı 'Arab'a yaklaşınca tüm bölükleri, emîrleri ve nökerleri arasında dağıttı. Bağdâd kapısına ulaşınca kuşatma başladı. Herkes Büyük Hasan'ın onlara direnemeyeceği hususunda hem fikirdi. Fakat Bağdâd kapılarında her gün yapılan savaşlar ve susuzluk Çobanlılar tarafını olumsuz etkiledi. 2 ay geçip sıcaklar başlayınca sıkıntılar çoğaldı. Kuşatma esnasında meydana gelen ilginç bir olay savaşın seyrini değiştirdi. Bağdâd askerleri ile Dicle Nehri kenarında savaşan Melik Eşref'in yakın emîrlerinden Melik Ahmed Rûmî arasında bir söz düellosu devam ederken beş meçhul süvâri dışarı çıktı. Şehir kapısına yakın durmakta olan Melik Eşref'in gulâmı Lâcîn'e saldırıp onu yenilgiye uğrattılar. Melik Eşref'in askerleri arasında panik yaşandı. Askerlerin bir kısmı kaçmaya başladı. Fırsatı kaçırmak istemeyen Bağdâd ümerâsı şehirden dışarı çıkıp yenilgiye uğrayanların arkasından gitmeyi istediye de Dilşâd Hâtûn engeliyle karşılaştılar. Melik Eşref'in esir düşen askerlerinin hepsi, kuzeni Dilşâd Hâtûn tarafından koruma altına alındı. Mağlup olan Melik Eşref, kardeşi Melik Eşter ile birlikte yorgun ve tükenmiş bir şekilde Tebriz'e geri döndü.⁴⁷³

⁴⁷² Bu emîrin adını Zeynüddîn Müstevfî *Mâmâh* (مماخ) olarak kaydeder.

Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁷³ Aharî, *a.g.e.*, s. 73-74; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 178-179; Mîrhând, V, s. 4434-4435; Handmîr, III, s. 235; Semerkandî, II, s. 250-251; Fasîh-i Hâfî, II, s. 937; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 42-44; 'Azzâvî, II, s. 53-53; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 295-297; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 463; Howorth, III, s. 651; Melville, "Delsâd", s. 255; Beyânî, *Celâyir*, s. 30-31; a. mlf., *Zen*, s. 146/Türkçe Çev. s. 136; Sümer, "Anadolu'da", s. 107; Wing, *The Jalayirids*, s. 92; Piriye, *a.g.e.* s. 60.

Celayirliler üzerindeki Çobanlı baskısının, Çobanlılar arasındaki bölünmelere karşın Melik Eşref döneminde de devam ettiği ve bu baskının Celayirlilerin merkezi Bağdâd'ı tehdit edecek noktaya geldiği söylenebilir.⁴⁷⁴

Celayirli Şeyh Büyük Hasan Döneminde Sutaylıların

Durumu

Değişen şartlara göre Celayirlilerin bazen müttefiki, bazen metbûsu olan Sutaylılar, Küçük Hasan'ın gittikçe artan baskısı altında zor bir döneme girmişlerdi. Sutaylı Hacı Tugay'ın yeğeni olup Çobanlılarla birlikte hareket eden Baranbay oğlu İbrâhîmşâh⁴⁷⁵ Sutaylılar arasında bölünmeye neden olurken, bu olay Celayirliler için de olumsuz gelişmeleri beraberinde getirdi. İbrâhîmşâh, Çobanlıların yardımı ile Sutaylıların ulus beyliğini ele geçirme gayreti içine girdi. Sonuç olarak Sutaylı yurdu ikiye bölündü. Mûsul, Ahlât ve Erzurum civarı Hacı Tugay'ın; Diyâr-ı Bekir ve Mârdîn bölgesi ise İbrâhîmşâh'ın payına düştü. Aynı anda Sutaylıların hizmetindeki Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin güçlendiklerini ve adlarından söz ettirmeye başladıklarını görüyoruz. Karakoyunlu oymağı Hacı Tugay'ın tarafındayken, Akkoyunlular İbrâhîmşâh'ı destekliyorlardı. Hacı Tugay'ın 744 H. (1343 M.) yılında İbrâhîmşâh tarafından öldürülmesi Sutaylıların kendi içlerindeki dengeleri bozarak aralarındaki kampları iyice ortaya çıkardı.⁴⁷⁶ Sutaylıların beyi kabul edilen İbrâhîmşâh, Hacı

⁴⁷⁴ Gül, *Orta Çağlarda*, s. 142.

⁴⁷⁵ Sutaylı İbrâhîmşâh, Uyrat boyundan 'Alî Pâdişâh'ın kızı ile evliydi. Sutaylılarla Uyratlar arasında kurulan bu evlilik bağı, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra Diyâr-ı Bekir'deki Sutay kabilesine verilen Uyrat desteği için bir temel oluşturmaktaydı. Landa, *a.g.m.*, s. 168.

⁴⁷⁶ İbn Kâdi Şuhbe, II, s. 330.

Tugay'ın hâkimiyeti altındaki toprakların büyük kısmını Mûsul'a kadar zaptetti. Buna karşın Avnik ve Pasinler gibi müstahkem kaleler Hacı Tugay'a bağlı Sutaylarda kaldı. Hacı Tugay'dan sonra oğlu Şeyh Hasan'ı bey olarak kabul eden Sutaylılar, Erzurum ve çevresini denetimleri altına aldılar. Diyâr-ı Bekir bölgesindeki Sutaylıların beyi olan İbrâhîmşâh ise 2 yıl felçli bir şekilde yaşadıktan sonra 751 H. (1350 M.) yılında vefat etti. Ölümünden sonra Sutaylıların bölgedeki güçleri çok azaldı. Sutay beyliğine İbrâhîmşâh'tan sonra Hacı Tugay'ın oğlu Pîr Muhammed geçti. Ama o da başarılı bir yönetim sergileyemedi. Onun öldürülmesi ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Sutaylılar devri sona erdi.⁴⁷⁷ IX. H. (XIV. M.) yüzyılın ikinci yarısının başlarından itibaren bölgede *Türkmen Devri* olarak adlandırılan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin hâkimiyet devri başladı. Mûsul bölgesi Sutaylıların hizmetindeki beylerden Karakoyunlu Beyi Bayram Hoca'nın hâkimiyetine girdi. Bölgede başlayan Türkmen hâkimiyeti ile birlikte Sutaylıların bir kısmı Karakoyunluların yanında kalırken, önemli bir kısmını oluşturan Baranbay oymağı Orta Anadolu'ya göç ederek Eratnalıların hizmetine girdi.⁴⁷⁸ Sutaylılar gibi bölgede etkin olan bir diğer Moğol kabilesi Uyratlar, daha önce bahsedildiği üzere Celayirlilere ya da Çobanlılara taraf olmak suretiyle İlhanlı mirasından

⁴⁷⁷ Günümüzde Diyarbakır'da bulunan Molla Fulad Köyü, İlhanlı Devleti'nin Diyâr-ı Bekir vâlisi ve Sutaylılar hânedanının kurucusu Emîr Sutay'ın oğlu Fulad'dan gelmektedir. Ahlat ve çevresinde bulunan Sutay Sazlığı ve Sutay Gediği de, Muş-Ahlat-Aladağ bölgesini yaylak olarak kullanan Sutaylılardan geriye kalan yer isimlerindendir. Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu", s. 464-465.

⁴⁷⁸ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 34, 37; a. mlf., "Anadolu'da", s. 108; Yınanç, "Diyarbakir", s. 621; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 164-169.

pay alma yarışına girmişler ve uzun süre Bağdâd'ın da dâhil olduğu Mûsul ile Bağdâd arasındaki bölgeyi hâkimiyetleri altında tutmuşlardır.

Celayirli Şeyh Büyük Hasan Dönemindeki Diğer

Gelişmeler

Büyük Hasan bağımsızlığını ilân ettikten sonra Bağdâd'da kendi kabuğuna çekilerek Çobanlılarla giriştiği mücadeleye geçici bir süre ara verdi. Genel olarak devlet işleri ile ve şehrin imarı ile ilgilendi. Bu süre zarfında daha ziyade Güney ve Batı yönlerinde genişleme faaliyetleri üzerinde durdu. Büyük Hasan, savunmayla ilgili konularda oğlu Emîr İlkan'ı görevlendirmişti. İlkan ve oğlu Akbuka ülkenin güvenliğini sağlama dışında Hûzistân ve güneyinde fetihler yaparak Celayirli hâkimiyet sahasını genişlettiler. Güney'de Ebû Sa'îd'in ölümünün yarattığı kaotik ortamı değerlendiren Mekke Emîri Ahmed b. Rumeyse, Hille'ye el koymuştu. Büyük Hasan, merkez Bağdâd'a yakın bir konumda olan şehri ele geçirdi. Rumeyse'yi de yakalayarak öldürdü. Ayrıca Diyâr-ı Bekir hâkimi Sutaylı İbrâhîmşâh'ın ölümü ile onun tasarrufundaki bölgenin büyük bir kısmını ele geçirerek topraklarını daha da genişletti. 745 H. (1344 M.) yılına kadar bazı İlhanlı incülerini tâbiyeti altına aldı. 748 H. (1347 M.) yılında Luristân'ı topraklarına kattı. Şeyh Ebû Ishak İncü, Muzafferî hükümdarı Mübârizüddîn Muhammed'in 754 H. (1353 M.) yılında Şîrâz'ı ele geçirmesi üzerine Büyük Hasan'dan yardım istedi. Büyük Hasan'ın, torunu Akbuka emrinde gönderdiği ordu, Akkale'de bulunan Ebu Ishak ile birleşti ve birlikte Şîrâz'a yürüdüler. Onlara karşı Mübârizüddîn, oğlu Şâh Şucâ' emrinde güçlü bir ordu gönderdi. Her yönden üstün bu orduya direnemeyeceklerini gören

Akbuka ve Ebû Ishak geri dönmenin daha doğru olacağına karar verdiler. Akbuka Bağdâd'a, Ebû Ishak ise İsfahân'a döndü.⁴⁷⁹

Büyük Hasan, Melik Eşref karşısında zayıf bir hükümdar profili çizdiği için ömrünün sonlarına doğru kendini ülke işlerine verdi. Azerbâycân'ı ele geçirmek için fazla bir girişimde bulunmadığı gibi Hülegü soyundan gelen gölge hanları da desteklemedi.⁴⁸⁰

II.I.III.IV. Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın Ölümü

Büyük Hasan, yaklaşık 17 yıl merkez Bağdâd olmak üzere Diyâr-ı Bekir, Irâk-ı 'Arab, Hûzistân ve kısa bir süre Azerbâycân'ı yönettikten sonra 757⁴⁸¹ H. (1356 M.) yılında Bağdâd'da vefat etti ve Necef'te toprağa verildi.⁴⁸² Yapılanmasında İlhanlı idâri sisteminden faydalandığı Celayirli Devleti'nin kurucusu olarak hayatı boyunca sadece Ebû Sa'îd döneminde sahip olduğu *Emîr-i Ulus* ünvanını kullandı. Ebû Sa'îd sonrası dönemdeki feodal mücadeleler sırasında ilk aşamada himaye ettiği bir dizi Cengizli ve Hülegülü gölge han (Muhammed Han, Toga Timur Han, Cihân Timur Han) aracılığıyla hüküm sürdü. Ancak Küçük Hasan karşısında başarılı olamayacağını anlayınca Cihân Timur'u azlederek başka bir gölge han tahta çıkarmadı. *Sultân* ünvanı kullanmamakla birlikte adına Bağdâd'da sikke kestirmesi bağımsız Celayir Devleti'ni kurduğu anlamına gelmektedir. Büyük Hasan Çobanlılarla, özellikle

⁴⁷⁹ İbn Battûta, I s. 313; 'Azzâvî, II, s. 35-37; Fasîh-i Hâfî, II, s. 944;

Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 311; Sutûde, I, s. 98; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 117-118.

⁴⁸⁰ Wing, *The Jalayirids*, s. 93.

⁴⁸¹ Natanzî, Büyük Hasan'ın ölüm tarihi olarak 760 H. (1359 M.) tarihini verir.

Natanzî, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁸² Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 91-92; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 156.

Küçük Hasan ve kardeşi Melik Eşref'le Azerbâycân hâkimiyeti hususunda girdiği çok sayıda çatışmada başarısız olmasına ve Çobanlıların çok sert baskılarına maruz kalmakla beraber, İlhanlı sonrası dönemin en güçlü kişiliği olduğunu kanıtlamıştır. Sanata ve şiire değer veren; sanatçıları, şâir ve edibleri her zaman koruyup destek olan bir hükümdardı. Aradan geçen yaklaşık yüzyıla rağmen hâlâ Moğol yıkımının izlerini taşıyan Bağdâd⁴⁸³ ın yeniden inşâsında büyük çabalar sarfetmiş; onun devrinde Bağdâd göze çarpan bir gelişmeye sahne olmuştur. Bağdâd'daki Mercâniye Câmî'nin yapımına Büyük Hasan hayattayken başlanmıştır. Kitâbesine göre Şeyh Üveys'in kumandanı olan Mercân, câmî ile beraber Şâfiî ve Hanefî fikhı okutulan medreseyi Üveys'in devrinde tamamlamıştır.⁴⁸⁴

Büyük Hasan'ın her konuda en büyük yardımcısı oldukça zeki ve hayırsever bir kadın olan eşi Dilşâd Hâtûn'du. Büyük Hasan savaşa gittiğinde

⁴⁸³ Bağdâd'ın İlhanlı idâresindeki durumu ile ilgili bkz. Mustafa Aylar, "İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.

⁴⁸⁴ Safedî, II, s. 191; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, 184; İbn Haldûn, IV, s. 793; Aharî, *a.g.e.*, s. 75; Mîrhând, V, s. 4446; Handmîr, III, s. 238, Semerkandî, II, s. 310; Tebrîzî, I, s. 335; 'Azzâvî, II, s. 76; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 215; Zeynüddîn Kazvînî, *a.g.e.*, s. 57; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 465; Howorth, III, s. 654; Ganî, *a.g.e.*, s. 120; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 556; Beyanî, *Celâyir*, s. 31, 274; Smith, "Djalâjir, Djalâyirid", s. 401; Spuler, *İran*, s. 153; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; a. mlf., "Hasan-ı Büzürg", s. 312; Sümer, *Karakoyunlular*, 40; a. mlf., "Anadolu'da", s. 107; Grousset, *a.g.e.*, s. 428; 'Abdül'azîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 432.

Bağdâd'da ülke işleriyle o ilgileniyordu. Ümerâ ve devlet adamları üzerinde tartışılmaz bir güce sahipti. Dilşâd Hâtûn çok sayıda eser yaptırıp yoksullara yardım etmiş ve kutsal mekânlara vakıflar atamıştı. Devlet işleri ve hayır işlerinden arta kalan zamanlarında şâirler ve ediblerle sohbetler ediyordu. Celayirliler devrinin ünlü şâiri Hoca Cemâlüddîn Selmân Sâvecî dışında Hoca Hâfız, Hoca 'Asâr, Şerefüddîn Râmsî ve 'Abîd Zâkânî onun himaye ettiği devrin önemli şâirlerindendir. Dilşâd Hâtûn, eşi Büyük Hasan'dan 2 yıl önce, 755 H. (1354-1355 M.) yılında vefat etmişti.⁴⁸⁵

Celayir tahtına Büyük Hasan'dan sonra Dilşâd Hâtûn'dan olan oğlu Şeyh Üveys geçti [757 H. (1356 M.)]. Babasından farklı olarak *Sultân* ünvanını kullanan Şeyh Üveys, Altın Orda Hanlığı'nın Azerbâyçân'ı istilâsı sonrasındaki istikrarsızlıktan yararlanarak 760 H. (1359 M.) yılında ikinci girişimi sonucunda Tebrîz'i ele geçirmiş, böylece Irâk ile Azerbâyçân'ı birleştirmeyi başarmıştır. Şeyh Üveys, 766 H. (1364-1365 M.) yılında Mûsul ve Diyâr-ı Bekir'i topraklarına kattı. Muzafferîler arasındaki anlaşmazlıkları değerlendirerek etkinliğini İsfahân'a kadar genişletti. Azerbâyçân ve Irâk'ta sağladığı huzur ve güven ortamı ile Celayirlilerin bölgede Çobanlılara göre daha kalıcı bir devlet

⁴⁸⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 75; İbn Haldûn, IV, s. 793; Tebrîzî, I, s. 335; Devletşah, II, s. 312-313; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 465-468; Beyânî, *Celâyir*, s. 31-32; a. mlf., *Zen*, s. 146-147/Türkçe Çev. s. 136-137; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 243; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; Browne, III, s. 171; Togan, *a.g.e.*, s. 232; Macit, *a.g.m.*, s. 21-22. Dilşâd Hâtûn'un ölümü ile ilgili olarak Safedî farklı bir bilgi verir. Safedî; Dilşâd Hâtûn'un, kuzeni Melik Eşref'e meyilli olduğunu düşünen eşi Büyük Hasan tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü ifade eder. Safedî, II, s. 356.

olduğunu gösterdi.⁴⁸⁶ Celayirliler, Şeyh Üveys'in ölümünden sonra düşüşe geçti. Tahta çıkan Hüseyin, Azerbâyçân'a elinde tutabilmek için Muzafferîlerle çekişti, ancak her 2 devlette amacına ulaşamadı. Hüseyin'in ölümüyle devlet kardeşler arasındaki mücadeleler sebebiyle zayıflamaya yüz tuttu. Emîr Timur'un Yakın Doğu'ya gelmesi ve Karakoyunlu Türkmenlerinin güç kazanması bölgedeki siyasî dengeleri alt üst etti. Celayirliler, Timur'un bölgede yarattığı kargaşadan olumsuz etkilenecek başta Bağdâd olmak üzere hâkim oldukları yerleri kaybetmeye başladılar. Son Celayirli hükümdarı Sultân Ahmed'i öldüren Karakoyunlu Türkmenleri, İlhanlıların en güçlü halefi olan bu devlete son verdiler. [813 H.(1410 M.)].⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Şeyh Üveys devri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Cem Tuysuz, "Uveys Bahadır Han'ın İlkanlı Devleti Tahtına Çıkışı ve Siyasi Yaşamı", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/1 (2020), s. 551-578.

⁴⁸⁷ Makrîzî, IV, s. 227; İbn Haldûn, IV, s. 793-794; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 184 vd.; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 313-314; Mîrhând, V, s. 4446 vd.; Semerkandî, II, s. 311 vd.; Handmîr, III, s. 238 vd.; Aharî, *a.g.e.*, s. 81-83; Zeynüddîn Kazvî, *a.g.e.*, s. 66 vd.; Devletşah, II, s. 317 vd.; 'Azzâvî, II, s. 81 vd.; Natanzî, *a.g.e.*, s. 136-138; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 92 vd.; Tebrîzî, I, s. 335; Şâmî, *a.g.e.*, s. 169 vd.; Yahyâ Kazvî, *a.g.e.*, s. 157-159; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 216; Howorth, III, s. 654-657; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 465 vd.; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 346; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 556-559; Beyânî, *Celâyir*, s. 33 vd.; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 243-244; Râzî, *a.g.e.*, s. 335-336; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; Browne, III, s. 172-173; Roux, *a.g.e.*, s. 492; Togan, *a.g.e.*, s. 232, Gül, *Orta Çağlarda*, s. 142-144; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 41 vd.; a. mlf., "Anadolu'da", s. 107; Bosworth, *a.g.e.*, s. 350; Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", *Turco-*

Celayirliler, Moğollar için politik hiyerarşi için gerekli olan 2 eski dayanağa yani baba tarafından gelen Celayir kabileciliği ile anne tarafından gelen Cengizli soyu mirasına sahiplerdi. Ama bunu tam olarak avantaja çeviremediler. Yine de askerî ve siyasî güçleri onların İlhanlıların batıdaki topraklarının büyük kısmı üzerinde hâkimiyet kurmalarını sağladı. Büyük Hasan, devleti tayin ettiği Cengizli soyundan gelen gölge hanlar adına idâre ederken, oğlu Şeyh Üveys Celayir gücünün yükselişe geçtiği 757-776 H. (1356-1374 M.) yılları arasında otoriteyi kendi üzerine aldı.⁴⁸⁸

İlhanlı tarihinde Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra yaşanan olayların merkezinde yer alan Celayirliler ve Çobanlılar rekabetinde amaç, aslında Azerbâyçân'daki İlhanlı mirasına sahip olabilmektir. Mücadelede ilk başta Çobanlıların daha etkin ve başarılı oldukları görünmekle birlikte kendi içlerinde yaşadıkları iktidar çatışmaları onların kısa sürede ortadan kaybolmaları sonucunu doğurdu. Celayirliler ise bozkır kökenlerini unutmayıp aynı zamanda İslâmî kurallara saygı gösterdiler. Şâirlere, ediblere değer vermeyi bir gelenek haline getirdiler. Bu şekilde Çobanlılara kıyasla daha uzun ömürlü ve istikrarlı bir devlet olarak İlhanlı Devleti'nin vârisi olma iddiasını kısmen gerçekleştirdiler.⁴⁸⁹

Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Çalışmaları, İstanbul 2006, s. 32-33; Grousset, *a.g.e.*, s. 428, 469 vd.; Wing, *The Jalayirids*, s. 101 vd.; Smith, "Djalâjir, Djalâyirid", s. 401; Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 264; Yinanç, *a.g.m.*, s. 64-65.

⁴⁸⁸ Wing, *The Jalayirids*, s. 84.

⁴⁸⁹ Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 325; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 139.

Hükümdar isimlerinin 'Alî, Hasan, Hüseyin gibi isimler olması dolayısıyla Celayirlilerin Şî'i bir hânedan olduğu ileri sürülse de bunu ispat edecek kanıtlar yeterince güçlü değildir.⁴⁹⁰

Moğolların önde gelen boylarından biri kabul edilen Celayirliler, Azerbâyçân ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine yerleşen Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin etkisiyle zamanla Türkleşmişler; bu sosyal ve kültürel dönüşüm Türkçe'yi bölgede Arapça'dan sonra en çok konuşulan dil yapmıştır. Celayir hükümdarlarının ve hânedan üyelerinin Fârs şâirlerinin hâmisi olarak şöhret kazanmaları bu duruma bir engel teşkil etmemiştir.⁴⁹¹

Celayirlilerin bir kısmı Azerbâyçân'a giderek Safevî Devleti'nin kuruluşunda pay sahibi olmuşlar ya da kendi adları ile veya muhtelif Türk aşiretlerine bağlı şekilde günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yörükân-Türkmen tâ'ifesi adı altında Koçhisar/Aksaray'da yaşadıkları bilinmektedir. Ayrıca Bozulus içinde yer alan Celahir adlı küçük cemaat de muhtemelen Celayir boyudur.⁴⁹²

Ahlât'taki Erzen Hâtûn Türbesi büyük olasılıkla Celayirlilerin son Ahlât ve Adilcevaz vâlisi Hazarşâh/Hızırşâh'ın oğlu ya da bir yakınına aittir.⁴⁹³ Gevaş'taki Halime Hâtûn Kümbeti de İlhanlı veya Celayirli döneminden

⁴⁹⁰ Bosworth, *a.g.e.*, s. 351; Roemer, *a.g.m.*, s. 9.

⁴⁹¹ Sümer, "Azerbâyçân", s. 442; Roemer, *a.g.m.*, s. 9; Yımanç, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁹² Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu", s. 467.

⁴⁹³ Faruk Sümer, "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", *Belleten*, LIV/210 (1990), s. 634; Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu", s. 471.

kalmadır. Erzurum'daki Ahi Toman Zâviyesi ve Ağrı ilinin Doğubayezid ilçesi Doğu Anadolu'da Celayirli dönemi hatıralarındandır.⁴⁹⁴

Büyük Hasan adına 752 H. (1351-1352 M.) ve 755 H. (1354 M.) yıllarında Bağdâd'da darbedilen sikkeler bulunmaktadır.⁴⁹⁵ Celayirliler, Cengizli soyundan gelen Altın Orda hükümdarı Canı Bik Han, Azerbâyecân'ı zabtedince onu tanımış ve adına Bağdâd'da sikke kestirmişlerdir. Bu durum, Celayirlilerin İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra Cengizli soyuna bağlılıklarının devam ettiğinin bir işareti kabul edilmektedir.⁴⁹⁶

Çobanlılar (Âl-i Çoban)

Suldus Kabilesinin İlk Dönemi ve Suldusların İlhanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri

Çobanlılar⁴⁹⁷, Moğolların Suldus⁴⁹⁸ kabilesine mensuptur. Suldusların tıpkı Celayirliler gibi İlhanlı Devleti tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip oldukları bilinmektedir.⁴⁹⁹ Önceden de ifade edildiği gibi İlhanlı Devleti bu 2 kabileye

⁴⁹⁴ Gül, “Anadolu'da Moğol Nüfusu”, s. 471.

⁴⁹⁵ İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 828; Howorth, III, s. 654.

⁴⁹⁶ Smith, “Djalājir, Djalāyirid”, s. 401.

⁴⁹⁷ Sulduslara rakip kabileler kendi boy isimleri ile anılmalarına karşın, Suldus kabilesinin kabilenin bir üyesi olan Emîr Çoban'ın adıyla *Çobanlılar* olarak anılması, onun nüfuzunun ve gücünün ne denli etkili olduğunun göstergesidir.

⁴⁹⁸ Bu kabilenin ismi kaynaklarda “سلدوز”, “سولدوس”, ve “سلدوس” şeklinde yazılıdır.

⁴⁹⁹ Reşîdüddîn, III, s. 2076.

dayanıyor ve devletin en önemli komutan ve yöneticileri genel olarak bu 2 kabileden çıkıyordu.

Onon ırmağı kıyılarında ve Hingan Dağları'nın güney ve güneydoğusunda yaşayan Sulduslar, Kiyat kabilesinin lideri Yesügey Bahâdır'ın egemenliği altında topladığı boylardan biriydi. Yesügey'in ölümü üzerine henüz küçük yaşta olan oğlu Temüçin bu kabileleri bir arada tutmayı başaramadı. Büyük kısmı Temüçin'den ayrılarak Tayciut kabilesinin lideri Tarkutay'ın himayesine girdiler. Temüçin'i konumu için tehlike olarak gören Tarkutay onu yakalayıp boyunduruk vurdu. Temüçin, Tarkutay'ın kendisini yakalaması şerefine verdiği ziyafette bir fırsatını bulup kaçtı. Kaçış yolculuğu esnasında yolu Suldus kabilesinden Sorhan Şira ve oğulları Cilavun ve Cimbai ile kesişti. Kendisini arayanların elinden Sorhan Şira ve oğulları sayesinde kurtuldu. Uzun süreli bir mücadele sonunda 574 H. (1206 M.) yılında bozkırdaki bütün kabileleri birleştirerek *Cengiz Han* ünvanı alan Temüçin, en zor zamanlarında kendisine yardım eden Sorhan Şira ve oğullarını unutmadı. Sorhan Şira'ya *emîr-i hezâre* (binbaşı) rütbesi, oğullarına da *Tarhan* ünvanı verdi. Kritik mevkilere getirilen Suldus kabilesi üyeleri, Cengiz Han ve halefleri devrinde büyük güç ve prestij kazandı.⁵⁰⁰

Sorhan Şira'nın torunu ve Cilavun'un oğlu Sudun Noyan'ın çocukları, Hülegü'nün 651 H. (1253 M.) yılındaki Batı seferi ile Yakın Doğu'ya geldiler. Bu sefere katılan kabileler arasında Celayirliler birinci, Sulduslar ikinci sırada yer almaktaydı. İlhanlı ordusunun sağ kanadının büyük kısmını Sulduslar

⁵⁰⁰ V. Minorsky, "Sulduz", *EF*², Vol. IX, Leiden 2000, s. 831; Ahmet Temir, "Suldus", *İA*, C. XI, İstanbul 1979, s. 9; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 375-376; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 189; Roux, *a.g.e.*, s. 72 vd.; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 68 vd.

oluşturuyordu. Sudun Noyan'ın çocuklarından Suncak Noyan, Hülegü'nün ordusunun sağ kanat komutanı ve *emîr-i yargucı*⁵⁰¹ sıydı.⁵⁰² Suncak ile kardeşi Tudaun'un, İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna büyük hizmetleri geçmiştir. Tudaun Noyan, Abaka Han devrinde devletin ileri gelen komutanlarından biriydi.⁵⁰³ Abaka, onu 673 H. (1274-1275 M.) yılında Diyâr-ı Bekir ve Diyâr-ı Rabî'a vilâyetlerinin idâresi ile görevlendirmişti. Tudaun Noyan, 675 H. (1277 M.) yılında Memlûklerle yapılan Elbistan Savaşı'nda öldürüldü. Tudaun'ın oğlu Melik'in İlhanlı Devleti'nin batı bölgelerini ele geçirdiği ifade edilmektedir. Suldus boyunu İlhanlı Devleti, daha genel ifade ile Yakın Doğu tarihinde en üst noktaya çıkaran kişi Melik'in oğlu Emîr Çoban⁵⁰⁴ olmuştur. Devlet kademelerinde Argun Han devrinde başlayan yükselişi, Gazan ve Ölceytü devirlerinde devam etmiş, Ebû Sa'îd devrinde askerî işler dışında devlet yönetiminde de tek yetkili kabul edilmiştir. Emîr Çoban'ın öldürüldüğü 728 H. (1327 M.) den itibaren iktidardan uzaklaştırılan Çobanlılar, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra gelişen olayların baş aktörleri olarak isimlerinden söz

⁵⁰¹ *Emîr-i yargu (yargu emîri), emîr-i yargucı; hâkim, mahkeme başkanı veya adliye vekili demektir. Uzunçarşılı, Medhal, s. 248; Emîn, a.g.e., s. 39-40; Nasîru'd-dîn et-Tûsî, Risâle der Resm Vo Âyîn-e İlkhânî, Devlet Finansı Üzerine Düşünceler, Farsça Metin ve Türkçe-İngilizce Çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara 1988, s. 33; Dayı, İlhanlı Devleti'nde Yargı Sistemi, s. 100.*

⁵⁰² Zeki Velidi Togan, Suncak Noyan'ın Abaka Han'ın nâ'ibi ve başkumandanı olduğunu ifade eder. Togan, *a.g.e.*, s. 226.

⁵⁰³ Abaka Han'ın annesi Yesüncin Hâtûn da Suldus kabilesine mensuptu.

⁵⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için I. bölüme bkz.

ettirmişlerdir.⁵⁰⁵ Bunlardan Emîr Çoban'ın torunları, Emîr Şeyh Küçük Hasan ve kardeşi Melik Eşref 739-758 H. (1338-1357 M.) yılları arasında Hülegü soyundan gelen kişileri İlhan ilân edip onların hâkimiyetindeki toprakları idâre ettiler. Çobanlı feodaller, bu yöntemle İlhanlı Devleti'nin varlığını muhafaza ederek bir bakıma kendi yönetimlerini meşrû bir zemine oturtular.⁵⁰⁶

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan Dönemi [739-744 H. (1338-1343 M.)

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Celayirli Şeyh Büyük Hasan ve Çobanlı Ailesinin Diğer Üyeleri ile Mücadelesi

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, 740 H. (1340 M.) li yıllarda en çetin rakibi Celayirli Şeyh Büyük Hasan karşısında üstünlüğünü ispat ederek onu Irâk-ı 'Arab bölgesine çekilmeye zorladı.

Celayirli Şeyh Büyük Hasan, Cihân Timur Han'ı azlettikten sonra Çobanlılara karşı yeni bir savaş hazırlığına girişti. Bahar geldiğinde topladığı güçlü ordu ile Azerbâyçân'a ilerleyerek Küçük Hasan'a meydan okudu. Boş durmayan Küçük Hasan da 741 H. (1341 M.) yılında, Ucan'da, Süleymân Han'ın komutasında bir ordu topladı. Bu sırada amcası Yağıbastı, Küçük Hasan'ın canına kast edeceğinden korktuğu için ondan ayrılmaya karar verdi. Sehend Dağı eteğinde otlayan 6.000 atı sürerek Süleymân Han'ın ordugâhından çıktı ve Irâk istikâmetinde kaçtı. Yağıbastı'nın geçiş yeri rastlantı eseri Büyük Hasan'ın ordugâhına yakın mesafedeydi. Büyük toz bulutu nedeniyle üzerlerine

⁵⁰⁵ Minorsky, *Sulduz*, s. 831; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 189-190; Togan, *a.g.e.*, s. 239, 252; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 76 vd.

⁵⁰⁶ Piriyev, *a.g.e.*, s. 44.

kalabalık bir ordunun geldiğini zanneden Büyük Hasan'ın askerleri, endişeye kapıldılar. Zaten savaşacak durumda olmadıkları için hezimete uğramamak için büyük bir hızla Bağdâd'a çekildiler.⁵⁰⁷

Aynı dönemde Toga Timur Han'ın kardeşi Emîr Şeyh 'Alî Ga'un, Toga Timur'un onayını alarak Irâk ve Azerbâyçân'ı ele geçirmek için yola çıktı [741 H. (1341 M.)]. Şeyh 'Alî Ga'un, Irâk'ı ele geçirme yönünde yaptığı ikinci girişimi de başarısızlıkla sonuçlanan Toga Timur'u ayıplamış ve bölgeye gönderilmesi halinde başarılı olacağını iddia etmişti. Kendisine bir müttefik de bulmuştu. Çobanlı Emîr Suyurgan'a gizlice haber göndererek onu yanına çekmişti. Gelişmeleri öğrenen Küçük Hasan'ın emri ile harekete geçen kardeşi Melik Eşref, hemen Irâk-ı 'Acem'e yöneldi. Ebher yakınlarında Şeyh 'Alî Ga'un kumandasındaki Horâsân kuvvetleri ile bir çatışma yaşandı. Özellikle Rey Emîri Aymelik b. İsen Kutluğ savaşta çok kahramanlık gösterdi. Yenilgiye uğratılan Şeyh 'Alî Ga'un Toga Timur Han'ın yanına Mâzenderân'a geri döndü.⁵⁰⁸ Şeyh 'Alî Ga'un ilerleyen dönemde Serbedârîler ile yapılan bir savaşta öldürüldü. Çobanlılar cephesinde ise zafer kazanan Melik Eşref, İsfehân'a yerleşti. Irâk-ı 'Acem'i kendi mülkü olarak görmeye başladı. Emîr Suyurgan, Melik Eşref'in yaptıklarından rahatsız olduğu için Eşkûr ve Dilmân vilâyetine çekildi. Melik

⁵⁰⁷ Aharî, *a.g.e.*, s. 68; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 163; Mîrhând, V, s. 4421; Hândmîr, III, s. 230; Spuler, *İran*, s. 150; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 260-261.

⁵⁰⁸ Semerkandî, II, s. 202; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 370; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 188; Howorth, III, s. 717; Aubin, *a.g.m.*, s. 194; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 111.

Eşref'in ayrılmasıyla bölge boş kalınca Rey tarafına gitti. Emîr Argunşâh'ın huzuruna elçi göndererek Küçük Hasan'a karşı duruş sergilemeye devam etti.⁵⁰⁹

Küçük Hasan, 742 H. (1341-1342 M.) yılında veziri Gıyâsüddîn Muhammed 'Alîşâhî'yi, amcası Suyurgan'ı kendisine karşı Toga Timur ile birlikte hareket etmesi sebebiyle yakalayıp Tebrîz'e, huzuruna getirmesi için Sultâniyye'ye gönderdi. Yakalanan Suyurgan Anadolu'daki Karahisar Kalesi'ne sürgün edildi.⁵¹⁰ Küçük Hasan, Sutaylılara ait Aladağ ve Bulanık bölgelerini yağmalayıp tahrip ettikten sonra Tebrîz'e döndü. Kışın gelmesi üzerine Süleymân Han Karabağ'a gitti. Küçük Hasan ise Tebrîz'de kalarak imâr işleri ile meşgul oldu.⁵¹¹

Küçük Hasan, Tebrîz'deki işlerini hallettikten sonra Tilimyâr yakınlarına gitti. Aynı anda Melik Eşref, Şeyh Ebû Ishak İncü'nün yönlendirmesi ile Fârs'ı ele geçirmek için bölgeye gelmişti. Melik Eşref, Fârs ve çevresinin hâkimi olan kuzeni Pîr Hüseyin'i yenilgiye uğratarak onu Sultâniyye'ye dönmek zorunda bıraktı [743 H. (1342 M.)]. Tilimyâr taraflarındaki Küçük Hasan, Pîr Hüseyin'i ortadan kaldırmak için her zaman ki gibi bir hile düşündü. Vezirleri Gıyâsüddîn Muhammed Kirmânî ve 'Îmâdüddîn Serâvî'yi iyi niyet elçisi olarak Pîr

⁵⁰⁹ Aharî, *a.g.e.*, s. 68-69; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 163-164; Mîrhând, V, s. 4422; Hândmîr, III, s. 230; Semerkandî, II, s. 204; Fasîh-i Hâfî, II, s. 925; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 188; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Spuler, *İran*, s. 150-151.

⁵¹⁰ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 188.

⁵¹¹ Aharî, *a.g.e.*, s. 69; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 166; Mîrhând, V, s. 4424; Semerkandî, II, s. 205; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 264; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 369; Howorth, III, s. 647; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 166; Sümer, "Doğu Anadolu'da", s. 59; a. mlf., "Ahlat Şehri", s. 460.

Hüseyin'in yanına gönderdi. Daha sonra arkadan gelip yakalayarak onu hapsetti ve bir süre sonra da zehirleyerek öldürdü.⁵¹² Diğer taraftan Seyfü'l-Mülk isimli biri Ölceytü Han'ın soyundan geldiği iddiası ile Gılân'da ayaklanmıştı. Küçük Hasan'ın amcası Yağıbastı da Seyfü'l-Mülk'e destek olan kişilerle birlikte kaçarak Sultâniyye'ye gelmişti. Yağıbastı, burada da kendini güvende hissetmemeye başladı. Hem Küçük Hasan'dan hem de Seyfü'l-Mülk'ten kaçarak Bağdâd'daki Büyük Hasan'a sığındı. Seyfü'l-Mülk'ün yakınlarından bir kısmı yakalandı ve Süleymân Han'ın yarlığına göre idam edildi.⁵¹³

Kış geldiğinde Süleymân Han Karabağ'a gitti, Küçük Hasan ise Tebrîz'de kaldı. Melik Eşref kardeşi Küçük Hasan'ın kendisini öldürteceğinden korktuğu için Gürcistân tarafına gitti. Küçük Hasan, Ölceytü Han'ın bir oğlu aracılığıyla Hülegü soyuyla akrabalığı bulunan Bû Ahmed isimli birisinin himaye edilmesini buyurdu. Daha sonra onu Süleymân Han'ın huzuruna gönderdi. Bû Ahmed, Karabağ-Errân'da Süleymân Han'ın yarlığı uyarınca öldürüldü. 743 H. (1342-1343 M.) yılı baharında Süleymân Han Tebrîz'e geldi. Küçük Hasan ise Suyûrlûk ve Tilimyâr'a gitti. Büyük Hasan'ın yanından ayrılıp Şîrâz'a gelen Emîr Yağıbastı, Şîrâzlıların büyük ilgi gösterdiği Emîr Mes'ûdşâh İncü'yü öldürdü. Bundan dolayı Şîrâzlılar tarafından kabul görmedi. İsfehân'a kaçtıktan sonra Sultâniyye'de bulunan yeğeni Melik Eşref ile bir araya geldi. 2 Çobanlı, Küçük Hasan'ın kendilerine suikast düzenleyeceği korkusundan beraberce Bağdâd'a, Büyük Hasan'ın yanına gittiler. Büyük Hasan'ın Bağdâd'da olmaması sebebiyle yönlerini Hûzistân'ın kuzeyine çevirip onunla bir araya geldiler.

⁵¹² Semerkandî, II, s. 206-207.

⁵¹³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 166-167; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 370.

Büyük Hasan tarafından iyi bir şekilde kabul görmekle birlikte onun yanında da rahat edemediler. Zor bir yolculuğun ardından Ebher'e ulaşip Fârs'a yöneldiler.⁵¹⁴

Küçük Hasan ise Tilimyâr'dan Sultâniyye'ye geldi. Burada bir süre kaldıktan sonra Tebrîz'e döndü. O dönemde Sutaylı Hacı Tugay, yeğeni Baranbay oğlu İbrâhîmşâh tarafından öldürülmüş; böylece Küçük Hasan, önemli bir düşmanından kurtularak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde istediği gibi hareket etme imkânına kavuşmuştu. Küçük Hasan'a tek sorun çıkararak kişi Orta Anadolu merkezli bir yönetim kuran Emîr Eratna idi. Bu tehdidi bertaraf edebilmek için Süleymân Han komutasında muteber emîrlerin yer aldığı büyük bir orduyu Tebrîz'den Anadolu'ya gönderdi. Taraflar Erzincan ile Sivas arasındaki Karanbük Ovası'nda karşılaştılar. Savaşın başlarında üstünlük Çobanlılarda idi. Yağma ile meşgul olan Süleymân Han'ın askerleri Eratna'nın askerlerinin saldırısına karşılık veremediler. Emîr Eratna, Çobanlı ordusunu büyük bir hezimete uğrattı [744 H. (1343 M.)]. Emîr Ya'kûbşâh, Abdal Bayancar ve Küçük Hasan'ın kuzeni Koç Hüseyin'in başını çektiği bazı emîrler savaşta iyi mücadele sergilemeyerek yenilgide büyük pay sahibi oldular.⁵¹⁵ Mağlubiyetin ardından Süleymân Han ve Çobanlı ordusu Tebrîz'e döndü. Emîr Koç Hüseyin, Küçük Hasan'ın canına kastedeceğinden endişe ettiği için Kabân

⁵¹⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 167-169; Aharî, *a.g.e.*, s. 69-70; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312; Semerkandî, II, s. 208-211; Ganî, *a.g.e.*, s. 49-50, 56-57; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 190-191; Beyânî, *Celâyir*, s. 29.

⁵¹⁵ Koç Hüseyin'in adı Aharî, Hâfız-ı Ebrû, Mîrhând ve Hândmîr gibi kaynaklarda Karanbük Savaşı'na katılan emîrler arasında geçmemektedir.

yakınlarındaki Karâkilîsâ⁵¹⁶ ya kaçtı. Bu firarı öğrenen Küçük Hasan gizlice bir adamını Koç Hüseyin'in yanına gönderdi. Koç Hüseyin zor kullanarak Tebrîz'e getirildi ve Küçük Hasan tarafından hapsedildi. Koç Hüseyin, Küçük Hasan'ın ölümünden sonra Süleymân Han tarafından idam edildi.⁵¹⁷

Büyük Hasan'ın yanından ayrılarak Fârs bölgesine doğru yol alan Yağıbastı ve Melik Eşref ise Emîr Aymelik'in Luristân yakınlarında, Câplık'da olduğunu öğrenmişlerdi.⁵¹⁸ Hemen o bölgeye gidip Aymelik'e saldırdılar. Yüklü miktarda ganimet elde edip Aymelik'i öldürdüler. Daha sonra vilâyetin ileri gelenlerinden Sâremüddîn Muhammed'den takviye kuvvet alıp İsfehân'a yöneldiler. 2 Çobanlı, Bâğ-ı Rüstem'e girince İsfehân'ın seçkinleri onların huzuruna geldiler. Pîr Hüseyin'in yakın çevresinden, askerî bakımdan güçlü bir emîr olan İbrâhîm Savvâb, Yağıbastı ve Melik Eşref'le müttefik oldu. Ümerânın müsâdereye başlaması ve konulan ağır vergiler ile bölgenin zenginlerinden yüklü miktarda mal elde edildi. Melik Eşref ve Yağıbastı hazırlıklarını tamamladıktan sonra Fârs tarafına hareket ettiler. Büyük zararlar vererek ilerledikleri güzergâhta, özellikle Eberkûh'ta geniş çaplı yağma ve kıtal yaptılar. Oradan Şîrâz'a doğru yollarına devam ettiler. Şehre yaklaşıncâ Emîr Mübârizüddîn Muhammed'den yardım istediler. Mübârizüddîn, Sultânşâh

⁵¹⁶ Burası Batı Azerbâyecân'daki *Karâkilîse* olmalıdır.

⁵¹⁷ Aharî, *a.g.e.*, s. 70; Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 169; Mîrhând, V, s. 4427; Fasîh-i Hâfi, II, s. 930; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 132; Sümer, "Anadolu'da", s. 105. Hândmîr, Melik Eşref'in Koç Hüseyin'i Küçük Hasan'ın ölümünden sonra Süleymân Han ile birlikte öldürdüğünü belirtir. Hândmîr, III, s. 234.

⁵¹⁸ Hândmîr, Aymelik'in kalabalık bir grupla Ebher civarında konakladığını ifade eder. Hândmîr, III, s. 233.

Cândâr'ı 3.000 kişilik bir kuvvetle onlara yardım için gönderdi. Ertesi gün hep birlikte Şîrâz'a ilerlemeyi kararlaştırdılar. Yağıbastı ve Melik Eşref'in şehre yaklaştığını öğrenen Şîrâz hâkimi Şeyh Ebû Ishak İncü hızlı şekilde alınabilecek önlemleri aldı. Çobanlı kuvvetleri Şîrâz'a bir menzil yaklaşmıştı ki Tebrîz yönünden Küçük Hasan'ın nökeri 'Arab Cândâr geldi. Melik Eşref'e Küçük Hasan'ın hanımı 'İzzet Mülk tarafından öldürüldüğü haberini getirdi [744 H. (1343 M.)].⁵¹⁹

Küçük Hasan'ın ölüm haberini alan Melik Eşref ve Yağıbastı nasıl hareket edecekleri konusunda tereddütte kaldılar. Yağıbastı, Şîrâz ileri gelenlerinden İbrâhîm Savvâb'ın etkisiyle Şîrâz'a yürüme taraftarıydı. Melik Eşref ise Tebrîz'e dönmek istiyordu. Birlikte 2 gün Merâv'da bekledikten sonra Rey'e gitmeye karar verdiler. Bu sırada Melik Eşref ani bir kararla Yağıbastı ve yanındaki gruptan ayrıldı. Tebrîz'e gitmek üzere Mervez'e geldi. Yağıbastı tarafında, Mübârizüddîn Muhammed'in yardıma gönderdiği Sultânşâh Cândâr gruptan ayrıldı. Yağıbastı, İbrahim Savvâb ile 3 gün Merâv'da kaldıktan sonra Kackadâr, Fahrüddîn Habeş ve Mevlânâ Muhyiddîn Berda'î'yi Melik Eşref'in yanına gönderdi. Ondan Şîrâz'a gelmesini isteyip 200 tümen vergi vermeyi kabul ettiğini bildirdi. Ancak Melik Eşref için Çobanlı iktidarını devralmak daha cazipti. Geri gönderdiği elçiler aracılığıyla Yağıbastı'ya, Tebrîz'e birlikte gitmelerini, bu şekilde tüm Çobanlı topraklarının onların hükmü altında olacağını söyledi. Konuyu etraflıca düşünen Yağıbastı, sonunda Tebrîz'e

⁵¹⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 169; Mîrhând, V, s. 4425-4426; Hândmîr, III, s. 233; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312-313; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 27-29; Semerkandî, II, s. 211-213; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 285; Beyânî, *Celâyir*, s. 29; Ganî, *a.g.e.*, s. 57-58; Howorth, III, s. 648; Spuler, *İran*, s. 151-152.

gitmeye sıcak bakmaya başladı. İbrahim Savvâb, Yağıbastı'dan izin isteyip Sultânşâh Cândâr'ın arkasından Yezd tarafına hareket etti. Yağıbastı, Melik Eşref'e katıldı. 2 Çobanlı, hızla Tebrîz istikâmetinde yol aldılar.⁵²⁰

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Sutaylılarla Mücadelesi

Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır, Küçük Hasan'ın ortaya çıkıp babası Emîr Timurtaş'ın hayatta olduğunu öne sürdüğünü öğrenince çok hiddetlenmişti. Timurtaş'ı öldürmekle görevli cellâtların hepsi ölmüştü. Onların emrini yerine getirmediklerini düşündü. Eğer Timurtaş yaşıyorsa ve eski konumunu elde ederse en büyük düşmanı olacağına şüphe yoktu. Dolayısıyla en güvendiği emîrlerinden birini ittifak kurmak amacıyla Diyâr-ı Bekir hâkimi Sutaylı Hacı Tugay'a gönderdi. Bu ittifakı, kendi kızlarından biri ile Hacı Tugay'ın oğlu arasında yapılacak bir evlilikle gerçekleştirmeyi plânlıyordu. Hacı Tugay, Memlûk elçisini çok iyi karşıladı. Aynı anda Küçük Hasan'ın birliklerinin Diyâr-ı Bekir'e yaklaştığı duyuldu. Hacı Tugay, Küçük Hasan'ın son derece güçlü ordusuna karşı koyamayacağını bildiği için Bağdâd tarafına kaçtı. Sultân'ın elçisinin her şeyi Çobanlılar tarafından yağmalandı. Elçi, Haleb'e zorlukla ulaştı. Bir süre sonra Mârdîn hâkiminden, Küçük Hasan'ın düşmanları üzerinde bir zafer kazandığı şeklinde haberler geldi. Memlûk elçisi bir netice elde edemedi Haleb'den Mısır'a döndü. el-Melikü'n-Nâsır, Hacı Tugay'la ittifak fikrinden vazgeçmemiştir. Hacı Tugay'a aynı elçiyi yeniden gönderdi ve daha önce yaptığı teklifi yeniledi. Hacı Tugay, evlilik işine sıcak bakmıyordu. Ancak taraflar arası ilişkilerin geleceği açısından el-Melikü'n-Nâsır'a yapıcı bir mesaj gönderdi. el-Melikü'n-Nâsır bir süre Timurtaş'ın hayatta olma

⁵²⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 173-174; Mîrhând, V, s. 4426; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 29-30; Semerkandî, II, s. 213; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 286.

ihitimâlinden dolayı huzursuzluk yaşadı. Gözü hep tampon bölgede bulunan Sutaylıların üzerinde oldu. Hacı Tugay'ı Çobanlılarla mücadele etme ve Büyük Hasan'la birlik içinde olma konusunda teşvik etti. Hacı Tugay da Çobanlı tehlikesine karşı uyanık olmak gerektiğinin bilincindeydi. el-Melikü'n-Nâsır'dan Küçük Hasan'a karşı koymak için ihtiyaç halinde yardımcı olabilecek birkaç bin kişiyi Haleb'e göndermesini rica etti.⁵²¹

Küçük Hasan, 741 H. (1340 M.) yılında Büyük Hasan ile el-Melikü'n-Nâsır aracılığıyla barışan Hacı Tugay'dan intikam almaya karar verdi. Yine bir hile peşinde olan Küçük Hasan, ilk önce Kutluğ Hoca Ahtacı'yı Hacı Tugay'ın huzuruna gönderdi. Barış isteyen Hacı Tugay, Kutluğ Hoca geri dönerken yeğeni 'Arabşâh'ı onunla birlikte Küçük Hasan'ın yanına gönderdi. Küçük Hasan, Sutaylılarla antlaşmanın esaslarını görüşmek üzere vâiz Mevlânâ Şemsüddîn Tûtî'yi huzuruna çağırdı. Daha sonra onu elçi olarak bir kere daha Hacı Tugay'a gönderdi. Küçük Hasan'ın barış taraftarı girişimlerine inanan Hacı Tugay, askerlerini dağıtmıştı. Küçük Hasan, kısa süre sonra, vezir Hoca Mecdüddîn Reşîdî'yi 5.000 atlı ile Hacı Tugay'ın vilâyeti Diyâr-ı Bekir'e gönderdi. Kendisi de Süleymân Han ile birlikte arkadan 10.000 teçhizatlı asker ile yola çıktı. Hacı Tugay, Küçük Hasan'ın oynadığı oyunu anlamakta geç kalmıştı. Onun takibi altında Muş Ovası'na kaçtı. Hacı Tugay'ı takip eden Küçük Hasan, Sutaylıların yaylakları olan Muş vilâyeti⁵²² nde genel bir yağma yaptı ve bölgeyi tahrip etti. Çok miktarda tahılı yaktırdı. Çobanlılar, Süleymân Han'ın maiyetinde her yeri yağmalayarak Mârdîn'e geldiler. Mârdîn Artuklu

⁵²¹ Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 365.

⁵²² Hâfız-ı Ebrû, buranın *Cağatû vilâyeti* olduğunu belirtir. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 165.

hâkimi el-Melikü's-Sâlih, Çobanlıları çok iyi misafir etti. Karşılığında iltifat görüp hediye ve *suyurgal*⁵²³ ler kazandı. Hacı Tugay Bağdad'a gidip Büyük Hasan'a sığınırken, Sutaylıların ulus beyliğine Süleymân Han'ın hükmü ile Baranbay oğlu İbrâhîmşâh'ı getirildi. Amca-yeğen arasında beylik mücadelesini körükleyen bu görevlendirme Sutaylılar arasındaki bölünmeye zemin hazırladı.⁵²⁴

Küçük Hasan daha sonra kuzeni Emîr Hacı Bik'i büyük bir orduyla Büyük Hasan üzerine, Bağdâd'a gönderdi. Çobanlı ordusu, Celayirliler karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Hacı Bik, Diyâr-ı Bekir'e; Küçük Hasan'ın yanına döndü [741 H. (1340 M.)]. Küçük Hasan, Süleymân Han ile birlikte Diyâr-ı Bekir'den Kuzey'e, Anadolu'ya hareket etti. Uğradığı yenilginin kızgınlığı ile yolu üstünde Büyük Hasan'a bağlı olan yerleri tahrip etti. Süleymân Han, Küçük Hasan'dan ayrılıp Tebrîz'e giderken, Küçük Hasan Sutaylılara ait Erzurum tarafına gitti. Halktan ağır vergiler toplayarak mallarına el koydu ve yolları kapattı.

⁵²³ *Suyurgal*; İlhan'ın verdiği ödül, in'âm, ihsân anlamlarına gelmektedir. Suyurgaller, arazi şeklindeydi. Suyurgal sahibi kimse bütün vergilerden muaftı. Suyurgaller, ırsî olarak da devam ettirilebilmekteydi. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 212, 236; Emîn, *a.g.e.*, s. 155-156; Kaan Akar, "İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar", *İRTAD*, S. I, 2018, s. 92-93.

⁵²⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 164-165; Mîrhând, V, s. 4423; Hândmîr, III, s. 230-231; Semerkandî, II, s. 204; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 262-263; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 368; Howorth, III, s. 647; Beyânî, *Celâyir*, s. 27-28; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 212; Yınanç, "Diyarbakir", s. 620; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 164-165; Sümer, "Anadolu'da", s. 100; Album, *a.g.m.*, s. 99; Spuler, *İran*, s. 151.

Erzurum'da 1 aydan fazla kalan Küçük Hasan her yeri yakıp yıkarak şehri harabeye çevirdi. Ardından Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından yaptırılan Hasankale'ye gitti. Burada da her şeyi, mescid ve minbere varıncaya kadar yaktırdı.⁵²⁵ İmâretlerin büyük kısmına zarar verdi. Hacı Tugay'ın oğlunun mezarına da el uzattı. Şeyh Hasan'ı mezardan çıkararak başını gövdesinden ayırdı. Onun zulmünden kaçan Sutaylılar, Avnik Kalesi'ne sığındılar. Küçük Hasan, Avnik Kalesi'nin kuşatılmasını emretmesine rağmen ele geçirilmesinin mümkün olmadığını görünce oradan ayrıldı. 741 H. Cemâziye'l-Evvel (1340 M. Ekim-Kasım) ayında Tebrîz'e geldi. Kışın, Süleymân Han ile birlikte Tebrîz'de ikâmet etti.⁵²⁶ Küçük Hasan'ın Büyük Hasan ve Hacı Tugay'a yönelik bu sert yaklaşımı, Memlûklerin işine yaradı. Onları el-Melikü'n-Nâsır'a daha çok yaklaştırmakla kalmadı, Doğu Anadolu bölgesi Memlûklerin nüfûz alanına girdi.⁵²⁷ Küçük Hasan'ın etkinliği ise Diyâr-ı Bekir'den Şîrvân ve Kirmân'a kadar uzanıyordu.⁵²⁸

Sutaylı İbrâhîmşâh ile amcası Hacı Tugay'ın barıştıklarını öğrenen Küçük Hasan, 742 H. (1341-1342 M.) yılı baharında bir kez daha bölgeye geldi. Aladağ⁵²⁹ ve Bulanık kasabası⁵³⁰ na saldırdı. Hacı Tugay'ın yurdunu,

⁵²⁵ Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 96.

⁵²⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 165-166; Mîrhând, V, s. 4423-4424; Semerkandî, II, s. 205; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 263-264; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 368-369; Beyânî, *Celâyir*, s. 28; Piriye, *a.g.e.*, s. 54; O. Turan, *a.g.e.*, s. 212; Sümer, "Anadolu'da", s. 100; Spuler, *İran*, s. 151; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 448.

⁵²⁷ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁵²⁸ Album, *a.g.m.*, s. 96.

⁵²⁹ Semerkandî burayı *Âlâk* (آلق) olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 205.

Sutaylıların mallarını ve evlerini yağmaladı. Hacı Tugay, yine Büyük Hasan'ın yanına kaçtı. İbrâhîmşâh ise Küçük Hasan'ın hışmından kurtulmak için tekrar Çobanlıların safına geçti. Yüklü bir ganimet kazanan Küçük Hasan, Tebrîz'e geri döndü. Çobanlıların bu yağma ve baskın faaliyetleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irâk'ın kuzeyine hâkim olan Sutaylıları bir hayli zayıflattı. Bu son olaydan sonra Diyâr-ı Bekir vilâyeti ikiye bölündü. Celayirlilerle müttefik olan Hacı Tugay'ın payına Mûsul ve Diyâr-ı Rabî'a bölgesi; İbrâhîmşâh'ın payına ise Diyâr-ı Bekir ve çevresi ile Ahlât civarı düştü. Bununla birlikte amca-yeğen arasındaki sorunlar bitmedi. İbrâhîmşâh, 744 H. (1343 M.) yılında Hacı Tugay'ı ortadan kaldırarak Mûsul'a kadar olan Sutaylı topraklarında birliği tekrar sağladı.⁵³¹

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Öldürülmesi

Küçük Hasan, Süleymân Han komutasındaki Çobanlı ordusunun Emîr Eratna'nın ordusu karşısında uğradığı Karanbük yenilgisinin en önemli sorumlusu olarak Emîr Ya'kûbşâh'ı görüyordu. Askerlerine onu yakalamalarını ve hapsedmelerini emretti. Küçük Hasan'ın hanımı 'İzzet Mülk⁵³² ile Ya'kûbşâh arasında gizli bir münâsebet vardı. Kocasının Ya'kûbşâh'ı hapsedtiğini duyunca durumu öğrendiğini zannetti. Kendi hayatı da tehlikeye girdiğinden tek çıkar yol

⁵³⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Bâlâ-yı Tâk* (طاق ی الب) şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 166.

⁵³¹ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 165-166; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 264-265; Sümer, "Anadolu'da", s. 101; Yınanç, "Diyarbakir", s. 620-621; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 166-167.

⁵³² 'İzzet Mülk, Suldus boyundan Suncak Ağa'nın torunu, aynı zamanda eşi Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın da akrabasıydı. Sümer, "Anadolu'da", s. 106.

kocasını öldürmekti. 'İzzet Mülk, kendisine yardım etmeleri için birkaç kadın hizmetkâr ayarladı. İlhanlı Devleti'nin yıkılış döneminin en önemli simalarından Küçük Hasan, 744 H. Receb (1343 M. Aralık) ayında gece vakti boğularak öldürüldü.⁵³³ Sabah olunca 'İzzet Mülk hamama gitti. Hizmetkârlar ise Küçük Hasan'ın cesedini evde bırakarak oradan ayrıldılar. Genelde herkesin çekindiği biri olan Küçük Hasan'ın evinin etrafında dolaşmaya kimse cesaret edemediği için işin aslı 2 gün sonra anlaşıldı. Uzun süredir ortada görünmeyen Küçük Hasan'ı merak eden ümerâ, üçüncü gün saraya bir hizmetçi gönderdi. Hizmetçi, Küçük Hasan'ın haremine girince öldürüldüğü anladı ve hemen ümerâyâ haber verdi. Küçük Hasan'ın adamları, olayı araştırdıktan sonra 'İzzet Mülk'ü ve hizmetkâr kadınları cinayetin fâili olarak tespit ettiler. Katiller, hemen ele geçirilip öldürüldü. Ümerâ, 'İzzet Mülk'ü öldürdükten sonra vücudunu paramparça ettiler. Üstelik bu parçaları köpeklere yedirmekle kalmayıp kendileri de yediler. Tebrîz'de hapiste tutulan Emîr Ya'kûbşâh ise idam haberlerini alır almaz kaçtı ve kendi birliklerinin yanına gitti.⁵³⁴

⁵³³ Safedî, II, s. 193; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 154.

⁵³⁴ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 169-170; Mîrhând, V, s. 4427-4428; Hândmîr, III, s. 232; Semerkandî, II, s. 217-219; Fasîh-i Hâfî, II, s. 931-932; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 145-146; İbn Haldûn, IV, s. 793; İbn Kâdî Şuhbe, II, s. 381; 'Azzâvî, II, s. 45-46; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 270-272; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 371; Ganî, *a.g.e.*, s. 58-59; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 244; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 554; Murtazavî, *a.g.e.*, s. 13; Browne, III, s. 60; Beyânî, *Celâyir*, s. 20-30; Üçok, *a.g.e.*, s. 154; Howorth, III, s. 648; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500; Ma'dankan, *a.g.e.*, s. 150-151; Spuler, *İran*, s. 388; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 175-176. Aharî, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın karısı 'İzzet

Uyguladığı akıllı siyaset ile Çobanlıları Emîr Çoban devrindeki gibi aktif bir unsur haline getiren Küçük Hasan hakkında kaynakların büyük kısmı hilekâr ve zorba biri olarak bahsetmektedir. Küçük Hasan sert karakterini kardeşlerinin ve amcalarının dâhil olduğu Çobanlı akrabalarına uygulamaktan çekinmemiş, böylece aile üyeleri arasındaki bölünmelerin önünü açmıştır. Ondan korkan Çobanlı emîrleri muhtelif vilâyetlere kaçarak bu vilâyetlerin yerli hâkimleri ile ittifak yapmış veya vilâyetleri kendi yetkileri altına alarak Küçük Hasan ve Süleymân Han'a karşı çıkmışlardır. Küçük Hasan'ın en büyük başarılarından biri bu tür tehlikeleri zamanında bertaraf edebilmesidir. Azerbâyecân, Irâk-ı 'Acem, Gürcistân, Ermenistân ve Doğu Anadolu'yu zabtederek başarılı bir komutan olduğunu herkese ispat etmesine karşın Satı Bik Han [739 H. (1338-1339 M.) ve Süleymân Han [739-745 (1339-1344/1345 M.)] adına idâre ettiği İlhanlı ülkesini tam anlamıyla kontrolü altına alamamıştır. Süleymân Han'ı ömrünün sonuna kadar İlhanlı Devleti'nin vârisi gibi göstererek bağımsız Çobanlı Devleti'ni ilân etmemiş, faaliyetlerini Süleymân Han'ın adını kullanarak hukukî zemine oturtmaya çalışmıştır. Büyük Hasan Bağdâd'da bir yönetim kurarken, Orta ve Doğu Anadolu'nun bir kısmına hâkim olan Emîr Eratna ile Horâsân ve Mâzenderân'a hükmeden Toga Timur Han, Çobanlı otoritesine karşı

Mülk ile Kıpçak hezâresinin emîri Şeyhil tarafından öldürüldüğünü bildirir. Aharî, *a.g.e.*, s. 70. *Şeceretü'l-Etrâk*'ta, Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın öldürülmesi olayında hanımı 'İzzet Mülk'ten hiç bahsedilmemekte ve suç tamamen Karanbük Savaşı'ndaki başarısızlığından ötürü Emîr Ya'kûbşâh'a atılmaktadır. Howorth, III, s. 648.

koymaya devam etmişler; Küçük Hasan, Celayirlileri ve Eratna'yı boyun eğdirme girişimlerinde umduğunu bulamamıştır.⁵³⁵

Küçük Hasan öldürüldüğü yıl Memlûk Sultânı'na elçi ve hediyeler göndererek babası Timurtaş'ın kemiklerini Tebrîz'de defnetmek üzere göndermesini istemiş; Memlûk tarafı Timurtaş'ın mezar yerinin belli olmadığı gerekçesiyle bunu yerine getirmemiştir. Küçük Hasan'ın bu girişimi, Süleymân Han'ın varlığına bakmaksızın Çobanlı hânedanının kimlik duygusunu ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir.⁵³⁶

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın Ölümünden Sonra

Çobanlıların Durumu

Küçük Hasan'ın ölüm haberini aldıktan sonra Tebrîz'e gitmek üzere yola çıkan Yağıbastı ve Melik Eşref, durmaksızın yol alarak Nevruz günü Sultâniyye'ye vardılar. Ucan'a geldiklerinde acele şekilde yol aldıklarından bineklerinin çoğu yolda kaldı. Askerleri de yaya ve bitkin bir haldeydi. Ucan'dan harap bir şekilde Tebrîz'e geldiler. Bu sırada bir etkinliği kalmayan Süleymân Han, ümerâ ve devlet erkânı ile birlikte Karabağ'da idi. Yağıbastı ve Melik Eşref'in ordusunun perişan halde Tebrîz'e gelmesi şehir halkının onları küçük görmesine sebep oldu. Tebrîzlilerin onlara saldırmasıyla taraflar arasında küçük çaplı bir savaş patlak verdi. Savaşın sonucunda Tebrîz halkı, Yağıbastı ve Melik Eşref'e yenilmekten kurtulamadı. Tebrîzlilerin bir kısmı kaçtı, bir kısmı da öldürüldü.⁵³⁷ Mevlânâ Nizâmüddîn Gûrî, Mevlânâ Tâcüddîn (Kûh Kemerî) ve

⁵³⁵ Melville, "The Mongols in Iran", s. 60.

⁵³⁶ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 226; Melville and Zaryab, *a.g.e.*, s. 501; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz", s. 640.

⁵³⁷ Fasîh-i Hâfî, II, s. 933.

şehrin diğer ileri gelenleri araya girerek karışıklığı sona erdirdiler. Çobanlı emîrlere konaklamak için Şenb-i Gazan'a gittiler. Tebrîz'de bunlar olurken Emîr Suyurgan Anadolu'da, Küçük Hasan tarafından hapsedildiği Karahisar Kalesi'nde, Servet⁵³⁸ isimli kale komutanını öldürdükten sonra Küçük Hasan'ın orada bulunan hazinelerini tasarrufu altına aldı ve elde ettiği mallarla kaleden dışarı çıktı. Hemen Melik Eşref'e bir elçi gönderdi.⁵³⁹ 3 Çobanlı Ma'mûriye'de bir araya geldiler. Asker ve teçhizatlarıyla birlikte Emîr Çoban'ın Gökçe Deniz kıyısında, Kasr-ı Tâk'daki eski yaylağına gidip yaklaşık 2 ay orada kaldılar. Karabağ'daki Süleymân Han, Çobanlıların bir araya geldiğini öğrenince Diyâr-ı Bekir tarafına gitti. Yanında bulunan emîrlere Hacı Hamza Mulayi, oğlu Hüseyin, vezir Muhammed 'Alîşâhî, Bertâl Gürcî ve nâ'iblerinden bazıları Çobanlı emîrlere katıldılar. Yağıbastı ve Suyurgan kardeşler, yeğenleri Melik Eşref'ten bir fersah uzaktaydılar. Müstevfî Hoca 'Îmâdüddîn Serâvî, bir gece Melik Eşref'in nâ'ibi ve veziri olan Hoca 'Abdulhay'ın huzurunda iken ani bir kararla Melik Eşref'i terk ederek Yağıbastı ile Suyurgan'ın ordugâhına geldi. Onlarla görüşüp onları Melik Eşref'e karşı kışkırttı. Yağıbastı ve Suyurgan ile Melik Eşref'i birbirine düşürmek için Melik Eşref'in nökerlerine zırh giydirip üzerlerine gönderdiğini söyledi. 2 Çobanlı hemen askerlerini donatıp savaşa hazır hale geldiler. Amcalarından kuşkulandırmakta haklı olduğunu anlayan Melik Eşref ise ordusunu hazırlayıp beklemeye başladı. Sabah olunca bir nökerini Yağıbastı ve Suyurgan'a göndererek ortada muhalefete sebep olacak bir mevzu olmadığı ve birlik olmaları gerektiği şeklinde bir mesaj gönderdi. Yağıbastı ve Suyurgan, ona Hoca Serâvî'nin kendilerine anlattıklarından bahsettiler. Melik

⁵³⁸ Bu kale komutanının ismini Semerkandî *Serveb* (سروپ) olarak kaydeder.

Semerkandî, II, s. 220.

⁵³⁹ Aharî, *a.g.e.*, s. 70-71; Fasîh-i Hâfî, II, s. 932.

Eşref, Yağıbastı ve Suyurgan'a saldırı niyetinde olduğunu kesinlikle kabul etmedi ve böyle bir düşüncesi olmadığına yemin etti. Yanlış anlamının giderilmesiyle Çobanlılar arasındaki savaş durumu sona erdi. Yağıbastı ve Suyurgan, 2 tarafı birbirine düşürmeye çalışan Hoca 'İmâdüddîn Serâvî'yi, Melik Eşref'in talebi doğrultusunda ona teslim ettiler. Hoca Serâvî, Melik Eşref'in ordugâhına varır varmaz katledildi. 3 Çobanlı ilerleyişlerine devam ederek Tebrîz'e girdiler.⁵⁴⁰ Halk, Yağıbastı ve Suyurgan, Emîr Çoban'ın oğlu oldukları için onlara Melik Eşref'e kıyasla daha saygılı ve hürmetkâr davrandılar. Kendisine ayrımcılık yapılması Melik Eşref'i gücendirdi. Bir müddet sonra onlara Moğol'un şehirde oturmasının Cengiz Han töresine aykırı olduğunu ve Sehend Dağı eteğindeki güzel otlaklara gidebileceklerini söyledi. Yağıbastı ve Suyurgan bu teklife ilk başta olumlu yaklaşmakla birlikte sonradan bahaneler üretmeye başladılar. Melik Eşref onların kendisiyle ilgili bir takım şüpheleri olduğunu sezdi. Onlardan ayrılarak Sehend Dağı eteğine gitti. Birkaç gün orada kaldı. Aynı anda Çobanlı emîrlar arasındaki gizli rekabetten faydalanmak isteyen bazı feodaller, onlar arasında yalan ve uydurma haberler üreterek kendi aralarında mücadeleye sevkettiler. İlk olarak Gazan Han'ın gözde emîrlarından Kutluğşâh'ın oğlu Emîr Celâlüddîn, Tebrîz'den Melik Eşref'in yanına, Sehend Dağı eteklerine geldi. Yağıbastı ve Suyurgan'ın ona bir gece baskını yapacaklarını haber verdi. Melik Eşref gerekli hazırlıkları yapıp sabaha kadar beklemesine karşın herhangi bir saldırı olmadı. Bu sefer Melik Eşref

⁵⁴⁰ Aharî, Çobanlılar arasında yapılan yazılı bir antlaşmadan bahseder. Antlaşmaya göre Horâsân bölgesinden ele geçirilecek yerler ile Tebrîz'den Sultâniyye'ye kadar Suyurgan'ın; Merend ve Nahcıvan'dan Anadolu istikâmetinde fethedilecek yerler Melik Eşref ve kardeşlerinin; Errân, Şîrvân ve Gürcistân ise Yağıbastı'nın olacaktı. Aharî, *a.g.e.*, s. 71.

onlara saldırmaya karar verdi. Kardeşi Mısır Melik⁵⁴¹ ile birlikte harekete geçti. Ordusu ile Sîstân⁵⁴² Köyü'ne girdi. Tebrîz'e yaklaşıncı Yağıbastı ve Suyurgan'ın gece Tebrîz'den çıkarak Hoy tarafına gittiklerini öğrendi. Onları takiben Hoy istikâmetinde yol alarak Şenb-i Gazan⁵⁴³ a geldi. Orada bir gece kaldıktan sonra takibe devam etti. Yağıbastı ve Suyurgan ise Nahcivan Dağı eteğinden geçip Ma'mûriye'ye geldiler. Ertesi gün Aras nehrini geçip Gökçe yolundan Errân'a döndüler. Peşlerindeki Melik Eşref, Bâlâ-yı Mâtîl'e kadar gidip İğtâbâd Ovası'nda onlara yetişti. Çobanlılar arasında çetin bir savaş meydana geldi. Yağıbastı-Suyurgan tarafından Emîr Tudan ve Melik Eşref tarafından Emîr Ceday karşılıklı saldırılar gerçekleştirdiler. Sonuç olarak, Yağıbastı ve Suyurgan ağır bir yenilgiye uğrayıp kaçtılar.⁵⁴⁴ Kritik bir zafer kazanan Melik Eşref, Errân'daki Mâtîl'de, Şemkûr Ovası'nda konakladı. Amcalarını pasifize ederek Çobanlı ülkesinin tek hâkimi olan Melik Eşref, daha

⁵⁴¹ Hâfız-ı Ebrû, bu ismi yanlış şekilde *Muntasır Melik* (ملك مناصر) olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 176.

⁵⁴² Zeynüddîn Müstevfî, *Sîsân* (سیسان) Köyü olarak kaydeder. Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁴³ Hâfız-ı Ebrû, burayı yanlış şekilde *Şemm-i Gazan* (غازان ش م) şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 176. Tebrîz'in yaklaşık 4 km. batısında inşa edilen külliye ve çevresindeki yerleşim yerinden oluşan Şenb-i Gazan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 173-206; Haykıran, *a.g.e.*, s. 282-286; Wilber, *a.g.e.*, s. 124-126; Nahcivânî, *a.g.e.*, s. 35 vd.

⁵⁴⁴ Fasîh-i Hâfî, II, s. 933.

sonra maiyetinde bulunan Anûşîrvân isimli birisini İlhan olarak tahta çıkardı.⁵⁴⁵ Melik Eşref feodal mücadelelerde başarılı olmasına rağmen, ağabeyi Küçük Hasan gibi bağımsız Çobanlı Devleti'ni tesis etmedi.⁵⁴⁶

Melik Eşref Dönemi [744-758 H. (1343-1357 M.)]

Melik Eşref'in Akrabası Olan Çobanlıları Ortadan Kaldırması ve Faaliyetleri

Amcaları Emîr Yağıbastı ve Emîr Suyurgan'a üstün gelmesinin ardından Anûşîrvân Han vasıtasıyla Çobanlı topraklarında hâkimiyet kuran Melik Eşref, daha sonra Gence'ye gitti. Melik Eşref, iktidarı ele geçirdikten kısa bir süre sonra diğer Çobanlılara karşı düşmanca bir yaklaşım içine girdi. Kendilerini koruma altına almak isteyen Emîr Yağıbastı, Emîr Suyurgan, Suyurgan'ın annesi Satı Bik ve Süleymân Han, Melik Eşref'e karşı bir cephe oluşturdular. Diyâr-ı Bekir'e giderek Sutaylı Baranbay oğlu İbrâhîmşâh'dan yardım istediler [745 H. (1344-1345 M.)]. Fakat Melik Eşref, bu ittifakı bozdu. İbrâhîmşâh ile Suyurgan'ı Aladağ mevkiinde yapılan savaşta mağlup etti [746 H. (1345-1346 M.)]. Suyurgan, annesi Satı Bik, yeğeni Tudan ve Cin Tugan ile birlikte Anadolu'ya firar edip Emîr Eratna'ya sığındı. İbrâhîmşâh ise Ahlât bölgesini kaybetmiş olmanın verdiği üzüntüyle Diyâr-ı Bekir'e döndü ve yaşadığı sürece bir daha Aladağ'a gelmedi.⁵⁴⁷ Bu olaydan bir süre sonra Suyurgan, Yağıbastı ile

⁵⁴⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 70-71; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 173-176; Mîrhând, V, s. 4429-4431; Hândmîr, III, s. 234-235; Semerkandî, II, s. 219-221; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 286-291; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 371-372; Ganî, *a.g.e.*, s. 59; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 554-555; Beyânî, *Celâyir*, s. 30; Howorth, III, s. 649; Piriye, *a.g.e.*, s. 57-59.

⁵⁴⁶ Piriye, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁴⁷ Aharî, *a.g.e.*, s. 72; Sümer, "Anadolu'da", s. 108; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 168.

beraber Bânî (بانى)⁵⁴⁸ mevziine vardı. 2 Çobanlı, Kadı Muhyiddîn Berda'î ve Fahrüddîn Habeş'i Melik Eşref'in yanına gönderip barış talebinde bulundular. Melik Eşref, barış önerisini kabul ettiği sırada Yağıbastı ile Suyurgan arasında birlik bozuldu. Melik Eşref'e hiç güvenmeyen Suyurgan, barış istediğine pişman oldu. Yağıbastı'dan ayrılıp Diyâr-ı Bekir'e gitti. Orada ilk başta iyi şekilde kabul gördüğü Büyük Hasan'ın oğlu Emîr İlkan tarafından öldürüldü. Yağıbastı ise Melik Eşref'in yanında olmanın daha makul olacağına karar verdi. Birlikte Tebrîz'e hareket ettiler. Melik Eşref, Aras nehrini geçtikten sonra Hacı Hamza Mulayi ve oğlu Hüseyin'i öldürdü. Oradan Tebrîz istikâmetinde devam ettiler. Melik Eşref Rey kapısından, Yağıbastı Mehâdmen⁵⁴⁹ kapısından şehre girdiler. Aradan birkaç gün geçmişti ki Melik Eşref, Yağıbastı'yı yakalayıp keyfî şekilde katletti.⁵⁵⁰ Onun kaçtığı 'şeklinde bir haber ortaya attığı için hiç kimse Yağıbastı'nın öldürüldüğünü anlamadı. Kendisine rakip olabilecek tüm Çobanlı emîrlerini ortadan kaldıran Melik Eşref, böylece Çobanlı mirasının tek sahibi oldu. Melik Eşref'in adaletsiz, zulme ve baskıya dayanan yaklaşık 14 yıllık hükümdarlığı bölge halkının hayatını cehenneme çevirdi. Halkın büyük kısmı

⁵⁴⁸Hândmîr, III, s. 235; Semerkandî, II, s. 222. Hâfız-ı Ebrû, burayı *Nây* (ناى) mevzisi olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 176.

⁵⁴⁹ Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 36. Bu kapıyı Semerkandî, *Mohâmen* (مهامن); Hâfız-ı Ebrû, *Nehâdmen* (نهادمن); Mîrhând, *Mehâmhin* (مهامهين) kapısı olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 222; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 177; Mîrhând, V, s. 4432.

⁵⁵⁰ Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 313; Semerkandî, II, s. 222; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 372; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 192; Piriye, *a.g.e.*, s. 59. Yağıbastı'nın ölüm tarihini Semerkandî ve Fasîh-i Hâfî 744 H. (1343-1344 M.) şeklinde kaydeder. Semerkandî, II, s. 222; Fasîh-i Hâfî, II, s. 933.

çareyi vatanları Azerbâyecân'ı terk edip çevre ülkelere kaçmakta buldu. Melik Eşref kış geldiğinde Karabağ'a gitti. Şirvân hâkimi Keykubâd'ın oğlu Kâvus orada Melik Eşref'in huzuruna geldi. Melik Eşref, Kâvus'u hürmetle karşıladı. Ona kemer, börk ve murassa bir kılıç verdi. Ancak dengesiz bir kişiliği olan Melik Eşref ani bir kararla Kâvus'un ümerâsından Hacı Şehriyâr'ın oğlu Emîr Vefâdâr'ı yakaladı ve Kâvus'un huzurunda kafasını keserek öldürdü. Maiyetinden birinin nedensiz yere öldürülmesine çok şaşırان Kâvus, aynı gece Karabağ'dan kaçtı. Melik Eşref, veziri Hoca 'Abdulhay⁵⁵¹ ve Ahîşâh Melik'i kıymetli hediyelerle birlikte Kâvus'tan özür dilemek, aynı zamanda kız kardeşini kendisine istemek için Kâvus'un babası Keykubâd'ın yanına gönderdi. ⁵⁵² Keykubâd, Şirvân'a gelen elçileri son derece iyi karşıladı. Buna karşın kızını Melik Eşref'e verme konusunda olumsuz görüş bildirdi. Elçilerinden Keykubâd'ın kızını vermeye soğuk baktığını öğrenen Melik Eşref, Şirvân tarafına bir ordu göndermeyi aklından geçirdi. Fakat kış mevsimi sona ermek üzereydi ve harekât vakti geçmişti. 746 H. (1345-1346 M.) yılı bahar başlangıcında Karabağ'dan göç edip Tebrîz'e geldi. ⁵⁵³ Burada olumsuz bir sözünü duyduğu için kardeşi Mısır Melik'i demirden bir kafese koydu. Onu, komutanları Yahyâ Cândâr, Hoca 'Alî ve Aliği Bahâdır ile birlikte öldürttü. ⁵⁵⁴ Hoca Mecdüddîn Reşîdî'nin oğlu Artuk'u yakalayıp Tikle Kalesi'ne gönderdi. Kışın Karabağ'a gitti. Güvendiği gulâmı Muhammed Rûmî'yi Karabağ'a

⁵⁵¹ Zeynüddîn Müstevfî, Melik Eşref'in Keykubâd'ın yanına vezir Hoca 'Abdulhay'ı değil, Ahîşâh Melik'i gönderdiğini ifade eder. Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁵² Fasîh-i Hâfî, II, s. 935-936.

⁵⁵³ Zeynel oğlu Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul 1931, s. 106-107.

⁵⁵⁴ Fasîh-i Hâfî, II, s. 936.

giderken silahlı 2.000 kişi ile Tebrîz'de bırakmıştı. Melik Eşref'in yokluğunda Muhammed Rûmî, isyan girişiminde bulundu. Artuk Reşîdî ve Emîr Basrî'yi kaleden çıkarıp Şîrâz'a gitti. İsyanı kış ortasında öğrenen Melik Eşref, Karabağ'dan Tebrîz'e döndü ve kışın geri kalanını Tebrîz'de geçirdi. 747 H. (1346-1347 M.) yılında Melik Eşref'in zulmü altında yaşamak zorunda kalan Tebrîz halkı için kıtlık dışında başka bir bela daha ortaya çıktı. Tebrîz ve çevresini etkileyen veba salgını çok sayıda kişinin ölümüne yol açtı. Halkın büyük kısmı Azerbâycân'ı terk etti, özellikle Kür nehrinin kuzeyine Altın Orda topraklarına göç etti. Melik Eşref de vebaya yakalanma korkusundan Karabağ'a gitti.⁵⁵⁵ Kışı orada geçirdikten sonra Şîrvân tarafına yöneldi. Melik Eşref'ten gelebilecek saldırıya karşı ordusunu hazırlayan Şîrvân hâkimi Kâvus, nehrin bir yakasını ele geçirip geçitleri tuttu. Bu durum karşısında yapabileceği bir şey olmayan Melik Eşref, Kâvus'la barış antlaşması imzaladı. Ardından ikisi de kendi merkezlerine döndüler.⁵⁵⁶

Melik Eşref, 748 H. (1347-1348 M.) yılında Celayirlilere karşı gerçekleştirdiği Bağdâd seferinden eli boş dönmesine karşın Celayirlileri sürekli baskı altında tutmayı başarmıştır. Gerek Celayirliler karşısındaki üstünlüğü, gerek 14 yıl gibi uzun bir süre hüküm sürebilmesi onun Rum, Canikli ve Türkmenlerden oluşan güçlü bir hâssa ordusuna sahip olmasıyla mümkün olmuştur. Moğol beylerinin büyük kısmını öldürerek yerlerine memlûklerini ve

⁵⁵⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 74; Fasîh-i Hâfî, II, s. 936; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 462-463

⁵⁵⁶ Aharî, *a.g.e.*, s. 72-73; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 176-178; Mîrhând, V, s. 4432-4434; Hândmîr, III, s. 235; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 35-41; Semerkandî, II, s. 238-239, 249; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 291-295; Howorth, III, s. 650-651; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 501.

Anadolulu Türk emîrleri⁵⁵⁷ getirmiştir. Timurtaş döneminde temeli atılan düzenli askerî sistem, Çobanlıların askerî üstünlüğünde büyük pay sahibidir.⁵⁵⁸

Melik Eşref, Tebrîz'e döndükten sonra Azerbâyecân, Irâk-ı 'Acem, Errân, Mugân, Gürcistân'ın bir kısmı ve Hûzistân ile güneyini kapsayan Çobanlı topraklarını ümerâ ve devlet erkânı arasında paylaştırıp görevlerini belirledi. Tüm devlet işleri vezir Hoca 'Abdulhay'ın, hazine ise Mevlânâ Ebû Bekir'in yetkisi altındaydı. Melik Eşref maiyetinde bulunan dönemin önemli simalarından Kadı Şemsüddîn, Hoca Gıyâsüddîn Kirmânî, Hoca Gıyâsüddîn Şekerleb, Hoca Sultânşâh Serâvî, Seyyid Cehremî ve Seyyid 'Alâ'üddîn'e de çeşitli görevler verdi. Ülke içinde yarattığı korku ortamından dolayı hiçbir muhalifi olmayan Melik Eşref, kuşkucu bir karaktere sahipti. Kendi ümerâsından birini nedensiz yere yakalıyor, evi ve tüm mal varlığına el koyuyor, sonra yakaladığı emîrin yerine başka birini emîrliğe tayin ediyordu. Bu yolla değerli mücevherlerden ve mallardan oluşan 17⁵⁵⁹ hazinesi olmuştu. Aynı şekilde ülke içinde zengin biri olduğunu öğrendiği zaman üzerine attığı suç bahanesiyle o

⁵⁵⁷ Bu emîrlerin en önemlileri; Sultânşâh Cândâr, Ahîşâh Melik, Aliği Bahâdır, Muhammed Rûmî, Ahmed İvdecî, Ömerşâh Cândâr, Delu Bâyezîd, Elbî (Elfî) ve Beğcegüz'dür. Sümer, "Anadolu'da", s. 106-107.

⁵⁵⁸ Gül, *Orta Çağlarda*, s. 133; Sümer, "Anadolu'da", s. 106; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 642; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 314.

⁵⁵⁹ Aharî, Melik Eşref'in 14 hazinesi olduğunu bildirir. Aharî, *a.g.e.*, s. 75.

kişiyi yakalıyor, mallarını aldıktan sonra öldürüyor veya bir kaleye hapsediyordu.⁵⁶⁰

Melik Eşref, 748 H. (1347-1348 M.) yılı sonlarında Karabağ kışlağına gitti. Veziri Hoca 'Abdulhay'ı birkaç emîr ile beraber Şîrvân'a gönderdi. Onlara direnme gücü olmayan Kâvus ve babası Keykubâd kaleye sığınmak zorunda kaldılar. Melik Eşref'in askerleri bölgeyi Gürcistân'a kadar talan ettiler. 749 H. (1348-1349 M.) yılında Gürcistân hâkimi Emîr Ceday, Gürcistân'dan büyük bir ordu ile Melik Eşref'e karşı koymak amacıyla harekete geçti. Melik Eşref, Ceday'ın ordusunun yaklaşması üzerine ümerâyı onu karşılamaya gönderdi. Ona lütuf ve ihsanlarda bulundu. Kendisi de Aras'ı geçip birkaç gün Emîr Ceday'ın yurdunda konakladı. Fakat karmaşık bir ruh hali olduğunu ispatlarcasına 3 gün sonra onu öldürdü. Her şeyini yağmalayıp Tebrîz'e döndü.⁵⁶¹

750 H. (1349 M.) yılında Karabağ'a giden Melik Eşref, veziri Hoca 'Abdulhay'ı azletti ve yakalayarak Kelîber Kalesi'ne hapsedti. Önceden 'Abdulhay ile onu öldürmeyeceği konusunda bir sözleşme yapmasına rağmen onu zincire vurmaktan geri durmadı. 'Abdulhay'ın görevini iyi bir münşî ve hattat olan damadı Hoca Mes'ûd Dâmgânî'ye verdi.⁵⁶² Daha sonra 'Abdulhay'ı bulunduğu kaleden getirterek Alamût Kalesi'ne hapsedmesi için Keyâ İsmâ'îl Rûdbârî'nin huzuruna gönderdi. Keyâ İsmâ'îl ona çok hürmet etti. Vaziyetine

⁵⁶⁰ Aharî, *a.g.e.*, s. 74; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 179; Mîrhând, V, s. 4435; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 44; Semerkandî, II, s. 251; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 298, 305-306; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 463; Piriye, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁶¹ Mîrhând, V, s. 4435-4436; Semerkandî, II, s. 251, 261; Fasîh-i Hâfî, II, s. 938-939; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 44-45; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 298-299.

⁵⁶² Hândmîr, *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 336.

üzüldüğü için kendi akrabalarından bir kızı onunla nikâhladı. Hoca 'Abdulhay, Alamût'ta güzel bir mescid yaptırdı. Azledilmesine rağmen hâlâ devlet işleriyle ilgiliydi. Melik Eşref'i desteklemeleri için Gîlân emîrleriyle mektuplaşıyordu. Bu konuyla ilgili Melik Eşref'e de bir mektup yazdı. Melik Eşref mektubu okuyunca onu Alamût'a gönderdiğine pişman oldu. Geri göndermesini istediği takdirde Keyâ İsmâ'îl'in Hoca 'Abdulhay'ı bırakmayacağını biliyordu. Bir plân yapan Melik Eşref, 'Abdulhay'ın yakaladığı oğullarını ve yakınlarını serbest bıraktı. 'Abdulhay'ın yakınları Alamût'a, Melik Eşref'in kendilerine çok iyi davrandığı, bağışlarda bulunduğu ile ilgili mesajlar gönderdiler. Melik Eşref'i çok iyi tanıyan 'Abdulhay, onun davranışlarının abartılı olduğunun farkındaydı. Ancak beklemekten başka çaresi yoktu. Melik Eşref kısa bir süre sonra 'Abdulhay'a Moğolca cevabî bir mektup göndererek gönlünü aldı. Değer verdiği Mehter Behri isimli bir hizmetçiyi mektupla birlikte yanına gönderdi. Mektubun içeriği, ülkenin zor durumda olduğu ve derhal Mehter Behri'nin nezâretinde yanına gelmesi gerektiği şeklindeydi. Hoca 'Abdulhay, Keyâ İsmâ'îl'in Melik Eşref'e güvenmemesi şeklindeki tüm uyarılarını göz ardı ederek onun yanına gitmeye karar verdi. Mehter Behri ile birlikte yola çıktılar. Yolculuk sona erdiğinde Mehter Behri, Melik Eşref'in huzuruna çıkarak Hoca 'Abdulhay'ın geldiğini bildirdi. Melik Eşref ondan 'Abdulhay'ı kendi evine götürmesini istedi. Gece olunca fikrini değiştirdi. Mehter Behri'nin evine gelerek 'Abdulhay'ı Alıncak Kalesi'ne götürmesini söyledi. Mehter Behri, buyruk gereği Hoca 'Abdulhay'ı Alıncak Kalesi'ne götürüp hapsetti.⁵⁶³

⁵⁶³ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 179-180; Mîrhând, V, s. 4436-4437; Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s. 334-335; Semerkandî, II, s. 262-263; Fasîh-i Hâfî, II, s. 939; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 46-48; Howorth, III, s. 651.

Melik Eşref'in İsfahân Seferi

751 H. (1350-1351 M.) yılı kışında Melik Eşref her kış olduğu gibi Karabağ'a gitti. Aynı yılın Muharrem (Mart-Nisan) ayında veziri Hoca Mes'ûd Dâmgânî ve Hoca Emînüddîn Serbedâr'ı yakalayarak Ruyindez Kalesi'ne gönderdi.⁵⁶⁴ Bahar gelince Ucan üzerinden güçlü bir ordu ile iktisadî açıdan önemli bir şehir olan İsfahân'a yöneldi. İsfahân, vezir Emîr Zekeriyâ'nın kardeşi Emîr Necîbüddîn Muhammed ve Şeyh Ebû Ishak İncü'nün oğlu Hoca 'Îmâdüddîn Mahmûd Kirmânî'nin hâkimiyeti altındaydı. Vakit kaybetmeden şehri takviye edip kaleye kapandılar. Melik Eşref şehri her yönden kuşatmak arzusundaydı. Kuşatma, yaklaşık 50.000 kişilik bir askerî güçle gerçekleştirildi. Bir süre sonra Tebrîz'de yapılan mancınıklar da getirildi. Ancak şehir kapıları ve şehrin etrafı bahçelerle çevrili olduğu için kuşatma tam anlamıyla gerçekleştirilemedi. 50 gün boyunca her gün yapılan savaşlarda 2 taraf da ağır kayıplar verdi. Ramazân ayında oldukları için öğleye kadar savaşıyorlar, sonra dağılıyorlar ve herkes kendi evine ya da ordugâhına gidiyordu. Yine bu şekilde savaştıkları bir gün İsfahânlılar yarım gün savaşıp evlerine gittiler. Melik Eşref'in askerleri ise savaşı izinsiz bırakamadılar. Sıcak havada ve güneşin altında iyi mücadele edemediler ve İsfahânlılara yenildiler. Zor şartlar altındaki bu savaşı sona erdirmek isteyen İsfahân halkı, Seyyid Herevî'yi Melik Eşref'in yanına gönderip gerekirse şehri savunmak için ölene kadar direnmeye hazır olduklarını; eğer istediği onun adına hutbe okutup sikke bastırmaları ise birini göndermesinin yeterli olacağını bildirdiler. Melik Eşref, İsfahânlıların kararlı olduğunu anladığı için onlara Mevlânâ Şerefüddîn Nahcivânî'yi gönderdi.

⁵⁶⁴ Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 336; Fasîh-i Hâfî, II, s. 940; Nebe'î, *a.g.e.*, s.

İsfahân'da Cum'a günü hutbe Anûşîrvân-ı Âdil adına okutuldu, ayrıca 2.000 dinar sikke darbedildi. İlâveten 100.000 dinar pamuklu kumaş, metkâlî ve diğer değerli eşyalar Melik Eşref'e gönderildi.⁵⁶⁵

Melik Eşref Dönemindeki Diğer Gelişmeler

İsfahân kuşatmasını kaldıran Melik Eşref, daha sonra Natanz yolu ile Azerbâyçân'a yöneldi. Ucan'a gelince Hoca 'Abdulhay, Kadı Şemsüddîn, Hoca Gıyâsüddîn Şekerleb, Sultânşâh Serâvî, Hoca Yahyâ, Emîr Mahmûd, Delu Cevher ve 'Îmâdüddîn Mesîb gibi Alıncak Kalesi'nde tutulan kalem ehlerinden ileri gelenleri, Hoca 'Abdulhay ve Delu Cevher dışında, öldürmesi için 'Âdilşâh Ahtacı'yı gönderdi. Hoca 'Abdulhay ve Delu Cevher, Melik Eşref'in emri ile Emûk⁵⁶⁶ Kalesi'ne götürülerek kale komutanı Mûsâ Cebeci'ye teslim edildi. Mûsâ Cebeci, Hoca 'Abdulhay'a son derece saygılı davranmasına karşılık Hoca 'Abdulhay, Melik Eşref'e bir mektup yazarak ondan şikâyetçi oldu. Onun kale korunmasında yetersiz olduğunu, bundan dolayı Kürtlerin kaleyi ele geçirebileceğini bildirdi. Melik Eşref, hemen Mûsâ'yı yanına çağırdı. Melik Eşref ile yaptığı görüşmede Hoca 'Abdulhay'ın kendisi hakkındaki olumsuz söylemlerini öğrenen Mûsâ Cebeci kaleye gelir gelmez onu karanlık bir evde bağladı. Her gün bir atlı gelip Hoca 'Abdulhay'a ekmek getiriyordu. Hoca

⁵⁶⁵ Aharî, *a.g.e.*, s. 74; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 181; Mîrhând, V, s. 4437-4438; Hândmîr, III, s. 235; Semerkandî, II, s. 263-264; Fasîh-i Hâfî, II, s. 941; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 49-50; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 300-301; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 463; Howorth, III, s. 651; Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 501; Spuler, *İran*, s. 153; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 186; Piriye, *a.g.e.* s. 61.

⁵⁶⁶ Bu kale Van Gölü kıyısındaki Amik Kalesi olmalıdır. Hândmîr, bu kaleyi Hûzistân kalelerinden biri olarak ifade eder. Hândmîr, *Düstûr-ü'l-Vüzerâ*, s. 335.

‘Abdulhay vefat edene kadar Alıncak Kalesi’nde, kötü şartlarda yaşadı.⁵⁶⁷ Diğer taraftan Melik Eşref’in zulmü gün geçtikçe artıyordu. Devrin büyük âlimlerinden biri olan Mevlânâ Nizâmüddîn, bu konuyu Hoca ‘Abdulhay ile görüştü. Mevlânâ Nizâmüddîn, Tebrîz’den yürüyerek Ucan’a geldi. Melik Eşref onu Ucan’da karşılayıp özürlerini bildirdi. Melik Eşref, onunla bir antlaşma yapmak arzusundaydı. Halkın kendisinden emin olmasını, bundan sonra daha adaletli olacağını söylemesine rağmen onun hiçbir sözüne güvenilmeyeceğini ifade eden Mevlânâ Nizâmüddîn derhal Tebrîz’e geri döndü.⁵⁶⁸

Mevlânâ Nizâmüddîn’in ardından Tebrîz’e gelen Melik Eşref burada 2 ay kaldıktan sonra kışın gelmesi üzerine Karabağ’a gitti. 752 H. (1351-1352 M.) yılı baharında Aras nehrini geçerek Eskişehir’e girdi. Burada Delu Bâyezîd isimli tâbisinin başkaldırdığı haberi geldi. Ona karşı bir ordu gönderdi. Mugân’da 50 gün gibi uzun bir süre kalmış olsa da savaşta umduğu sonucu elde edemedi. Askerlerine altın dağıtarak motive etmeye çalıştı. Mücadele esnasında, Delu Bâyezîd, Melik Eşref’in ümerâsından cesur bir emîr olan Beğtemur’u bir topuz darbesi ile atından düşürdü. Bu moral bozucu olay Melik Eşref’in tarafında kötü gidişatın başlangıcı oldu. Delu Bâyezîd, Melik Eşref’in ordusunu bozguna uğrattı. Melik Eşref, Irâk-ı ‘Acem tarafına gönderdiği önemli komutanlarından Elbî’yi çağırdı. Onu teçhizatlı bir ordu ile Delu Bâyezîd’in üzerine gönderdi. Elbî, Karabağ’a ulaşınca beklenmedik bir olay yaşandı. Elbî ve Delu Bâyezîd anlaşmaya vararak Melik Eşref’e karşı güçlerini birleştirdiler. 2

⁵⁶⁷ Hândmîr, *Düstûrû’l-Vüzerâ*, s. 335-336; Ma’dankan, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁵⁶⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 181-182; Mîrhând, V, s. 4438-4439; Semerkandî, II, s. 264; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 51-52; Nebe’î, *a.g.e.*, s. 301-302; Howorth, III, s. 651-652.

düşmanla nasıl baş edeceğinin telaşına düşen Melik Eşref büyük bir korkuya kapıldı. Hemen çevredeki askerlerini huzuruna çağırdı ve hazineyi açmalarını buyurdu. Hoca Kıvâmüddîn Serâvî, büyük izdihamın yaşandığı bir ortamda askerlere para kesesi dağıttı. Sonrasında önden bir kısım ümerâ gönderildi. Melik Eşref de onların arkasından yola çıktı. Melik Eşref'in güçleri Karabağ istikâmetinde ilerlerken Delu Bâyezîd ve Elbî'nin arasında fikir ayrılığı yaşandı. Delu Bâyezîd kendini öldürdü. Kaçan Elbî, Melik Eşref'in ümerâsı tarafından yakalandı ve öldürüldü. 2 asinin kesik başları Melik Eşref'e gönderildi. Melik Eşref, ümerâsına lütuf ve ihsanlarda bulundu.⁵⁶⁹

Melik Eşref emîrlerinin itaatsizliğinden kaynaklanan isyan girişimini hallettikten sonra Tebrîz'e geldi ve Râb'-i Reşidî'ye yerleşti. Etrafını duvarla çevirip hendek kazdırdı. Özellikle Tebrîz'de yaşayan tüm ileri gelenlerin, esnaf, zanaatkâr, çiftçi, vs.'nin evlerini Râb'-i Reşidî'ye nakletmelerini emretti. Maddi durumu iyi olanlar bir ev inşâ edecekler; iyi olmayanlar ise mescid, medrese, han, hankâh, dârüşşifâ gibi yerlerde kalabileceklerdi. Bunun üzerine seçkin, avam herkes orada toplandı ve büyük bir kalabalık oluştu. Sorunlu bir kişiliği olan Melik Eşref'in maiyetinde olsun, yakını olsun herkesin kendisini öldüreceği şeklinde bir kuruntusu vardı. Aslında kuruntusunda haklı sayılabilirdi. Çünkü onun zulmünden yakınını kaybetmemiş kimse neredeyse yok gibiydi. Karanlık bir odada oturuyor, zehirlenme ihtimâline karşı yiyecek ve içeceklerini yemeden

⁵⁶⁹ Aharî, *a.g.e.*, s. 74-75; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 182-183; Mîrhând, V, s. 4439-4440; Semerkandî, II, s. 274-275; Fasîh-i Hâfî, II, s. 941; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 302-303; Howorth, III, s. 652; Piriye, *a.g.e.*, s. 61-62.

içmeden önce görevli kişilere tattırıyordu. Yaklaşık 5.000⁵⁷⁰ kişiye sarayında gece-gündüz muhafızlık yapmaları için maaş veriyordu. Saray kapısının dışında şikâyeti olanların dilekçelerini koyduğu bir zincir asılıydı. *Adalet zinciri* olarak bilinen bu zincir, Âdil Anûşîrvân'ın kullandığına benzer bir zincirin taklidiydi. Devlet erkânı neredeyse her yıl değişiyordu. Melik Eşref her hafta bir emîri ya da hocayı yakalatıp kaleye gönderiyor veya öldürüyordu. Onların yerine hemen diğerlerini görevlendiriyordu. 752 H. (1351-1352 M.) yılında Mârdîn hâkiminin kızını nikâhına aldı. Gelini getirmek için Hoca Gıyâsüddîn Kirmânî ve Şemsüddîn Yezdî'yi, yanlarında yüklü miktarda hediye ile birlikte Mârdîn'e gönderdi. Melike bir yıl sonra oldukça görkemli şekilde Tebrîz'e, Rab'-i Reşîdî'ye getirildi. Düğün büyük şenliklere sahne oldu. Melik Eşref, düğün günü gelini görünce beğenmedi ve bir daha onu görmedi.⁵⁷¹

Melik Eşref Devrinin Sonu ve Çobanlıların Yıkılışı

Melik Eşref'in kötü yönetimi 757 H. (1356 M.) yılında Azerbâycân'da en üst noktaya ulaşmış, bölgede yaşayan her kesimden insan başka yerlere göç etmişti. Devletin ileri gelen kişilerinden Hoca Şeyh Kececi Şîrâz tarafına, Hoca Şeyh Yahyâ Dîmaşk'a, Hoca Sadruddîn Erdebîlî Gîlân'a giderken, Kadı Muhyiddîn Berda'î Altın Orda Hanlığı'nın merkezi Sarây'a yerleşti. Orada verdiği vaazlarla meşhur olan Kadı Muhyiddîn bir gün verdiği vaaz esnasında Melik Eşref'in yönetimi altındakilere yaptığı kötülüklerden bahsetti. O vaazı

⁵⁷⁰ Hâfız-ı Ebrû, bu sayıyı 50.000 kişi olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 183.

⁵⁷¹ Aharî, *a.g.e.*, s. 75; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 183-184; Mîrhând, V, s. 4440-4441; Hândmîr, III, s. 235-236; Semerkandî, II, s. 275-276; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 303-306; Howorth, III, s. 652; Piriye, *a.g.e.*, s. 62.

dinleyenlerden biri de Altın Orda Hanı Canı Bik Han'dı. Kadı Muhyiddîn, vaaz sonrasında Canı Bik Han'la bir görüşme yaparak ona Melik Eşref'in zulmünü sona erdirebilecek güç ve kudrete sahip olduğunu, eğer bu zulme dur demezse Müslüman bir hükümdar olarak kıyamette cezalandırılacağını söyledi. Uzun süredir Azerbâycân üzerinde hak iddia etmekte olan Canı Bik Han beklediği fırsatın geldiğini anladı ve hemen hazırlıklara başladı. 1 ay süren askeri hazırlıklar sona erince birkaç tümen ⁵⁷² asker ile Derbend üzerinden Azerbâycân'a hareket etti. Canı Bik Han, 758 H. (1356-1357 M.) yılı başlarında Kür suyunu geçti. Melik Eşref, Altın Orda güçlerinin yola çıktığını öğrenince Emîr 'Alî Kalender, gulâm Toga Timur ve Sâve'yi kurtarmak için gönderdiği bir kısım ümerâyı geri çağırdı. Birkaç yıllık bir zamandan sonra Rab'-i Reşîdî'den dışarı çıktı ve Şenb-i Gazan'a taşındı. Alıncak Kalesi'ne gönderdiği hâtûnlarını, çocuklarını ve hazinelerini geri getirdi. Ayrıca 400 katır ve 1.000 devenin taşıdığı altın, mücevher ve değerli eşya yüklü bir kervanı çok sayıda askerle Ucan'a gönderdi. Suvâri ve piyadelerden oluşan güçlü bir ordu toplayıp hepsine bir miktar altın verdi ve onları da Ucan tarafına gönderdi. Canı Bik Han'ın Erdebîl'e ulaştığı bilgisi gelince nasıl hareket edeceği konusunda kararsız kaldı. Hoca Lûlû Saclu ve Hoca Şekerleb Hâzen'e hâtûn ve hazinelerini Merend'e götürmelerini ve Hoca Reşîd pınarında durarak ondan haber beklmelerini söyleyerek kendisinin Ucan'a gideceğini; eğer galip geldiğini duyarlarsa Tebrîz'e gitmelerini, aksi durumda ise Hoy'a yönelmelerini, orada onlarla birleşeceğini ifade etti. Onları Merend'e gönderirken kendisi Ucan'a hareket etti. İlk gün Mihrânîrûd Nehri kıyısında konakladı. Orada 2 gün bekledi. Sâve tarafına giden ümerânın bir kısmı askerleri ile Melik Eşref'in yanına geldiler. Melik

⁵⁷² Zeynüddîn Müstevfî, 100 tümen olduğunu ifade eder. Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 58.

Eşref herkese at, silah ve altın verip Ucan tarafına gönderdi. O askerlerden biri de Ahicuk'tu. Melik Eşref, ertesi gün Sa'îdâbâd Kalesi'ne gitti. Maiyetinde olan askerlere ve nökerlere silah takviyesinde bulundu. Yaklaşık 2.000⁵⁷³ kişi ile birlikte Dûl yolu üzerinde bir tepeye çıkıp beklemeye başladı. Melik Eşref'in askerleri Ucan'da toplanmıştı ki Canı Bik Han'ın kuvvetleri Serâv üzerinden onlara yaklaştı. Melik Eşref'in emîrleri çok güçlü olan Canı Bik'in ordusuna karşı koymanın zor olduğunu anlamışlardı, ama artık çok geçti. Altın Orda-Çobanlı savaşında Melik Eşref tarafı büyük bir bozguna uğradı. Askerlerin neredeyse hepsi dağıldı. Canı Bik Han, Ucan'a girilmesini emretti. Melik Eşref ise hâlâ Dûl yolundaki tepede bekliyordu. Bu yoldan gelen bir süvâri görüldü. Şeyh Halkı Ahtacı ismindeki bu süvâriden mağlubiyet haberini alan Melik Eşref, burada beklemenin bir faydası olmayacağı kanaatine vararak Tebrîz'e döndü ve geceyi Şenb-i Gazan'da geçirdi. Sabah, hâtûn ve hazinelerinin olduğu Merend tarafına hareket etti. Yolculuk sırasında ümerâ ve askerleri tarafından terk edilen Melik Eşref, uruğunun yanına vardığında yanında sadece 2 Gürcü gulâm vardı. Melik Eşref'in yenilgisini öğrenen Merend halkı, Melik Eşref Merend'e varmadan hazinesini yağmalamışlar⁵⁷⁴, Melik Eşref'in hâtûnları da kendi yollarına gitmişlerdi. Vaziyetinin gerçekten çok vahim olduğunu anlayan Melik Eşref, Hoy tarafına yöneldi. Evi Melik Eşref'in geçiş yolu güzergâhında olan Şeyh Muhammed Balıĝcı, Melik Eşref'i evine davet etti. Bu arada bir haberciyi haber vermek üzere gizlice Canı Bik Han'a gönderdi. Canı Bik Han, Melik

⁵⁷³ Mîrhând, 10.000 kişi olarak belirtir. Mîrhând, V, s. 4442.

⁵⁷⁴ Hâfız-ı Ebrû, Melik Eşref'in hazinelerini yağmalayanların, ailesi ve hazinelerini emanet ettiği Hoca Lûlû, Hoca Şeker ve katırcılar ile deveciler olduğunu ifade eder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 186.

Eşref'i Tebrîz'e getirmesi için Emîr Beyaz'ı görevlendirdi. O sırada Sâhib-i Dîvân Hoca Mahmûd da Tebrîz'e gelmişti. Emîr Beyaz, Melik Eşref'i Hoy'da yakaladı ve Tebrîz'e getirdi. Melik Eşref'in ele geçirildiğini ve Tebrîz'de olduğunu öğrenen halk ona büyük tepki gösterdi. Melik Eşref'i Hoca Şeyh Kececi'nin annesi Handbiki'nin evine götürdüler. Şîrvân hâkimi Emîr Kâvus ve Hoca Muhyiddîn Berda'î de oradaydılar. Melik Eşref onlara canını kurtarmasına yardım etmeleri için yalvardı. Emîr Kâvus gönlünü alıp onu rahatlatmaya çalıştı. Nihayet Melik Eşref'i Canı Bik Han'ın huzuruna, Ucan'a götürdüler. Canı Bik, bölgeye verdiği zarardan dolayı onu azarladı. Melik Eşref ise sorumluluğun kendisinden izinsiz hareket eden nökerlerde olduğunu söylemekle yetindi. Canı Bik Han, Ucan'dan Heştrûd'a gitti. Aslında Melik Eşref'e zarar gelmemesi için onu Sarây'a götürmek arzusundaydı. Fakat Emîr Kâvus ve Muhyiddîn Berda'î buna şiddetle karşı çıktılar. Melik Eşref, Canı Bik Han'ın hükmü ile yolda katledildi. Başını Tebrîz'e getirip Merâgâ Mescidi'nde astılar. Halk zâlim, dengesiz ve vehimli biri olan Melik Eşref'in idamına çok sevindi. Günlerce süren kutlamalar yapıldı, adaklar yerine getirildi [758⁵⁷⁵ H. (1357 M.)].⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Natanzî, Melik Eşref'in ölüm tarihini hatalı şekilde 745 H. (1344 M.) olarak kaydeder. Natanzî, *a.g.e.*, s. 132.

⁵⁷⁶ Aharî, *a.g.e.*, s. 76-78; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 185-188; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 313; Mîrhând, V, s. 4442-4444; Hândmîr, III, s. 236-237; a. mlf., *Düstûrû'l-Vüzerâ*, s. 336-337; Semerkandî, II, s. 312-315; Fasîh-i Hâfî, II, s. 951-952; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 57 vd.; Natanzî, *a.g.e.*, s. 130; Tebrîzî, II, s. 575, 635; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 155; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 218; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 146, 153; İbn Haldûn, IV, s. 793; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 306-312; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 372, 463-464; Ganî, *a.g.e.*, s. 60; Meşkûr, *a.g.e.*, s.

Melik Eşref'in ölümü ile Azerbâycân'daki İlhanlı Devleti'nin yıkıldığı söylenebilir. Çünkü bu siyasî yapı, İlhanlı Devleti'nin vârisi olduğunu iddia etmiş, Çobanlı emîrleri hiçbir zaman kendi adlarına sikke kestirip hutbe okutmayarak tayin ettikleri gölge hanlar vasıtasıyla hüküm sürmüşlerdir. Azerbâycân'daki İlhanlı Devleti, Altın Orda saldırısına kadar Çobanlı emîrlerin idâresi altında resmî olarak devam etmiştir.⁵⁷⁷

Muzaffer Canı Bik Han, Memlûk Devleti için Kâhire'ye zengin hediyelerle birlikte bir heyet gönderdi.⁵⁷⁸ Tebrîz⁵⁷⁹ de ve Celayirlilerin merkezi

244; Râzî, *a.g.e.*, s. 335; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 555-556; A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 2000, s. 110-111; Ötemiş Hacı Çengiz-Nâme, Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s. 55-56; Howorth, III, s. 653; Beyânî, *Celâyir*, s. 31; Galstyan, *a.g.e.*, s. 145; Oktay, *Anonim 'Kronik' ten Parçalar*, s. 304; Piriye, *a.g.e.*, s. 62-63; Spuler, *İran*, s. 153-154; Roux, *a.g.e.*, s. 492; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 40-41; a. mlf., "Anadolu'da", s. 107; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 460; Kafalı, *a.g.e.*, s. 58; Togan, *a.g.e.*, s. 232; Kamalov, *a.g.e.*, s. 98-101; Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 32; Ahmed Hesamipour Khelejanî, "İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2013, s. 96-97; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 188. Küçük Hasan ve kardeşi Melik Eşref Tebrîz'de; mescid, medrese ve hânkâhtan oluşan Ustâd u Şâgird imâretine defnedildiler. Bu imârette Küçük Hasan'la birlikte Süleymân Han'ın adı da kayıtlıdır. Tebrîzî, II, s. 671; Atwood, *a.g.e.*, s. 236.

⁵⁷⁷ Piriye, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁵⁷⁸ Makrîzî, IV, s. 231-232.

Bağdâd'da Canı Bik adına sikkeler darbedildi. Bağdâd'da kesilen sikke, Celayirlilerin bu dönemde Canı Bik Han'ın hâkimiyetini tanıdıklarının ispatıdır.⁵⁸⁰ Tebrîz dışında Hoy, Nahçıvan ve Merâga'da Canı Bik Han ve Berdi Bik Han adına sikkeler basılmıştır.⁵⁸¹

Canı Bik Han'ın kazandığı bu tarihî başarı ile İlhanlı Devleti ve Altın Orda Hanlığı arasında Azerbâyçân'a sahip olmak için yaklaşık bir asır süren mücadeleyi bölgeyi kısa süre elinde tutabilmesine rağmen Altın Orda Hanlığı kazandı.⁵⁸²

10.000⁵⁸³ süvâri ile Tebrîz'e girerek Azerbâyçân'ı kontrolü altına alan Canı Bik Han, gece saltanat köşkünde kaldı. Sabah, Hoca 'Alîşâh Mescidi'nde

⁵⁷⁹ Yakubovskiy, Canı Bik Han'ın Tebrîz'de kestirdiği sikkeler için 757 H. (1356 M.) tarihini vererek Altın Orda Hanlığı'nın Azerbâyçân fethinin 758 H. (1356-1357 M.) değil, 757 H. (1356 M.) yılında olduğunu ileri sürer. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 111; Hesamipour, *a.g.t.*, s. 97.

⁵⁸⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 232.

⁵⁸¹ Kamalov, *a.g.e.*, s. 101-102.

⁵⁸² Kafalı, *a.g.e.*, s. 59; Kamalov, *a.g.e.*, s.101. Geçmişte Altın Orda Hanlığı'nın Kuzey'deki Derbend geçiti üzerinden yaptığı baskınlar Azerbâyçân'ın iktisadî hayatına büyük zarar vermişti. Altın Orda hükümdarlarının Azerbâyçân'ı kendi topraklarına katmaktaki amaçları; Doğu ülkeleri ile ticarî ilişkileri geliştirmek, Azerbâyçân üzerinden geçen transit ticaretten gelir elde etmek ve Azerbâyçân'ın doğal kaynaklarından yararlanmaktı. Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbâyçân Tarihi*, Çev. Vefa Kurban, İstanbul 2014, s. 179.

⁵⁸³ Mîrhând, 2.000 süvâri olarak kaydeder. Mîrhând, V, s. 4444.

namaz kıldı. İlginç şekilde onunla birlikte şehre gelen ümerâ ve askerler, hiçbir Müslüman'ın malına zarar vermediler ve evine zorla girmediler. Canı Bik Han, Ucan'a hareket ederken, yönetimi oğlu Berdi Bik⁵⁸⁴ e devretti ve onu 50.000 askerle Tebrîz'de bıraktı. Melik Eşref'in hazineleriyle beraber oğlu Timurtaş ve kızı Sultânbaht'ı yanına alarak kendi ülkesine doğru yola çıktı.⁵⁸⁵ Sâhib-i Dîvân Hoca Mahmûd, Berdi Bik'in tahta çıkması adına büyük bir toy düzenledi. Berdi Bik'i tahta oturtup Emîr Caruk'un oğlu Sarây Timur'u onun vezirliğine atadı. Hoca Mahmûd bir süre sonra Canı Bik Han'ın yanına döndü. Berdi Bik, Verzekân'a giderken veziri Sarây Timur'u Tebrîz'de bıraktı. Yönetim boşluğundan yararlanan Sarây Timur, Melik Eşref'in emîr ve nökerlerinin büyük kısmı etrafında toplandı. Melik Eşref'in mücevherlerinin bir kısmının Merend'de ortaya çıktığını öğrenince, askerlerinden Ahicuk isimli birini mücevherleri getirmekle görevlendirdi. Mücevherleri bulan Ahicuk onları sahiplendi. Ancak mücevherler o kadar fazlaydı ki kalanı halka dağıttı. Böylece halkın sempatisini kazandığı gibi birçok kişiyi emri altında topladı. Tam bu sırada Deşt-i Kıpçak'tan Canı Bik Han'ın ağır hasta olduğu haberi geldi. Berdi

⁵⁸⁴ Hâfız-ı Ebrû ve Hândmîr, *Birdi Bik* (بيك بېردى) şeklinde kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 188; Hândmîr, III, s. 237.

⁵⁸⁵ Canı Bik Han'ın esir olarak yanında götürdüğü Melik Eşref'in oğlu Timurtaş bir süre sonra kız kardeşi Sultânbaht ile birlikte kaçmayı başardı. Harezm'e, oradan da Şîrâz'a gittiler. Timurtaş, kız kardeşini Şîrâz'da bıraktıktan sonra Ahlât ve Adilcevaz hâkimi Hazarşâh/Hızırşâh'a sığındı. Diğer taraftan Hazarşâh/Hızırşâh, Celayirlilerin tepkisini çekmekten korkuyordu. Timurtaş'ı Celayir hükümdarı Şeyh Üveys'e teslim etti. Şeyh Üveys, onu öldürdükten sonra başını Tebrîz'e gönderdi. Nebe'î, *a.g.e.*, s. 317; Ganî, *a.g.e.*, s. 60; Wing, *The Jalayirids*, s. 106-107.

Bik acele ile Azerbâyçân'dan ayrıldı ve başkent Sarây'a doğru yola koyuldu.⁵⁸⁶ Sarây Temur da onun arkasından gitti. Tebrîz'de yetkili hiç kimsenin olmadığını öğrenen Ahicuk, hemen şehre gelerek yönetime el koydu. Zaten Melik Eşref taraftarlarının büyük kısmı onu destekliyordu. Hoca 'Îmâdüddîn Mahmûd Kirmânî⁵⁸⁷ ve Hoca 'Alîşâh'ın oğlu Emîr Ebû Bekir'i vezâret makamına tayin etti.⁵⁸⁸ Ahicuk'un, Melik Eşref'in kötü yönetiminin devamı niteliğindeki Tebrîz hâkimiyeti kısa sürdü. Azerbâyçân, Şeyh Üveys'in başarısız ilk girişiminin ardından 760 H. (1359 M.) yılındaki ikinci girişimi neticesinde Celayirlilerin eline geçti. Yakalanan Ahicuk öldürüldü.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ İbn Haldûn, IV, s. 774; Kafalı, *a.g.e.*, s. 59-60. İslâm ve Rus kaynaklarının büyük kısmı Canı Bik Han'ın, oğlu Berdi Bik'in tahta çıkmak için hazırladığı kumpas sonucunda öldürüldüğünü ifade eder. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 114; Kamalov, *a.g.e.*, s. 102-103.

⁵⁸⁷ Semerkandî, *Hoca 'Alâ'üddîn Kirmânî* olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 315.

⁵⁸⁸ Mîrhând, V, s. 4445; Hândmîr, III, s. 237; a. mlf., *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 337; Semerkandî, II, s. 315.

⁵⁸⁹ Aharî, *a.g.e.*, s. 78-82; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 188-189; Mîrhând, V, s. 4444 vd.; Hândmîr, III, s. 237; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 313; Semerkandî, II, s. 315-316; Fasîh-i Hâfî, II, s. 951-952, 954; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 64-65; Natanzî, *a.g.e.*, s. 133; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 155; İbn Haldûn, IV, s. 793; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 316-317; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 464; Howorth, III, s. 653; Smith, "Djalâjir, Djalâyirid", s. 401; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 41; a. mlf., "Anadolu'da", s. 107; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 189-193; Piriyevev, *a.g.e.*, 65-66.

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ve Melik Eşref'in Çobanlı yönetimi, Gazan Han'ın reformları öncesinde İlhanlı Devleti'nde var olan sömürü düzeninin bir örneği şeklindeydi. Emîr Çoban'ın askerî ve idârî meziyetlerinden yoksun olan torunları Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra İlhanlı ülkesinin en azından Tebrîz ile Karabağ ve Errân'daki kışlıkları içine alan en merkezî kısmını kontrol ettiler. Ancak bu başarı kısa ömürlü oldu. Küçük Hasan genç yaşta ölmemiş olsaydı, güçlü ve istikrarlı bir idâre kurabilirdi. Melik Eşref'in aşırılıkları, Çobanlıların kendi aralarındaki sorunlar ve Celayirliler ile yaşanan çatışmalar siyasî yapıyı zayıflattı. Bu olumsuzluklara ekonominin bozulması ve Kara Ölüm denilen veba salgınının etkileri de eklenince Çobanlı yönetiminin sonu gelmiş oldu.⁵⁹⁰

Yaklaşık 80 yıllık İlhanlı yönetiminin ardından Azerbâyçân, Gürcistân ve Doğu Anadolu'da zulme dayalı bir kontrol sağlayan Çobanlılar, ehlileştirilememiş, sert ve baskıcı bir yönetim sergilemişlerdir. Bu, Moğolların Yakın Doğu koşullarına tam olarak uyum sağlayamadıklarının bariz bir göstergesidir.⁵⁹¹

Tebrîz'de yürüttüğü inşâ programı zikredilen sert karakteri ile uyuşmamakla birlikte Küçük Hasan 742 H. (1342 M.) yılında, Tebrîz'in eski meydanında medrese, mescid ve hankâh gibi yapılar inşa ettirmiştir. Bu yapılardan *Ustâd u Şâgird* adıyla anılan mescid ünlüdür.⁵⁹² Hemen hemen aynı tarihlerde Küçük Hasan'ın hâkimiyeti altında olan Ahlât'ta da *Usta Şakirt* kümbeti yapılmıştır. 2 kümbetin aynı adla anılması her 2 eserin bânisinin Küçük Hasan olduğunu ortaya koymaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde Çobanlı

⁵⁹⁰ Melville and Zaryab, *a.g.m.*, s. 500-501.

⁵⁹¹ Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 324.

⁵⁹² Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 154; Nahcivânî, *a.g.e.*, s. 88-93.

döneminden kalma başka yapılara rastlamak da mümkündür. Aynı bölgede bulunan ve günümüze ulaşan koç şeklinde mezar taşları da IX. H. (XIV. M.) yüzyıldaki Çobanlı, Celayirli veya Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmen hâkimiyeti devrinde yapılmıştır.⁵⁹³

Çobanlılardan sonra *Çobanlı* olarak adlandırılan topluluklar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbâycân'a uzanan coğrafyada varlıklarını devam ettirmişlerdir. ⁵⁹⁴ Azerbâycân'da, Merâgâ çevresi ve Urmiye Gölü civarında Suldus kabilesinin ismini alan yerler bulunmaktadır. ⁵⁹⁵ Osmanlı tahrir defterlerinde Sivas-Tokat'ta Ulu Yörük Türkmen tâ'ifesi arasında gösterilen Çobanlılar, Errân'dan Erzincan-Trabzon hattı boyunca ikâmet etmişlerdir. XVIII. M. yüzyıldan itibaren Malatya-Elazığ-Tunceli bölgesinde Suroğlu Timur önderliğinde yaşayan ve kendilerini Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'a dayandırdıkları için *Şeyh Hasanlu* olarak anılan aşiretler de Çobanlılardan geriye kalanlardır.⁵⁹⁶

İlhanlı coğrafyasının farklı yerlerinde, özellikle Horâsân'daki olaylarda isimlerinden söz ettiren Sulduslar, uzun süre Sâve'de yaşamışlardır. Emîr Timur, 807 H. (1404 M.) yılında Sâve'deki Halaclara gönderdiği bir emîrnâmede onlara Rey'de ikâmet eden Pîr 'Alî Suldus'un kıtasını sağlamlaştırmalarını emretmiştir.

⁵⁹³ Tebrîzî, II, s. 671; Sümer, "Doğu Anadolu'da", s. 634-636; a. mlf., "Ahlat Şehri", s. 461; Aptürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932, s. 87; Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu", s. 470-471.

⁵⁹⁴ Gül, *Orta Çağlarda*, s. 135; Sümer, "Anadolu'da", s. 137; a. mlf., "Âzerbaycan'ın Türkleşmesi", s. 441-442; Clavijo, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁹⁵ Togan, *a.g.e.*, s. 254.

⁵⁹⁶ Gül, "Anadolu'da Moğol Nüfusu", s. 468.

Sulduslar, IX. H. (XVI. M.) yüzyılın başlarında Türkistân'da, önce Şeybânî sonra Babür birlikleri içinde görev almışlardır. Yine XX. M. yüzyılın başlarında, Fergana'da Altın-Kül'de ve Hârezm civarında adlarına rastlanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Mûsul eyaletine bağlı Seldos nâhiyesi ve ona bağlı 150 köyden oluşan topluluk da büyük olasılıkla Suldusların bâkiyeleridir.⁵⁹⁷

Eratnahılar

Emîr Eratna'nın İlk Dönemleri ve Anadolu Vâlisi Emîr

Timurtaş'ın Nâ'ibi Olması

Emîr Eratna⁵⁹⁸, daha önce de ifade edildiği üzere Uygur Türkleri⁵⁹⁹ ndendir. Babası *Şikârî* ve *Zeki Velidi Togan*'a göre İlhanlı ümerâsından Ca'fer⁵⁹⁷ Yezdî, II, s. 1238; Minorsky, "Sulduz", s. 832; Temir, *a.g.m.*, s. 10; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 190; a. mlf., "Anadolu'da Moğol Nüfusu", s. 467.

⁵⁹⁸ *Dürr-i yetim* yani *büyük inci* anlamına gelen *Eratna* adının menşei ve yazılışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Göde, *Eratnahılar*, s. 18 vd.; Uzunçarşılı, *Sivas, Kayseri ve Dolaylarında*, s. 161-163. Bu ismi Hâfız-ı Ebrû, *Eriba* (ارېبا); İbn Haldûn, *Artuk* (ارتق); İbn Battûta *Ertene*, Zeki Velidi Togan ve Osman Turan *Ertene*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Fahrettin Kırzioğlu *Ertana*, Abdulkadir Yuvalı ve Refet Yınanç *Eretne* olarak kaydeder. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 152; İbn Haldûn, IV, s. 643; İbn Battûta, I, s. 325; Togan, *a.g.e.*, s. 244; Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Dolaylarında", s. 100; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290; O. Turan, *Türkiye*, s. 663; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 459; Refet Yınanç, *Dulkadiroğulları Tarihi*, Ankara 1989, s. 5.

⁵⁹⁹ İbn 'Arabşâh ve Şikârî gibi bazı müellifler Emîr Eratna'nın Moğol olduğunu iddia etmişlerdir. Onun Uygur Türkü olduğunu gösteren en önemli eser, Kâşânî'nin *Târih-i Ülcâyâtı*'sudur. Kâşânî eserinde Ölceytü'nün ikinci derece

Bey⁶⁰⁰, *Faruk Sümer* ve *Yaşar Yücel*'e göre Taycu (?) Bahşi; annesi ise Tükelti Hatun'dur. Çocukluğundan itibaren İlhanlı sarayında, hükümdarın hizmetinde bulunan Emîr Eratna, Ölceytü Han tarafından Anadolu'da bulunan Moğol ordusunun bir fırkasının komutanlığına tayin edilmişti. Ağabeyleri Turumtaz/Taremdaz ve Mengütaz ⁶⁰¹ da tümen beyleri sıfatıyla Anadolu'da bulunmaktaydı. Turumtaz/Taremdaz ve Mengütaz, Ebû Sa'îd döneminin en önemli iç isyanı olan Kurmuş isyanında muhalif emîrlerin tarafında yer aldıkları için öldürülürken, Eratna Anadolu Genel vâlisi Timurtaş'ın maiyet emîrlerinden biri olarak Anadolu'ya geldi. Onu ön plana çıkaran ise Timurtaş ile kurduğu akrabalık ilişkisiydi. Eratna, Timurtaş'a kız kardeşini vererek onun nâ'ibi oldu. Zaten başarılı bir emîr olmakla birlikte Timurtaş ile kurduğu yakınlığın avantajı ile Ebû Sa'îd'in birinci derecedeki emîrleri arasına girdi. Kardeşleri gibi iç karışıklıklara müdâhil olmayarak Emîr Timurtaş'ın Anadolu'daki Türkmen beyliklerini itaat altına almasına yardım etti.⁶⁰² Mevlevî şeyhi Ârif Çelebi'yi

emîrlerini sayarken on altıncı sıradaki emîrleri Uygur Türkleri'nden *Turumtaz/Taremdaz* ile kardeşleri *Mengütaz* ve *Eratna* olarak kaydeder. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 9; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 163-164.

⁶⁰⁰ Şikârî, Eratna'nın babası Ca'fer'i Kayseri Beyi olarak zikreder. Şikârî, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁰¹ Zeki Velidi Togan bu ismi *Senektay* şeklinde kaydeder. Togan, *a.g.e.*, s. 244.

⁶⁰² Yazıcızâde Ali ve Müneccimbaşı'ndan nakilde bulunan Kemal Göde; Timurtaş'ın uyguladığı baskıdan rahatsız olan Türkmen Beyleri ve Moğol emîrlerinin, bir kere daha isyan etme ihtimaline karşı onu Ebû Sa'îd'e şikâyet ettiklerini, bu şikâyetleri dikkate alan Ebû Sa'îd'in Emîr Eratna'yı Anadolu'ya gönderdiğini ifade eder. İlhan'dan aldığı emir doğrultusunda Timurtaş'ın üzerine yürüyen Eratna, onunla Eğridir yakınlarında karşılaşmış, fakat kesin sonuç elde

Uç'lardaki Türkmenlere Timurtaş'ın hâkimiyetini kabul ettirmek için elçi olarak gönderdi. Ârif Çelebi, ilk başta bu görevi kabul etmeyerek Ahmed Eflâkî aracılığıyla görevden menedilmesini istedi. Ancak Eratna'nın ısrarlı yaklaşımı neticesinde gönülsüz bir şekilde de olsa görevi yerine getirmek zorunda kaldı.⁶⁰³ Timurtaş, İlhanlı merkezinde kardeşleri ve babası Emîr Çoban aleyhinde cereyan eden olayları duyduktan sonra İlhan Ebû Sa'îd'in Anadolu'ya yöneleceği ve hayatının tehlikede olduğu korkusuna kapıldı. Derhal ailesini müstahkem Lârende Kalesi'ne yerleştirdi. Yerine vekil olarak kayınbiraderi Emîr Eratna'ya bırakarak 727 H. (1327 M.) yılında Memlûk Devleti'ne sığınmak üzere Anadolu'yu terketti.⁶⁰⁴ Türkiye tarihinde *Eratnalılar* devri olarak bilinen yeni dönemin ilk adımı bu şekilde atılmış oldu.⁶⁰⁵ Bundan sonraki süreçte Türkmen beylikleri Anadolu'da Türk birliğini kurmak için birbirleriyle mücadele

edememiştir. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târîhi]* (Giriş-Metin-Dizin), Haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 909; Göde, *Eratnalılar*, s. 31-32; Hüseyin Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 290.

⁶⁰³ Eflâkî, II, s. 370.

⁶⁰⁴ İbn Haldûn, Ebû Sa'îd'in Emîr Eratna'ya Anadolu emîrliğini verdiğini kaydeder. İbn Haldûn, IV, s. 804; Yücel, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁰⁵ Claude Cahen, "Eretna", *EL²*, Vol. II, Leiden 1991, s. 706; Aharî, *a.g.e.*, s. 55-56; İbn Haldûn, IV, s. 804; İbn Battûta, I, s. 325; Göde, *Eratnalılar*, s. 26 vd.; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 164; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 155; a. mlf., "Eretna", *İA*, C. IV, İstanbul 1977, s. 309; Sümer, "Anadolu'da", s. 84, 90; Togan, *a.g.e.*, s. 244-245, 272; Yücel, *a.g.e.*, s. 5-6; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 146-147; Sağlam, "Moğol-İlhanlı", s. 40; Halit Erkitelioğlu, *Kayseri Tarihi*, Kayseri 1993, s. 172.

edecekler, Emîr Eratna da İlhanlı Devleti'nin vârisi sıfatıyla bu mücadele içinde yer alarak siyasî varlığını sürdürmeye çalışacaktır.

Emîr Timurtaş'ın Ölümünden Sonra Emîr Eratna'nın

Durumu

Timurtaş'ın sığındığı Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır tarafından idam edilmesi, Anadolu siyasetinde dengeleri büyük ölçüde değiştirdi. Uç Türkmenleri, özellikle Karamanoğulları oldukça rahatladı. Konya, kesin olarak Karamanoğullarının hâkimiyetine girdi. Anadolu'ya dönen Hamidoğlu Ishak Bey 728-729 H. (1328 M.) de el-Melikü'n-Nâsır'ın onayı ile babasının Antalya beyliğine sahip oldu. Ishak Bey Eğridir'i, kardeşi Çelebi Mehmed Gölhisar'ı ve amcasının oğlu Hıdır Bey Antalya'yı yönetmeye başladı. Türkmen beyliklerinin en güçlüsü olan Karamanoğulları'ndan Mûsâ Bey, 728-729 H. (1328 M.) de Gâvele Kalesi'ne kadar gitti. Aynı yıl başka bir Karamanoğlu Beyi Beyşehir'i zaptetti. Eşrefoğulları Beyliği, Karamanoğulları ve Germiyanogulları arasında paylaşıldı. İlhanlı Devleti Timurtaş'tan sonra Anadolu hâkimiyetini tamamiyle kaybetti. Batı ve Güney Anadolu, Türkmen beylikleri tarafından ele geçirildi, Timurtaş'ın kazanımlarının büyük kısmının elden çıkması ile İlhanlı kontrolü, yaylak ve kışlak bölgelerin büyük kısmının bulunduğu Orta Anadolu'nun Doğu kısmı ile sınırlı kaldı. Emîr Eratna tarafından İlhanlılara halef bir devlet olarak kurulan Eratnalılar Devleti bu bölgede kuruldu. Timurtaş sonrası dönemde Anadolu'daki Moğol varlığı, Güney'de Aksaray ve Niğde arasındaki kavisin doğusu ile Kuzey'de Amasya bölgesine kadar olan alanı kapsıyordu.⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ İbn Battûta, I, s. 414-415; *Anonim Selçuknâme*, s. 68; Köprülü, *a.g.e.*, s. 70; O. Turan, *Türkiye*, s. 665; Sümer, "Anadolu'da", s. 92; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 44; Melville, "Anatolia", s. 93; Nebe'i, *a.g.e.*, s. 233.

Timurtaş, Mısır'a doğru yol alırken yerine vekil olarak bıraktığı Emîr Eratna, Sungur Ağa ile birlikte Karamanoğlu Bedrüddîn Bey'in yanına gitmişti. Daha sonra bir şekilde Azerbâyecân'a gitmiş ve merkezdeki emîrlerin arasına katılmıştı. Muhtemelen 729 H. (1328-1329 M.) yılında Anadolu Genel vâlisi atanan kavimdaşı Uygur Mahmûd İsen Kutluğ dönerken onu da yanında götürmüş olmalıdır.⁶⁰⁷ İsen Kutluğ'dan sonra Anadolu vâliliği görevi 733 H. (1332 M.) yılında Algu oğlu Devletşâh'a verildi.⁶⁰⁸ Onun yolda hastalanıp Anadolu'ya varınca ölmesi üzerine Celayirli Şeyh Büyük Hasan Anadolu vâliliğine tayin edildi.⁶⁰⁹ Daha önce de belirtildiği gibi Büyük Hasan, kendisinin eski, İlhan'ın yeni hanımı Bağdâd Hâtûn ile gizlice mektuplaştığı iddiasıyla İlhan Ebû Sa'îd tarafından Kemâh Kalesi'ne sürgün edilmişti. Merkezde Ebû Sa'îd'in güvenin kazanan Emîr Musafir İnak'a karşı gelişen muhalif harekette adı geçen emîrlerden biri olan Eratna, bu girişimin başarısız olmasından dolayı Anadolu'ya kaçtı. Burada en büyük desteği Anadolu vâlisi Büyük Hasan'dan aldı. Büyük Hasan, İlhan'a Eratna için şefâatçi oldu. İlhan'ın affı ile hayatta

⁶⁰⁷ Emîr Eratna, Anadolu'da bulunduğu 730-731 H. (1330 M.) yılında İlhan Ebû Sa'îd tarafından bazı vergileri kaldırmak üzere Ankara'ya gönderildi. Eratna, Ankara'da halkı sıkıntıya sokan şomere-yi kopçur (hayvan sayım vergisi) u kaldırdı, ayrıca köyleri hububat tahmincilerinin baskısından kurtardı. Göde, *Eratnalılar*, s. 37; Togan, *a.g.e.*, s. 302; Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", Çev. Fikret Işıltan, *Belleten*, XIII/52 (1949), s. 776.

⁶⁰⁸ Emîr Timurtaş'tan sonra Anadolu'ya vâli olarak sırasıyla Ebû Sa'îd'in dayısı Emîr Muhammed Çiçek ve Emîr Mahmûd İsen Kutluğ tayin edilmişti. Onların Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Melville, "Anatolia", s. 92; Sümer, "Anadolu'da", s. 92.

⁶⁰⁹ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 233.

kalan Ertana, eski itibarını yeniden kazandı ve Anadolu'daki faaliyetlerine kaldığı yerden devam etti.⁶¹⁰

Ebû Sa'îd'in Ölümünden Sonra Emîr Eratna'nın

Faaliyetleri

Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın 736 H. (1335 M.) deki ölümü üzerine İlhanlı mirasından pay alma yarışına girmek isteyen Büyük Hasan, Mûsâ Han'ı İlhan ilân eden Emîr 'Alî Pâdişâh'a karşı savaşmak üzere Anadolu'dan ayrılırken yerine vekâleten Emîr Eratna'yı bıraktı.⁶¹¹ Büyük Hasan, 'Alî Pâdişâh ve Mûsâ Han'ı bertaraf ettikten sonra Muhammed Han isminde başka bir gölge hanı tahta çıkartarak iktidarı ele geçirdi. Büyük Hasan'ın İlhanlı topraklarında sağladığı üstünlüğün etkisiyle mevkiini daha da güçlendiren Emîr Eratna, Büyük Hasan'ı Anadolu'da metbû tanıdı.⁶¹²

⁶¹⁰ Aharî, *a.g.e.*, s. 57-58; Anonim *Selçuknâme*, s. 68; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul 2010, s. 71; Sümer, "Anadolu'da", s. 93; Hüseyin Hüsâmeddin, *a.g.e.*, s. 294-295; Melville, "Anatolia" s. 92; a. mlf., *The Fall of Amir Chupan*, s. 39; Göde, *Eratnalılar*, s. 32 vd.; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 165; a. mlf., "Eratna", s. 309; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 147.

⁶¹¹ Nebe'î, *a.g.e.*, s. 233.

⁶¹² Sümer, "Anadolu'da", s. 101; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 156; Yücel, *a.g.e.*, s. 6-8; Akdağ, *a.g.e.*, s. 71; Göde, *Eratnalılar*, s. 40-41; Melville, "Anatolia", s. 94; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290; Sağlam, "Moğol-İlhanlı", s. 41. Bu dönemde Anadolu'ya gelen seyyâh İbn Battûta, Aksaray'da Eratna'nın vekili Ahî Şerîf Hüseyin'in evinde konakladığını, Kayseri'de Eratna'nın Büyük Hasan'ın akrabası olan hanımı Togay Hâtûn ile bir araya geldiğini ve Sivas'ta

Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, babasına çok benzeyen birisinin Timurtaş olduğunu iddia ederek Anadolu’da büyük taraftar toplamış ve Büyük Hasan’la 738 H. (1338 M.) de Aladağ’da yaptığı savaşta onu yenilgiye uğratmıştı. Bu şekilde Celayirli himayesinden mahrum kalan Eratna’nın yönetimi altındaki yerler Çobanlı saldırılarına açık hale geldi. Büyük Hasan’dan kurtulan Küçük Hasan için bundan sonraki süreçte Anadolu hâkimiyeti için en tehlikeli rakiplerinden birisi Emîr Eratna olacaktı. Eratna’nın kendisine itaat etmesini isteyen fakat ret cevabı alan Küçük Hasan, 738 H. (1338 M.) de ‘Arab göçebelerden Cebbâr b. Mühennâ ile müttefiken savaş hazırlıklarına girişti.⁶¹³ Eratna için tek çıkar yol, Büyük Hasan ile ilişkilerine zarar vermeden kendisine yeni bir hâmi bulmaktı. Aynı yıl Memlûk Sultânı el-Melikü’n-Nâsır’a, Kayseri Kadısı Sirâcüddîn Süleymân’ı göndererek askerî yardım yapması karşılığında onun tâbiyetine girmek istediğini bildirdi. Memlûk Sultânı bu talebi kabul ederek ona inşâü’ş-şerîf Şihâbüddîn el-Hüseyn’in kalemiyle *Nâ’ibü’s-Sultân fî bilâdi’r-Rûm* yazılmış bir niyâbet menşûru gönderdi. Memlûklerin Anadolu Saltanat Nâ’ibi olması karşılığında Eratna, Sultân adına hutbe okutup sikke

ikâmet eden Eratna’nın kendisiyle görüştüğünü ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. İbn Battûta, I, s. 414-417.

⁶¹³ İbn Haldûn, Bertold Spuler ve Zeki Velidi Togan’ın, Eratna’nın Küçük Hasan’a itaat ettiği ve Küçük Hasan’ın onu Anadolu vâlisi tayin ettiği şeklindeki ifadeleri gerçeği yansıtmamaktadır. İbn Haldûn, IV, s. 804; Spuler, *İran*, s. 388; Togan, *a.g.e.*, s. 231-232.

kestirdi. Darbedilen sikkelerin bir kısmı adet olduğu üzere Kâhire'ye gönderildi.⁶¹⁴

Emîr Eratna, bir süre sonra Türkmenlerin Güney'den yaptıkları akınlar nedeniyle zor durumda kaldı. Saldırılarda, Memlûklerin tâbiyet bağlarını zayıflatması dolayısıyla Türkmenleri ona karşı kullanması etkili olmuştur. Otorite boşluğu yaşanan Anadolu'ya hâkim olmak isteyen Türkmenlerden Haleb-Ayıntab bölgesinde yaşayan Bozoklu Türkmenleri bu dönemde faaliyetlerini Maraş ve Malatya'ya kadar genişletmişlerdi. Bunlar arasında en dikkat çeken 717 H. (1317-1318 M.) yılında el-Melikü'n-Nâsır'ın emîrlik verdiği Dulkadiroğlu Zeynüddîn Karaca et-Türkmânî idi. Zeynüddîn Karaca, 735 H. (1334-1335 M.) de Memlûk saldırıları ile zayıflayan Kilikya Ermenileri'nin Doğu hattındaki topraklarını yağmalayarak yüklü miktarda ganimet elde etti. Bölgedeki Türkmen beylerinden Halîl et-Tarafî de Emîr Eratna'nın hâkimiyeti altında bulunan Elbistan'ı zaptedip Memlûklerden Elbistan nâ'ibliği menşûru aldı. Zeynüddîn Karaca'nın görevlendirdiği oğlu Halîl, 738 H. (1338 M.) de Halîl et-Tarafî'nin egemenliğindeki Elbistan'ı, Dimaşk vâlisi Tengiz'den aldığı destekle ele geçirdi. Bu şekilde Elbistan'a hâkim olan Karaca Bey, Memlûklerin himayesi altında Dulkadiroğulları

⁶¹⁴ Makrîzî, III, s. 241; Safedî, I, s. 448; Ömerî, *a.g.e.*, s. 150; İbn Haldûn, IV, s. 804; Akdağ, *a.g.e.*, s. 176; Sümer, "Anadolu'da", s. 101; Göde, *Eratnalılar*, s. 41-45; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 147; Yücel, *a.g.e.*, s. 8; Holt, *a.g.e.*, s. 179; Sağlam, "İlhanlı-Moğol", s. 42; Melville, "Anatolia", s. 94-95; Howorth, III, s. 640; Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Dolaylarında", s. 100; a. mlf., "Eratna", s. 309; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 156; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290; Spuler, *İran*, s. 388; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 85; Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 172.

Beyliği'ni kurmuş oldu [738 H. (1338 M.)].⁶¹⁵ Türkmen beylerinden Emîr 'Alî el-Gergerî, İbrâhîm Gündelikî, Kara Halîl b. İlbeyî ve Karaoğlu, Eratna'ya tâbi Dârende nâ'ibi Mercân el-Hâdim'in Eratna'nın yanına gitmesinden yararlanarak Dârende'yi zaptettiler ve Dulkadiroğlu Karaca Bey'e teslim ettiler [739 H. (1338 M.)].⁶¹⁶ Karaca Bey'in Dârende'yi ele geçirdiğini haber verdiği ve şehri teslim etmek için birinin gönderilmesini istediği mektubu, önce Tengiz'e, ondan Sultân'a ulaştı. Bu iyi haber el-Melikü'n-Nâsır'ı çok memnun etti. Diğer yandan Karaca Bey'in Dârende Kalesi'ni Tengiz'e bırakması, Eratna ile Karaca Bey arasında savaşa neden oldu. Tengiz'in desteğini alan Karaca Bey, Eratna'yı mağlup etti. 500 kişinin öldüğü savaş sonunda el-Melikü'n-Nâsır'ın aracılığıyla bir barış antlaşması imzalandı. Antlaşma şartlarına göre Eratna, Karaca Bey'e yüklü miktarda ganimetin dışında 20.000 baş koyun, at ve deve verdi. Dulkadiroğullarına yenilmesine rağmen diğer yönlerden faaliyetlerini sürdüren Eratna, aynı yıl Sivas'ı ve bilinmeyen bir tarihte Konya'yı fethetti.⁶¹⁷

⁶¹⁵ R. Yınanç, *a.g.e.*, s. 9-10; Sümer, "Çıkurova", s. 15.

⁶¹⁶ Dulkadiroğullarının Memlûklerin desteğiyle gittikçe güçlenmesi ve Eratna'ya Güney'den yaptıkları baskı, Emîr Eratna ile Memlûkler arasındaki ilişkileri bozan en temel faktördü. Melville, "Anatolia", s. 95.

⁶¹⁷ Makrîzî, III, s. 281; Sümer, "Anadolu'da", s. 102-104; Howorth, III, s. 640; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 167; Yücel, *a.g.e.*, s. 9-10; Göde, *Eratnalılar*, s. 47-49; Sağlam, "Moğol-İlhanlı", s. 41-42; R. Yınanç, *a.g.e.*, s. 11; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 147; Demir, *a.g.m.*, s. 377; Samet Alıç, "Dulkadir Beyliği'nin Komşu Beylik ve Devletlerle Münasebetleri (1337-1522)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2017, s. 85-87. Eratna'nın Sivas'ı

Emîr Eratna 738 H. (1337-1338 M.) den 741 H. (1340-1341 M.) ye, Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın ölümüne kadar değişen siyasi şartlara göre Memlûk Devleti'ne bağlılığını devam ettirmiş, Sultân adına hutbe okutup sikke kestirmiş ve kestirdiği sikkelerin bir kısmını sadakat ve bağlılık işareti olarak Mısır'a göndermiştir.⁶¹⁸ Eratna, el-Melikü'n-Nâsır'ı metbû olarak kabul etmekle birlikte dışarıdan herhangi bir tehlike gelmediği zamanlarda yerine göre bağımsız hareket edebiliyordu. Bu arada Bağdâd'da, Celayirli Devleti'ni kurmuş olan önceki metbû Büyük Hasan'a olan manevî bağlılığını da devam ettiriyor, onun gölge hanları Muhammed Han, Toga Timur Han ve Cihân Timur Han adına hutbe okutarak sikke bastırıyordu.⁶¹⁹ Büyük Hasan'a olan sadakatini göstermek için 741 H. (1340 M.) yılında oğlu Şeyh Hasan Bey'i Bağdâd'a gönderdi. Şeyh Hasan yolda Memlûklerin Behisni vâlisi tarafından alıkonulduktan sonra Haleb nâ'ibi Taştımur (Taştımür) un yanına ve Taştımur

kimden aldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Muhtemelen Küçük Hasan'ın vâlisinden aldığı düşünülebilir. Sümer, "Anadolu'da", s. 103; Göde, *Eratnalılar*, s. 49; Yücel, *a.g.e.*, s. 10.

⁶¹⁸ Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 166; Göde, *Eratnalılar*, s. 46; Sağlam, "Moğol-İlhanlı", s. 42-43.

⁶¹⁹ Emîr Eratna, Çobanlılarla ilişkileri ne kadar kötü olsa da 739 H. (1339 M.) yılında Küçük Hasan'ın gölge hanı Süleymân Han adına sikke bastırmıştır. Melville, "Anatolia", s. 95. Yine Süleymân Han adına 741 H. (1341 M.) yılında Erzurum'da ve 750 H. (1349 M.) yılında Erzincan'da kesilmiş altın sikkeler bulunmaktadır. Bunların da büyük olasılıkla Eratna tarafından kesildiği düşünülmektedir. Kemal Göde, "Eratnalılar (1327-1381) ın Paraları", *Türk Nümismatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, İstanbul 1988, s. 131.

tarafından babasının yanına geri gönderildi. Eratna'nın bu ikircikli hareketiyle ilgili bilgilendirilen Memlûk Sultânı, 740 H. (1339-1340 M.) yılında onun kendi adına hutbe okutmayıp sikke kestirmedeğini de öğrendi. Haleb nâ'ibi Sivas'a kadar onun hükmü altında bulunan yerlere akın yapmakla görevlendirdi. Eratna, kısa süre sonra kıymetli bir otağ ve hediyelerle Kâhire'ye elçisini gönderdi. Sultân'a hitâben yazdığı mektupta, Türkmenlerin kendisine çok zarar verdiğini belirten Eratna'ya Sultân cevap olarak, onların faaliyetlerinden haberdâr olduğunu ve akınların adına hutbe okutmayıp sikke kestirmemesinden dolayı yapıldığını ifade etti.⁶²⁰

Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın 741 H. (1341 M.) yılındaki ölümünün ardından Dulkadiroğlu Karaca Bey, Mısır'daki taht mücadelelerinden yararlanarak bağımsızlığını kazanabileceği fikrine kapıldı. Haleb nâ'ibi Taştımur, Memlûk Devleti için gittikçe büyük bir tehdit haline gelen Karaca Bey ile Emîr Eratna'nın beraberce Haleb'e saldıracaklarını haber verdi. Bir süre sonra haberin uydurma olduğu anlaşıldı. Haberi ortaya atan Haleb vâlisi, Karaca Bey'in yardımı ile Haleb'den kaçtı ve Kayseri'ye giderek Emîr Eratna'ya sığındı. Taştımur'un firarının arkasında Kâhire'deki iktidar değişikliğinden duyduğu hoşnutsuzluk yatmaktaydı. Muhalif hareketin başarıya ulaşmasından sonra Mısır'a giden Taştımur, yeni hükümdar el-Melikü'l-Eşref'in saltanat nâ'ibliğine tayin edildi. Emîr Eratna'nın en büyük arzusu ise hâkim olduğu topraklardaki en büyük tehdit unsuru olan Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'a karşı

⁶²⁰ Makrîzî, III, s. 292-293; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 100-102; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 165-168; Sümer, "Anadolu'da", s. 103-104; Yücel, *a.g.e.*, s. 10; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; R. Yınanç, *a.g.e.*, s. 12; Göde, *Eratnalılar*, s. 41, 46, 49-50; Sağlam, "Moğol-İlhanlı", s. 43; Alıç, *a.g.t.*, s. 87.

kendisini güven altına almaktı. 743 H. (1343-1344 M.) yılında, Anadolu kadısı Sirâcüddîn Süleymân'ı bir mektupla Kâhire'ye gönderdi. Mektupta, el-Melikü'n-Nâsır döneminde olduğu gibi Sultân'a tâbi olduğunu bildirerek ondan Anadolu nâ'ibliği için menşûr istedi.⁶²¹

Karanbük Savaşı ve Emîr Eratna'nın Bağımsızlığını İlan Ederek Eratnalı Devleti'ni Kurması

Emîr Eratna'yı bölgede en çok zorlayan güç olan Çobanlılar aynı dönemde Irâk-ı 'Acem, Azerbâyçân, Karabağ, Mugân, Gürcistân ve Fârs bölgeleri hâricinde Anadolu'yu da nüfûzu altına almak istiyordu. Küçük Hasan'ın Anadolu konusunda bu kadar ısrarcı ve istekli olmasının nedeni, babası Timurtaş'tan dolayı böyle bir hakkının olduğuna inanmasıydı. Ayrıca asker sevk etme açısından önemli bir nokta olan Karahisar ve diğer kalelere sahip olmak ona önemli bir kolaylık sağlayacaktı. Eratna, izlediği denge politikası ile Çobanlılara ait yerleri ele geçirdiği gibi, Anadolu'daki egemenlik alanını genişleterek adeta Küçük Hasan'a meydan okuyordu. Bu sırada Küçük Hasan da boş durmuyordu. O da Eratna'nın ülkesini Şarkî Karahisar'ın batı taraflarına kadar ele geçirmişti. 2 rakip arasında yapılacak savaş için tüm koşullar hazırды. Savaşta Küçük Hasan daha avantajlı durumdaydı. Çünkü en büyük düşmanlarından biri olan Sutaylı Hacı Tugay'ın, 744 H. (1343 M.) yılında öldürülmesinin ardından, 2 devlet arasındaki engel ortadan kalkmıştı. Artık

⁶²¹ Makrîzî, III, s. 389; İbni Tagrıberdi, *en-Nücûm*, s. 149, 158; Sümer, "Anadolu'da", s. 104; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 168; R. Yınanç, *a.g.e.*, s. 12-13; Göde, *Eratnalılar*, s. 50-52; Yücel, *a.g.e.*, s. 10-11; Alıç, *a.g.t.*, s. 88.

Anadolu'ya yapacağı muhtemel bir harekâta daha emin olabilecek ve Emîr Eratna'ya büyük bir darbe vurabilecekti.⁶²²

Küçük Hasan, savaş hazırlıkları kapsamında ilk olarak 741 H. (1340-1341 M.) yılında, Eratna'nın yakın dostu olan kendi emîri Ordubuka'yı öldürdü. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Süleymân Han komutasında, ümerâdan Ya'kûbşâh, Bayancar oğlu 'Abdul ve kuzeni Koç Hüseyin'in yer aldığı güçlü bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Küçük Hasan ilginç şekilde böylesine önemli bir sefere katılmamayı tercih ederek Tebriz'de kaldı.⁶²³ Eratna, Çobanlı ordusunun yola çıktığını öğrenince Memluklerden aldığı yardım ile yetinmeyerek maiyetindeki memlûkler dışında para karşılığında Moğollar ve yerli Türklerden topladığı askerlerle kuvvetli bir ordu kurdu. Çobanlı ordusu Anadolu'ya doğru ilerlerken Eratna da onları beklemeye başladı. Savaşı Süleymân Han'ın kazanması durumunda Küçük Hasan, Anadolu'ya hâkim olacak, aynı zamanda babası Timurtaş'ı öldüren Memlûk Devleti'ne gereken dersi verecekti. Eratna kazanırsa Çobanlı baskısından kurtulup bağımsızlığına kavuşacaktı. Küçük Hasan, Süleymân Han'a Eratna'nın hükümet merkezi Sivas'ı ele geçirerek

⁶²² Sümer, “Anadolu’da”, s. 104-105; Uzunçarşılı, “Sivas, Kayseri Dolaylarında”, s. 168; Göde, *Eratnalılar*, s. 52.

⁶²³ Faruk Sümer ve Yaşar Yücel, Küçük Hasan'ın bu derece önemli bir sefere, Anadolu'da bulunan Moğolların Süleymân Han'ı görünce onun tarafına geçeceklerine ve böylece kolay bir zafer elde edileceğine inandığı için katılmadığını öne sürerler. Sümer, “Anadolu’da”, s. 105; Yücel, *a.g.e.*, s. 11-12. Faruk Sümer ve Yaşar Yücel'in aksine İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Küçük Hasan'ın bu kritik savaşta Süleymân Han'ı yalnız bırakmadığını belirtir. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 156; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*, s. 42.

Anadolu'daki hâkimiyetine son vermesini emretmişti. Bu plânı zamanında öğrenen Eratna, hızlı bir şekilde hareket ederek Çobanlı ordusunu Sivas'a ulaşmadan karşıladı. Burası Sivas'ın doğusunda, Erzincan ile Sivas arasındaki Karanbük ⁶²⁴ Ovası'ydı. Savaşın başlarında Emîr Eratna'nın ordusu bozguna uğradı. Savaşı kazandıkları sonucuna varan Süleymân Han'ın askerleri hemen yağmaya başladılar. Bozgun nedeniyle kaçan Eratna, yağma sırasında maiyet birlikleri ile bir tepenin arkasına gizlenmişti. Savaşın gidişatını öğrenmek üzere tepeye çıkınca savaş alanını daha net gördü. Süleymân Han'ın askerleri dağılmıştı ve yanında az sayıda asker vardı. Eratna, hemen savaşın seyrini değiştirecek bir hamle yaptı. Askerleriyle birlikte tepeden aşağı indi ve saldırıya geçti. Bu saldırıya karşı koyamayacağını anlayan Süleymân Han yanındakilerle birlikte kaçtı. Onun ganimet peşine düşen askerleri da hanlarının kaçtığını öğrendikleri an savaş alanını terkettirler. Süleymân Han'ın yakalanan askerlerinin çoğu öldürüldü, ya da esir alındı. Karanbük Savaşı'nı umulmadık bir şekilde kazanan Emîr Eratna, yüklü miktarda ganimetin sahibi oldu [744 H. Cemâziye'l-Evvel (1343 M. Eylül)]. Ganimetin bir kısmını Memlûk egemenliğini tanıdığının

⁶²⁴ Bu yerin adı, çeşitli kaynak ve eserlerde Kesînûk (كسینوک), Kerenbük, Gerenbük, Kasbanuk, Kesinok ve İğribük gibi farklı şekillerde yazılmış ve okunmuştur. İbn Haldûn, IV, s. 804; Göde, *Eratnalılar*, s. 54; Hasan Geyikoğlu, “Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 52, 2014, s. 107. İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Kesenbük, Egrenbük, Gerenbük, Kerenbük* olarak ifade eder. Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 101; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 156; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*, s. 42. Osman Turan, burasının Afyon-Bolvadin'e bağlı Karamık Köyü olabileceğini belirtir. O. Turan, *Türkiye*, s. 654.

bir göstergesi olarak Haleb vâlisine gönderdi. Amasya emîri Kürd Bey, oğlu Hacı Kutluşâh ve Amasya vâlisi Zeynüddîn Tüli, bu savaşta Eratna'nın yanında yer almıştı. Beylerden Kürd Bey savaşta hayatını kaybetti. Eratna, Karanbük Savaşı'nı kazanırken ihtiyatlı davranmaktan asla vazgeçmemiştir. Yenilginin ardından Azerbâyçân'a hareket eden Süleymân Han'ı takip etmediği gibi, Küçük Hasan'ın elinden aldığı Erzurum'dan Şarkî Karahisar'a kadar olan yerleri geri alma hevesine kapılmamış; Çobanlı topraklarına saldırmaktan uzak durmuştur. Küçük Hasan ise bu seferdeki başarısızlığın faturasını yenilgide hataları olan Emîr Ya'kubşâh ile amcasının oğlu Koç Hüseyin'e kesmiş ve onları hapsedmiştir. Ancak onları cezalandıramamış; çünkü Karanbük yenilgisinden yaklaşık 2 ay sonra hanımı 'İzzet Mülk tarafından öldürülmüştür [744 H. (1343 M.)].⁶²⁵ Eratna, Anadolu'ya hâkim olmak isteyen ve amacına ulaşmak için kendisine zorluklar çıkaran Küçük Hasan'ın ölümüyle büyük bir tehditten kurtuldu. Bundan böyle daha rahat hareket edebilme imkânına kavuştu.

⁶²⁵ Makrîzî, III, s. 403; İbn Haldûn, IV, s. 804; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 169; Mîrhând, V, s. 4427; Handmîr, III, s. 231; Aharî, *a.g.e.*, s. 70; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 909-910; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 267-268; Sümer, "Anadolu'da", s. 105; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 169; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 101-102; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz", s. 645; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 156; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*, s. 142; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 339; Göde, *Eratnalılar*, s. 52-56; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290; Yaşar Yücel, "Mutahharten ve Erzincan Emîrliği – XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, XXXV/140 (1972), s. 666; a. mlf., *Eratna Devleti*, s. 12; Geyikoğlu, *a.g.m.*, s. 105-108; Cahen, "Eratna", s. 706; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 148; Spuler, *İran*, s. 151; Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 172; Akdağ, *a.g.e.*, s. 72; Tuysuz, *a.g.t.*, s. 171-174.

Karanbük zaferinin ardından konumunu daha da güçlendiren Emîr Eratna, Türkmen beylikleri tarafından çekinilen ve saygı duyulan biri durumuna geldi.⁶²⁶

Karanbük Savaşı'nın kazanıldığı dönemde Orta Anadolu'da Karamanoğulları ve Hamidoğulları; Batı Anadolu'da Menteşeoğulları, Germiyanogulları, Germiyanogulları'na tâbi iken bağımsız olan Aydınoğulları, Saruhanogulları, Karesioğulları; Kastamonu ve Sinop'ta Candaroğulları; Söğüt, Yenişehir, Bilecik, Eskişehir, Bursa, İzmit ve İzmit taraflarında ise Osmanlı Beyliği bulunmaktaydı.⁶²⁷ Bu galibiyet, Emîr Eratna kadar Anadolu'daki Türkmen beylikleri açısından da olumlu bir gelişmeydi. Savaşı Çobanlılar kazanmış olsaydı, büyük olasılıkla Türkmen beylikleri bağımsızlıklarını kaybedip Çobanlıların baskısı altına girecek ve ilerleyen yıllarda Anadolu'da Türk birliğini kuran Osmanlı Devleti cihânşumûl bir devlet olarak ortaya çıkamayacaktı.⁶²⁸

Karanbük Savaşı'ndaki başarısı, ardından Küçük Hasan'ın öldürülmesi ve tâbi olduğu Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın ölümü⁶²⁹ nden faydalanarak

⁶²⁶ Sümer, “Anadolu’da”, s. 105; Uzunçarşılı, “Sivas, Kayseri Dolaylarında”, s. 169; a. mlf., “Eratna”, s. 309; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 101; Göde, *Eratnalılar*, s. 56-57; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 290-291; Geyikoğlu, *a.g.m.*, s. 108-109.

⁶²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı*, s. 43.

⁶²⁸ Göde, *Eratnalılar*, s. 59; Geyikoğlu, *a.g.m.*, s. 110.

⁶²⁹ Memlûk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın ölümünden sonra yerine geçen hükümdarların zayıf karakterli olmaları Mısır ve Suriye’de Memlûk emîrleri arasında uzun süreli anlaşmazlıklar yaşanmasına sebep oldu. Eratna'nın bağımsızlığını ilân etmesinde Memlûk Devleti'nde yaşanan bu dâhili durum da etkili olmuş; Eratna, Memlûklerin elindeki Dârende'yi geri almayı başarmıştır.

bağımsızlığını ilân eden⁶³⁰ ve adı ile anılan Eratnalılar Devleti'ni kuran Eratna, kendi adına hutbe okutup sikke kestirdi. Bu tarihten itibaren sikke ve kitâbelerde *es-Sultânü'l-A'dal 'Alâ'üddîn*⁶³¹ ünvanını kullanmaya başladı.⁶³²

'Alâ'üddîn Eratna Dönemi [744-753 H. (1343-1352 M.)]

'Alâ'üddîn Eratna'nın Faaliyetleri

'Alâ'üddîn Eratna, Karanbük zaferinden sonra hükümet merkezini Kayseri'ye taşıdı. Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'dan sonra onun yerine geçen Melik Eşref döneminde hâkimiyet sahasını Erzurum'a kadar genişletti. Bunda Melik Eşref'in kötü yönetimi ve Hacı Tugay'ın ölümünden sonra Sutaylıların

Sümer, "Anadolu'da", s. 111; Göde, *Eratnalılar*, s. 63; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 14.

⁶³⁰ Eratna'nın 740 H. (1339-1340 M.) den sonra ve 742 H. (1341-1342 M.) den itibaren Anadolu'da *Sultân* ünvanı ile kestirdiği sikkeler bulunmakla birlikte tam anlamıyla bağımsızlığını Karanbük Savaşı'nı kazanarak elde etmiştir. Buna rağmen bir tehlike ya da saldırı anında tıpkı bağımsızlığını ilân etmeden önce olduğu gibi hemen Memlûklere tâbiyetini bildirerek kendini garanti altına almayı bilmiştir. Semerkandî, Eratna'nın 745 H. (1344-1345 M.) tarihinde Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'a tâbi bir şekilde Anadolu'yu idâre ettiğini kaydeder. Semerkandî, II, s. 233.

⁶³¹ Eratna, 'Alâ'üddîn ünvanı dışında, *Reşîdüddîn* ve *Seyfüddîn* ünvanlarını da kullanmıştır. Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 164; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 103; Göde, *Eratnalılar*, s. 62.

⁶³² Nebe'î, *a.g.e.*, s. 268; Sümer, "Anadolu'da", s. 110; Göde, *Eratnalılar*, s. 64-65; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 13; Yuvalı, *İlhanlı*, s. 291; Cahen, "Eratna", s. 706.

güç kaybına uğraması rol oynamıştır. Aynı dönemde Süleymân Han, Satı Bik ve oğlu Emîr Suyurgan, Melik Eşref'e karşı destek bulabilmek umuduyla Sutaylı Baranbay oğlu İbrâhîmşâh'ın yanına Diyâr-ı Bekir'e geldiler. İbrâhîmşâh gerekli askerî hazırlıkları yaptıktan sonra Suyurgan ile birlikte harekete geçti. Müttefikler Aladağ'da yapılan savaşta Melik Eşref'e yenilmekten kurtulamadılar [746 H. (1345-1346 M.). Sığınabilecekleri başka bir yer arayan Emîr Suyurgan, annesi Satı Bik, yeğenleri Tudaun ve Cin Tugan ile birlikte Eratna'nın yanına geldi. Suyurgan'ın amacı tıpkı İbrâhîmşâh gibi Eratna'yı da Melik Eşref'e karşı kıskırtmak ve birlikte bir saldırı gerçekleştirmeyi temin etmektir. Fakat makul ve tedbirli bir hükümdar olan ve Melik Eşref'in tepkisini çekmemeye gayret eden Eratna'dan beklediği yardımı alamadı. Anadolu'dan ayrılarak Çobanlı karşıtı başka bir güce, Celayirlilere sığındı. Burası Emîr Suyurgan'ın sığındığı son yer oldu. Büyük Hasan'ın oğlu Emîr İlkan tarafından öldürüldü.⁶³³

Eratna, bağımsızlığını elde etmesine rağmen Anadolu'da egemenlik kurma plânları yapan Çobanlı Melik Eşref'ten gelebilecek saldırı ihtimali karşısında her zaman tetikte oldu ve önlemini aldı. Eski metbû Celayirli Şeyh Büyük Hasan ile iyi ilişkilerini sürdürmek dışında Memlûklerle de yeniden iletişime geçti. 751 H. (1350-1351 M.) de Memlûk Sultânı'na bir kere daha elçi göndererek Anadolu nâ'ibliği hususunda kendisine fermân yollamasını rica etti. Sultân, isteği üzerine ona niyâbet fermânı gönderdi. Melik Eşref, Eratna'nın kendisine karşı Memlûklerin himayesine girdiğini öğrenince hemen Memlûk Sultânı el-Melikü's-Sâlih'e 752 H. (1351-1352 M.) yılında bir elçi göndererek siyasî ve ticarî konularda Eratna'dan şikâyetçi oldu. Şikâyet mektubunun içeriği,

⁶³³ Ahari, *a.g.e.*, s. 72; Sümer, "Anadolu'da", s. 110; Göde, *Eratnalılar*, s. 70; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 12-13.

Eratna'nın obanlı ülkesinde karışıklık çıkartıp düzeni bozması ve Azerbâycânlı tüccarların Mısır'a gidip gelmelerini yasaklaması şeklindeydi. Melik Eşref, Sultân'a Eratna ile yapılması muhtemel bir savaşta tarafsız kalmasını ve müdahale etmemesini rica etti. el-Melikü's-Sâlih, bu isteğe olumlu cevap verdi. Melik Eşref ile Eratna arasında meydana gelecek herhangi bir çatışmaya karışmayacağını bildirdi. Bu hamlesiyle Eratna'yı hâmisiz bırakan Melik Eşref, ne Eratna ne de halefleri zamanında Anadolu'ya herhangi bir sefer dzenlemedi.⁶³⁴ Eratnalılar için obanlı kâbusu Altın Orda hükümdarı Canı Bık Han'ın 758 H. (1356-1357 M.) de Azerbâycân'ı ele geçirmesi ve Melik Eşref'i öldürtmesi ile son buldu.

Bu arada Eratna, hâkimiyetini Melik Eşref'in kötü yönetiminden faydalanarak Karanbük Savaşı ncesi Küçük Hasan tarafından işgal edilen Erzincan'a kadar genişletti.⁶³⁵

Önceden değinildiği üzere Sutaylı İbrâhîmşâh'ın 751 H. (1350-1351 M.) de ölümü, ardından yerine geçen Pîr Muhammed'in öldürülmesiyle Sutaylıların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki egemenlikleri son buldu. Bölgede Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin egemenlik devri başladı.

⁶³⁴ Makrîzî, IV, s. 118; Sümer, "Anadolu'da", s. 110-111; Göde, *Eratnalılar*, s. 71-72; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 170; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 102; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 13. Eratna, güçlü bir hükümdar olan Memlk Sultânı el-Melikü'n-Nâsır'ın ölümünden sonra değışen siyâsî şartlara göre bazı durumlarda Memlk tâbiyeti altına girebiliyor, bazen de bağımsız şekilde hareket edebiliyordu.

⁶³⁵ Göde, *Eratnalılar*, s. 67; Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Emîrliği*, s. 666; Geyikoğlu, *a.g.m.*, s. 109.

Sutaylıların önemli bir kısmını oluşturan Baranbay oymağı Orta Anadolu'ya göç etti ve Eratna'nın hizmetine girdi. Bu takviye kuvvet Eratna'nın askerî gücünü daha da pekiştirdi.⁶³⁶

Eratna, komşuları olan Türkmen beyliklerinden Karamanoğulları, Osmanlı Beyliği, Mârdîn Artukluları, Aydınogulları, Taceddînoğulları ve Amasya Beyleri ile ilişkilerini siyasî şartlara göre dostça veya düşmanca şekilde yürüttü.⁶³⁷ En çok temasta bulunduğu Karamanoğulları ile ilişkilerine kısaca değinecek olursak, bu güçlü beylik Ebû Sa'îd'in ölümünden sonraki kargaşa ortamını iyi değerlendirdi. Konya ile birlikte Akşehir, Sivrihisar, ardından Kırşehir, Niğde, hatta bir ara Kayseri'yi bile ele geçirdi.⁶³⁸ Eratna ile o dönemde Karamanoğulları Beyliği'nin başında bulunan Fahrüddîn Ahmed Bey arasındaki mücadelenin sebebi, Moğolların Karamanoğullarını Eratna'ya şikâyet etmesiydi. Eratna'nın içlerinde Moğolların da bulunduğu 20.000 kişilik ordusu ile Karamanoğlu Fahrüddîn Ahmed ve Süleymân Beylerin kuvvetleri arasında Aksaray'da yapılan ilk savaşın galibi, Karamanoğulları oldu. Yenilen Eratna Kayseri'ye kaçtı. Eratna'yı takip eden Karamanoğlu Ahmed Bey, Eratna'nın topraklarında geniş çaplı yağma ve talan yaptı. Ahmed Bey bu başarısının verdiği özgüvenle Karaman'da Karamanoğlu tahtına oturdu, Süleymân Bey'i de kendisine vezir yaptı. Kuzeni 'Alâ'üddîn Bey'i ise Konya'ya gönderdi. Yenilgiyi hazmedemeyen Eratna, Moğol Beyleri Babük Han ve Devletşâh ile yaptığı görüş

⁶³⁶ Sümer, “Anadolu’da”, s. 108; Yınanç, “Diyarbakir”, s. 621; Göde, *Eratnahılar*, s. 70; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 148 161; a. mlf., “Anadolu’da Moğol Nüfusu”, s. 467; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 12-13.

⁶³⁷ Göde, *Eratnahılar*, s. 47.

⁶³⁸ Akdağ, *a.g.e.*, s. 176.

alışverişi sonucunda Karamanlılar ile mücadelesine devam etme kararı aldı. İkinci savaşın başlarında Karamanoğlu Ahmed Bey, Eratna'ya bağlı Moğol kuvvetlerini yendi. Fakat veziri Süleymân Bey'in Babük tarafından esir edilmesi üzerine zor durumda kaldı. Moğol askerleri ile cesurca savaşmasına rağmen öldürüldü. Savaşın galibi Eratna oldu. Süleymân Bey, daha sonra Kayseri'ye götürüldü. Eratna yaptığı antlaşma ile onu serbest bırakarak Lârende'ye gönderdi. Ahmed Bey'in 750 H. (1350 M.) yılındaki ölümü ile Eratna'nın, Konya'yı ülkesinin sınırlarına kattığı düşünülmektedir.⁶³⁹ Orta Anadolu'da egemenliği Karamanoğulları ile paylaşan Eratna, Güney'de Dulkadiroğulları, Anadolu dışında ise Çobanlılara karşı takip ettiği akıllı ve tedbirli siyaset ile kalıcı bir güç olabileceğini ispat etmiştir.⁶⁴⁰

'Alâ'üddîn Eratna'nın Vefatı

'Alâ'üddîn Eratna, 753 H. (1352 M.) yılında Kayseri'de öldü. Aynı şehirde, Köşk Medrese adı verilen yerde Şeyh Evhâdüddîn Kirmânî'nin müritleri için yaptırdığı hankâhın avlusundaki türbeye defnedildi. Eratna bu türbeyi 740 H. (1339 M.) yılında ölen hanımı Süli Paşa için inşâ ettirmişti. Türbede kendisi ve hanımı dışında oğlu Gıyâsüddîn Mehmed ve torunu 'Alâ'üddîn 'Alî de medfûndur. Güçlü, cesur, dindar ve adaletli bir hükümdar olan Eratna, 748 H. (1347-1348 M.) yılında Anadolu'ya ulaşan veba salgınının halk üzerindeki olumsuz etkilerini kırmaya çalıştı. Halkına karşı son derece müşfik olması yanında köse ve iri vücutlu olduğu için halk nezdindeki lakabı *Köse Peygamber*

⁶³⁹ Şikârî, *a.g.e.*, s. 57-59; Sümer, "Anadolu'da", s. 111-113; Göde, *Eratnalılar*, s. 74-75; Ünal, *a.g.e.*, s. 182-184; Akdağ, *a.g.e.*, s. 339-340.

⁶⁴⁰ Göde, *Eratnalılar*, s. 84.

idi. İyi derecede Arapça konuşurdu, tefsir ve hâdis konularına ilgiliydi. Din adamları, ilim adamları ve edibler özel önem verdiği gruplardı.⁶⁴¹

Eratna'nın yerine ümerâ tarafından en küçük oğlu Gıyâsüddîn Mehmed Bey tahta çıkarıldı. Zayıf ve dirâyetsiz hükümdarlar olarak bilinen Eratna'nın halefleri onun bıraktığı boşluğu dolduramadılar. Zamanla feodal bir yapıya dayanan devlette siyasî karışıklıklar baş gösterdi. Batı'dan Karamanoğulları, Güney'den Dulkadiroğulları ve Memlûklerin müdahaleleri devleti zayıflattı. Moğol kabilelerinin faaliyetleri mevcut durumu daha da kötüleştirdi. Nâ'ib Kadı Burhânüddin Ahmed, II. Mehmed döneminde yönetime el koydu. Sivas'ı merkez yaparak kendi adıyla anılan yeni bir devlet kurdu [782 H. (1381 M.)].⁶⁴²

⁶⁴¹ Makrîzî, IV, s. 173; Safedî, I, s. 448-449; İbn Haldûn, IV, s. 804; İbn Battûta, I, s. 416-417; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 314; Howorth, III, s. 639-640; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 339; Sümer, "Anadolu'da", s. 113, 121; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 170 vd.; a. mlf., "Eretna", s. 309-310; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 157; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 103-106; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 14; Göde, *Eratnahılar*, s. 87; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 148-149; Holt, *a.g.e.*, s. 179; Melville, "Anatolia", s. 96; Cahen, "Eretna", s. 706; Togan, *a.g.e.*, s. 248; Spuler, *İran*, s. 388; Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁶⁴² İbn Haldûn, IV, s. 804; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 339; Sümer, "Anadolu'da", s. 121 vd.; Uzunçarşılı, "Sivas, Kayseri Dolaylarında", s. 170 vd.; a. mlf., "Eretna", s. 310; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 157-160; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 106 vd.; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 15 vd.; Göde, *Eratnahılar*, s. 87 vd.; Gül, *Orta Çağlarda*, s. 148-149; Melville, "Anatolia", s. 96-97; Cahen, "Eretna", s. 706; Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 174-178; Akdağ, *a.g.e.*, s. 217.

Eratna, hükümdarlığında Batı’da Konya ve Ankara’dan, Doğu’da Erzincan’a; Kuzey’de Samsun’dan, Güney’de Niğde’ye kadar olan alanı iyi bir şekilde yönetti. Devlet merkezi ilk önce Sivas, sonra Kayseri idi. Amasya, Tokat, Çorum, Develi Karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde, Aksaray, Erzincan, Bayburt, Gümüş, Şarkî Karahisar, Harput, Merzifon, Niksar, Samsun, Sinop, Erzurum, Divriği, Konya, Kırşehir, Dârende, Bâran şehirleri ve bu şehirlerin civarındaki yerler Eratna’ya aitti.⁶⁴³ Bunların dışında Nevşehir, Yozgat, Tunceli, Güney Giresun ve Kuzey Malatya da Eratna’nın yönetimindeydi. Özetle Türkiye Selçukluları ve Dânişmendiye Vilâyeti topraklarıyla Karaman sahası topraklarının büyük kısmı; Doğu’da Çıldır-Ahıska’dan, Batı’da Ankara ötesine, Kuzey’de Samsun’dan, Güney’de Konya yaylaları Toroslara kadar olan yerler Eratnalıların hâmiyeti altındaydı.⁶⁴⁴

‘Alâ’üddîn Eratna’nın yaklaşık 10 yıllık hükümdarlığı imar ve kültürel faaliyetler açısından sönük bir dönem kabul edilmektedir. Bu dönemde inşa edilen eserlerin bazıları Kayseri’de Köşk Medrese, ‘Alî Ca’fer Kümbeti ve Emîr Şahap Türbesi; Kırşehir’de Âşık Paşa Türbesi; Niğde’de Sungur Bey Câmi’; Develi Karahisarı’nda Ulu Câmi’ ve Sivas’ta Gündük Minare idi. Ayrıca Ürgüp,

⁶⁴³ Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 339; Uzunçarşılı, “Sivas, Kayseri Dolaylarında”, s. 176; a. mlf., “Eratna”, s. 309; a. mlf., *Anadolu Beylikleri*, s. 157; Uzunçarşılı-Edgüer, *a.g.e.*, s. 106 vd.; s. 103; Göde, *Eratnalılar*, s. 65-69; Cahen, “Eratna”, s. 706; a. mlf., *Osmanlılardan Önce*, s. 352; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 15; Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 173. İbn Haldûn, Ermen beldelerinin de Eratna’ya tâbi olduğunu belirtir. İbn Haldûn, IV, s. 804.

⁶⁴⁴ Göde, *Eratnalılar*, s. 69.

Hafık, Tokat, Amasya ve Kayseri’de yaptırılan türbe, çeşme, kervansaray ve zâviyeler de zikredilebilir.⁶⁴⁵

Eratna’nın bastırıldığı son İlhanlı sikkesi 739 H. (1338-1339 M.) tarihlidir. Memlûk Sultânı el-Melikü’n-Nâsır’ın adını taşıyan sikkesi ise 740 H. (1339-1340 M.) ye tarihlenir. Eratna, 742 H. (1341-1342 M.) de kendi anonim sikkelerini çıkarmaya başlamıştır.⁶⁴⁶

740 H. (1339 M.) de Madenşehir’de, 750 H. (1349 M.) de Erzincan’da, 751 H. (1350-1351 M.) de Kayseri’de, 752 H. (1351 M.) de Sivas ve Kayseri’de, 753 H. (1352 M.) de Erzincan’da kesilmiş sikkeleri dışında Aksaray, Konya ve Sivas’da darbedilmiş tarihi belirsiz sikkeleri vardır. Eratna adına 754 H. (1353 M.) yılında Erzincan’da kesilen bir sikke daha bulunmaktadır. Ancak sikkenin tarihi itibariyle Eratna’ya ait olması pek mümkün görünmemektedir. Büyük ihtimalle ya sikkenin tarihi yazılırken hata yapılmış, ya da Eratna’nın oğlu Gıyâsüddîn Mehmed zamanında Eratna’ya ait kalıplar kullanılarak bastırılmıştır.

647

Bu devre ait 747 H. (1346-1347 M.) tarihli bir kitâbe Develi Karahisar’dadır. Hafık Hanı kitâbesi, 743 H. (1342-1343 M.) tarihinde yapılan bir kervansaraya aittir. 744 H. (1343-1344 M.) yılında, Amasya’nın Gümüşhacı Köyü Gümüş nâhiyesinde de bir çeşme kitabesi bulunmaktadır.⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ Göde, *Eratnalılar*, s. 152-154; Yücel, *Eratna Devleti*, s. 15.

⁶⁴⁶ Album, *a.g.m.*, s. 94.

⁶⁴⁷ Göde, *Eratnalılar*, s. 131-132; İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 823-824.

⁶⁴⁸ M. Zeki Oral, “Yeni Bulunan Kitabeler, *Belleten*, XXVI/101 (1962), s. 148-149.

Muzafferîler (Âl-i Muzaffer)

Muzafferîlerin Kökeni ve İlk Dönemi

Kısa hâkimiyeti sırasında Yezd, Kirmân, Fârs, İsfahân ve bazı dönemler Azerbâyçân'a kadar uzanan topraklara egemen olan Muzafferî hânedanlığı İlhanlı merkezinden uzakta bulunan yerel hânedanlardan biriydi.⁶⁴⁹ Hânedanın atası, Horâsân'ın Hâf vilâyetinin Secâvend⁶⁵⁰ Köyü'ne mensup Gıyâsüddîn Hacı Horâsânî'dir. Kökenleri ilk İslâm fetihleri sırasında Horâsân'a yerleştirilen bir 'Arab ailesine dayanmaktadır. Gıyâsüddîn, Moğol ordusu 618 H. (1221-1222 M.) yılında Horâsân'a saldırınca Ebû Bekir, Muhammed ve Mansûr isimdeki 3 oğlu ile beraber Yezd'e göç etti. Oradan Yezd yakınlarındaki Meybud'e gitti ve ölene kadar orada yaşadı. Oğullarından Emîr Ebû Bekir ve Emîr Muhammed, Yezd atabeki⁶⁵¹ 'Alâ'üddevle Rûknüddîn Salgûrşâh'ın hizmetine girdi. 'Alâ'üddevle, cesur biri olan Ebû Bekir'i 300 süvâri ile Hülegü Han'ın, Bağdâd kuşatmasına yardımcı olması için gönderdi. Hülegü, Bağdâd'ı ele geçirdikten sonra Ebû Bekir'i bir askerî birliğin başında Mısır sınırında görevlendirdi. Ebû Bekir, burada Hafâce 'Arabları ile yaptığı savaşta öldürüldü. Gıyâsüddîn'in diğer oğlu Emîr Muhammed de ölene kadar atabeklik maiyetinde kaldı. Ebû

⁶⁴⁹ Morgan, *Medieval Persia*, s. 83.

⁶⁵⁰ Semerkandî, *Neştegân* (نشتگان); Yahyâ Kazvînî, *Şîcâvend* (شيجاوند); Devletşah, *Selâme Köyü* olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 187; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 162; Devletşah, II, s. 310.

⁶⁵¹ Yezd Atabekliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sutûde, II, s. 9 vd.; Natanzî, *a.g.e.*, s. 34-36; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 411-413; Erdoğan Merçil, "Yezd Atabegleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul 1982, s. 367-386; S. C. Fairbanks, "Atâbakân-e Yazd", *Elr*, Vol. II, 2011, s. 900-902.

Bekir ile Muhammed'in çocuğu yoktu. Gıyâsüddîn'in en küçük oğlu Emîr Mansûr ise Meybud'de ikâmet eden babasının yanında kalmıştı. Mansûr da Meybud'de vefat etti ve babasının yanına defnedildi.⁶⁵²

Azerbâyçân ve Horâsân, Moğol istilâsının etkisini doğrudan hissederken; Yezd, Kirmân ve Fârs gibi Güney'de bulunan vilâyetler bir dereceye kadar özerkliklerini korumuşlardır. Kirmân'daki Karahıtaylılar ve Fârs'taki Salgûrlular, İlhanlı Devleti'nin üstünlüğünü kabul ederken yerelliklerini sürdürmüşler, bu yerellik Muzafferîlerin kuruluşuna olumlu yönde etki yapmıştır.⁶⁵³

⁶⁵² Mîrhând, IV, s. 3399-3400; Semerkandî, II, s. 187; Sutûde, I, s. 58-59; Hândmîr, III, s. 273; Natanzî, *a.g.e.*, s. 148; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 162; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 422; Ganî, *a.g.e.*, s. 63; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 245; Râzî, *a.g.e.*, s. 336; Browne, III, s. 162-163; Howorth, III, s. 693; Seyed Asghar Seyedtorabi, “Âl-i Muzaffer (Muzafferiler) Dönemi İran Tarihi”, *İraniyat Dergisi*, 1/1 (2016), s. 114; George Lane, “Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate”, *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and Their Euroasian Predecessors*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, Honolulu 2014, s. 204-205; Fâtıma Kanberî, “Berresî ve Tahlîl-i Târîhî Silsile-yi Âl-i Muzaffer (718-795 H.)”, *Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî Vâhid-i Tehrân Merkezî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tehrân 2011, s. 17-18; Rıza Kurtuluş, “Muzafferîler”, *İA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 419; K. V. Zettersteen, “Muzafferîler”, *İA*, C. VIII, İstanbul 1979, s. 774.

⁶⁵³ Patrick Wing, “Mozaffarids”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/mozaffarids>, (erişim tarihi 11 Kasım 2014).

Emîr Mansûr'un Mübârizüddîn Muhammed, Zeynüddîn 'Alî ve Şerefüddîn Muzaffer isminde 3 oğlu vardı. Şerefüddîn Muzaffer, yaşı küçük olmasına rağmen çok gözüpekti. Elde ettiği başarılarla Yezd atabeki Yûsufşâh b. 'Alâ'üddevle tarafından Meybud ve Nedûşan vâililiği ile civar yolların koruma ve bakımı ile görevlendirildi. Yûsufşâh, Argun Han'a muhalefet edip Sistân'a kaçarken yanında olanlardan biri de Şerefüddîn'di. Bir müddet sonra onunla yollarını ayırmaya karar veren Şerefüddîn, Kirmân'a gidip Karahıtay hükümdarı Celâlüddîn Suyurgatmış'ın hizmetine girdi. Meybud'a, oradan da Argun Han'ın ordusuna gitti. Argun, Şerefüddîn ile görüştüktan sonra Yezd civarındaki yolların güvenliğini ona bıraktı. *Yasavul* mertebesine yükselmesi İlhan nezdinde itibarını yükseltmekle kalmadı, onu Celayirliler ve Çobanlılar gibi rakiplerinin yükselişinde önemli bir faktör olan İlhanlı sarayına bağladı. Emîr Şerefüddîn Muzaffer, Geyhatu Han zamanında da saygın bir emîr konumundaydı. İsyan eden Lur-i Bozorg atabeki Afrâsiyâb'ı İlhan adına itaat altına aldı. Gazan ve Ölceytü Han dönemlerinde mevki daha da yükseldi. Gazan Han onu *emîr-i hezâre* (binlik) emîri mevkiine tayin etti. Ayrıca sancak, davul ve payza verdi. Şerefüddîn Muzaffer, hezâre emîrlerinden birinin kızıyla evlendi. Muzafferilerin kurucusu olan Emîr Mübârizüddîn Muhammed 700 H. (1300-1301 M.) yılında bu evlilikten dünyaya geldi. Şerefüddîn, 706 H. (1306-1307 M.) yılındaki Gîlân seferinde Ölceytü'ye ordu sevk etme hususunda yardım etti. Gîlân Savaşı'ndan sonra izin alıp Yezd'e döndü. Ölceytü'nün emri ile Meybud vâlisi tayin edildi. İlâveten Ârdistân'dan Kirmânşâh'a ve Herât'tan Merv-Eberkûh'a kadar uzanan yolların güvenliğinden sorumlu tutuldu. Başarılarına rağmen kendisine karşı bir muhalefet oluşmuştu. Bu nedenle Yezd'de kalamadı ve Şîrâz'a gitti. Ölceytü Han, Bağdâd'a yöneldiğinde Emîr Şerefüddîn Muzaffer henüz 11 yaşında olan oğlu Mübârizüddîn Muhammed ile birlikte ona katılmak üzere yola çıktı [711 H.

(1311-1312 M.)). Bağdâd'da orduya ulaştıktan sonra İlhan'dan izin isteyip Meybud'e geri döndü. Şîrâz istikâmetinde giderken İlhan'dan gelen buyrukla Şebânkâre hâkimlerini itaat altına almak için büyük bir orduyla hareket etti. Şebânkâre hâkimi Nizâmüddîn Hasan'ı yenilgiye uğrattı ve bölgeyi ele geçirdi. Bu sırada hastalandı ve 713 H. (1314 M.) yılında vefat etti. Emîr Şerefüddîn Muzaffer, Meybud'da kendi yaptırmış olduğu Muzafferiye Medresesi ⁶⁵⁴ ne defnedildi.⁶⁵⁵

Emîr Mübârizüddîn Muzaffer Dönemi [713-760 H. (1314-1359 M.)]

Muzafferî Hânedanlığının Kuruluşu

Muzafferî hânedanlığının gerçek kurucusu, Şerefüddîn Muzaffer'in tek oğlu olan Emîr Mübârizüddîn Muhammed'dir.

Emîr Şerefüddîn Muzaffer'in ölümünden sonra ona muhalif olan bir grup, geçmişte sorun yaşadığı vezir Reşîdüddîn Fazlullâh'a müracaat ederek ona ait

⁶⁵⁴ Üstündağ, *a.g.e.*, s. 111.

⁶⁵⁵ Ca'fer b. Muhammed b. Hasan Ca'ferî, *Târîh-i Yezd*, Tehrân 1384, s. 46-48; Mîrhând, IV, s. 3400-3403; Hândmîr, III, s. 273-274; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 318; Semerkandî, II, s. 187-189; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 162-163; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222; Sutûde, I, s. 59-62; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 423-424; Ganî, *a.g.e.*, s. 64-68; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 245; Roemer, *a.g.m.*, s. 11; Howorth, III, s. 693; Browne, III, s. 163; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 349; Lane, "Persian Notables and the Families", s. 205; Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 33; Seyeditorabi, *a.g.m.*, s. 114-115; Kanberî, *a.g.t.*, s. 18-19; Erdoğan Merçil, "Yezd", *İA*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 406.

olan emlâkı istediler. Reşîdüddîn'in emri ile Mübârizüddîn Muhammed'e geçen bu emlâklar yeniden dîvânî araziye katıldı. Bu esnada 13 yaşında olan Mübârizüddîn, hakkı olan emlâkı geri almak için Ölceytü Han'ın yanına gitti. Yolculuk sırasında Sistân'dan, Yezd bölgesini yağmalamak için gelmiş olan Nikuderî yolkesen grubunun bir kısmını yanındakilerin yardımı ile öldürdü. Ölceytü tarafından oldukça iyi karşılanan Mübârizüddîn, cesaretinin karşılığı olarak babasının yerine tayin edildi. Ölceytü, Meybud vâililiği ve Yezd civarındaki yolların korunması görevlerini *yasavul* ünvanı ile birlikte ona verdi. Ayrıca miras kalan emlâğını da iade etti. Mübârizüddîn 4 yıl orduda, İlhan'ın maiyetinde kaldı. Ölceytü vefat edip yerine Ebû Sa'îd geçince, yeni İlhan da onun eski makam ve rütbelerini onayladı. Mübârizüddîn 717 H. (1318 M.) de Meybud'a geri döndü. Buranın yönetimi ve yolların korunması ile ilgilendi. Bu sırada İlhanlılara tâbi olan Yezd atabeki Hacışâh b. Yûsufşâh ile Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nun oğlu Emîr Gıyâsüddîn Keyhüsrev arasında Hacışâh'ın Gıyâsüddîn'in nâ'ibini öldürmesi nedeniyle bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Mübârizüddîn, Ebû Sa'îd'den aldığı izin ile Gıyâsüddîn'e yardıma gitti. Sonra beraberce Yezd'e, atabek Hacışâh'ın üzerine yürüdüler. Yapılan savaş sonucunda çok sayıda kişi öldü. Yenilen Hacışâh kaçtı. Böylece 300 yıllık Yezd Atabekliği sona erdi. 719 H. (1319 M.) yılında Yezd bölgesinin yönetimi İlhan tarafından Mübârizüddîn'e verildi. Mübârizüddîn bağımsız bir şekilde Yezd'de hüküm sürmeye başladı.⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 48-49; Mîrhând, IV, s. 3404-3406; Hândmîr, III, s. 274; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 318; Semerkandî, II, s. 189-191; Natanzî, *a.g.e.*, s. 148, Devletşah, II, s. 310; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222; 152; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 424-425; Sutûde, I, s. 63-65; Ganî, *a.g.e.*, s. 68-70; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 246; Râzî,

Sîstân vilâyetine yerleşip yolları kesmeleriyle ve yağmacılıklarıyla ün salan Nikuderîler⁶⁵⁷, tekrar Yezd civarında göründüler. Nikuderîlerin, Nevrûz isimli komutanları 300 atlı ile Yezd'e geldi. Bunu öğrenen Emîr Mübârizüddîn 60 kişi ile onlara saldırdı ve 'Abdülmelik sarnıcında yenilgiye uğrattı. Nevrûz ile birlikte Nikuderîlerin bir kısmı öldürüldü. Mübârizüddîn, Yezd'e geri döndükten sonra ele geçirdiği esirlerle birlikte İlhan Ebû Sa'îd'in yanına hareket etti. İlhan, onu hürmetle karşılayarak genç yaşında elde ettiği başarıları ve cesaretini takdir etti. Yolların korunması ile ilgili verdiği hükümleri yeniledi. Nikuderîler, bir süre sonra intikam alma amacıyla 400 süvâri ile bir kez daha Yezd civarına saldırdılar. Mübârizüddîn Muhammed, 70 askerle onları yine bozguna uğrattı. Kaynaklarda Mübârizüddîn'in Nikuderîler ile 13-14 yıl boyunca 21 kere karşılaştığı kaydedilmiştir.⁶⁵⁸

a.g.e., s. 336; İbn Haldûn, IV, s. 798; Merçil, "Yezd Atabegleri", s. 384; *a. ml.f.* "Yezd", s. 406; Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 33; Roemer, *a.g.m.*, s. 11; Howorth, III, s. 693; Morgan, *Medieval Persia*, s. 83; Melville, "The End of the Ilkhanate" s. 325; Browne, III, s. 163; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 349; Seyeditorabi, *a.g.m.*, s. 115; Kanberî, *a.g.t.*, s. 20-21.

⁶⁵⁷ *Nikuder* adının kaynaklardaki yazılışı ve bu topluluğun kökeni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, LXXXIII/298 (2019), s. 853-886. Ayrıca bkz. Lambton, *a.g.e.*, s. 117-118.

⁶⁵⁸ Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 49-50; Mîrhând, IV, s. 3406-3407; Hândmîr, III, s. 276; Semerkandî, II, s. 191-193; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 163; Sutûde, I, s. 65-66; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 425; Ganî, *a.g.e.*, s. 71; Roemer, *a.g.m.*, s. 11; Howorth, III, s.

Mübârizüddîn Muzaffer'in 725 H. (1325 M.) yılında Şâh Şerefüddîn Muzaffer isminde bir oğlu oldu. 729 H. (1328 M.) de Kirmân Karahıtay hükümdarı Kutbüddîn Şâh Cihân b. Sultân Celâlüddîn Suyurgatmış'ın kızı Mahdûm Şâh Hân Kutluk Terkân ile evlenerek Karahıtay hânedanı ile akrabalık kurdu. Bu yakınlık sayesinde Kirmân şehrine sahip oldu. Mahdûm Şâh ile evliliğinden 733 H. (1332-1333 M.) de Şâh Şucâ', 736 H. (1335-1336 M.) da Kutbüddîn Şâh Mahmûd ve 'Îmâdüddîn Sultân Ahmed dünyaya geldi.⁶⁵⁹

734 H. (1333-1334 M.) de büyük oğlu Şerefüddîn Muzaffer ile beraber Ebû Sa'îd'in huzuruna çıkmak üzere Sultâniye'ye giden Mübârizüddîn, burada İlhan tarafından çok iyi ağırlandı. Ebû Sa'îd ona hil'at, murassa kemer, börk, davul ve sancak gibi kıymetli hediyeler dışında 100.000 dinar ulûfe ve *Emîrzâde Muhammed Muzaffer* ünvanı verdi. Ona gösterilen bu ihtimam devlet erkânının, özellikle Fârs bölgesi hâkimi Emîr Mahmûdşâh İncü'nun kıskançlığını celbetti. Kış mevsimi, Ebû Sa'îd'in emri doğrultusunda Bağdâd'da geçirildi. Mübârizüddîn Muhammed daha sonra İlhan'dan izin alarak Necef'e, oradan da

693-694; Kanberî, *a.g.t.*, s. 21-22; Zettersteen, *a.g.m.*, s. 774; Merçil, "Yezd", s. 406.

⁶⁵⁹ Ahmed Alî Hân Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, Neşr. Muhammed İbrahim Bâstânî Pârîzî, Tehrân 1370, s. 471; Semerkandî, II, s. 194; Fasîh-i Hâfî, II, s. 903, 908, 910; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 163; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 426; Ganiî, *a.g.e.*, s. 72; Howorth, III, s. 694; Lambton, *a.g.e.*, s. 287; Kanberî, *a.g.t.*, s. 23.

Yezd tarafına hareket etti.⁶⁶⁰ Aynı anda Fârs şihneliğinden ayrılan Seyyid Azad isimli biri, Yezd'i ele geçirmeye teşebbüs etti. Seyyid Azad, Mübârizüddîn'in direnci karşısında başarısız olacağını anladı ve kaçtı.⁶⁶¹

Son İlhan Ebû Sa'îd'in tahta bir halef bırakmadan ölümü, geniş topraklara sahip İlhanlı Devleti'ni kargaşaya sürükledi. Kaotik ortamdan yararlanmak isteyenler Azerbâyçân'daki hükümdarlık merkezinde iktidarı ele geçirmeye çalışırken, vilâyetlerdeki yöneticiler de mevcut durumu avantaja çevirmeye gayreti içine girdiler. İlhan'ın ölüm haberi o sırada Meybud'da bulunan Emîr Mübârizüddîn'e ulaşınca hemen 200 kişi ile Yezd'e geldi. Hazineyi tasarrufu altına aldı ve askerlerine dağıttı. Kendi adına hutbe okutup sikke bastırarak bağımsızlığını ilân etti [736 H. (1336 M.)]. Ardından oğlu Şerefüddîn Muzaffer'i Meybud'a gönderdi.⁶⁶²

Emîr Mübârizüddîn'in Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü ile İlk Karşılaşması

Ebû Sa'îd'in ölümü ile yaşanan iç karışıklıklar sonucunda, Irâk-ı 'Acem ve Fârs'ta bazı yöneticiler bağımsızlıklarını ilân ettiler. Emîr Mübârizüddîn, yıkılış sürecinde İlhanlı'nın güneydeki toprakları ile Fârs ve İsfehân bölgelerini elde etmek isteyen İncülularla sık sık karşı karşıya gelecektir. Ebû Sa'îd döneminde

⁶⁶⁰ Mîrhând, IV, s. 3407-3409; Hândmîr, III, s. 276-277; Semerkandî, II, s. 194; Fasîh-i Hâfî, II, s. 911; Sutûde, I, s. 66-67; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 426; Ganî, *a.g.e.*, s. 72; Howorth, III, s. 694; Browne, III, s. 163.

⁶⁶¹ Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 50; Sutûde, I, s. 67; Howorth, III, s. 694; Merçil, "Yezd", s. 406.

⁶⁶² Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 50; Semerkandî, II, s. 194-195; Sutûde, I, s. 68; Ganî, *a.g.e.*, s. 73; Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 33.

Fârs bölgesine hâkim olan Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü, yeni İlhan Arpa Han tarafından öldürüldü. Mahmûdşâh'ın oğulları Şîrâz'daki geniş mal varlıklarından dolayı buraya kişisel mülkleri gözüyle bakıyorlardı. Bunlardan Mahmûdşâh'ın büyük oğlu Emîr Celâlüddîn Mes'ûdşâh, Tebrîz'den kaçıp Büyük Hasan'a sığındı. Sonrasında Büyük Hasan'ın gölge hanı Muhammed Han'ın vezirliğine tayin edildi. Mes'ûdşâh, Muhammed Han'ın ölümünden sonra Şîrâz'a gelerek Fârs bölgesini kardeşi Gıyâsüddîn'in elinden aldı. Diğer kardeşi Şemsüddîn'i de Fârs'ın Sefîd Kalesi'nde zindana attı. Bu şekilde 2 rakibinden de kurtularak Fârs'ta bağımsız bir yönetim kurdu. Şîrâz ve Fârs'dan sonra Yezd'i ele geçirmek isteyen Mes'ûdşâh, bunun için küçük kardeşi Şeyh Cemâlüddîn Ebû Ishak'ı büyük bir ordu ile Yezd'e gönderdi. [737 H. (1336-1337 M.). Yezd hâkimi Emîr Mübârizüddîn sukûnetini korudu ve herhangi bir saldırıdan kaçındı. Ebû Ishak'ı Yezd girişinde karşıladı, onu iyi şekilde ağırlamaya gayret etti. Mübârizüddîn'in bu barışçıl tavrı karşısında çatışmanın doğru olmayacağını düşünen Ebû Ishak, Kirmân tarafına gitti. Geri dönüş yolunda Yezd yakınlarına gelince bu defa şehri hile ile zaptetmenin hesabını yaptı. Bunu zamanında öğrenen Mübârizüddîn, savaş hazırlıklarına hız verdi. Kendisi bir grup asker ile merkezde dururken, Şehzâde Şerefüddîn Muzaffer'i piyade ve süvârilerle sağ kanatta, Şâh Mahmûd b. Atabek 'Alâ'üddevle'yi de kalabalık bir grupta sol kanatta görevlendirdi. Savaş başladı; ancak hava çok sıcaktı ve su temini sıkıntı teşkil etmekteydi. Şeyhü'l-İslâm Şihâbüddîn 'Alî'nin öncülüğünde Yezdli bir grup ulemânın arabuluculuğu ile taraflar arasında barış temin edildi. Ebû Ishak, bir sonuç elde edemedi Şîrâz'a geri döndü.⁶⁶³

⁶⁶³ Mîrhând, IV, s. 3409-3411; Hândmîr, III, s. 277-278; Semerkandî, II, s. 195-197; Sutûde, I, s. 70; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 426; Ganî, *a.g.e.*, s. 73-74; Howorth, III,

Emîr Mübârizüddîn'in Kirmân'ı Fethi

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı üzere Çobanlı Şeyh Küçük Hasan, Süleymân Han'ı İlhan ilân ettikten sonra onun yarlığı ile kuzeni Pîr Hüseyin'e Fârs, Yezd ve Kirmân'ın dâhil olduğu Fârs emîrliğini verdi [740 H. (1339-1340 M.)]. Pîr Hüseyin, hemen Şîrâz'ı ele geçirmek için yola çıktı. Fârs hâkimi Mes'ûdşâh İncü onun yaklaştığını öğrenince hemen gerekli savunma tedbirlerini aldı. Diğer taraftan Pîr Hüseyin yanına bir müttefik bulmuştu. Mes'ûdşâh'ın Sefîd Kalesi'nde zindana attığı kardeşi Şemsüddîn Muhammed kaçarak Pîr Hüseyin'le birleşmişti. Pîr Hüseyin ile Mes'ûdşâh arasında yapılan savaş, Mes'ûdşâh'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Galip gelen Pîr Hüseyin Şîrâz'a girdi. Hemen ardından müttefiki Şemsüddîn Muhammed'i suçsuz yere öldürdü. Şîrâz halkı, bu haksız idama büyük tepki gösterdi. Ayaklanarak Pîr Hüseyin'i şehirden çıkardılar. Şîrâz'da yaşananları yakından takip eden Mes'ûdşâh uygun ortamdan yararlanarak tekrar şehre girdi ve Fârs bölgesine hâkim oldu.⁶⁶⁴

Emîr Pîr Hüseyin bir süre sonra hazırladığı ordu ile bir kez daha Şîrâz üzerine yürüdü. Yezd hâkimi Emîr Mübârizüddîn Muhammed'e haber göndererek Şîrâz'ı ele geçirmesinde kendisine yardım etmesini istedi [740 H. (1339-1340 M.)]. Emîr Mübârizüddîn, güçlü bir ordu ile yola koyuldu. Ordular, İstahr'da bir araya gelip beraberce Şîrâz'a hareket ettiler. Mes'ûdşâh, 2 orduyla birden baş edemeyeceğinden Kâzerûn tarafına, oradan da Büyük Hasan'a sığınmak üzere Bağdâd'a firar etti. Mübârizüddîn onu bir süre takip ettiyse de Şîrâz'a geri döndü. Pîr Hüseyin'le birlikte şehri kuşatma altına aldılar. Kuşatma

s. 694.

⁶⁶⁴ Fasîh-i Hâfî, II, s. 922; Sutûde, I, s. 71; Aştîyânî, *a.g.e.*, s. 369; Ganî, *a.g.e.*, s. 40-41.

50 gün sürdü ama netice alınamadı. Şehrin zorla zabtedileceği belli olunca Kadı Mecdüddîn İsmâ'îl b. Yahyâ, Mübârizüddîn'den şefâat diledi. Ardından şehir kapıları açıldı ve Pîr Hüseyin Şîrâz'a girdi. Pîr Hüseyin, Fârs'a hâkim olurken, Kirmân vilâyetini bir ordu ile buraya doğru ilerleyen Mübârizüddîn'e bıraktı [741 ⁶⁶⁵ H. (1340-1341 M.)]. ⁶⁶⁶ Mübârizüddîn, Kirmân'a varınca eyaletlere askerlerini dağıttı. Ebû Sa'îd'in vefatından sonra Kirmân'da hâkimiyet kuran Kirmân Karahıtayları ⁶⁶⁷ hükümdarı Kutbüddîn Nikruz, birkaç gün çaresiz

⁶⁶⁵ Fasîh-i Hâfî, bu olayın 740 H. (1339-1340 M.) yılında olduğunu belirtir. Fasîh-i Hâfî, II, s. 923.

⁶⁶⁶ Semerkandî, II, s. 197-200; Natanzî, *a.g.e.*, s. 132, 139; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 369, 426; Howorth, III, s. 694; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 349; Kanberî, *a.g.t.*, s. 23.

⁶⁶⁷ Gürhan Karahıtay ümerâsından Barak Hâcîb, Kirmân'da Moğol hâkimiyetinin başladığı 619 H. (1222-1223 M.) yılından itibaren burada Kutluğhanlılar olarak bilinen Kirmân Karahıtaylılarını tesis etti. Kirmân, Ölceytü Han tarafından 707 H. (1307-1308 M.) yılında Emîr Nâsırüddîn Burhân Guri'ye verildi. Konumunu Ebû Sa'îd döneminde muhafaza eden Nâsırüddîn Burhân Guri'nin oğlu Melik Kutbüddîn Nikruz, Ebû Sa'îd'in, 736 H. (1335 M.) de vefat etmesi üzerine diğer yerel hâkimler gibi Kirmân'a egemen oldu. Mîrhând, IV, s. 3383 vd.; Hândmîr, III, s. 266 vd.; Natanzî, *a.g.e.*, s. 24 vd.; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 427 vd.; Sutûde, I, s. 72-74; Ganî, *a.g.e.*, s. 78. Kirmân Karahıtayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nâsırüddîn Münşî Kirmânî, *Simtu'l-'Ulâ li'l-Hazreti'l-'Ulyâ: der Târih-i Karâhitâ'iyân-i Kirmânî*, Neşr. 'Abbâs İkbâl, Tehrân 1983; Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 528 vd./Türkçe Çev. s. 423 vd.; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 414 vd.; Râzî, *a.g.e.*, s. 232-233;

şekilde şehrin kalesinde kaldı. Ancak yeterli gücü olmadığı için Horâsân tarafına kaçtı.⁶⁶⁸ Nikruz'un firarı sonrasında savunmasız kalan şehri kolayca ele geçiren Emîr Mübârizüddîn yaşı küçük olan oğlu Şâh Şucâ'yı Kirmân hükûmetine tayin etti. Melik Kutbüddîn Nikruz ise Herât hâkimi Kert Meliki Mu'izzüddîn Hüseyin'den yardım istedi. Mu'izzüddîn, Emîr Dâvud Hattây'ı 4.000 kişilik süvâri ve piyade ordusuyla ona destek olmak için Kirmân'a gönderdi. Nikruz, bu yardımcı Gûrlu kuvveti ile Kirmân'ı birkaç günde ele geçirdi. Şehirden dışarı çıkan Mübârizüddîn durumu hemen Pîr Hüseyin'e bildirdi. Pîr Hüseyin, Yezd ve Şîrâz'dan asker toplayarak tekrar Kirmân tarafına yöneldi. Burada Şerefüddîn Muzaffer ve Celâlüddîn Şâh Sultân⁶⁶⁹ yaptıkları saldırılarla Horâsân ordusunu yenilgiye uğratıp kaleye çekilmesini sağladılar. Horâsânlıların kaledeki kuşatması sürerken Pîr Hüseyin'in devlet erkânından Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in ve Emîr Atabek, Şîrâz tarafından emri altındaki birliklerle Mübârizüddîn'e yardıma geldiler. Melik Nikruz bu üstün güç karşısında direnemedi ve tekrar Herât tarafına kaçtı. Kirmân ileri gelenlerinden Hoca Tâcüddîn Irâkî şehirden dışarı çıkarak Emîr Mübârizüddîn'e itaatini bildirdi. Zor durumda kalan Emîr Dâvud Hattây, Mübârizüddîn'e gönderdiği elçi vasıtasıyla bir antlaşma sağladı. Melik Mu'izzüddîn'in askerleri kaleden dışarı çıktılar ve Herât'a geri döndüler.

George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, London and New York 2003, s. 102 vd.

⁶⁶⁸ Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 427.

⁶⁶⁹ Şâh Sultân, Emîr Mübârizüddîn'in yeğeni idi.

741 H. Cemâzîye'l-Âhir (1340 M. Kasım) de Kirmân bir kere daha Emîr Mübârizüddîn Muhammed'in hâkimiyeti altına girdi.⁶⁷⁰

Bam Kalesi'nin Ele Geçirilmesi ve Fûlâdî 'Arablarının

Yenilgiye Uğratılması

Emîr Mübârizüddîn, Kirmân'dan sonra gözünü Bam Kalesi'ne dikti. Çok sağlam ve müstahkem olan bu kale, İlhan Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından bağımsız hareket eden Ahî Şucâ'uddîn Horâsânî adında birinin elindeydi. Mübârizüddîn'in kaleyi fethetme girişimi başarısız olunca oğlu Şâh Şerefüddîn Muzaffer, Kirmân'dan büyük bir ordu ile babasının yardımına geldi. Kaleyi bir süre birlikte kuşattılsa da sonuç alınamadı. Mübârizüddîn, kuşatmayı oğluna devrederek Kirmân'a döndü. Şâh Şerefüddîn yaklaşık 3-4 yıl uğraşmasına rağmen kaleyi ele geçiremedi. Uzun süreli çabalarının boşa çıkması Emîr Mübârizüddîn'i destek kuvvet aramaya sevketti. 743⁶⁷¹ H. (1342-1343 M.) yılında Pîr Hüseyin'den temin ettiği 1.000 kişilik yardımcı kuvvetle kuşatmayı tekrar başlattı. Sert şekilde sürdürülen kuşatma sonucunda Bam Kalesi zabtedildi.⁶⁷² İç kaleye sığınan Ahî Şucâ'uddîn, erzağı tükenince

⁶⁷⁰ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 167; Mîrhând, IV, s. 3411-3416; Hândmîr, III, s. 279; Semerkandî, II, s. 199-201; Fasîh-i Hâfî, II, s. 924-925; Sutûde, I, s. 71-74; Ganî, *a.g.e.*, s. 43-44, 74-79; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 474 vd.; Râzî, *a.g.e.*, s. 336; Howorth, III, s. 694; Browne, III, s. 163; Kanberî, *a.g.t.*, s. 23-24.

⁶⁷¹ Fasîh-i Hâfî, Bam Kalesi kuşatmasının 4 yıl sürdüğünü ve kalenin 741 H. (1340-1341 M.) yılında ele geçirildiğini ifade eder. Semerkandî ise bu olayı 744 H. (1343-1344 M.) yılı olayları içinde kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 925; Semerkandî, II, s. 223.

⁶⁷² Semerkandî, II, s. 222-226; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 427; Kanberî, *a.g.t.*, s. 25.

Mübârizüddîn'den af diledi. Onu bağışlayan Mübârizüddîn, Hürmüz Adası mallarının toplanması ile görevlendirdi. Ahî Şucâ'uddîn, orada devleti zarara uğratacak faaliyetlerde bulununca Mübârizüddîn onun derhal katledilmesini emretti. 744 H. (1343-1344 M.) yılında Fûlâdî Bedevî 'Arabları Herât, Mervest, Sahrâ-yı Rûdân, Rafsancân ve Bâbek civarından Horâsân sınırına kadar halkın mallarını yağmaladılar. Emîr Mübârizüddîn büyük sorun teşkil eden bu topluluğu ortadan kaldırmak için vezir Rûknüddîn Mahmûd Reşîd ve oğlu Şâh Şerefüddîn Muzaffer'i görevlendirdi. 'Arablar yenilgiye uğratılarak tüm varlıklarına el kondu. Liderleri Hasan Fûlâd'ın dâhil olduğu çok sayıda kişi de öldürüldü.⁶⁷³

Çobanlı Emîr Pîr Hüseyin'in Katli ve Emîr Şeyh Ebû

Ishak'ın Şîrâz'ı Ele Geçirmesi

Yezd'in ileri gelenleri, Emîr Pîr Hüseyin'e Emîr Mübârizüddîn'in onunla ortak hareket etmekten kaçındığı yönünde bir mektup göndermişlerdi. Pîr Hüseyin bu mektuplara itibar etmemekle birlikte 2 müttefik arasında zamanla sorunlar baş gösterdi. O sırada Kadı Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in, oğlu Hoca Rûknüddîn 'Amîdülmülk⁶⁷⁴ ü Kirmân'a gönderdi. Mübârizüddîn'e, Pîr Hüseyin'in zalim, kan dökücü ve sözüne güvenilmez biri olmasına karşın dostluk yolundan ayrılmaması gerektiğini bildirdi. Mübârizüddîn, Pîr Hüseyin'den uzaklaşırken; Pîr Hüseyin, Mübârizüddîn'e duyduğu güveni kaybetmeye başladı. Pîr Hüseyin, 742 H. (1341 M.) de İsfehân'ı Emîr

⁶⁷³ Mîrhând, IV, s. 3416-3419; Hândmîr, III, s. 278-279; Semerkandî, II, s. 222 vd.; Fasîh-i Hâfî, II, s. 925, 930; Sutûde, I, s. 74-76; Ganî, *a.g.e.*, s. 79; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 483-487; Kanberî, *a.g.t.*, s. 26.

⁶⁷⁴ Semerkandî, 'Abdûlmelik (الملك عبد) olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 206.

Cemâlüddîn Şeyh Ebû Ishak İncü'ye bırakarak İncüluların kendisine itaat etmesini sağladı. Aslında Pîr Hüseyin, bu jestle Ebû Ishak'a olumlu bir adım atmıştı. Fakat Ebû Ishak kardeşini öldürmesi nedeniyle Pîr Hüseyin'e karşı hâlâ çok öfkeliydi. Ayrıca Fârs hâkimliğini de kendi hakkı olarak görüyordu. Dolayısıyla Irâk-ı 'Acem hâkimi Melik Eşref'i Fârs'ı ele geçirmesi için teşvik etti. Melik Eşref'in bölgeye gelmesiyle beraberce Şîrâz tarafına hareket ettiler. Bu sırada Pîr Hüseyin de hazırlıklarını tamamlamış, büyük bir ordu ile Şîrâz'dan çıkmıştı. Kasr-ı Zerd'de konakladığı esnada çok sayıda kabilenin katılımıyla gücünü daha da artırdı. Pîr Hüseyin'in askerleri İsfehân'a 2 menzil uzaklıkta, Ebû Ishak ile Melik Eşref'e yetiştiler. Güç dengesi Pîr Hüseyin'den yanayken, bazı üst düzey kişilerin onu terk etmesi ile savaşın gidişatı belli oldu. Kadı Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in, Emîrzâde 'Alî Pilten ve Emîr Celâlüddîn Tayyibşâh, Pîr Hüseyin'in ordusundan çıkarak Melik Eşref'in tarafına geçtiler. İtibarlı emîrlerinden Muzafferüddîn Salgûr, Pîr Hüseyin'e yardım almak için Mübârizüddîn'in yanına gitmesi gerektiğini söylediye de Pîr Hüseyin buna yanaşmadı. Yakınları ve ailesi ile birlikte Tebrîz'e gitti. Melik Eşref'e karşı Küçük Hasan'dan destek alabileceğini ümit ediyordu. Küçük Hasan ise kibirli hareketlerinden dolayı ondan hoşlanmıyordu. Vezirleri Hoca Gıyâsüddîn Muhammed Kirmânî ve 'Îmâdüddîn Serâvî'yi gönlünü almak için Pîr Hüseyin'in konakladığı Sultâniyye'ye gönderdi. Küçük Hasan onların arkasından kendisi de hareket etti. Ardından yakaladığı Pîr Hüseyin'i zehirleyerek öldürdü. Pîr Hüseyin'in ölümü ile yanında bulunan devlet erkânının çoğu Emîr Mübârizüddîn'e katıldılar.⁶⁷⁵ Ebû Ishak ve Mübârizüddîn, bundan

⁶⁷⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 166; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312; Mîrhând, IV, s. 3420-3422; Hândmîr, III, s. 280; Semerkandî, II, s. 205-207; Fasîh-i Hâfî, II, s. 927;

sonraki 10 yıllık süreçte Kirmân'dan çok daha zengin bir vilâyet olan Fârs'ın kontrolünü elde edebilmek için mücadele edeceklerdi.⁶⁷⁶

Kolay bir şekilde Memâlik-i Irâk'ın büyük kısmını ele geçiren Melik Eşref, Ebû Ishak ile birlikte Şîrâz'a yöneldi. Ebû Ishak, şehirde bir takım düzenlemeler yapmak istediğini bildirerek önden girmek için Melik Eşref'ten izin istedi. Şîrâz'a girdikten sonra ise durum değişti. Ebû Ishak, Şîrâz'a tek başına sahip olmak istiyordu. Şîrâz halkının da desteğini alarak kale kapılarını Melik Eşref'in üzerine kapattı ve onun şehre girmesine engel oldu. Şîrâz, böylece tekrar İncüluların eline geçmiş oldu [742 H. (1341-1342 M.)]. Melik Eşref, burada boşuna vakit kaybettiğini anladı. Yağma ve talanda bulunmak üzere Yezd'e yöneldi. Emîr Mübârizüddîn, Yezd civarını Melik Eşref'in askerlerinin yağmasından korumak üzere Kirmân'dan Yezd'e geçti. Melik Eşref, Yezd'de bir süre yağma yaptıktan sonra Tebrîz'e geri döndü.⁶⁷⁷

Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 79-80; Sutûde, I, s. 76-77; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 487-488; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 370, 427; Ganî, *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁷⁶ Wing, "Mozaffarids", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/mozaffarids>, (erişim tarihi 11 Kasım 2014).

⁶⁷⁷ Mîrhând, IV, s. 3422-3423; Hândmîr, III, s. 280; Semerkandî, II, s. 208; Fasîh-i Hâfî, II, s. 926-927; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 488-490; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 90; Sutûde, I, s. 77; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 370, 427-428; Ganî, *a.g.e.*, s. 46; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 283.

Çobanlı Emîr Yağıbastı'nın Emîr Mes'ûdşâh İncü'yu

Öldürmesi

Daha önce de ifade edildiği gibi Celâlüddîn Mes'ûdşâh İncü, Pîr Hüseyin'in oldukça güçlü bir orduyla Fârs tarafına hareket etmesi üzerine Bağdâd'a gitmiş, Büyük Hasan'a sığınmıştı. Büyük Hasan çeşitli lütuf ve ihsanlarda bulunduğu Mes'ûdşâh'ı Dimaşk Hoca'nın kızı, Dilşâd Hâtûn'un kız kardeşi Sultânbaht Hâtûn ile evlendirdi [740 H. (1339-1340 M.)].⁶⁷⁸ Ardından bir takım görevlendirmeler yaptı. Pîr Hüseyin'in yenilgisinden sonra himayesi altında giren Emîr Çoban'ın oğlu Emîr Yağıbastı'yı Şîrâz emîrliğine tayin etti. Emîr Mes'ûdşâh 'ı da onun nâ'ibi olarak atayarak, ikisini Luristân üzerinden Şîrâz'a gönderdi. Şîrâz halkı, Fârs hâkimliğinin büyük kardeş olarak Mes'ûdşâh 'ın hakkı olduğuna inandıkları için onu desteklediler. Fârs'ta hak iddia eden Şeyh Ebû Ishak, ağabeyine itaat etmekten başka çare bulamadığı için Şîrâz'ı terkedip Şebânkâre tarafına gitti. Bir yandan Yağıbastı da kendini Şîrâz hâkimi olarak görüyordu. Şîrâz halkının Mes'ûdşâh 'a ilgisi onu kızdırdı ve Mes'ûdşâh'ı ani bir kararla öldürdü [743 H. (1343 M.)]. Ebû Ishak bunu öğrenir öğrenmez Şîrâz'a geri döndü. İncülular ve Çobanlılar arasındaki mücadele bir müddet daha devam etti. İncülular, Kâzerûn'dan yardım istediler. Komutan Emîr Deylemşâh'ın Yağıbastı'ya saldırması ile onu Şîrâz'dan çıkarabildiler. Yağıbastı, önce İsfehân'a kaçtı, ardından Sultâniyye'deki yeğeni Melik Eşref'e katıldı. 2 Çobanlı, Küçük Hasan'a güvenmedikleri için Büyük Hasan'ın

⁶⁷⁸ Fasîh-i Hâfî, II, s. 922.

hizmetine girdiler. Onun Bağdâd'dan Tebrîz'e hareket ettiğini öğrenince Hûzistân'ın kuzeyine yöneldiler.⁶⁷⁹

Fârs'ı ele geçiremeyen Melik Eşref, 744⁶⁸⁰ H. (1343 M.) yılında askerlerinden bir gruba Yezd'e tâbi Nâ'in⁶⁸¹ kasabasını yağmalamalarını emretti. Şâh Şerefüddîn Muzaffer bunlara karşı Yezd'den, Emîr Mübârizüddîn'in damadı ve aynı zamanda yeğeni olan Şâh Sultân'ı gönderdi. Şâh Sultân komutasındaki Muzafferî kuvvetleri, Melik Eşref'e tâbi yaklaşık 20.000 süvâri karşısında tutunamadılarsa da Melik Eşref'in kuvvetlerinin de bir kazancı olmadı. Bölgeye ve halka zarar verdikten sonra Sultâniyye'ye geri döndüler.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 167-168, 171-172; Mîrhând, IV, s. 3425; Hândmîr, III, s. 280-281; Semerkandî, II, s. 208-211; Fasîh-i Hâfî, II, s. 930; Sutûde, I, s. 77-78; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 370-371; Ganî, *a.g.e.*, s. 48-50, 57. Şebânkâre'î Kirmân'da olan Emîr Mübârizüddîn'in Emîr Mes'ûdşâh'tan yardım istediğini, fakat Yağbastı'nın nâ'iblerinin bu olayı Mes'ûdşâh'ın muhalefete başladığı şeklinde aktarmaları neticesinde Yağbastı'nın onu öldürdüğünü kaydeder. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312.

⁶⁸⁰ Semerkandî, 743 H. (1342-1343 M.) yılı olayları içinde kaydeder.

Semerkandî, II, s. 209.

⁶⁸¹ Semerkandî burayı *Nâyîn* (ناین) kasabası olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 210.

⁶⁸² Mîrhând, IV, s. 3423; Hândmîr, III, s. 281; Semerkandî, II, s. 209-211; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 488; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 283-284; Ganî, *a.g.e.*, s. 82.

Vezir Kadı Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in Olayı

Melik Eşref, 744⁶⁸³ H. (1343 M.) yılında Yağıbastı ile bir kere daha Şîrâz üzerine yürüdü. Yolu üzerindeki her yere saldırırken Emîr Mübârizüddîn'den yardım talep etti. Mübârizüddîn, yaptığı zulümden dolayı ona yardım etme taraftarı değildi. Melik Eşref'in ısrarları sonucu Mübârizüddîn ondan Kadı Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in'i istedi. Daha önce de bahsedildiği üzere Şemsüddîn Sâ'in Şîrâz'da Pîr Hüseyin'in vezirliğini yapmış ve Melik Eşref ile Ebû Ishak'ın Şîrâz'ı ele geçirme harekâtında Pîr Hüseyin'in yanından kaçıp Melik Eşref'e katılmıştı. Şemsüddîn Sâ'in, Melik Eşref'e sürekli olarak Mübârizüddîn'i kötüler tarzda konuşuyordu. Melik Eşref, Mübârizüddîn'in dostluğunu kazanmak için Şemsüddîn Sâ'in'i ona teslim etmeyi kabul etti. Melik Eşref'in Yezd'e gönderdiği Şemsüddîn Sâ'in, bir türlü Mübârizüddîn'in itimadını kazanamadı. Melik Eşref, Şemsüddîn Sâ'in'i Mübârizüddîn'e teslim etmesi karşılığında ondan yardımcı kuvvet istemişti. Mübârizüddîn'in Sultânşâh Cândâr önderliğinde gönderdiği 3.000 kişilik kuvvetle Şîrâz tarafına hareket eden Melik Eşref ve Yağıbastı, Şîrâz'a 1 menzil yaklaştıklarında Küçük Hasan'ın ölüm haberini aldılar. Hemen harekâtlarına son vererek Tebrîz'e geri döndüler.⁶⁸⁴

Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Mübârizüddîn, Şemsüddîn Sâ'in'le beraber Kirmân'a gitti. İkili arasında Kirmân'da yapılan görüşme sonucunda Mübârizüddîn, Şemsüddîn Sâ'in'e ait olan Sircân Kalesi'ni kendisine teslim etmesi ve yıllık 100.000 dinar kepekî vergi vermesi karşılığında onu vezârete

⁶⁸³ Semerkandî, 743 H. (1342-1343 M.) yılı olaylarında kaydeder. Semerkandî, II, s. 211.

⁶⁸⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 168-173; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312-313; Semerkandî, II, s. 211-213; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 371, 428.

getirmeye karar verdi. Buna karşın Fârs ileri gelenleri, başta Mübârizüddîn'in diğer veziri Hoca Tâcüddîn Irâkî, Şemsüddîn Sâ'in'in varlığından rahatsızdı. Mübârizüddîn ile görüşerek onun Şîrâz'a, Ebû Ishak'ın yanına elçi olarak gönderilmesini sağladı. Mübârizüddîn bu görevlendirme ile Eberkûh ve Şebânkâre vilâyetini Fârs'tan ayırıp kendi toprakları arasına katabilecekti. Şemsüddîn Sâ'in, Mübârizüddîn'in izni ile 744 H. (1343-1344 M.) de Şîrâz'a doğru yola koyuldu. Ancak şehre varınca verilen görevi unutarak Ebû Ishak'ın hizmetine girdi. Ebû Ishak, onu Emîr Gıyâsüddîn 'Alî Yezdî ile birlikte ortak vezir olarak görevlendirdi. Şemsüddîn Sâ'in'in ihanetini öğrenen Mübârizüddîn onun yanına Tâcüddîn Irâkî'yi gönderdi. Mübârizüddîn, ilk önce onun idam edilmesini emrettiyse de sonra bu fikrinden vazgeçti ve onu vezirlik görevine iade etti.⁶⁸⁵

Emîr Şeyh Ebû Ishak'ın Bağımsızlığını İlân Etmesi ve Emîr Mübârizüddîn ile Mücadelesi

Melik Eşref'in yokluğundan yararlanan Emîr Şeyh Ebû Ishak, kendi adına hutbe okutup sikke bastırarak Fârs'ta egemenliğini ilân etmişti [743 H. (1343 M.)]. Elçiler gönderip bölgenin diğer yöneticilerini itaati altına aldı. İsfahân ileri gelenleri ile Hürmüz adası hâkimi Kutbüddîn de bunlar arasındaydı. Ebû Ishak'ı yeni konumunda en çok uğraştıran kişi şüphesiz Yezd ve Kirmân hâkimi Emîr Mübârizüddîn Muhammed'di. Ebû Ishak, Mübârizüddîn'in kendisine itaat etmesi beklentisi içindeydi. Çünkü Kirmân'ı miras kalmış mülkü olarak görüyordu. Mübârizüddîn itaate yanaşmadığı için Kirmân'ı ele geçirmeye karar verdi. 745 H. (1344-1345 M.) yılında Şîrâz'dan Kirmân üzerine son derece

⁶⁸⁵ Mîrhând, IV, s. 3423-3425; Hândmîr, III, s. 281-282; Semerkandî, II, s. 228-229; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 489-490; Ganî, *a.g.e.*, s. 82-86.

güçlü bir ordu ile yola çıktı. İlk aşamada Mübârizüddîn'e tâbi olan Sîrcân Kalesi'ni kuşattı, yağma ve talan yaptı. Başarılı olamayınca Kirmân üzerine yürüdü. Mübârizüddîn bu kritik savaşa Moğol Ugani ve Curmai kabilelerinden temin ettiği yardımla hazırlandı. Ebû Ishak henüz savaş başlamadan, Emîr Zâhirüddîn İbrâhîm Savvâb'ın arabuluculuğu ile Mübârizüddîn ile barış yaptı ve Şîrâz'a geri döndü.⁶⁸⁶

Emîr Zâhirüddîn İbrâhîm Savvâb, Pîr Hüseyin'in veziri ve Şîrâz'ın ileri gelen kişilerinden biriydi. Pîr Hüseyin'in katlinden sonra Mâzenderân bölgesine hükmeden Toga Timur'un yanına sığınmıştı. Melik Eşref ve Yağıbastı, Şîrâz'ı ele geçirmek için İsfehân'a geldiklerinde İsfehân'da bulunan İbrâhîm Savvâb, Çobanlılara katıldı. Grup, Şîrâz yakınlarında bulunduğu sırada Küçük Hasan'ın ölüm haberi ulaştı ve Melik Eşref, Şîrâz'ı ele geçirmekten vazgeçerek Azerbâyçân'a geri dönmeyi kararlaştırdı. İbrâhîm Savvâb, Şîrâz'a gitmekten yanaydı. Yağıbastı'yı Şîrâz'a gitme konusunda ikna etmeye çalıştıysa da amacına ulaşamadı. Yağıbastı da, Azerbâyçân yoluna koyulan Melik Eşref'in arkasından gitti. Yalnız kalan İbrâhîm Savvâb, Çobanlıların yardımına gelen Sultânşâh Cândâr ile Yezd'e döndü ve Mübârizüddîn'in hizmetine girdi. Ebû Ishak, İbrâhîm Savvâb Şîrâz'a dönünce, Şemsüddîn Sâ'in ve Gıyâsüddîn 'Alî Yezdî'yi azlederek vezirliği ona tevdi etti. İbrâhîm Savvâb'ın yaklaşık 1 ay süren vezirliği, emîrlere ve memurlara yapması gereken ödemeleri durdurduğu için oluşan tepki nedeniyle bir eşkıya tarafından öldürülmesi ile son buldu. Ebû

⁶⁸⁶ Mîrhând, IV, s. 3425-3426; Hândmîr, III, s. 282; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 315; Semerkandî, II, s. 230-231; Fasîh-i Hâfî, II, s. 934; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 489-491; Sutûde, I, s. 84; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 428; Ganî, *a.g.e.*, s. 61, 86-87; Howorth, III, s. 694.

Ishak, Şemsüddîn Sâ'in ve Gıyâsüddîn 'Alî Yezdî'yi tekrar ortak vezârete getirdi [745 H. (1344-1345 M.)]. Fakat bu 2 vezir arasında da sık sık sorunlar yaşanıyordu. Mücadelenin kazananı, Gıyâsüddîn 'Alî Yezdî oldu. Şemsüddîn Sâ'in, vilâyetin gelirlerini toplama görevinden dolayı Hürmüz'e gitti. Orada her tarafa dehşet saçtı. Bahar geldiğinde Şîrâz'da bulunan oğlu Mevlânâ Rüknuddîn 'Amîdülmülk'ün desteği ile bir ordu kurdu. Amacı, Kirmân'ı ele geçirmektir. Hemen o tarafa hareket etti. Şemsüddîn Sâ'in, o bölgedeki 2.000 kişilik Moğol Ugani ve Curmai kabilesi⁶⁸⁷ ni ve 1.000 Şîrâzlı süvâriyi de ordusuna dâhil etti. Onun Kirmân üzerine yürüdüğünü öğrenen Mübârizüddîn çok öfkelenildi. Nikris hastalığından muzdarip olmasına rağmen düşmanı karşılamak için 1.500 tecrübeli asker ile yola çıktı. Rûdân yakınlarında karşı karşıya gelen taraflar

⁶⁸⁷ Bu 2 gayrimüslim Moğol kabilesi, Argun Han zamanında, Kirmân Karahıtay hükümdarı Sultân Celâlüddîn Suyurgatmış'ın egemenliği altındaki Kirmân ve çevresini korumak amacıyla bölgeye yerleşmişlerdi. Emîr Mübârizüddîn 741 H. (1340-1341 M.) yılında Kirmân'ı ele geçirdiği zaman özellikle askerî desteklerini alabilmek için onlara iyi muamele etti. Bununla birlikte Ugani ve Curmailler kendi iç politik ve sosyal yapılarını korumalarından ötürü Mübârizüddîn'e her zaman sadakatle hizmet etmediler. Mübârizüddîn, onların güvenini kazanabilmek için çaba harcadı, bununla bağlantılı olarak oğlu Şâh Şucâ'yı kabile reislerinden birinin kızıyla evlendirdi. Bu Moğol kabilelerinin genel özelliği, sık sık isyan etmeleri ve Müslümanların mallarını yağmalamalarıydı. Mübârizüddîn, aynı zamanda bölgedeki Sünnî İslâm'ın temsilcisi iddiasında olduğu için bu Moğol gayrimüslimlerle savaşmayı da görev kabul etmişti. Bu cihadçı anlayışından dolayı İslâm âlimleri tarafından *Emîr Gâzî* ve *Şâh Gâzî* ünvanları ile anılmıştır. Hândmîr, III, s. 283-284; Semerkandî, II, s. 245-246; Sutûde, I, s. 87-88; Ganî, *a.g.e.*, s. 90.

arasında yapılan savaşı Emîr Mübârizüddîn kazandı. Şemsüddîn Sâ'in'in ordusunun büyük kısmı esir edildi. Mübârizüddîn'in askerlerine esir düşen Şemsüddîn Sâ'in, 746 H. (1345 M.) de öldürüldü. Mübârizüddîn, Şemsüddîn Sâ'in'in Ebû Ishak'ın yanına gitmesinin Hoca Tâcüddîn Irâkî'nin kışkırtması sonucu olduğunu öğrendi ve onun da idam edilmesini emretti.⁶⁸⁸

Emîr Şeyh Ebû Ishak, Kadı Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in'in öldürüldüğünü öğrenir öğrenmez Emîr Mübârizüddîn'den intikam almak için büyük bir ordu ile Şîrâz'dan dışarı çıktı. Mübârizüddîn'in bulunduğu Kirmân'a gelerek şehri kuşatma altına aldı. Mübârizüddîn de onunla karşılaşmak için şehirden dışarı çıktı. Çarpışmalar sırasında Şîrâz ordusunun dayanak noktası olan Ebû Bekir Ahtacı'yı kılıcı ile eyerden düşürdü. Muzafferî-İncülü savaşı birkaç gün daha devam etti. Ancak çok sayıda kişi öldürülmesine rağmen bir sonuç alınamadı. Ebû Ishak, Şîrâz'a geri döndü. 1.000 kişilik bir kuvveti Zerend ve Kûbnân civarını yağmalamaları için gönderdi. Mübârizüddîn, Ebû Ishak'ın askerlerinin arkasından 300 süvâri gönderdi. Mücadeleyi Mübârizüddîn'in askerleri kazandı. Şîrâz hâkimi Ebû Ishak yenilgiyi öğrenince bu sefer Yezd üzerine yürüdü. Yezd'de o sırada Mübârizüddîn'in oğlu Şâh Şerefüddîn Muzaffer ikâmet ediyordu. Ebû Ishak onun başarılı savunması karşısında Yezd'e giremeyeceğini anlayınca civardaki bazı yerleri tahrip etti ve sonra Şîrâz'a döndü [747 H. (1346-1347 M.)].⁶⁸⁹ Sürekli yenilgiye uğrayan Ebû Ishak biraz düşündükten sonra 2

⁶⁸⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 172-174; Mîrhând, IV, s. 3423-3428; Hândmîr, III, s. 282-283; Semerkandî, II, s. 231-232, 234-235; Fasîh-i Hâfî, II, s. 934; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 491-492; Sutûde, I, s. 84-85; Ganî, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁶⁸⁹ Mîrhând, IV, s. 3429; Hândmîr, III, s. 283; Semerkandî, II, s. 243-245; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 492-493; Sutûde, I, s. 85-86; Howorth, III, s. 694.

düşmanından -Kirmân ve Yezd'de hüküm süren Emîr Mübârizüddîn ile Irâk ve Azerbâyçân'ı itaati altına almış olan Melik Eşref- biri ile dostluk antlaşması yapmaya karar verdi. Genel eğilim, barışın Mübârizüddîn ile yapılması doğrultusundaydı. Ebû Ishak, yakınlarından Eberkûh Kadısı Seyyid Sadruddîn ve Eberkûh hâkimi Melik Nâsır'ı Kirmân'a gönderdi. Mübârizüddîn'in olumlu yaklaşımı neticesinde antlaşma imzalandı. Ebû Ishak, Gıyâsüddîn 'Alî Yezdî'nin idamından sonra vezâret makamına Reşîdüddîn'in torunu Hoca Kemâlüddîn Hüseyin Reşîdî'yi tayin etti. Hoca Kemâlüddîn Reşîdî bu görevi Şemsüddîn Sâ'in'in oğlu olan ve ölümünden sonra vezir olarak tayin edilen Hoca Rûknüddîn 'Amîdülmülk ile ortak şekilde yürütecekti.⁶⁹⁰

Emîr Mübârizüddîn'in Moğol Curmai ve Ugani

Kabileleri ile Savaşı

Curmai ve Ugani kabilesi, birlikte hareket ettikleri Mevlânâ Şemsüddîn Sâ'in'in başarısız olması sebebiyle onunla müttefik olduklarına pişman oldular. Curmailer Mübârizüddîn'in hizmetine girdiler [747 H. (1346-1347 M.)]. Mübârizüddîn, Curmai ümerâsına özel lütuf ve ihsanlarda bulundu. Fakat Curmailer, Mübârizüddîn'in iyi niyetine rağmen yine ayaklanma teşebbüsünde bulundular. Curmai kabilesinin ihanetine Ugani kabilesi de katıldı. Neyse ki Mübârizüddîn tedbirli bir hükümdar olarak bu duruma hazırlıklıydı. Mübârizüddîn'in emriyle 2 kabile de zarara uğratıldı. Önemli kişileri ele geçirilip Kirmân'a götürüldü. Mübârizüddîn onlara bir kez daha anlayışlı davrandı. Kirmân'da hil'at verdikten sonra yurtlarına geri dönmelerine izin verdi. Mübârizüddîn'e karşı girişilen başarısız isyanların neticesinde 2 Moğol

⁶⁹⁰ Fasîh-i Hâfî, II, s. 936; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 493; Sutûde, I, s. 86-87; Ganî, *a.g.e.*, s. 89.

kabileleri de ona düşman oldular. Süleymân Kalesi'ne sığınmayı kararlaştırdılar. Onların aykırı faaliyetlerini sürdürdüklerini öğrenen Mübârizüddîn, oğlu Şâh Şerefüddîn Muzaffer'i o tarafa gönderdi. Muhalif Moğol kabileleri, Şâh Şerefüddîn'in barış isteğini kabul etmemekle beraber karşısında oldukça zor duruma düştüler. Kuşatmadan kurtulmak için tekrar Mübârizüddîn'e itaat ettiler. Mübârizüddîn onları affetti. Bu asi Moğol kabilelerine karşı hiçbir zaman temkini elden bırakmayan Mübârizüddîn, onlardan hasmane tavır sergileyenlerin bir kısmını cezalandırdı. Ardından havanın sıcak olmasından dolayı Kirmân'a yöneldi. Olayın üstünden birkaç gün geçtikten sonra Curmai ve Uganıların vilâyet civarında yağma yaptıklarına dâir çeşitli haberler gelmeye başladı. Tekrar harekete geçen Mübârizüddîn onlara hak ettikleri cezayı vermek için Ciroft'a gitti. Moğolların yaptıkları bu son eylem, artık savaşı kaçınılmaz bir hale getirmişti. 2 ordu, Hâven⁶⁹¹ Ovası'nda karşı karşıya geldi. Moğol kabilelerinin üyeleri, Mübârizüddîn'in ordusuna karşı koyamayıp dağıldılar. Fakat Mübârizüddîn'in askerleri yağma ve ganimetle o kadar meşgullerdi ki Moğollar toplu bir şekilde geri dönüp bir saldırı gerçekleştirdiler. Bu sırada meydana gelen deprem her 2 tarafta da kısa süreli korkuya sebep oldu. Toparlanan Moğollar Mübârizüddîn'in kuvvetlerine hep birlikte saldırdılar ve güçlü Kirmân ordusunu yenilgiye uğrattılar. Emîr Mübârizüddîn 7 yerinden yaralandı ve atından düşene kadar düşmanla tek başına savaştı. Tâcüddîn 'Alîşâh Bamî'nin yardımıyla esir düşmekten zor kurtuldu. Curmai ve Uganiler, Mübârizüddîn'in ordusundan yaklaşık 800⁶⁹² kişiyi öldürdüler. Yenilgi haberi 3 gün sonra Kirmân'a ulaştı. Şâh Şucâ' ve vezir Hoca Burhânüddîn haberi

⁶⁹¹ Mîrhând, IV, s. 3432; Semerkandî, II, s. 246. Hândmîr, savaş yerini *Hâvrân* (خوران) Ovası olarak kaydeder. Hândmîr, III, s. 284.

⁶⁹² Hândmîr, bu sayının 600 olduğunu belirtir. Hândmîr, III, s. 284.

doğrulamak için her yere haberciler göndererek şehir kapılarını kapattılar. Ertesi gün Mübârizüddîn'in güvende olduğu bilgisi geldi. Hoca Burhânüddîn, hazırlattığı kıymetli eşyalarla onu karşılamak için şehirden dışarı çıktı.⁶⁹³

Emîr Şeyh Ebû Ishak'ın Emîr Mübârizüddîn ile Yaptığı Antlaşmayı Bozması

Emîr Mübârizüddîn'in Curmai ve Ugani kabileleri tarafından yenilgiye uğratılmasından önce Emîr Şeyh Ebû Ishak ve Emîr Mübârizüddîn arasında, Eberkûh Kadısı Seyyid Sadruddîn ve Eberkûh hâkimi Melik Nasır aracılığı ile barışın sürmesi için antlaşma yapıp yeminler edilmişti. Curmai ve Uganiler, Mübârizüddîn'in kendilerinden intikam alacağından çekindikleri için ileri gelen kişilerden bir grubu Şîrâz'a, Ebû Ishak'a gönderdiler ve Kirmân'ın ele geçirilmesi konusunda kendilerine yardım etmesini talep ettiler. Mübârizüddîn'le devamlı rekabet halinde olan Ebû Ishak, onu zor duruma düşürmek için Moğollara yardım ve dostluk sözü verdi. Ebû Ishak'la antlaşma yapmış olan Mübârizüddîn de aralarındaki dostluğu sağlamlaştırmak için kendi yakınlarından Hoca Hacı Deylem'i Şîrâz'a gönderdi. Mübârizüddîn'in asıl amacı, Moğol kabileleri ile mücadelesinde Ebû Ishak'ın desteğini kazanabilmektir. Hoca Hacı Deylem'in ziyaretinden huzursuz olan Ebû Ishak ise bir şekilde Kirmân'a sahip olmak istiyordu. Ebû Ishak, Mübârizüddîn'in kendisinden emin olması için Curmai ve Ugani ümerâsından bir kısım emîri asılsız bahanelerle tutuklayıp hapse attı. 5.000 süvâriyi Curmai ve Uganilere

⁶⁹³ Mîrhând, IV, s. 3430-3433; Hândmîr, III, s. 284; Semerkandî, II, s. 236-238, Vezîrî, *a.g.e.*, s. 493-498; Sutûde, I, s. 246-249; Ganî, *a.g.e.*, s. 90-91; Howorth, III, s. 695; Kanberî, *a.g.t.*, s. 27.

karşı Mübârizüddîn'in yardımına yolladı. Ebû Ishak'ın bu aldatmacası, Mübârizüddîn'i yenilgiye uğratma plânlarının bir parçasıydı. Gönderdiği birliğin ordu komutanı savaş sırasında 2 Moğol kabilesinin tarafına geçecek ve Mübârizüddîn yenilgiye uğratılacaktı. Öngörülü bir devlet adamı olan Hoca Hacı Deylem bu hileyi anlamakta gecikmedi ve hemen Mübârizüddîn'e haber verdi. Aynı zamanda Ebû Ishak'ın Moğollar'la yaptığı yazışmaları da Mübârizüddîn'e ulaştırdı. Ebû Ishak, antlaşmayı bozma teşebbüsü umduğu sonucu vermeyince 748 H. (1347-1348 M.) yılında hapse attığı Curmai ve Ugani ümerâsını serbest bıraktı. Kendisi büyük bir ordu ile Yezd ve Meybud tarafına giderken, Emîr Celâlüddîn Sultânşâh Cândâr'ı 2.000 süvâri ile Uganilere destek için Kirmân'a gönderdi. Diğer yandan Mübârizüddîn'in oğlu Şâh Şerefüddîn Muzaffer Kirmân'da, ailesi ve yakınları ise Meybud'da idiler. Şâh Şerefüddîn, Ebû Ishak'ın Meybud tarafına yöneldiğini öğrenir öğrenmez acele ile Kirmân'dan çıktı. Meybud'a ulaşınca kalenin burç ve surlarını yeniden tahkim ettirdi. Ebû Ishak, Meybud'a Muhammedî ve Zevâra-yı İsfehân adlı 2 komutanını yolladı. Şâh Şerefüddîn yanına aldığı birkaç askerle ani bir saldırı gerçekleştirdi. 70 kişiyi esir aldı ve birçok kişiyi öldürdü. Bu olay, Ebû Ishak'a bildirilince hemen 20.000 süvâri ile Meybud'un çevresini sardı. Kuşatma süresi uzadıkça yorgun olan Ebû Ishak umutsuzluğa kapıldı. Meybud'a antlaşma koşullarını görüşmek üzere Emîr Timur adında birini gönderdi. Emîr Timur, şehre birkaç kez gidip geldiyse de Şâh Şerefüddîn'in antlaşmaya varabilmek için babasından izin alması gerektiğini öne sürmesi antlaşmayı zora soktu. Nihayet bir gün Ebû Ishak kale dışına geldi. Bu kavgayı sona erdirmek isteyen Şâh Şerefüddîn de kaleden dışarı çıktı. Burada görüşen 2 lider kucaklaşarak barıştılar ve sonra ordugâhlarına geri döndüler.⁶⁹⁴

⁶⁹⁴ Mîrhând, IV, s. 3433-3435; Hândmîr, III, s. 284-285; Semerkandî, II, s. 251-

Uganilerin yardımına Kirmân'a giden Sultânşâh Cândâr ise Uganilerle birlikte Kirmân'a bir saldırı gerçekleştirdi. Ancak o da Emîr Mübârizüddîn'in güçlü ordusu karşısında bir şey yapamadı. Meybud'dan Yezd'e dönen Ebû Ishak, Sultânşâh Cândâr ve Uganilerin Kirmân'ı ele geçiremediklerini öğrenince Emîr Mübârizüddîn ile ateşkes yapması için Hoca 'Îmâdüddîn Mahmûd ve Seyyid Sadruddîn'i Kirmân'a gönderdi. Mübârizüddîn, Ebû Ishak'a güvenmediği için önce barış yapmaya yanaşmadı, fakat daha sonra razı oldu. Mübârizüddîn ve Ebû Ishak arasında yeniden bir dostluk antlaşması imzalandı. Hoca 'Îmâdüddîn Mahmûd ve Seyyid Sadruddîn antlaşmanın yapılmasının ardından yanlarına aldıkları Emîr Sultânşâh Cândâr ile Şîrâz'a geri döndüler.⁶⁹⁵

Emîr Mübârizüddîn'in Curmai ve Uganileri Yenilgiye

Uğratması

Emîr Şeyh Ebû Ishak'ın Şîrâz'a dönmesi ile yalnız kalan Curmai ve Uganiler, Emîr Mübârizüddîn'in sarayına gidip özür dilediler ve kendilerini bağışlamasını rica ettiler. Mübârizüddîn tekliflerini kabul ederek 2 kabile ile tekrar barış yaptı. Henüz kısa bir süre geçmişti ki Curmai ve Uganiler bir daha isyan ettiler. Mübârizüddîn'in bu seferki tepkisi sert oldu. Onları çok ağır şekilde cezalandırdı, büyük kısmını öldürdü. 749 H. (1348-1349 M.) yılında Uganilerin Kirmân'ın Gernsir bölgesinde yağma ve talan yaptıkları haberi geldi. Mübârizüddîn o sırada 16 yaşında olan oğlu Şâh Şucâ'yı bir ordu ile Cîroft ve Rûdbâr'a sevketti. Şâh Şucâ' onların sürülerini ve mallarını yağmalayıp talan

254; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 499-502; Sutûde, I, s. 88-89; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 428; Ganî, *a.g.e.*, s. 91-92; Howorth, III, s. 695; Kanberî, *a.g.t.*, s. 27-28.

⁶⁹⁵ Mîrhând, IV, s. 3436; Hândmîr, III, s. 285; Semerkandî, II, s. 254-256; Fasîh-i Hâfî, II, s. 938; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 502; Sutûde, I, s. 89; Ganî, *a.g.e.*, s. 92.

ederken kaçan Moğollar Süleymâniye Kalesi'ne kapandılar. Şâh Şucâ' kaleyi kuşatma altına aldı. Aynı anda Ebû Ishak, Mübârizüddîn ile yaptığı antlaşmayı tekrar bozdu. Şîrâz'a kaçıp kendisine sığınan Moğolların yardımı ile Germisîr'i ele geçirmeye teşebbüs etti. Bir yandan da Emîr Sultânşâh Cîndâr komutasında büyük bir orduyu Mekkân ve Hürmüz bölgesine yolladı. Sultânşâh Cîndâr, Ebû Ishak'ın Mübârizüddîn ile yaptığı antlaşmaları sürekli ihlâl etmesinden artık çok sıkılmıştı. Taraf değiştirerek büyük lütuf gördüğü Mübârizüddîn'e itaat etmeyi seçti. Mübârizüddîn ve Süleymâniye Kalesi'nden ayrılarak babasına katılan Şâh Şucâ', Curmai ve Ugani Moğolları arasındaki bağı kopartmak için Kirmân yaylağına hareket ettiler. Mübârizüddîn karşısında bir kez daha amaçlarına ulaşamayan 2 Moğol kabilesi yine ondan af dilediler. Onları bağışlayan Mübârizüddîn daha sonra Kirmân'a döndü. Ebû Ishak, 751 H. (1350-1351 M.) de, yedinci defa Yezd'i kuşattı. 4 ay süren kuşatmadan, kalenin Mübârizüddîn tarafından çok iyi tahkim edilmesinden dolayı sonuç alınamadı. Ebû Ishak, eli boş şekilde Şîrâz'a geri dönmek zorunda kaldı.⁶⁹⁶

Çobanlı hükümdarı Melik Eşref, 752 H. (1350-1351 M.) yılında Ebû Ishak'ın temsilcilerinin elinde olan Irâk-ı 'Acem vilâyetlerinden bazısını almaya niyetlendi. Tasarısını gerçekleştirebilmek için Mübârizüddîn'den destek kuvvet talep etti. Bu sırada Yezd'de ikâmet eden Mübârizüddîn, Curmai ve Ugani kabilelerinden bir kısmını onun yardımına gönderdi.⁶⁹⁷

⁶⁹⁶ Mîrhând, IV, s. 3437-3438; Hândmîr, III, s. 285-286; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 315-316; Semerkandî, II, s. 256-261, 265-266; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 503-504; Sutûde, I, s. 89-91; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 428-429; Ganî, *a.g.e.*, s. 92-93; Roemer, *a.g.m.*, s. 13.

⁶⁹⁷ Vezîrî, *a.g.e.*, s. 502-503; Sutûde, I, s. 89.

Emîr Mübârizüddîn'in Diğer Faaliyetleri ve Ölümü

Emîr Mübârizüddîn Muhammed, 754 H. (1353 M.) yılında her yönden büyük öneme sahip bir şehir olan Şîrâz ⁶⁹⁸ ı fethetti. Ardından Şebânkâre meliklerini ve Luristân bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Bu arada Ebû Ishak, İsfahân'a kaçmıştı. Mübârizüddîn, zorlu bir kuşatma sonucunda İsfahân'ı 758 H. (1357 M.) de zaptetti. Böylece Fârs bölgesi ve Irâk topraklarının büyük kısmını ele geçirmiş oldu.⁶⁹⁹ Yakaladığı Şeyh Ebû Ishak'ı öldürerek İncülü hânedanına son verdi. Fârs, Kirmân, İsfahân, Luristân ve Şebânkâre'de yönetimini sağlamlaştırdıktan sonra Kuzeybatı'ya, Melik Eşref'in ölümünden beri karışıklık içinde olan Azerbâyçân'a ilerledi. Altın Orda hükümdarı Canı Bik Han'dan

⁶⁹⁸ Şîrâz'ın Muzafferîlerin eline geçmesi ile Ebû Ishak'ın son zamanlarında şehirde karışıklık çıkaran sokak çetecilerinin faaliyetleri Mübârizüddîn tarafından zor kullanılarak bastırıldı. Mübârizüddîn bundan sonraki süreçte Şîrâz'da halk üzerinde kısmen zor kullanarak dinî anlayışa dayanan bir yönetim sergiledi ve bu katı tutumu nedeniyle halk arasında *muhtesib* lakabıyla anıldı. Şîrâz'daki Muzafferî hâkimiyetinin ilk yıllarında şehirdeki eski canlı edebî hayat sekteye uğradı. İncülü saltanatında yazdığı şiirlerle Şîrâz'daki huzurlu ortamı öven dönemin ünlü şâiri Hâfız Şîrâzî için de yönetim değişikliği bir dönüm noktasını ifade etmekteydi. Hâfız, Muzafferî egemenliğinin ilk dönemlerinde yazdığı şiirlerde Mübârizüddîn'in despot yaklaşımını yermişti. Babasını yeri geldiğinde eleştiren, Mübârizüddîn'in edebiyata ve sanata önem veren halefi Şâh Şucâ' döneminde Şîrâz'da daha özgür ve baskıdan uzak bir ortam oluştu. Bu durum Hâfız'ın şiirlerine de yansdı. Sutûde, I, s. 98; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 436; Roemer, *a.g.m.*, s. 13; Üstündağ, *a.g.e.*, s. 119-120; Limbert, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁶⁹⁹ Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 158-159.

sonra yönetimi ele geçiren Ahicuk'u yenilgiye uğratarak Tebrîz'i fethetti [760 H. (1359 M.)]. Ancak zafer sevinci kısa sürdü. Bağdâd'dan Tebrîz'e gelen Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys karşısında bir varlık gösteremeyeceğini bildiği için Azerbâyçân'dan ayrılmak zorunda kaldı. İsfahân'a döndükten sonra oğulları Şâh Şucâ', Şâh Mahmûd ve yeğeni Şâh Sultân arasında tahttan indirilmesi yönünde verilen karar uyarınca hapsedilerek gözlerine mil çekildi. Sonra Fârs'taki Sefid Kalesi'ne sürgün edildi. Mübârizüddîn, oğullarının kendisine yaptığı muameleye çok gücenmekle birlikte onlarla iyi geçinmeye çalıştı. Babalarına karşı yumuşayan oğulları onun Şîrâz'da yaşamasına izin verdiler. Fakat kısa süre sonra bunun bir oyun olduğunu, babalarının kendilerinden intikam almak için uzlaşmış bir tavır takındığını anladılar. Şâh Şucâ' onu yine hapsetti. Mübârizüddîn bir müddet daha sürgün hayatı yaşadıktan sonra 765 H. (1364 M.) yılında Bam Kalesi'nde vefat etti. Cenazesi Meybud'a götürülerek burada inşâ ettirdiği Muzafferîyye Medresesi'ne defnedildi. Mübârizüddîn Muhammed Muzaffer, hükümdarlığı süresince başarılı bir yönetim sergilemiş, sınırları genişlettiği gibi, geride bölgede sözü geçen bir devlet bırakmıştı. Yerine veliahdı olan en büyük oğlu Şâh Şucâ' tahta çıktı ve ülke toprakları hânedan üyeleri tarafından paylaşıldı. Hânedan mensuplarının zaman zaman birbiriyle çatışması dış güçlere Muzafferîlerin iç işlerine karışma fırsatı sundu. Şâh Şucâ' ve İsfahân hâkimi olan kardeşi Şâh Mahmûd arasındaki anlaşmazlığa Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys'in dâhil olmasıyla Celayirlilerin etkisi İsfahân ve güneyine kadar uzandı. Şâh Mahmûd ve Şeyh Üveys'in vefatları sonrasında, 776 H. (1375 M.) yılında yönetimin dizginlerini ele geçiren Şâh Şucâ', Celayirli etkisini kırarak İlhanlı Devleti'nin orta ve güneydeki topraklarında hâkimiyetini tam olarak tesis etti. 777 H. (1375-1376 M.) yılında Azerbâyçân'ı ele geçirmek istediye de başarısız oldu. Şâh Şucâ''nın 786 H. (1384 M.) yılındaki vefatı ile başlayan taht

kavgaları Muzafferîleri oldukça zayıflattı. Nihayetinde Emîr Timûr, 795 H. (1393 M.) yılında Muzafferî hânedanlığına son verdi.⁷⁰⁰

Oldukça dindar bir hükümdar olarak bilinen Muzafferîlerin kurucusu Emîr Mübârizüddîn Muhammed, hükümdarlığında Sünnî İslâm'ın savunucusu ve uygulayıcısı bir tavır takınmıştı. Kamu ahlâkının uygulanmasında da belli bir şöhrete sahipti. Yezd, Kirmân ve Fârs bölgesi dışında Azerbâyçân ile Irâk'a da hâkim olmak istiyor; İncülular ile mücadelesine meşrû bir temel arıyordu. Bu hedeflerini hilâfet otoritesine dayanarak gerçekleştirebileceği fikri aklına geldi.

⁷⁰⁰ Aharî, *a.g.e.*, s. 75 vd.; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 184 vd.; Mîrhând, IV, s. 3443 vd.; Hândmîr, III, s. 286 vd.; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 318-319; Semerkandî, II, s. 283 vd.; Fasîh-i Hâfî, II, s. 946 vd.; Natanzî, *a.g.e.*, s. 139, 152-153; Devletşah, II, s. 311/III, s. 364-367; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 163-170; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222-223; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 509 vd.; Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 52-53; Şâmî, *a.g.e.*, s. 161-165; İbn Haldûn, IV, s. 798-800; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 160 vd.; Sutûde, I, s. 91 vd.; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 429 vd.; Ganî, *a.g.e.*, s. 101 vd.; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 246; Râzî, *a.g.e.*, s. 336-337; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 587-588; Browne, III, s. 163 vd.; Osman Gazi Özgüdenli, "Bir Ortaçağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfehân (650-1500)", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 474-475; a. mlf., "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 33-34; S. Jackson, "Muzaffarids", *EI²*, Vol. VII, Leiden-New York 1993, s. 820; Üstündağ, *a.g.e.*, s. 58 vd.; Bosworth, *a.g.e.*, s. 347-348; Roemer, *a.g.m.*, s. 14-16; Morgan, *Medieval Persia*, s. 83-84; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 325; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 349; Howorth, III, s. 695 vd.; Roux, *a.g.e.*, s. 490; Limbert, *a.g.e.*, s. 34 vd.; Seyeditorabi, *a.g.m.*, s. 115-116; Kanberî, *a.g.t.*, s. 28 vd.; Kurtuluş, "Muzafferîler", s. 419-420; Zettersteen, *a.g.m.*, s. 775.

755 H. (1354 M.) de, İsfehân kuşatmasına giderken Mârvânân Köyü'nde, Kâhire'deki Abbâsî Hâlifesi el-Mutezid Billâh'ın kendisine gönderdiği vekile bî'at etti. Hutbe ve sikkelerine hâlifeyi de dâhil etti. Hâlifeden gelen niyâbet menşûru ile *Vâli-yi Emîrû'l-Mü'minîn* ünvanını aldı. Abbâsî Hilâfeti'nin Muzafferîler tarafından tanınması, İlhanlı sonrası dönemde geniş bağlamda düşünüldüğünde oldukça önemlidir.⁷⁰¹

Muzafferîler döneminde siyasî ve sosyal şartların, İncülular dönemindeki gibi iyi olmaması, dönemin kültürel hayatına olumsuz bir etki meydana getirmemiştir. 2 ailenin de birçok üyesi cömert hâmler ve faal katılımcılar olarak kültürel yönden canlı bu dönemde pay sahibi olmuşlardır. Muzafferîler ve İncülular kitap tezhip sanatı ile mimarî alana getirdikleri yeniliklerle dikkat çekmektedir. Yezd, Kirmân ve İsfehân'da olduğu gibi her kente özgü bir yöntem benimsemişlerdir.⁷⁰² Muzafferîler döneminde edebî alanda Hâfız Şîrâzi eserleri ile adeta döneme damga vurmuştur. Hoca Kirmânî, *Mefâtîhu'l-Kulûb* ve *Gevhernâme* isimli eserlerini Mübârizüddîn'e ithaf etmiş⁷⁰³, yine Şeyh Sa'îdüddîn Muhammed b. Kâzerûnî, *Meşâriku'l-Envâr* eserini onun hükümdarlığında kaleme almıştır.⁷⁰⁴

⁷⁰¹ Aharî, *a.g.e.*, s. 76; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 317; Mîrhând, IV, s. 3456; Semerkandî, II, s. 299-300; Natanzî, *a.g.e.*, s. 152; Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 53; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 159; Sutûde, I, s. 100-101; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 435-436; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 587; Browne, III, s. 163-164; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 326; Jackson, "Muzaffarids", s. 821; Seyeditorabi, *a.g.m.*, s. 121.

⁷⁰² Roemer, *a.g.m.*, s. 16.

⁷⁰³ Jackson, "Muzaffarids", s. 821; Kurtuluş, "Muzafferîler", s. 420.

⁷⁰⁴ Seyeditorabi, *a.g.m.*, s. 119.

Emîr Mübârizüddîn 734 H. (1333-1334 M.) yılında Yezd'de çok sayıda gösterişli imâretler yaptırmıştır. Oğulları ve emrindeki kişilerin Meybud ve Yezd civarında kurdukları köyler de dikkate değerdir. Bunlardan bazılarının isimleri *Mübârizâbâd*, *Şâhâbâd*, *Muzafferâbâd*, *'Alîâbâd*, *Hâtûnâbâd*, *Ahmedâbâd*, *Sultânâbâd*, *Muhammedâbâd*'dir. 740 H. (1339-1340 M.) yılında Türkân Sarâyı'nı inşâ ettirmiş⁷⁰⁵, yine Kirmân'da yaptırdığı Mescid-i Câmi' 753 H. (1352-1353 M.) yılında tamamlanmıştır.⁷⁰⁶ Ayrıca Yezd'de, oranın yöneticisi olan Hoca Kemâlüddîn Ebû'l-Me'ali b. Hoca Burhânüddîn Lütfullâh adına Kemâliye Medresesi'ni inşâ ettirmiştir.⁷⁰⁷ Kirmân'daki dârü's-siyyâde 754 H. (1353 M.) yılında tamamlanmıştır.⁷⁰⁸ Aynı şekilde 759 H. (1357-1358 M.) de, Yezd'de, Emîr-i Âhûriye Medresesi'ni yaptırmıştır.⁷⁰⁹

Gölge hanlardan Toga Timur Han'ı ve Süleymân Han'ı İlhan olarak tanıyan Emîr Mübârizüddîn, 739 H. (1338-1339 M.) de Toga Timur adına ve 741 H. (1340-1341 M.) de Kirmân'da, Süleymân Han adına sikke kestirmiştir. Anonim sikkelerini darbetmeden önce Ebû Ishak'ı tanımış, nihayet 756-758 H. (1356 M.) yılından itibaren sikkelerini kendi adına kestirmeye başlamıştır.⁷¹⁰ Onun adına British Museum'da tarihleri ve darphane yerleri silinmiş birkaç

⁷⁰⁵ Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 52; Sutûde, I, s. 131-132; Ganî, *a.g.e.*, s. 72-73; Kanberî, *a.g.t.*, s. 36 .

⁷⁰⁶ Vezîrî, *a.g.e.*, s. 496; Sutûde, I, s. 132.

⁷⁰⁷ Ca'ferî, *a.g.e.*, s. 115; Sutûde, I, s. 132; Üstündağ, *a.g.e.*, s. 111.

⁷⁰⁸ Fasîh-i Hâfi, II, s. 944; Sutûde, I, s. 132; Kanberî, *a.g.t.*, s. 36.

⁷⁰⁹ Sutûde, I, s. 132.

⁷¹⁰ Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 326; Wing, "Mozaffarids", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/mozaffarids>, (erişim tarihi 11 Kasım 2014).

sikke bulunmaktadır. Darphane yeri tespit edilenler Kâşân ve Yezd'e aittir.⁷¹¹ 737 H. (1336-1337 M.) de Şîrâz'da basılan sikkesi vardır. ⁷¹² Ayrıca Lur, Kâzerûn, İzec ve Hürmüz'de darbedilen sikkeleri de mevcuttur.⁷¹³

İncülular (Âl-i İncü)

İncüluların Kökeni ve İlk Dönemi

Bu hânedanın kurucusu olan Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh, Ölceytü Han tarafından İlhanlı Devleti'nin Fârs bölgesindeki incü⁷¹⁴ larını yönetmek üzere

⁷¹¹ Howorth, III, s. 697.

⁷¹² İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 830-831.

⁷¹³ Seyedorabi, *a.g.m.*, s. 118.

⁷¹⁴ Bu terim İlhanlı hânedanının özel mülk ve malları için kullanılmaktadır. Bazen hükümdar ailesine hizmet eden kişileri de ifade etmektedir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 281; a. mlf., *Gâzân Han*, s. 263; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 95; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *THİTM*, C. I, İstanbul 1931, s. 150; H. K. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *The History of Mongolia-The Pre-Chinggisid Era Chinggis Khan and the Mongol Empire*, Vol. I, Ed. David Sneath and Christopher Kaplonski, Folkestone 2010, s. 187, 189; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 235; Emîn, *a.g.e.*, s. 51; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, New York, Toronto 1953, s. 78; a. mlf., *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 118; Petrushevsky, *The Socio-Economic Condition of Iran*, s. 515-516; Togan, *a.g.e.*, s. 286; İA, "İncü", *İA*, C. V/2, İstanbul 1987, s. 995; Dayı, *Moğolların*, s. 377-378. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sanae

tayin edilen bir İlhanlı emîriydi. Bu işi yapan görevliler *incü* ya da *incüî* olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla Şerefüddîn Mahmûdşâh, bir incü olduğu için *Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü* olarak tanınmış, kurduğu hânedana da *İncülular* denilmiştir.

Soyu Herât'ın ünlü âlimi Şeyh 'Abdullâh Ensârî'ye dayanan⁷¹⁵ Şerefüddîn Mahmûdşâh⁷¹⁶, Ebû Sa'îd döneminde bir yandan görevini sürdürmüş, bir yandan da Şîrâz başta olmak üzere Kirmân ve Yezd'in dâhil olduğu Fârs bölgesi⁷¹⁷ nin

Takagi, "The *İnğû* in Iran under the İlkhānate", *ORIENT*, Vol. 50, 2015, s. 76-90.

⁷¹⁵ Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Neşr. İsmâ'il Vâiz Cevâdî, Tehrân 1350; s. 101; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 663-664/Türkçe Çev. s. 539-541; Natanzî, *a.g.e.*, s. 140; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 159; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 221; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 421; Rıza Kurtuluş, "İncülular", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 280; İA, "İncü", s. 995-996.

⁷¹⁶ Şebânkâre'î, Şerefüddîn Mahmûdşâh'ın Türk olduğunu ve Emîr Mübârekşâh adında bir ağabeyi olduğunu belirttikten sonra Mahmûdşâh'ın pâyitahtta, Mübârekşâh'ın Fârs bölgesinde görevli olduğunu; Mübârekşâh'ın ölümüyle Ebû Sa'îd'in, Mahmûdşâh'ı Fârs'a tayin ettiğini ifade eder. Şebânkâre'î bunun dışında Ebû Sa'îd'in Emîrî'l-Ümerâlık makamını Emîr Çoban'dan sonra Mahmûdşâh'a verdiği şeklinde bir bilgi de verir. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 296-297.

⁷¹⁷ Fârs bölgesi, *hâs incü* olup hükümdara aitti. Abaka, Ahmed Tegüder, Argun, Baydu, Gazan, Ölceytü ve Ebû Sa'îd Bahâdır Han burayı kendilerine hâs İncü tahsis etmişlerdi. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 190, 197.

büyük kısmını fiilen bağımsız bir hükümdar olarak idâre etmiştir. [725 H. (1325 M.)].⁷¹⁸

Fârs bölgesini, 691-725 H. (1291/1292-1325 M.) yılları arasında Şüyûh-i Tîbî hânedanı yönetmiştir. Bu hânedanın ilk üyesi olan Şeyhü'l-İslâm Cemâlüddîn İbrâhîm b. Şeyh Muhammed Tîbî, 'Arab kökenli olup Fârs'ın zengin ve saygın kişilerinden biriydi. Geyhatu Han'a 692 H. (1293 M.) de 4 yıl süresince Fârs'ta incü toplama yetkisi için 1.000 tümen (10.000.000 dinar) ödeme yapmıştı. İlhan nezdinde büyük bir itibara sahip olan Cemâlüddîn İbrâhîm, bir süre sonra *Melik-i İslâm* ünvanı aldı. Fârs'ta vergi toplama hakkını elde ederek gücünü ve nüfûzunu daha da artırdı. 705-706 H. (1306 M.) yılındaki ölümünden sonra yerine oğlu 'İzzüddîn 'Abdül'azîz geçti. Ona da İlhan tarafından *Melik-i Âdil* ünvanı verildi. 'İzzüddîn 'Abdül'azîz, mevkiini korumak için çeşitli zorluklara katlandı. Genellikle Moğol ordusunda kaldı ve Fârs'ı temsilcileri aracılığıyla idâre etti. Dımaşk Hoca ile arasında var olan sorunlardan ötürü 725 H. (1325 M.) yılında Tebrîz'de idam edildi. 'İzzüddîn 'Abdül'azîz'den sonra yerine geçen kardeşi Melik Şemsüddîn Fârs'ı kısa bir süre elinde tuttuysa da aynı yıl Tebrîz'de vefat etti. Tîbî hânedanlığı, Melik Şemsüddîn'in ölümüyle

⁷¹⁸ Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *Şîrâznâme*, s. 101-102; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 325; Roemer, *a.g.m.*, s. 11; J. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 122; A. Boyle, "İndjû", *EF*, Vol. III, Leiden London 1986, s. 1208; Osman Gazi Özgüdenli, "Şîraz", *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 183; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 585-586; Bosworth, *a.g.e.*, s. 349; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 350; John Limbert, "Inju Dynasty", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/inju>, (son güncelleme 20 Mart 2012).

sona erdi [725 H. (1325 M.)]. İlhan Ebû Sa'îd; Fârs, Kirmân ve İsfehân hâkimliğini Emîr Çoban'ın torunu Emîr Taliş'e verdi.⁷¹⁹

Ebû Sa'îd, tahta çıktıktan sonra Fârs Atabekleri⁷²⁰ (Salgûrlular) nin son hükümdarı Ebeş Hâtûn ile Möngke Timur'un kızı olup, aynı zamanda Kirmân Karahıtay hükümdarı Celâlüddîn Suyurgatmış'ın hanımı olan Kerduçin Hâtûn⁷²¹ u Fârs bölgesinin hükümdarı yapmaya karar verdi [719 H. (1319 M.)].⁷²² Emîr Çoban, Kerduçin hâlâ Fârs'ta sembolik olarak hükümdar olmasına rağmen,

⁷¹⁹ Ebû'l-Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 99-101; Sutûde, II, s. 65 vd.; Ganî, *a.g.e.*, s. 1-5; Limbert, *Şîraz in the Age of Hafez*, s. 24-25; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 185-187; Akif Rençber, "İlhanlılar İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)", *İran Çalışmaları Dergisi*, 2/2 (2019), s. 89 vd.; Türker Uygur, "İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri (1256-1335)", *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 2019, s. 247 vd.

⁷²⁰ Fârs Atabekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kâdî Beyzâvî, *a.g.e.*, s. 85-91; Erdoğan Merçil, *Fârs Atabekleri Salgurlular*, Ankara 1991; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 122 vd.

⁷²¹ Kerduçin Hâtûn, Şîrâz'da Medrese-yi Şâhî başta olmak üzere çok sayıda eser ve hayır müessesesi yaptırmıştı. Onun döneminde Şîrâz her milletten kişinin uğrak yeri olan muhteşem bir şehirdi. 738 H. (1337-1338 M.) yılında Sultâniyye'de vefat eden Kerduçin'in naaşı Şîrâz'a getirilerek bânisi olduğu Medrese-yi Şâhî'ye defnedildi. Âyetî, *a.g.e.*, s. 344-345; Fasîh-i Hâfî, II, s. 919; 'Îsâ b. Cüneyd Şîrâzî, *Tezkire-yi Hezâr Mezâr*, Tas. Nûrânî Visâl, Şîrâz 1364, s. 325-326; Howorth, III, s. 687.

⁷²² Âyetî, *a.g.e.*, s. 344; Howorth, III, s. 687; Uygur, *a.g.t.*, s. 265.

hizmetinde çalışan Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh'ı 725 H. (1325 M.) yılında Salgûrluları denetlemesi için vergi temsilcisi olarak Şîrâz'a gönderdi. Mahmûdşâh, Tîbî hânedanlığı döneminde de Fârs'ın işleri hakkında bilgi ve tecrübeye sahipti. Ayrıca Fârs bölgesinde mülkleri vardı. İsfehân'dan Fârs Körfezi'ndeki adalara kadar uzanan İlhanlı topraklarının kontrolünü ele geçirmekle kalmadı, Şîrâz ve Şebânkâre'den yıllık 100 tümen (1.000.000 dinar) tutarında büyük bir servet edindi. Bölgede siyasî ve malî konularda sözü geçen üst düzey biri haline geldi. Mahmûdşâh, *incü* ünvanı aldığı İlhanlı sarayında da ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed onu himayesi altına almıştı. Kızını ona vermiş, böylece 2 aile arasında akrabalık bağı kurulmuştu. İlhan'ın tecrübesine güvendiği ve her konuda akıl danıştığı bir emîrdi. Fârs'ın kontrolünü oğulları Celâlüddîn Mes'ûdşâh, Gıyâsüddîn Keyhüsrev, Şemsüddîn Muhammed ve Cemâlüddîn Şeyh Ebû Ishak aracılığı ile sağlıyordu.⁷²³

Ebû Sa'îd'in denetimi altında faaliyet gösteren Şerefüddîn Mahmûdşâh'ın Fârs'taki üstün durumu daha önce de ifade edildiği üzere Ebû Sa'îd'in Fârs'a Emîr Musafir İnak'ı ataması ile birdenbire değişti [734 H. (1333-1334 M.)]. Merkezde serveti için kaygılanan Mahmûdşâh, Musafir İnak'ı bertaraf

⁷²³ Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 296-297; Natanzî, *a.g.e.*, s. 141-142; Ebû'l-'Abbâs Mu'înuddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 102-103; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 159; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 221; Sutûde, II, s. 74-75; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 421-422; Ganî, *a.g.e.*, s. 5-7; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 245; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 586; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 325; Limbert, *Şîraz in the Age of Hafez*, s. 24-26; Howorth, III, s. 688; Rençber, *a.g.m.*, s. 96-97; Uygur, *a.g.t.*, s. 268.

edebilmek için kendisine destek olan birkaç emîr ile bir komplo kurdu. Bu grup, o sırada Sultâniyye’de olan Musafir İnak’ı ortadan kaldırmak istedi. Hatta kaçıp İlhan’a sığınan emîri ele geçirmek için saraya saldırmayı bile göze aldılarsa da amaçlarına ulaşamadılar. Çok öfkelenen İlhan olaya karışan emîrlerin hepsinin idamına hükmetti. Mahmûdşâh ve işbirlikçileri, vezir Gıyâsüddîn Muhammed’in yerinde müdahalesiyle hayatlarını kurtardılar. Her biri farklı yerlerde hapsedildi. Mahmûdşâh İsfehân’ın Taberek Kalesi’ne, en büyük oğlu Mes’ûdşâh ise Anadolu’ya gönderildi. Mahmûdşâh ve Mes’ûdşâh, koruyucuları Gıyâsüddîn Muhammed’in İlhan’a şefâatçi olması ile kısa süre sonra serbest bırakıldılar. Mahmûdşâh Tebrîz’de kalırken, Mes’ûdşâh Anadolu’da görevlendirildi. Musafir İnak olayında adı geçen diğer emîrler ise Ebû Sa’îd’in ölümüne kadar hapiste kaldılar.⁷²⁴

İlhan’ın tam desteğini alan Emîr Musafir İnak, 735 H. (1334-1335 M.) de Şîrâz’da gücü tekrar ele geçirmekle birlikte bu kısa sürdü. Babasının yokluğunda ailenin Şîrâz’daki temsilcisi olan Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü’nun ikinci oğlu Emîr Gıyâsüddîn Keyhüsrev ona iş yaptırmayıp önemsemez tavırlar sergiledi. Ebû Sa’îd’in ölüm haberi Şîrâz’a ulaşır ulaşmaz ilk iş olarak Musafir

⁷²⁴ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 142-143; Aharî, *a.g.e.*, s. 58; Şebânkâre’î, *a.g.e.*, s. 297-298; Mîrhând, V, s. 4395-4396; Handmîr, III, s. 218; Semerkandî, II, s. 128-129; Natanzî, *a.g.e.*, s. 142; Ebû’l-’Abbâs Mu’înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî’l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 103; Sutûde, II, s. 75-76; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 422; Ganî, *a.g.e.*, s. 7-8; Howorth, III, s. 688; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 350; Rençber, *a.g.m.*, s. 97-98; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 26-27; Uygur, *a.g.t.*, s. 270.

İnak'ı yakaladı. Onu birkaç gün zindanda tuttuktan sonra Sultâniyye'ye geri gönderdi.⁷²⁵

Ebû Sa'îd'in ölümünden sonraki kargaşa ortamında İlhanlı Devleti'nin güney kısmında hâkimiyet tesis etmek için mücadele eden İncülular, aralıklı olarak Fârs, İsfehân, Kirmân ve Luristân'ı kontrol etmişler; aynı bölgede çıkarları olan Çobanlılar, Celayirliler ve Muzafferîlerle sık sık karşı karşıya gelmişlerdir.⁷²⁶

Ebû Sa'îd'in Ölümünden Sonra İncüluların Durumu

Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra ilk önce Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü, daha sonra da hâmisi vezir Gıyâsüddîn Muhammed iktidarı ele geçirmek için yapılan savaşlar sırasında kısa aralıklarla öldürüldüler [736 H. (1336 M.)]. Tehlike altında olan Mahmûdşâh'ın oğulları Tebrîz'den kaçtılar. İlhan'ın ölümünü öğrendikten sonra Azerbâyçân'a gelen Mes'ûdşâh, sonra tekrar Anadolu'ya, Büyük Hasan'ın yanına döndü. Şemsüddîn Muhammed ve Şeyh Ebû Ishak ise Diyâr-ı Bekir'de bulunan Emîr 'Alî Pâdişâh'ın yanına sığındılar. Mahmûdşâh'ın oğulları, babalarının naaşını Arpa Han öldürüldükten sonraki yıl Şîrâz'a getirerek tüm Şîrâz halkının katılımıyla defnettiler [737 H. (1336-1337

⁷²⁵ Ebû'l-'Abbâs Mu'înuddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 103; Sutûde, II, s. 76; Ganî, *a.g.e.*, s. 8; Roemer, *a.g.m.*, s. 12; Limbert, *Şîraz in the Age of Hafez*, s. 27; Uygur, *a.g.t.*, s. 270-271.

⁷²⁶ Limbert, "Inju Dynasty", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/inju>, (son güncelleme 20 Mart 2012).

M.)). Bu sırada vilâyetin işleri Gıyâsüddîn Keyhüsrev'in sorumluluğundaydı.⁷²⁷

Bu yıllarda feodal nitelikli iktidar savaşlarında Celayirli Şeyh Büyük Hasan ile Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ön plâna çıktılar. Büyük Hasan, Bağdâd merkezli Celayirlileri kurarken; rakibi Küçük Hasan, öldürüldüğü 744 H. (1343 M.) ye kadar Süleymân Han aracılığıyla Tebrîz'de hüküm sürdü.

Şîrâz, Ebû Sa'îd'in ölümünden, Mahmûdşâh İncü'nun küçük oğlu Şeyh Ebû Ishak'ın 743 H. (1343 M.) de Fârs'ı kontrol altına almasına kadar geçen sürede; Mahmûdşâh İncü'nun dört oğlu, Çobanlılar, Celayirli Şeyh Büyük Hasan ve Emîr Mübârizüddîn arasında yaşanan çok yönlü anarşi ve karışıklıklara sahne oldu.⁷²⁸

Mahmûdşâh İncü'nun büyük oğlu Celâlüddîn Mes'ûdşâh, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra bir süre Büyük Hasan'ın himayesindeki gölge hanlardan Muhammed Han'ın vezirliğini yaptı. Muhammed Han, Ebû Sa'îd sonrası dönemle özdeşleşen taht kavgaları sonucu 738 H. (1338 M.) de öldürülünce Azerbâyçân'dan ayrılarak Şîrâz'a döndü. 726-727 H. (1326 M.) den itibaren burayı babasının adına yöneten kardeşi Gıyâsüddîn Keyhüsrev, ağabeyine iktidarı vermeye yanaşmadı. Gıyâsüddîn'in, ağabeyinin veziri Fahrüddîn Pîrek'i öldürmesinin ardından kardeşler arasındaki taht kavgası ciddi bir noktaya ulaştı. Daha gözü pek olan Mes'ûdşâh, Gıyâsüddîn'i bertaraf etti. Gıyâsüddîn kısa süre

⁷²⁷ Handmîr, III, s. 223; Natanzî, *a.g.e.*, s. 140, 142; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 159-160; Ebû'l-Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 102; Sutûde, II, s. 76-77; Ganî, *a.g.e.*, s. 8-9; Roemer, *a.g.m.*, s. 12; Howorth, III, s. 688-689; Album, *a.g.m.*, s. 75.

⁷²⁸ Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 28.

sonra hayatını kaybetti.⁷²⁹ Mes'ûdşâh, diğer kardeşi Şemsüddîn Muhammed'i de yakaladı ve 738 H. (1337-1338 M.) de Sefîd Kalesi'ne hapsedti.⁷³⁰

İncülu-Çobanlı İlişkileri

İncülu kardeşler arasındaki mücadeleyi Mes'ûdşâh üstün tamamladıktan sonra devreye Çobanlılar girdi. Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın İlhan ilân ettiği Süleymân Han, İlhanlı Devleti'ne tâbi vilâyetlerin kontrolünü sağlama amacı doğrultusunda Emîr Pîr Hüseyin'i Fârs'a vâli tayin etti. Hazırlıklarını yapan Pîr Hüseyin, Şîrâz'a yöneldi. Bu arada Mes'ûdşâh'ın hapsedtiği kardeşi Şemsüddîn Muhammed hapis tutulduğu kaleden kaçıp Pîr Hüseyin'e katıldı. Güçlerini birleştiren 2 müttefik Şîrâz'a yürüdüler. Fârs hâkimi Mes'ûdşâh, ordusu ile onları karşılamaya çıktı. Servestân'da yapılan savaşı, Pîr Hüseyin ve Şemsüddîn Muhammed kazandı. Yenilgiye uğrayan Mes'ûdşâh, Şîrâz'a geldikten sonra Luristân'a kaçtı. Pîr Hüseyin, savaştan bir hafta sonra Şemsüddîn Muhammed ile birlikte Şîrâz'a girdi. Fakat az bir zaman geçmişti ki Çobanlı-İncülu ittifakı bozuldu. Pîr Hüseyin, Şemsüddîn Muhammed'i bir bahane ile öldürerek Şîrâz'da idâreyi tek başına üstlendi [740 H. (1339-1340 M.)]. Şemsüddîn'in katlini öğrenen Şîrâzlılar, Pîr Hüseyin'in zulme dayalı, kötü idâre tarzı yüzünden ayaklandılar. Pîr Hüseyin'in askerlerine saldırarak onları şehir dışına çıkardılar.

⁷²⁹ Emîr Gıyâsüddîn Keyhüsrev'in vefatını Fasîh-i Hâfî, 739 H. (1338-1339 M.) yılı olarak kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 920.

⁷³⁰ Mîrhând, IV, s. 4311; Natanzî, *a.g.e.*, s. 144; Ebû'l-'Abbâs Mu'inüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 104-105; Sutûde, II, s. 77; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 363; Ganî, *a.g.e.*, s. 33-34; Howorth, III, s. 694; Roemer, *a.g.m.*, s. 12; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 28; Boyle, "İndjû", s. 1208; Album, *a.g.m.*, s. 76, 111-112.

Zor durumda kalan Pîr Hüseyn şehirden kaçmaktan başka yol bulamadı. Onun firarından 2-3 gün sonra ortamın müsait oluşundan yararlanan Mes'ûdşâh, yeniden Şîrâz'a hâkim oldu. Pîr Hüseyn, Tebrîz'e; kuzeni Küçük Hasan'ın yanına döndü. Küçük Hasan'ın en büyük düşmanı Büyük Hasan'ın yenilgiye uğratılmasında cesareti ve azmi ile çok faydalı oldu. Küçük Hasan, kendini ona borçlu hissediyordu. Ertesi yıl Şîrâz'ı geri alması ve Şîrâzlılara ihanetlerinin bedelini ödetmesi için emrine bir ordu verdi. Pîr Hüseyn bu sefer yanına müttefik olarak Yezd hâkimi Emîr Mübârizüddîn'i aldı. Mes'ûdşâh, Çobanlı-Muzafferî gücüne karşı koyamayacağı için kaçmayı tercih etti. Luristân üzerinden Bağdâd'da bulunan Büyük Hasan'a sığındı. Şîrâz halkı, Pîr Hüseyn'den korktukları için şehrin kapılarını kapattılar. Pîr Hüseyn'in ordusu ve Şîrâzlılar arasındaki savaş, 50 gün boyunca devam sürdü. Sonunda Fârs baş kadısı Mevlânâ Mecdüddîn İsmâ'il'in yaptığı arabuluculuk ile barış sağlandı. Pîr Hüseyn, Şîrâz'ı ikinci defa ele geçirdi. Emîr Mübârizüddîn'in Pîr Hüseyn'le müttefik olması ona Kirmân'ı kazandırdı.⁷³¹ Böylece İncülü ve Muzafferî aileleri arasında uzun süre devam eden çatışmaların temeli atılmış oldu.

⁷³¹ Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 315; Semerkandî, II, s. 184-186, 197-200; Fasîh-i Hâfî, II, s. 922-923; Natanzî, *a.g.e.*, s. 143; Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 105-106; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 160; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222; Sutûde, II, s. 77-78; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 369; Ganî, *a.g.e.*, s. 40-44; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 181-183; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 29-30; Howorth, III, s. 690; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 351; Album, *a.g.m.*, s. 112; Roemer, *a.g.m.*, s. 12; Boyle, "İndjü", s. 1208; Kanberî, *a.g.t.*, s. 22-23; Uygur, *a.g.t.*, s. 280-282.

Pîr Hüseyn, Şîrâz'a hâkim olmakla birlikte Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü'nun hayatta kalan 2 oğlu yani en büyük kardeş Mes'ûdşâh ile en küçük kardeş Şeyh Ebû Ishak, Fârs'ı geri almak ve kardeşleri Şerefüddîn Muhammed'in intikamını almak için diğer Çobanlı emîrleriyle ayrı ayrı ittifaklar kurdular. Ebû Ishak İsfehân'da hüküm sürmekteydi. Pîr Hüseyn tarafından, müttefiki Mübârizüddîn'in Yezd ve Kirmân'da artan nüfûzunu kırmak için oraya gönderilmişti. Ebû Ishak, Küçük Hasan'ın kardeşi ve Pîr Hüseyn'in kuzeni Melik Eşref'e katıldı. Melik Eşref ve Ebû Ishak, İsfehân'da hazırlıklarını tamamlamalarının ardından Şîrâz'a saldırdılar [743 H. (1342 M.)]. Saldırı plânını önceden öğrenen Pîr Hüseyn, hemen harekete geçtiyse de yenilmekten kurtulamadı. Eski müttefiki Mübârizüddîn'e güvenmediği için ondan yardım almak istemedi. Doğrudan, öldürüleceği ⁷³² kuzeni Küçük Hasan'ın yanına, Tebrîz'e döndü. ⁷³³

Galip gelen İncülü-Çobanlı müttefikler Ebû Ishak ve Melik Eşref, Şîrâz'a yöneldiler. Şîrâz'ın kuzeyindeki Caferâbâd Ovası'nda ordugâh kurduktan sonra

⁷³² Semerkandî ve Fasîh-i Hâfî, Pîr Hüseyn'in ölüm tarihini 742 H. (1341-1342 M.) yılı olarak verir. Semerkandî, II, s. 207; Fasîh-i Hâfî, II, s. 927.

⁷³³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 166; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312; Mîrhând, IV, s. 3420-3422; Handmîr, III, s. 280; Semerkandî, II, s. 205-207; Fasîh-i Hâfî, II, s. 926-927; Natanzî, *a.g.e.*, s. 144; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 160; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 487-488; Ebû'l-'Abbâs Mu'inüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 106-111; Sutûde, II, s. 76-77; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 370, 422; Ganî, *a.g.e.*, s. 45; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 183-184; Roemer, *a.g.m.*, s. 12; Howorth, III, s. 690; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 351; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 30-31; Boyle, "İndjü", s. 1208; Uygur, *a.g.t.*, s. 283-284.

yola devam ederek Şîrâz'ın İstahr kapısında konakladılar. Ebû Ishak, Melik Eşref'ten aldığı izinle önden şehre girerek şehir kapılarını kapattı ve Melik Eşref'i şehre sokmadı. Ebû Ishak'ın etrafında birleşen Şîrâz halkı da şehirlerini savunmak için silahlandılar. Melik Eşref'in ordugâhına saldırarak Çobanlı güçlerini etkisiz hale getirdiler. Melik Eşref, İsfehân tarafına kaçtı. Ebû Ishak ise Şîrâz'ı kolay bir şekilde ele geçirdi. Bağdâd'da, Büyük Hasan'ın yanında olan Mes'ûdşâh, kardeşi Ebû Ishak'ın Şîrâz'daki hâkimiyetinden habersizdi. Büyük Hasan, Mes'ûdşâh'ı o sırada Bağdâd'da olan bir başka Çobanlı ile Fârs'ın idâresiyle görevlendirmişti. Bu kişi, Büyük Hasan'ın önemli komutanlarından biri olan, aynı zamanda Melik Eşref'in amcası Emîr Yağıbastı idi. Mes'ûdşâh ve Yağıbastı, Luristân üzerinden Şîrâz'a doğru yola koyuldular. Şîrâz halkı, Mahmûdşâh'ın büyük evladı olması sebebiyle Mes'ûdşâh'ı hükümdar olarak görmek istiyorlardı. Ebû Ishak'ın durumu hazmedememesi 2 kardeşin arasını açtı. Ebû Ishak, ağabeyine boyun eğmek zorunda kaldı. Şîrâz'dan ayrılarak Şebânkâre bölgesine çekildi. Daha önce İncülü Şemsüddîn Muhammed ve Çobanlı Pîr Hüseyin örneğinde görüldüğü üzere, İncülü Mes'ûdşâh ile Çobanlı Yağıbastı arasındaki iş birliği de kısa ömürlü oldu. İncüluların şehirdeki saygınlıklarını kıskanan Yağıbastı, Mes'ûdşâh'ın Şîrâz'da kendinden üstün tutulmasına tahammül edemedi. Mes'ûdşâh hamamdan çıkarken Yağıbastı'nın adamları tarafından öldürüldü [743 H. (1342 M.)].⁷³⁴

⁷³⁴ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 167-168, 171-172; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 315; Mîrhând, IV, s. 3422-3425; Handmîr, III, s. 280-281; Semerkandî, II, s. 208-209; Fasîh-i Hâfi, II, s. 927, 929-930; Natanzî, *a.g.e.*, s. 143; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 160; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 221-222; Ebû'l-'Abbâs Mu'înuddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebû'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 111-113; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 488-

Mes'ûdşâh'ın Şebânkâre'ye gönderdiği Mahmûdşâh İncü'nun hayatta kalan son oğlu olan Ebû Ishak, ağabeyinin ölüm haberini öğrenir öğrenmez harekete geçti. Şîrâz'ın ileri gelenlerinden Hoca Fahrüddîn Selmânî, Hoca Cemâlüddîn Hâsa, Hoca Hacı Kıvâm, Kolû Fahr ile lonca ustaları, mahalle şefleri ve sokak çetecileri Ebû Ishak'ın yanında yer aldılar. Şîrâz'da bulunan Yağıbastı da boş durmadı. Şehrin ileri gelenlerinden Kolû Hüseyin gibi kendisine destek olan gruplarla anlaştı. Ebû Ishak ve Yağıbastı arasında yapılan zorlu savaşa, Ebû Ishak'ı destekleyenler Kâzerûn'dan yardım istediler. Emîr Deylemşâh askerleri ile Şîrâz'a gelerek halka destek oldu. 20 gün boyunca süren sokak savaşlarından sonra Yağıbastı yenildi. Adamları Şîrâz'dan çıkarılırken Yağıbastı Fesâ'ya gitti. Orada hazırlıklarını tamamladıktan sonra Servestân'da Ebû Ishak'la tekrar karşılaştı. Ancak bir kez daha yenilgiye uğradı. Bu sefer İsfehân'a kaçtı. Oradan da Melik Eşref'in yanına gitti.⁷³⁵

490; Sutûde, II, s. 77-78; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 370, 423; Ganî, *a.g.e.*, s. 46-50; Nebe'î, *a.g.e.*, s. 190-191; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 245; Roemer, *a.g.m.*, s. 12; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 31; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 351; Album, *a.g.m.*, s. 113-114; Boyle, "İndjû", s. 1208; Uygur, *a.g.t.*, s. 284-287.

⁷³⁵ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 168; Natanzî, *a.g.e.*, s. 145; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 160-161; Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 113-117; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 370-371; Ganî, *a.g.e.*, s. 56-57; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 31; Uygur, *a.g.t.*, s. 288.

Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü'nun Bağımsızlığını İlan Etmesi ve İncüluların Kuruluşu

Ebû Ishak İncü, 743 H. (1343 M.) de Şîrâz⁷³⁶, Pîr Hüseyin'den aldığı İsfehân ve tüm Fârs bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Kendi adına sikke kestirip, hutbe okutarak bağımsızlığını ilân etti.⁷³⁷

Çobanlılar o dönemde her yönden çok cazip bir şehir olan Şîrâz'ı elde etmek için son bir girişimde daha bulundular. Ebû Ishak'a 2 kere yenilen Yağıbastı, bu sefer yeğeni Melik Eşref'le birleşerek Şîrâz üzerine yürüdü. Emîr Mübârizüddîn'in yardımı ile Eberkûh'u ele geçirip her yeri yağmaladı ve halkını katletti. Karşı tarafta, Ebû Ishak da gerekli savaş hazırlıklarını yaptı. Çobanlıların ilerleyişini durduran, Küçük Hasan'ın ölüm haberi oldu. Yağıbastı ve Melik Eşref hemen Tebrîz'e dönerken, müttefikleri Mübârizüddîn de Yezd'e

⁷³⁶ Şîrâz, Fârs Atabeki Ebû Bekir'in 1260 M. yılındaki ölümü ile Ebû Ishak'ın tahta çıktığı 1343 M. yılları arasında kısa süreli istikrarlı dönemler yaşadı.

Ancak bu dönemde sadece şehirde hâkim olan anarşiye müdahale edilebiliyordu. Önemli bir mevki elde etmenin yolu, İlhanlı sarayındaki nüfuzlu kişilere pahalı hediyeler vermekten geçiyordu. Buraya tayin edilen vâli, eyalete gelip işleri bizzat idâre edebildiği gibi İlhanlı ordusunda kalıp vergi toplamak için temsilcilerini de gönderebiliyordu. Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 23-24.

⁷³⁷ Handmîr, III, s. 281; Natanzî, *a.g.e.* s. 141; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 161; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222; Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 116-117; İbn Haldûn, IV, s. 798; Sutûde, II, s. 76-78; Ganî, *a.g.e.*, s. 86; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 245; Roemer, *a.g.m.*, s. 13; Howorth, III, s. 690; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 351; Özgüdenli, "Şîraz", s. 183; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 32; Uygur, *a.g.t.*, s. 289; İA, "İncü", s. 996.

döndü [744 H. (1343 M.)].⁷³⁸ Melik Eşref 1 yıl içinde amcası Yağlıbastı'yı öldürerek Çobanlı mirasının tek sahibi oldu. Çobanlılara son veren Altın Orda hükümdarı Canı Bik Han tarafından öldürüldüğü 758 H. (1357 M.) yılına kadar oldukça kötü bir yönetim sergiledi.

Emîr Şeyh Ebû Ishak İncü'nun Faaliyetleri ve Ölümü

Ebû Ishak, 743 H. (1343 M.) den Şîrâz'ın Muzafferîler tarafından ele geçirildiği 754 H. (1353 M.) ye kadar geçen 10-11 yıllık süreçte Muzafferî hükümdarı Emîr Mübârizüddîn ile büyük bir çekişme yaşadı. Ebû Ishak'ın Kirmân ve Yezd'de yeniden otorite kurmaya çalışması tarafları karşı karşıya getirdi. Ebû Ishak'ın öncelikli hedefi, babasından miras kaldığına inandığı toprakları Mübârizüddîn'den geri almak ve ona Çobanlılarla yaptığı işbirliğinin hesabını sormaktı.

Ebû Ishak, 745 H. (1344-1345 M.) de ve 746 H. (1345-1346 M.) de Kirmân'a 2 başarısız sefer yaptı. 747 H. (1346-1347 M.) de Yezd üzerine yürüdü, ama yine hedefine ulaşamadı. Mübârizüddîn'le iyi geçiniyor gibi görünüp onunla barış antlaşması yapmasına rağmen asıl amacı onu alt etmektir. Kirmân'daki Moğol Curmai ve Ugani kabilelerini devreye sokarak onları Mübârizüddîn aleyhine kışkırttı. 751 H. (1350-1351 M.) de oldukça uzun süren

⁷³⁸ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl*, s. 169-171; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 312-313; Zeynüddîn Müstevfî, *a.g.e.*, s. 27-29; Mîrhând, V, s. 4425-4426; Handmîr, III, s. 233; Semerkandî, II, s. 211-213; Fasîh-i Hâfî, II, s. 932; Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 117-120; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 371; Ganî, *a.g.e.*, s. 57-58; Beyânî, *Celâyir*, s. 29; Howorth, III, s. 647-648; Spuler, *İran*, s. 151-152; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 32; Boyle, "İndjû", s. 1208.

yedinci Yezd kuşatmasından da umduğu sonucu alamadı. 753 H. (1352 M.) de Kirmân'a yaptığı ve yenilgiye uğradığı son saldırıda komutanlarının büyük kısmını kaybetti. Kirmân ve Yezd'i topraklarına katmak için yaptığı seferlerin hepsinde de büyük hüsrana uğradı. Ebû Ishak, oldukça masraflı bu askerî seferleri ile Muzafferîler karşısında hem servetini boşa harcadı, hem de devletin sonunu hazırladı. İncülü-Muzafferî rekabetinde her açıdan üstün durumda olan Mübârizüddîn, Ebû Ishak'a son darbeyi vurmak için hazırlıklara girişti. Mübârizüddîn, öncelikle oğlu Şâh Şucâ''yı halefi olarak belirledi. Daha sonra Kirmân'daki Türk, 'Arab ve Moğol kabilelerinden asker topladı. Oğlu Şerefüddîn Muzaffer'i Yezd askerleri ile birlikte yanına çağırdı. Daha sonra Cîroft'a hareket etti. Bu güçler Kirmân'ın güneybatısında Arzaviyeh Ovası'nda toplandı. Mübârizüddîn'in saldırı niyeti hakkında bilgilendirilen Ebû Ishak, Şîrâz ileri gelenleri ve yakınlarının teklifi ile büyük ulemâdan Mevlânâ Adudüddîn 'Abdurrahmân Îcî'yi barış isteği ile Mübârizüddîn'in huzuruna gönderdi. Mübârizüddîn, elçiyi son derece saygılı bir şekilde karşıladıysa da bu tutumu onu Şîrâz üzerine yürümekten vazgeçirmedi. Mevlânâ Adudüddîn'e Ebû Ishak'ın sözüne güveni olmadığını, çünkü imzalanan 8 barış antlaşmasını bozduğunu ve aralarındaki sorunları çözebilecek tek şeyin savaş olduğunu söyledi. Mevlânâ Adudüddîn barış için ısrar etti, fakat Mübârizüddîn'den olumlu cevap alamadı ve Ebû Ishak'ın yanına geri döndü. Güneydoğu yönünde Şîrâz'a ilerleyen Mübârizüddîn, Şebânkâre'de 3 gün bekledikten sonra yoluna devam ederek Şîrâz yakınlarına ulaştı. Ebû Ishak da onu karşılamak için Şîrâz'ın 5 fersah dışına çıktı. Taraflar arasında bir savaş olmadı. Bunun nedeni, Ebû Ishak'ın geri dönüp şehre kapanmasıydı. Şîrâz'ı ele geçirme kararlılığındaki Mübârizüddîn, şehri kuşatma altına aldı. Oğlu Şerefüddîn Muzaffer'in kuşatma esnasında vefat etmesine, kendisinin de hasta olmasına rağmen kuşatmadan en

ufak bir taviz vermedi. Kuşatma sırasında Şîrâz'dan çıkarak hizmetine giren Fârs'ın ileri gelenlerinden Mecdüddîn Serbendî'nin çıkardığı isyanı bastırdı. Serbend Kalesi'ni ele geçirdikten sonra geri döndü. Oğlu Şâh Şucâ'yı Şîrâz'a yakın konumda bulunan ve Ebu Ishak'ın askerlerinin elinde bulunan Sorh Kalesi'ni zaptetmeye gönderdi. Şâh Şucâ' bu kaleyi ele geçirdi. Şîrâz'da bulunan Mevlânâ Adudüddîn'in, Kâzerûn kapısı muhafızı Kolû Fahrüddîn'in yardımıyla şehirden çıkarak Mübârizüddîn'in hizmetine girmesi Ebû Ishak için olumsuz bir gelişme oldu. 6 ay süren kuşatma süresince Mübârizüddîn'in tersine büyük umutsuzluk içine düştü. Kendini içkiye vererek her şeyden elini çekti. Şîrâzlılara, özellikle de şehrin kontrolünü bıraktığı mahalle şeflerine duyduğu güvensizliğin etkisiyle peş peşe telafisi zor hatalar yaptı. Mescid-i Nov Mahallesi'ndeki seyyidlerin reisi Hâcî Darâb ve Bâğ-ı Nov Mahallesi'nin reisi Hacı Şemsüddîn'i idam ettirdi. Akıl danışacağı kimse de kalmamıştı. Mevlâna Adudüddîn'den sonra Şîrâz'da güvendiği kişilerin başında gelen ve uzun yıllar İncülü ailesine sadakatle hizmet eden Şîrâz ileri gelenlerinden Hacı Kıvâmüddîn Hasan Tamgacı'nın ölümü onu iyice yalnızlaştırdı. Kuşatmada Şîrâz'ın batısındaki Beydâ kapısını Murdistân Mahallesi sakinleri koruyordu. Ebu Ishak, Murdistân Mahallesi şefinin oğlu Kolû Ömer'i öldürmeyi plânladı. Bunu öğrenen Kolû Ömer, Ebû Ishak'ı doğrularcasına hemen Şâh Şucâ' ile iletişim kurdu ve ona kapıyı açmaya hazır olduğunu bildirdi. Mübârizüddîn'in askerleri Kolû Ömer'in açtığı Batı kapısından şehre girdiler. Muzafferîler, Ebû Ishak'ın şahsî beceriksizliklerinin de yardımıyla Şîrâz'ı üçüncü kuşatmaları sonucunda ele geçirdiler [754 H. (1353 M.)].⁷³⁹ Direnme gücü tükenen Ebû Ishak birkaç

⁷³⁹ Şîrâz'daki Muzafferî kuşatmasının en can alıcı noktası, Ebû Ishak'ın İncülü ailesini uzun müddet Çobanlılara karşı destekleyen Şîrâzlılara güvenmemesidir. Ebû Ishak, Şîrâz'daki konumunu büyük ölçüde mahalle çetelerini kontrol eden

yakın adamı ile Batı'ya kaçarak Şûlistân tarafına, oradan da müstahkem Sefid Kalesi'ne kapandı. Ebû Ishak, pek iyi ilişkileri olmamakla birlikte Celayir hükümdarı Büyük Hasan'dan Şîrâz'ı geri almak için asker desteği istedi. Büyük Hasan, bu yardım çağrısına kayıtsız kalmadı ve ona Emîr Akbuka komutasında 2.000 kişi gönderdi. Ebû Ishak, hazırladığı orduyla Şîrâz'a doğru yola koyuldu. Büyük Hasan'ın olaya müdâhil olmasından haberdar olan Mübârizüddîn ise bu konuyla ilgilenmek üzere oğlu Şâh Şucâ'yı görevlendirdi. İncülü-Muzafferî karşılaşmasında Ebû Ishak bir kez daha hezimete uğradı. Askerleri savaştan dağılınca İsfehân'a kaçtı. Ebû Ishak'ı bu defa ellerinden kaçırmak istemeyen Muzafferî kuvvetleri bir süre sonra tekrar harekete geçtiler. Mübârizüddîn, yeğeni Şâh Sultân'ı Şîrâz'da bıraktı. Kendisi İsfehân'daki Ebû Ishak'ın üzerine yürürken, oğlu Şâh Şucâ'ya Kirmân askerleriyle birlikte yanına gelmesini bildirdi. Şîrâz, İncülü karşı saldırısı sonucu kısa süreli İncüluların eline geçmesine rağmen Şâh Şucâ'nın çabası ile şehirde otorite tekrar sağlandı. Mübârizüddîn ve Şâh Şucâ' İsfehân kuşatmasına kaldıkları yerden devam ettiler. Ebû Ishak'ın, İsfehân reisi Seyyid Celâlüddîn Mîr Mîrân'la birlik olması ve dışarıdan yardım alma çabası boşa çıktı. Uzun süren kuşatma sonucunda, kuşatmayı yürüten Şâh Sultân tarafından ele geçirildi [758 H. (1357 M.)]. Şâh Sultân onu bir müddet Taberek Kalesi'ne hapsetti. Sonra Mübârizüddîn'in emri ile esir olarak Şîrâz'a gönderdi. Mübârizüddîn, Şîrâz ileri gelenleri, seyyidler ve

Şîrâzlı pehlivan ve mahalle şeflerine borçluydu. Onların kendisine karşı gelebileceklerini ve Çobanlılara yaptıkları gibi ihanet edebileceklerini düşünerek üzerinde kurdukları baskıdan kurtulmaya çalıştı. 744-745 H. (1344 M.) de Şîrâzlı bir sokak kabadayısının, temsilcilerinden birini öldürmesi nedeniyle komutanlarını sadece İsfehanlılardan atamaya başladı. İbn Battûta, I, s. 288; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 35-36.

âlimler Ebû Ishak'ı Sa'âdet kapısı önünde beklemekteydi. Mübârizüddîn, Ebû Ishak'ı, daha önceden idam ettirdiği önemli seyyidlerden biri olan Emîr-i Hâc Darrâb'ın oğullarına kısas yapmaları için teslim etti. Ebû Ishak; Şîrâz'da, Sa'âdet meydanında, Emîr-i Hâc'ın oğlu Emîr Kutbüddîn tarafından Mübârizüddîn'in huzurunda öldürüldü. İncülü hânedanının son hükümdarı olan Ebû Ishak yaklaşık 11 yıllık iktidarında Fârs bölgesi ve İlhanlı Devleti'nin güney kısımlarına hâkim olmuş; Şîrâz, İsfehân ve Luristân'da gücü elinde tutmuş; fakat Muzafferîlerle yaptığı savaşlarda başarısız olarak tahtını ve hayatını kaybetmiştir.⁷⁴⁰

Ebû Ishak, içkiye aşırı düşkün olmasına karşın cesur, adaletli ve yardımsever bir hükümdardı. Çağdaşı olan tarihçi Zerkûb Şîrâzî, şâir Ubeyd Zâkânî ve Hâfız Şîrâzî de eserlerinde onun zeki, yürekli ve cömert biri olduğu yönünde çeşitli övgülerde bulunmuşlar; ölümüne üzülen onlara çeşitli mersiyeler yazmışlardır. Ebû Ishak; sanata, edebiyata, bilime meraklı bir hükümdar olarak şâir ve âlimleri her zaman himaye etmiştir. Ünlü şâir Hâfız'ın asıl hâmisî Ebû

⁷⁴⁰ Aharî, *a.g.e.*, s. 75 vd.; Şebânkârî, *a.g.e.*, s. 315-319; Mîrhând, IV, s. 3425-3429, 3443 vd.; Handmîr, III, s. 282 vd.; Semerkandî, II, s. 230-231, 243-245, 283-285, 287 vd.; Fasîh-i Hâfî, II, s. 934, 939, 944-946, 950-951; Natanzî, *a.g.e.*, s. 145-147; Devletşah, II, s. 350-351; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 222-223; Ebû'l-Abbâs Mu'înüddîn Ahmed Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 122-124; Vezîrî, *a.g.e.*, s. 489-493, 509 vd.; İbn Haldûn, IV, s. 798; Sutûde, II, s. 84 vd.; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 428-431; Ganî, *a.g.e.*, s. 86 vd.; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 246; Râzî, *a.g.e.*, s. 336-337; Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 33; Bosworth, *a.g.e.*, s. 349; Roemer, *a.g.m.*, s. 13; Howorth, III, s. 691-692; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 34-38.

Ishak'dır. Hâfız, Dünya edebiyatındaki eşsiz yerine İncülular döneminde erişmiştir. İncülular dönemi, Muzafferîler dönemi ile beraber edebî hayatta verimli ve parlak bir dönem kabul edilmektedir.⁷⁴¹ Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd-ı Âmulî de ilimler ansiklopedisi niteliğindeki *Nefâ'isü'l-Fünûn fî 'Arâisi'l-'Uyûn* isimli eserini Ebû Ishak'a sunmuştur.⁷⁴²

Şîrâz ve çevresinde, kısa süreli İncülular döneminden kalma, özellikle Ebû Ishak tarafından yaptırılan ve onarımdan geçirilen birçok mimarî eser vardır. Ebû Ishak'ın Şîrâz'da, 752 H. (1352-1352 M.) de yaptırdığı eser, IX. M. yüzyıldan kalma Eski Câmi' Mescidi'ne ilâve ettirdiği *Hudâhâne* ya da *Dârü'l-Mushaf* adındaki bir imârettir. Câmi' avlusunun ortasındaki bu yapı bir kütüphane hüviyetine sahiptir. Peygamberlerin el yazması Kur'an'ları burada muhafaza edilmektedir. Ebû Ishak'ın bânisi olduğu diğer yapılar kaynaklarda sadece isim olarak geçmektedir. Ebû Ishak'ın annesi Tâşî Hâtûn da dinî yapıların inşâsını teşvik etmiştir. 744 H. (1343 M.) yılında Seyyid Emîr Ahmed b. İmâm Mûsâ (Şâh-ı Çerâğ) Türbesi'nin üzerine yüksek bir kubbe yapılmasına destek olmuş, türbenin yanına kendi adıyla anılan *Medrese-yi Tâşî*'yi inşâ ettirmiştir. Tâşî Hâtûn'un kabri de bu medresenin bitişiğindedir.⁷⁴³ Ebû Ishak'ın ağabeyi Mes'ûdşâh tarafından yaptırılan *Medrese-yi Mes'ûdiye* yine bu dönemdeki dikkate değer yapılardan biridir. Şîrâz ile özdeşleşen, dönemin ünlü

⁷⁴¹ Devletşah, II, s. 349-350; İbn Battûta, I, s. 296; Sutûde, I, s. 107-110; Roemer, *a.g.m.*, s. 13, 16; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 33; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 325; Boyle, "İndjû", s. 1208; Kurtuluş, "İncülular", s. 280.

⁷⁴² 'Îsâ b. Cüneyd Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 467.

⁷⁴³ 'Îsâ b. Cüneyd Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 335-337; Kurtuluş, "İncülular", s. 281.

şâirlerinden Hâfız'ın türbesi de Şîrâz'da bulunmaktadır.⁷⁴⁴ Şîrâz ile birlikte Fârs bölgesi, İncülü hânedanı himayesinde üretken bir el yazması merkezi olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁴⁵

737 H. (1336-1337 M.) yılı boyunca Fârs'ı bağımsız bir şekilde yöneten İncülü Gıyâsüddîn Keyhüsrev, Celayirli Şeyh Büyük Hasan'ın gölge hanı Muhammed Han adına sikkeler darbettirmiştir.⁷⁴⁶ Mes'ûdşâh, 739 H. (1338-1339 M.) de Toga Timur Han adına sikke kestirmiş, 740 H. (1339-1340 M.) de ise Büyük Hasan'ın ve Küçük Hasan'ın ilhanlarına tabî olmamış, aynı yıl Şeyh-i Kebîr'de bir sikke kestirmiştir. Bu isimsiz sikke onun bağımsızlığını sembolize etmektedir. Pîr Hüseyin, Fârs'ı ikinci defa ele geçirdiği 741 H. (1340-1341 M.) ve 742 H. (1341-1342 M.) yılında Fârs, Kirmân ve Yezd'de Süleymân Han adına sikke kestirmiştir.⁷⁴⁷

Ebû Ishak adına basılan çok miktarda sikke bulunmaktadır. Şîrâz, Eberkûh ve Şebânkâre'de darbedilen sikkeleri mevcuttur. Sikkelerinde kendisine *Sultân* demeyerek sadece adını vermektedir.⁷⁴⁸ İncülü egemenliğindeki topraklarda sikkeler 745 H. (1344-1345 M.) den itibaren Ebû Ishak adına kesilmeye başlanmıştır. Bununla ilgili olarak İlhanlı Devleti'ne halef hükümdarlar içinde

⁷⁴⁴ Sutûde, I, s. 113-114; Limbert, *Şiraz in the Age of Hafez*, s. 43-44.

⁷⁴⁵ Charles Melville, "Concepts of Government and State Formation in Mongol Iran", *Iran After the Mongols, The Idea of Iran*, Vol. VIII, Ed. Sussan Babaie, London 2019, s. 44.

⁷⁴⁶ Album, *a.g.m.*, s. 75.

⁷⁴⁷ Album, *a.g.m.*, s. 114-115.

⁷⁴⁸ Howorth, III, s. 692.

kendi adına sikke kestiren ilk hükümdardır.⁷⁴⁹ Ebû Ishak'ın bastırdığı gümüş sikkeler 752-753 H. (1352 M.) yılında Fârs bölgesinde kullanılmaktaydı.⁷⁵⁰ Darb yeri silik ve basıldığı yıl okunmayan bir sikkesi daha bulunmaktadır.⁷⁵¹

Serbedârîler

Serbedârîler ve Serbedârî Hareketi Hakkında Görüşler

Serbedârîler, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra İlhanlı coğrafyasının doğusunda, Batı Horâsân ve Doğu Mâzenderân'da, Sebzevâr merkezli olarak kurulmuş bir devlettir. Bu devlet, İlhanlı Devleti'ne halef diğer devletlerden farklı olarak radikal denilebilecek tarzda Şî'î bir devlet olmasıyla göze çarpmaktadır.⁷⁵² *Serbedâr* adı, bu küçük, bağımsız devletin liderlerine ve

⁷⁴⁹ Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 325-326.

⁷⁵⁰ Kurtuluş, "İncûlular", s. 280.

⁷⁵¹ İbrahim-Cevriye Artuk, *a.g.e.*, s. 832.

⁷⁵² Beyânî, *Dîn u Devlet*, s. 516; a. mlf., *Moğûlân*, s. 361; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 474-475; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 326; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 536. XIV. yüzyılın ortalarına doğru Mîr Kıvâmüddîn Mar'âşî tarafından Mâzenderân bölgesindeki Âmul ve Sârî'de kurulan Mar'âşî hânedanı da bu dönemdeki Şî'î siyasî oluşumlardandır. Bu harekette de Şî'î, militarist ve sosyal reformcu karakter baskın bir durumdadır. Hareketin lideri olan Mîr Kıvâmüddîn'in babası, Seyyid 'İzzüddîn Sûgendî bir ziyareti sırasında görüştüğü Serbedârî lideri Şeyh Hasan Cûrî'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Sûgendî, Mâzenderân'a geri dönüş yolunda ölünce yerine oğlu Seyyid Kıvâmüddîn geçmiş ve tarikatın Mâzenderânî koluna şeyh olmuştur. Mîr Kıvâmüddîn, Şî'îlik yanlısı görüşlerini halka anlatarak bir hayli taraftar toplamıştır. Devletşah, II, s. 338; Şahin, *a.g.e.*, s. 124-125; Bausani, *a.g.m.*, s. 547/Türkçe Çev. s. 230; Petruşefski, *İslâm der*

tarafklarlarının bir bölümüne verilen addır.⁷⁵³ Hiçbir ailenin iktidarda kalıtsal mirasa sahip olmadığı bir isyandan doğan ve devlet idâresi için gerekli meşrû temelleri olmayan bu devlete bazı uzmanlar *eşkiyalar cumhuriyeti* demişler, bazıları ise hareketin dinî eğilimlerine bakarak devleti *Şi'î cumhuriyeti* olarak nitelemişlerdir. Serbedârî hareketi ile ilgili olarak *A. M. Belenitskiî*, orta sınıf toprak sahiplerinin hareketin ilk günlerinde öncü bir rol oynadığını söylerken; *I. P. Petruşevski*, hareketin köylü ve kentsel alt sınıfların, kırsal ve kentsel aristokrasiye karşı sınıf mücadelesinin bir parçası olduğunu, yani feodal toprak sahiplerinin baskısına karşı köylü-kentli fakir insanların ve esnaf sınıfının bir ayaklanması olduğunu ileri sürmüştür. *J. M. Smith* ise onun tersi bir görüş savunarak bölgedeki aristokrat sınıfın ağır buldukları vergilere karşı çıkardıkları bir ayaklanmadan kaynaklanmış olduğunu ifade etmiştir. Geç dönem kaynaklarından *Mar'aşî*, ırksal anlaşmazlık temeli üzerinden açıklamaya çalışarak, hareketin Moğol hükümetinin Taciklere yönelik malî baskılarının bir sonucu olduğunu belirtmektedir.⁷⁵⁴ Genel kabul gören anlayışa göre Serbedârî hareketi, *eşkiyalar cumhuriyeti* ya da *Şi'î cumhuriyeti* olmanın ötesinde bir anlam barındırmaktadır. Horâsân vilâyetinde uzun süredir uygulanan ve Toga Timur'un maliyeti yüksek başarısız askerî seferleriyle zirveye ulaşan ağır vergilendirmeye tepki gösteren Batı Horâsân halkının; bölgede düzen, asayiş ve

Îrân, s. 379; *Zerrînkûb*, a.g.e., s. 537-538; Osman Gazi Özgüdenli "Mar'aşîler", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 37; a. mlf., "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 34-35.

⁷⁵³ Charles Melville, "Sarbadârids", *EF*, Vol. IX, Leiden 1997, s. 47.

⁷⁵⁴ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 104-106; Morgan, *Medieval Persia*, s. 84; Roemer, a.g.m., s. 17 vd.; Denise Aigle, "Sarbedârs", *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/sarbedars>, (erişim tarihi 14 Ekim 2015).

adaleti sağlama girişimleridir.⁷⁵⁵ Kısaca Serbedârî hareketi, Şî'î karakteri olan siyasî ve sosyal bir muhalefet hareketidir.⁷⁵⁶

Serbedârîlerin İlk Önderi Şeyh Hâlîfe

İlhanlı sonrası dönemde Horâsân'daki Şî'î etkisi 2 kişinin çabaları sonucu yaygınlık kazanmıştır. Bunlardan ilki Şeyh Hâlîfe, ikincisi halefi Şeyh Hasan Cûrî ve bunların tesis ettikleri derviş organizasyonudur.⁷⁵⁷ Mâzenderânî bir Şî'î şeyhi olan Şeyh Hâlîfe, Serbedârî hareketinin önderi ve isyanın fikrî alt yapısını oluşturan düşüncelerin sahibidir. *Kutbü'l-Ârifîn* olarak da tanınmaktadır. Şeyh Hâlîfe, Mâzenderân'da sıradan bir derviş iken kendini dinî ilimlerde geliştirdi. Kariyerinin başlarında Âmullu Şeyh Bâlû'nun müridi oldu. Fakat bir süre sonra ona bağlılığı azaldı ve Simnân'a giderek Şeyh Rûknüddîn 'Alâ'üddevle Simnânî'nin hankâhında zaman geçirdi. Simnân'dan Horâsân'a geçip Behrâbâd Köyü'nde Şeyh Hoca Gıyâsüddîn Hibetullâh Hamevî'nin hizmetine girdi. Orada da umduğunu bulamadı ve Şî'î ağırlıklı bir şehir olan Sebzevâr'ın Beyhak vilâyetine geldi. Burada bir mescide yerleşti. Onun Sebzevâr'a gelmesi ile şehir uzun süre Şî'îlik'in önemli bir merkezi olacaktır. Şeyh Hâlîfe orada hoş ve yüksek sesle okuduğu Kur'an-ı Kerim'le Sebzevâr halkının dikkatini çekti. Kendi akîdelerini yayarak halkın desteğini kazandı. Şeyh Hâlîfe'yi şehirde istemeyen tek kesim Sünnî fakîhlerdi. Sünnîler, önce mescidde kalmasını yasaklayarak onu sapkın olarak adlandırdılar. Daha sonra kadılardan onun öldürülebilmesi ile ilgili fetva almaya çalıştılar. Kadılardan fetvayla ilgili olumlu görüş alan Sebzevâr'ın ileri gelenleri, bunu esas alarak İlhan Ebû Sa'îd'e bir

⁷⁵⁵ Bosworth, *a.g.e.*, s. 352.

⁷⁵⁶ Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân", s. 34.

⁷⁵⁷ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 55.

dilekçe gönderdiler. İlhan onların isteğine karşılık, kendisinin dervişlerin öldürülmesine karşı olduğunu söyledikten sonra Horâsân kadılarının şer'-i şerîfe göre davranmalarını buyurdu. Ebû Sa'îd'den gelen cevap, Sebzevâr fakîhleri ile Şeyh Hâlife'yi destekleyenler arasında karışıklık çıkmasına ortam hazırladı. Tam o sırada Şeyh Hasan, Cûr köyünde ilim tahsilini bitirmiş, müderris derecesine ulaşmıştı. Öğrencilerinden biri ona Şeyh Hâlife'nin kerâmetlerinden bahsetti. Şeyh Hasan Cûrî, Şeyh Hâlife ile tanışma isteğine karşı koyamayarak Sebzevâr'a, onun dergâhına gidip huzuruna çıktı ve müridi oldu. Şeyh Hasan, Sebzevâr'a geldiğinde Şeyh Hâlife Sünnî fakîhlerle yaşadığı sorunlarla meşguldü. Şeyh Hâlife'nin mürid sayısı arttıkça karşıt Sünnî grubun tepkisi de artıyordu.⁷⁵⁸

Şeyh Hasan Cûrî'nin Şeyh Hâlife'nin Yerine Geçmesi

Şeyh Hâlife, Şeyh Hasan Cûrî onun müridi olduktan kısa bir süre sonra sabah namazına gelen müridleri tarafından kaldığı mescidin sütununa boynundan asılmış şekilde bulundu [736 H. (1335 M.)]. Onun intihar ettiği düşünüldü.⁷⁵⁹ Sebzevâr'daki Serbedârî hareketini başlatan kişi olarak kabul edilen Şeyh Hâlife'nin defninden sonra müridleri Şeyh Hâlife'nin halefi olarak

⁷⁵⁸ Mîrhând, V, s. 4499-4500; Hândmîr, III, s. 358-359; Semerkandî, II, s. 174-175; İbn Battûta, I, s. 559; Petruşefski, *İslâm der İrân*, s. 374-375; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 55, 112; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 476; Howorth, III, s. 728-729; Bausani, *a.g.m.*, s. 546/Türkçe Çev. 229-230; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 387-388; Şahin, *a.g.e.*, s. 104-108; Coşkun, *a.g.t.*, s. 43-46.

⁷⁵⁹ Şeyh Hâlife'nin Sebzevârlı Sünnîler tarafından gizlice öldürüldüğü düşünülmektedir. Bausani, *a.g.m.*, s. 546/Türkçe Çev. s. 229; Roemer, *a.g.m.*, s. 23; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 55.

Şeyh Hasan Cûrî'yi seçtiler. Şeyh Hasan öncelikle tüm taraftarlarının isimlerini kaydetti. Onlara isyan edecekleri zamana kadar kendilerini gizli tutmalarını tavsiye etti. Daha militarist ve Şi'î ağırlıklı bir karakteri olan Şeyh Hasan, Sebzevâr'da durmadı. Nîşâbûr, Meşhed, Ebîverd ve Habûşân'a giderek o yerlerin halkını Şeyh Hâlife'nin yoluna davet etti. Halkın büyük kısmı bu davete icâbet etti. Şeyh Hasan'ın müridlerinin çoğu, Dünya'da adaleti yeniden kuracak olan Mehdi'nin geri döneceğine inanan köylüler, esnaf ve alt sınıf Şi'î halktan oluşuyordu. Şeyh Hasan, daha sonra Irâk'a gitti. Orada bir süre kaldıktan sonra tekrar Horâsân'a döndü. Belh, Herât, Hâf, Kuhistân, Meşhed ve Nîşâbûr'u dolaştı. Konuşkan ve insanları etkileyen biri olduğu için kısa sürede çok sayıda kişiyi etrafında toplamayı ve fikirlerini yaymayı başardı. Onun bu kadar popüler biri haline gelmesi Sünnî Horâsân emîrlerinin ve fakîhlerinin dikkatini çekti. Hemen Horâsân'da meskûn Ca'un-i Kurbân kabilesinin reisi Emîr Argunşâh ile görüşüp onun Şi'îlik propogandası faaliyetlerinden rahatsızlık duyduklarını söylediler. Argunşâh, Emîr Muhammed Bâsık'ı, Şeyh Hasan'ın durumunu araştırmak üzere Meşhed'e gönderdi. Burada Şeyh Hasan ve müridlerinin zamanlarını ibadetle geçirdikleri gören ve geri dönen Muhammed Bâsık, Argunşâh'a onların kendi halinde ibadet ettiği bilgisini verdi. Bu sırada Şeyh Hasan aleyhtarı fakîhler ve ileri gelenler, Argunşâh'ı Şeyh Hasan aleyhine kışkırtmaya devam ediyorlardı. Ona Şeyh Hasan'ın karışıklık çıkaran biri olduğunu, halkı Şi'î mezhebine davet ettiğini ve bir isyan çıkarma niyetinde olduğunu söylediler. Nîşâbûr'u da tasarrufu altında bulunduran Emîr Argunşâh, tüm bu şikâyetleri göz ardı edemedi. Oğlu 'Alî Bik ile beraber Şeyh Hasan'ı yakaladı ve onu Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan Yâzer⁷⁶⁰ vilâyetindeki Tâk Kalesi'ne hapsetti.⁷⁶¹

⁷⁶⁰ Hândmîr, bu yeri *Yârez* (يارز) vilâyetindeki Tâk Kalesi olarak ifade eder.

Serbedârîlerin Ortaya Çıkması

Bu devlete adını veren kişi olan Emîr 'Abdürrezzâk'ın babası Horâsân'da, Beyhak vilâyetine bağlı Bâştin Köyü'nde yaşayan ve soyu, baba tarafından Hz. Hüseyin'e, anne tarafından Yahyâ b Hâlid Bermekî'ye dayanan Bâştin'in ileri gelenlerinden Şihâbüddîn Fazlullâh isminde biriydi. Şihâbüddîn Fazlullâh'ın Emîr Cemâlüddîn 'Abdürrezzâk dışında Emîr Emînüddîn, Emîr Vecihüddîn Mes'ûd, Emîr Nasrullâh ve Emîr Şemsüddîn Fazlullâh isminde toplam 5 oğlu vardı. Emîr Emînüddîn, Ebû Sa'îd'in hizmetindeydi ve İlhan'la iletişimi oldukça iyiydi. Pehlivanların başında olan Emînüddîn, bir gün İlhan'a Horâsân'da bulunan kardeşi 'Abdürrezzâk'ın iyi bir okçu olduğunu ve onun maiyetinde bulunan usta güreşçi ve okçu Ebû Müslim 'Alî Surh Hâfî ile yarışabileceğini söyledi. Sultâniyye'ye getirilen 'Abdürrezzâk, ağabeyinin söylediklerini boşa çıkarmadı. Ebû Müslim'i yenerek iyi bir okçu olduğunu İlhan'a gösterdi. Onun saygısını ve güvenini kazandı. Ebû Sa'îd bir müddet sonra onu Kirmân'da vergi ve haraç toplamakla görevlendirdi. 120.000 kepekî dinarın 100.000 dinarı devlet hazinesine aitken, 20.000 dinarı onun kullanımına bırakılmıştı. Fakat

Hândmîr, III, s. 359.

⁷⁶¹ Mîrhând, V, s. 4500-4501; Hândmîr, III, s. 359; Semerkandî, II, s. 175-176; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 375-376; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 112; Roemer, *a.g.m.*, s. 23; Bausani, *a.g.m.*, s. 546-547/Türkçe Çev. s. 230; Howorth, III, s. 729; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 388-389; Şahin, *a.g.e.*, s. 112 vd.; Hamidreza Mohammednejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem", *TAD*, 34/57 (2015), s. 107; Ahmetoğlu, *a.g.m.*, s. 135; Coşkun, *a.g.t.*, s. 48-51.

‘Abdürrezzâk toplanan tüm vergiyi Kirmân’da keyif ve eğlenceyle harcadı. Bu sırada Ebû Sa’îd’in ölüm haberi ulaştı. İlhan’ın ölümüyle hesap vermekten kurtulan ‘Abdürrezzâk, gönül rahatlığı içinde Horâsân’a geri döndü. Sebzevâr’ın güneybatısındaki Bâştin Köyü’ne geldiğinde bir karışıklık çıktığını gördü. Bâştin’e gelen bir Moğol elçisi⁷⁶² Hasan Hamza ve Hüseyin Hamza isimli 2 kardeşten şarap ve kadın istemişti. Kardeşler elçiye kadın getiremeyeceklerini söylediler. Elçinin onları dinlememesi üzerine kılıçlarını çektiler ve bu rezalete daha fazla dayanamayacaklarını belirtip elçiye öldürdüler. Olayı öğrenen ve Feryûmed’de ikâmet eden Toga Timur’un veziri Hoca ‘Alâ’üddîn Muhammed Hindû, Hasan ve Hüseyin kardeşleri getirtmek için adamlarını görevlendirdiyse de onlar çeşitli bahaneler ileri sürerek gitmeyi ertelediler. ‘Abdürrezzâk, bunlar yaşanırken Kirmân’dan Bâştin’e yeni gelmişti. Soruna neden olan olayın aslını öğrendikten sonra, tüm Bâştin halkının Müslüman olduğunu, bundan dolayı bu cesur ve yiğit kardeşlerine yardım etmeleri gerektiğini ifade etti. O esnada Hoca ‘Alâüddîn’in 50’den fazla sayıda adamı ansızın Bâştin’e geldi. ‘Abdürrezzâk da buna karşılık Beyhak’da yaşayan gençleri topladı. Yapılan küçük çaplı savaşta vezirin adamları yenilgiye uğratılıp köyden dışarı çıkarıldı. ‘Abdürrezzâk, Hasan ve Hüseyin kardeşler ile köy halkını toplayıp yaşadıkları yerde büyük bir fitne ortaya çıktığını ve bunu umursamazlarsa öldürüleceklerini söyleyip, onlara “Yiğitçe başını darağacına vermek alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir.” dedi. ‘Abdürrezzâk’ın bu konuşmasından dolayı onlara *ser be-dâr*⁷⁶³ (başını

⁷⁶² Devletşâh, bu elçinin Horâsân veziri Hoca ‘Alâ’üddîn Muhammed’in yeğeni olduğunu ifade eder. Devletşah, II, s. 333.

⁷⁶³ Harekete bu ismin verilmesi ile ilgili bkz. Şahin Ahmetoğlu, “Serbedârî Hareketi ve Temel Görüşleri”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VII/1 (2014), s. 130-134.

darağacına veren) denilmektedir [737 H. (1337 M.)].⁷⁶⁴ Serbedârîlere Irâk'ta *şuttâr*, Magrib'de ise *sakûra* denilmekteydi.⁷⁶⁵

Serbedârî isyanını tetikleyen, İlhanlı yetkililerinin yaygınlık kazanan malî istismarlarına duyulan kızgınlıktı. Toga Timur'un veziri 'Alâ'üddîn Muhammed'in başını çektiği bürokratların Toga Timur Han'ın 737 H. (1336-1337 M.) ve 739 H. (1338-1339 M.) yılında Batı'ya yaptığı askerî seferlerinin yükünü karşılamak için hazırladıkları ekonomik reform programında, gelir düzeyi düşük halkın vergileri iptal edilirken, Horâsânlı üst düzey emîrlerin ve ileri gelenlerin sırtına çok ağır bir vergi yükü binmişti. Aristokrat kesimi çok zorlayan bu malî baskılara karşı gösterilen tepki, isyanın en bariz sebebidir. İsyanın, karışıklığı bastırmak için gönderilen kuvvetlere karşı silahlı bir direnişe

⁷⁶⁴ Mîrhând, V, s. 4493-4495; Hândmîr, III, s. 356-357; Semerkandî, II, s. 176-177; Fasîh-i Hâfî, II, s. 916-917; Devletşah, II, s. 333-334; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 178; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 219; İbn Battûta, I, s. 559; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 477-478; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 747; Râzî, *a.g.e.*, s. 338-339; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 536-537; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 104; Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 376; Roemer, *a.g.m.*, s. 17; Howorth, III, s. 726-727; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 351; Browne, III, s. 178-179; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 380, 382; Şahin, *a.g.e.*, s. 127-129, 149-151, 154-155, 159-164; Mohammednejad, *a.g.m.*, s. 107; Ahmetoğlu, *a.g.m.*, s. 136; Coşkun, *a.g.t.*, s. 20-22; Erdoğan Merçil, "Serbedârîler", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 549; V. F. Büchner, "Serbedârîler", *İA*, C. X, İstanbul 1988, s. 509.

⁷⁶⁵ İbn Battûtâ, I, s. 559; Büchner, *a.g.m.*, s. 509.

dönüşmesi, Serbedârîlerin hareketi için gerekli ortamı hazırlamıştır. ⁷⁶⁶

Vurgulanması gereken önemli bir nokta daha vardır. Serbedârî hareketinin başındakiler ve hareketi destekleyenler Şî'î olmalarına rağmen hareket baskıya, haksızlığa ve zulme karşı durma noktasında Sünnîlerden de büyük destek elde etmiştir. ⁷⁶⁷

Serbedârîlerin İlk Hükümdarı Emîr 'Abdürrezzâk Dönemi

[737-738 H. (1337-1338 M.)]

Moğol reislerinin, bölgenin hâkimi Toga Timur Han'ın İlhanlı tahtını elde edebilmek için Batı'ya yönelmesi nedeniyle isyanı ikinci plâna atmaları, Emîr 'Abdürrezzâk'ın önderlik ettiği isyanın başarılı olmasında kilit rol oynadığına şüphe yoktur.

'Abdürrezzâk, isyan sonrasında kısa sürede büyük bir kitleyi etrafında topladı. Onun gittikçe güçlenmesi karşısında tedbir alma ihtiyacı hisseden vezir Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed, Hoca Cemâlüddîn Muhammed'i 1.000 süvâri ile Serbedârîlerin üzerine gönderdi. Mugîse Köyü dışında yapılan savaşta Hoca 'Alâ'üddîn'in askerleri mağlub oldu. Serbedârîler, kaçan askerleri Feryûmed'e kadar kovaladılar. Yenilgiyi öğrenen 'Alâ'üddîn Muhammed, yanına aldığı 300 asker ile karışıklık yatışana kadar Esterâbâd'a, Horâsân hâkimi Emîr Şeyh 'Alî'nin yanına gitmeyi düşündü. Onu takip eden Serbedârîler Feryûmed'den

⁷⁶⁶ A. H. Morton, "The History of the Sarbadârs in the Light of New Numismatic Evidence", *The Numismatic Chronicle* (1966-), *Seventh Series*, Vol. 16, 136, 1976, s. 256; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 103-104; Melville, "Sarbadârids", s. 47; Roux, *a.g.e.*, s. 491.

⁷⁶⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 144.

dışarı çıkmasının akabinde, Şehrek-i Nov ⁷⁶⁸ Vadisi'nde ona yetiştiriler ve yakalayarak öldürdüler. ⁷⁶⁹ 'Alâ'üddîn Muhammed'in oğlu ve yakınları kaçıp Sârî'ye gittiler. Yüklü miktarda ganimetin sahibi olan Serbedârîler, Hoca 'Alâ'üddîn'in hazinesini aralarında paylaştılar ve Bâştin'e geri döndüler. ⁷⁷⁰ Diğer yandan Kuhistân hâkimi Emîr 'Abdullâh Mulay, Hoca 'Alâ'üddîn'in kızını istemiş ve oldukça yüklü bir çeyiz göndermişti. Bunu haber alan 'Abdürrezzâk, Muhammed Aytimur'u 200 kişi ile onların arkasından gönderdi. Yaklaşık 700 kişi olan Kuhistânlılar, Muhammed Aytimur'u bozguna uğrattılar. 'Abdürrezzâk'ın kardeşi Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd, 300 kişi ile onun yardımına geldi. Birlikte geri dönüp Emîr 'Abdullâh'ın ordusunu yenilgiye uğrattılar. Sonrasında ele geçirdikleri yüklü miktarda ganimeti 'Abdürrezzâk'a getirdiler. O sırada 'Abdürrezzâk da boş durmadı. Radgân otlığı ve Sultân Meydân'daki

⁷⁶⁸ Devletşâh, burayı Kuhsar-ı Kebud Câme sınırlarındaki *Dilâbâd Köyü* olarak kaydeder. Devletşâh, II, s. 334.

⁷⁶⁹ Devletşâh, II, s. 330. Fasîh-i Hâfî, Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed'in ölüm tarihi olarak 742 H. (1341-1342 M.) yılını verir. Fasîh-i Hâfî, II, s. 926. Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed Câm'da bir imâret ve kümbet yaptırmıştır. Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 154.

⁷⁷⁰ Mîrhând, V, s. 4495-4496; Hândmîr, III, s. 357; a. mlf., *Düstûrî'l-Vüzerâ*, s. 332; Devletşâh, II, s. 334; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 219; Şahin, *a.g.e.*, s. 166-168; Büchner, *a.g.m.*, s. 509.

yaklaşık 3.000 atı sürerek Sebzevâr'a getirdi. Ayrıca, 2.000 piyade askerini süvâri yaptı. Serbedârî hazinesi bu şekilde daha da zenginleşti.⁷⁷¹

Emîr 'Abdürrezzâk liderliğindeki Serbedârîler, 738 H. (1337-1338 M.) yılında Beyhak vilâyetinin merkezi olan Sebzevâr⁷⁷² a hareket ettiler. Hoca 'Alâ'üddîn'in oğlu Hoca 'Abdulhak'ı ve birkaç aile üyesini öldürdükten sonra fazla zorlanmadan şehri ele geçirdiler.⁷⁷³ Bu stratejik yeri ele geçirerek Toga Timur Han'ın etkinlik alanını daraltan 'Abdürrezzâk, *emîr* ünvanı alarak buraya yerleşti. Sebzevâr'ı merkez yaparak adına hutbe okuttu.⁷⁷⁴ 'Abdürrezzâk bir müddet sonra 'Alâ'üddîn Muhammed'in kızıyla⁷⁷⁵ evlenmek istedi, ama kız buna razı olmadı. Gece Sebzevâr'dan çıkarak bölgenin ileri gelen emîrlerden biri olan Ca'un-i Kurbân⁷⁷⁶ kabilesinin reisi Emîr Argunşâh⁷⁷⁷ a sığınmak üzere

⁷⁷¹ Mîrhând, V, s. 4496; Devletşâh, II, s. 334-335; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 179; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 478; Howorth, III, s. 728; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 106-107.

⁷⁷² Sebzevâr, Serbedârîler için sadece önemli bir politik merkez değildi. İdeolojik bir anlam da ifade ediyordu. Şeyh Hasan Cûrî'nin Şî'i taraftarlarının yoğun olduğu bir yerleşim yeri idi. Roemer, *a.g.m.*, s. 23; Şahin, *a.g.e.*, s. 170; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, s. 509; *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 346.

⁷⁷³ Fasîh-i Hâfî, Serbedârîlerin Sebzevâr'ı 737 H. (1336-1337 M.) yılında ele geçirdiğini kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 918.

⁷⁷⁴ Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 376.

⁷⁷⁵ Devletşâh, bu kadının Hoca 'Alâüddîn'in dul karısı olduğunu ifade eder. Devletşâh, II, s. 335.

⁷⁷⁶ Bu kabile, Uyratlara mensuptur. Emîr Argun Aka'nın Horâsân'da vâililik yaptığı 1240 M. nin ortalarından vefat ettiği 1274-1275 M. yılına kadar ki sürede

Nîşâbûr'a gitti. 'Abdürrezzâk, kardeşi Vecîhüddîn Mes'ûd'u onu geri getirmekle görevlendirdi. Mes'ûd, kıza yetişerek onu kardeşinin yanına götürmek istedi. Kız gitmek istemeyip yalvarmaya başlayınca Mes'ûd ona acıyarak istediği yere gitmesine izin verdi. Sonra kardeşinin yanına geri dönüp kızı bulamadığını söyledi. Buna çok hiddetlenen 'Abdürrezzâk ona lanet okudu. Mes'ûd, yaptıklarıyla insanlara zulmettiğini söyleyince 'Abdürrezzâk ona saldırdı. Kendini korumak isteyen Mes'ûd kılıcını çekti. 'Abdürrezzâk kaçmaya çalışarak pencereden dışarı atladı. Onun arkasından dışarı atlayan Mes'ûd, 'Abdürrezzâk'ı öldürdü [738⁷⁷⁸ H. (1338 M.)].⁷⁷⁹ Onun zamanında Serbedârîler Cüveyn,

güçlü bir kabile olarak ön plâna çıkmıştır. İlhanlı sonrası dönemde siyasî olaylarda ismi fazlasıyla geçmekle birlikte ilerleyen yıllarda yavaş yavaş gücünü kaybetmiş ve 1370'lerde Timur tarafından etkisiz hale getirilmiştir. James J. Reid, "The Je'ün-i Qurbân Oirat Clan in the Fourteenth Century", *Journal of Asian History*, Vol. 18, No. 2, 1984, s. 189-190; Rostami, *a.g.m.*, s. 237.

⁷⁷⁷ Ca'un-i Kurbân kabilesinin reisi Emîr Argunşâh, Emîr Argun Aka'nın torunu ve Gazan Han döneminin kudretli emîri Nevruz'un oğluydu. Horâsân'da kalan Uyratların lideri konumunda olup Nîşâbûr ve Tûs'u idâre ediyordu. Argunşâh, XIV. M. yüzyıl başlarında Horâsân'daki Ca'un-i Kurbân etkinliğini üst düzey bir noktaya ulaştırmıştır. Bu dönemde özellikle Serbedârîlere karşı elde ettiği başarıların arkasında bu kabilenin askerî gücü bulunmaktadır. Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 94; Landa, *a.g.m.*, s. 172; Reid, *a.g.m.*, s. 195; Aubin, *a.g.m.*, s. 183.

⁷⁷⁸ Mîrhând, bu olayın 739 H. (1338 M.), Devletşâh ise 738 H. yılı Safer ayında (1337 M. Ağustos-Eylül) gerçekleştiğini belirtir. Mirhand, V, s. 4497; Devletşâh, II, s. 335.

İsferâyîn, Câcerm, Biyârcumend ve Hocend'i fethederek Horâsân'ın büyük kısmını otoriteleri altına aldılar.⁷⁸⁰ 'Abdürrezzâk isyan çıkartmak ve kışkırtmak konusunda başarılıydı; ancak Serbedârî hareketine başarı kazandıracak siyasî programı yoktu.⁷⁸¹

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd Dönemi [738-743 H. (1338-1343 M.)]

Emîr 'Abdürrezzâk'tan sonra Serbedârîlerin başına kardeşi Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd geçti ve *Sultân-ı İslâm ve Şâhinşâh-ı Heft İklîm* ünvanını aldı.⁷⁸² Mes'ûd, cesur bir komutan olması dışında akıllı, bilgili ve ahlâklı bir liderdi. İlk dönemlerinde Sebzevâr'a yakın zahire ve silah dolu bir kalede yaşadı. Daha sonra Sebzevâr'a geldi. Sonra ani bir kararla Nîşâbûr'a yöneldi. Emîr Argunşâh'ın kuvvetleriyle yaptığı savaşta onları mağlub etti [738 H. (1338-1339 M.)].⁷⁸³ Argunşâh, Nîşâbûr'dan ayrılıp Tûs'a çekildi. Gittikçe yaklaşan Serbedârî tehlikesini bertaraf etmek üzere Emîr Muhammed Tukel'den yardım

⁷⁷⁹ Mîrhând, V, s. 4496-4497; Hândmîr, III, s. 357-358; Semerkandî, II, s. 177; Devletşah, II, s. 335-336; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 179; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 219; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 478; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 747; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 566; Howorth, III, s. 728; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 107; Mahendrarahaj, *a.g.m.*, s. 380; Şahin, *a.g.e.*, s. 174-177; Coşkun, *a.g.t.*, s. 66.

⁷⁸⁰ Devletşah, II, s. 335; Şahin, *a.g.e.*, s. 173-174.

⁷⁸¹ Aigle, "Sarbedârs", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/sarbedars>, (erişim tarihi 14 Ekim 2015).

⁷⁸² Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 378.

⁷⁸³ Hândmîr, III, s. 358; Fasîh-i Hâfî, II, s. 920; İbn Battûta, I, s. 559.

istedi. Ona Horâsân'da var olabilmeleri için Serbedârîleri yok etmeleri gerektiğini, çok sayıda müridi olan Şeyh Hasan Cûrî ile Serbedârlar aynı vilâyetten oldukları için birbirleri ile ittifak edip durumu zorlaştıracabileceklerini bildirdi.⁷⁸⁴ Emîr Argunşâh'ı zor günlerin beklediği aşıkardı.

Şeyh Hasan Cûrî'nin Yâzer Kalesi'nden Kurtarılması ve Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd ile Şeyh Hasan Cûrî'nin Müttefik Olmaları

Emîr Argunşâh'ın Şeyh Hasan Cûrî'yi yakalayıp Yâzer Kalesi'ne göndermesi ile ona bağlı olan derviş ve müridleri dağıldılar. Hoca Esed isimli bir müridi Şeyh Hasan'ın yakalandığını öğrenir öğrenmez hemen onu kurtarmak için Ebîverd tarafına gitti. Hoca Esed, yolculuk sırasında Emîr Argunşâh ile karşılaştı. Argunşâh, onun Şeyh Hasan'a bağlılığına çok şaşırılmıştı. Onu takdir etti, çeşitli lütuf ve ihsanlarda bulundu. Sonra Şeyh Hasan'ın yanına göndermeye karar verdi. Yâzer kale komutanına Şeyh Hasan'ı incitmemesini, bununla birlikte korunması hususunda gaflete düşmemesi gerektiği şeklinde uyarıda bulundu. Aynı anda Şeyh Hasan'a bağlı dervişler de boş durmuyordu. 70 kişi bir araya gelerek şeyhlerini kurtarmaya çalışacaklarına dâir antlaşmaya vardılar ve hemen Yâzer tarafına gittiler. Çeşitli hileler ile Tâk Kalesi'nden içeri girip meydana gelen kargaşadan yararlanarak Şeyh Hasan'ı kaleden çıkardılar. Esaretten kurtulan Şeyh Hasan, dervişleri ile beraber Sebzevâr'a hareket etti. Başka bir bilgiye göre Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd devletin esaslarını sağlam bir temele dayandırmak ve halk desteğini genişletmek için Şeyh Hasan'ı özgürlüğüne kavuşturup onu ruhânî lider yapmaya karar verdi. Düşüncesini gerçekleştirebilmek için birkaç süvârî ile hızla Sebzevâr'dan Yâzer Kalesi'ne gitti. Şeyh Hasan'ı kaleden çıkardıktan sonra birlikte Şi'î nüfusun yoğun olduğu

⁷⁸⁴ Mîrhând, V, s. 4497-4498; Şahin, *a.g.e.*, s. 178 vd.

Sebzevâr'a gittiler. Mes'ûd, burada onun müridi oldu. Tüm Horâsân'ı ele geçirme hedefi doğrultusunda Şeyh Hasan'ın dinî nüfûzu ve kendisinin askerî gücünü birleştirerek onunla ortak bir yönetim oluşturdu. Mes'ûd'u destekleyen ılımlı çizgideki taraftarlara *Serbedâr*, köklü Şî'i düşüncelerin sürdürülmesini isteyen radikal Şeyh Hasan taraftarlarına *Şeyhiyân*⁷⁸⁵ denildi. Bunlar ikili bir karakter kazanan devletin, 2 askerî unsurunu oluşturuyordu. Horâsân'dan birçok insan onların sancağı altında toplandı.⁷⁸⁶ Şeyh Hasan bundan sonraki süreçte kişisel nüfûzu ve yaygın popülaritesi ile Mes'ûd'un destekçisi olmuş, Mes'ûd da hutbelerde Şeyh Hasan'ın adını kendi adından önce zikrederek, bir nevi Hasan'ı yönetime ortak etmiştir.⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ Birçok uzman tarafından eşkıya ve ayak takımı olarak tanımlanan Şeyh Hasan'ın taraftarlarına, 'Abdürrezzâk ve Mes'ûd'un taraftarlarından ayırt edilebilmeleri için *Şeyhiyân* ile birlikte *Şeyhiyye-Cûriyye* de denilmektedir. Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 476-477. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 323; Roemer, *a.g.m.*, s. 24; Bausani, *a.g.m.*, s. 546/Türkçe Çev. s. 229. Devletşâh bu topluluğa *Hasaniyye dervişleri* demektedir. Devletşâh, II, s. 338; Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 375.

⁷⁸⁶ Mîrhând, V, s. 4502-4504; Hândmîr, III, s. 359; Semerkandî, II, 2, s. 177-178; Howorth, III, s. 730; Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 377; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 58-59, 113-114; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 383; Şahin, *a.g.e.*, s. 180-183; Coşkun, *a.g.t.*, s. 68.

⁷⁸⁷ Roemer, *a.g.m.*, s. 23.

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Emîr Argunşâh'ı Yenilgiye

Uğratması

Emîr Argunşâh, Serbedârî tehlikesinden tamamen kurtulmak için 70.000 kişilik bir ordu hazırladı. Emîr Mahmûd İsferâyînî'yi 20.000, Emîr Muhammed Tukel⁷⁸⁸ i 25.000 kişi ile Nîşâbûr tarafına gönderdi. Kendisi de 25.000 süvâri ile Dih-i Sorh yolu istikâmetinde hareket etti. Amaç, 3 ordunun Nîşâbûr'da birleşerek orada ikâmet eden ve yanında yaklaşık 1.000 süvâri olan Emîr Mes'ûd'un öldürülmesiydi. Mes'ûd, bu saldırı plânından haberdar olur olmaz elindeki güçleri savaşa hazır hale getirdi. Nîşâbûr'un 10 fersah yakınına ordugâhını kurup 2.000 piyadeyi dışarı gönderdi. Sabah, Mahmûd İsferâyîn'in yaklaştığını gören piyadeler kaçmak istediler. Mes'ûd, hemen buna engel oldu. Onların gönüllerini alıp savaşmaları yönünde teşvik etti. Ardından 1.000 süvâri ile saldırıya geçti. Piyadelerin de ok atmaya başlamaları ile Argunşâh'ın ordusu yenilgiye uğratıldı. Mes'ûd öncülüğündeki Serbedârîler birçok at ve değerli eşya ele geçirdiler. Mes'ûd eline geçen ganimeti piyadelere verdi. Kuşluk vakti Muhammed Tukel ve ordusu Nîşâbûr önlerinde belirdi. Mes'ûd'un verdiği moral ile saldırıya geçen Serbedârî ordusu bu mücadeleden de üstün çıktı. Muhammed Tukel'in ordusu dağıldı, askerleri firar etti. Serbedârîler yine yüklü miktarda ganimetin sahibi oldular. Biraz vakit geçmişti ki 25.000 süvâri ile Emîr Argunşâh geldi. Diğer 2 ordunun bozguna uğradığını öğrenen Argunşâh'ın askerleri korkuya kapıldılar. Arkalarında yüklü miktarda ganimet bırakarak kaçma yolunu seçtiler. Argunşâh'ın mücadele etmeleri için onları zorlaması da fayda etmedi. Ordusu

⁷⁸⁸ Fasîh-i Hâfi, bu emîri Muhammed *Tukal* (توكال); Devletşâh, Muhammed *Türkmânî* olarak kaydeder. Fasîh-i Hâfi, III, s. 921; Devletşâh, II, s. 336.

dağılan Argunşâh geri döndü. Böylece Mes'ûd, Argunşâh'ın 3 askerî birliğini yenerek büyük bir başarıya imza attı [739 H. (1338-1339 M.)].⁷⁸⁹

Serbedârîlerin Nîşâbûr'u Ele Geçirmeleri

Serbedârîler, Mes'ûd ve Şeyh Hasan ittifakı ile büyük başarılar kazanırken Emîr Argunşâh, Toga Timur Han'ın kardeşi Şeyh 'Alî Ga'un'un maiyetinde Irâk'a gitmek için Nîşâbûr'dan ayrıldı. Bu bulunmaz fırsatı kaçırmayan Mes'ûd ve Şeyh Hasan, hemen harekete geçtiler. Nîşâbûr üzerine yürüyüp karşı tarafın stratejik hataları sonucu şehri ele geçirdiler [741⁷⁹⁰ H. (1340-1341 M.)]. Argunşâh'a tâbi olan Nîşâbûr halkı çareyi oğlu Muhammed Bik'in yanına, Tûs'a kaçmakta buldu. Mes'ûd, Nîşâbûr'dan sonra Câm'ı da ele geçirdi. Argunşâh'ın oğlu Muhammed Bik, Şeyh Hasan'a bir haberci gönderdi. Sonrasında Şeyh Hasan ile Muhammed Bik arasında mektup trafiği yaşandı. Muhammed Bik, Toga Timur Han'ın damadı olduğu halde, Toga Timur'un destekçisi olan babası Argunşâh'ın aksine Serbedârîlerle iyi geçinmeye gayret etti. Argunşâh'ın 746 H. (1345-1346 M.) deki ölümünün ardından onun yerine geçtikten sonra da Serbedârîlerle iyi ilişkilerini devam ettirdi.⁷⁹¹

⁷⁸⁹ Mîrhând, V, s. 4501-4502; Fasîh-i Hâfî, II, s. 921; Devletşah, II, s. 336; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 179; İbn Battûta, I, s. 559; Howorth, III, s. 729; Şahin, *a.g.e.*, s. 186-188; Melville, "Sarbadârids", s. 47.

⁷⁹⁰ Fasîh-i Hâfî, II, s. 925. Semerkandî bu olayı 739 H. (1338-1339 M.) yılı olayları içinde zikreder. Semerkandî, II, s. 178.

⁷⁹¹ Mîrhând, V, s. 4504-4505; Hândmîr, III, s. 359; Semerkandî, II, s. 178-180; Devletşah, II, s. 336; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 323; Howorth, III, s. 730; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 114; Roemer, *a.g.m.*, s. 27; Şahin, *a.g.e.*, s. 188-189.

Serbedârî-Toga Timur Han Savaşı

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd ve Şeyh Hasan Cûrî, Nîşâbûr'u hâkimiyetleri altına alarak Emîr Argunşâh'ı geri çekilmek zorunda bırakmışlar, bölgeye hâkim olan Toga Timur Han karşısında üstün duruma geçmişlerdi. Toga Timur, ümerâsı aracılığıyla Mes'ûd ve Şeyh Hasan'a Mâzenderân'dan bir elçi göndererek; bundan önce tâbi olacakları bir İlhan olmadığını, şimdi kendisinin hanlık makamına oturduğunu ve ona itaat edip boyun eğmeleri gerektiğini şeklinde bir mesaj gönderdi. Şeyh Hasan, bu talebe kesin şekilde karşı çıktı. Tâbiyet isteğinin kabul edilmemesi üzerine Toga Timur, asileri cezalandırmak için bir ordu hazırlamaya başladı Serbedârîlere gereken dersi vermek için kardeşi Şeyh 'Alî Ga'un'u Mâzenderân'dan Sebzevâr'a gönderdi. Boş durmayan Mes'ûd da gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Mâzenderân tarafına, Toga Timur'un ordusunu karşılamaya gitti. Mes'ûd, Cürcân Nehri kıyısına ordugâhını kurduktan sonra Toga Timur'un huzuruna bir elçi göndererek savaşa karşı olduğunu ve herkesin kendi işi ile meşgul olmasını bildirdi. Toga Timur ise cevap mahiyetinde gönderdiği mesajda sadece bir avuç köylü olduklarını söyleyerek onları küçümsedi. Mes'ûd, 742 H. (1341-1342 M.) de Sebzevâr'da, Toga Timur adına sikke kestirerek barış sağlamaya çalışmasına karşın artık savaş kaçınılmazdı. Toga Timur'un ordusu 70.000 ⁷⁹² kişiyken, Mes'ûd'un ordusu 12.000 kişi civarındaydı. 742⁷⁹³ H. (1341-1342 M.)] yılında meydana

⁷⁹² İbn Battûta, bu kuvvetin 50.000 kişi olduğunu ifade eder. İbn Battûta, I, s. 559.

⁷⁹³ Bu savaşın tarihini Hândmîr, 743 H. (1342 M.); Semerkandî, 741 H. (1340-1341 M.); Fasîh-i Hâfî, 740 H. (1339-1340 M.) olarak kaydeder. Hândmîr, III, s. 358; Semerkandî, II, s. 202-203; Fasîh-i Hâfî, II, s. 924.

gelen savaşta, sayısal üstünlük Toga Timur'un tarafında iken 'Alî Ga'un, Cürcân (Etrak) Nehri kenarında okla vurularak öldürüldü. Savaşın seyrini değiştiren bu olaydan sonra Toga Timur'un ordusunda çok sayıda kişi öldürüldü. Askerlerin bir kısmı esir düştü. Serbedârîler, Toga Timur'un bozguna uğrayan ordusundan kalan ganimetleri ele geçirdiler. Sonra onları Cürcân istikâmetinde takip ettiler. Toga Timur karşı bir saldırı gerçekleştiremediği için Cürcân'ı terk etti. Mâzenderân'a, Âmul'un güneyindeki Lâr-i Kasrân tarafına giderken; Argunşâh, Nesâ'ya kaçtı. Serbedârîler, Toga Timur'a ait yerleri Cürcân'a kadar zaptettiler. Hatta Cürcân kısa bir süre Serbedârîlerin elinde kaldı. İsferâyîn, Câcerm, Biyârcumend, Bistâm, Dâmgân ve Simnân da Serbedârîlerin eline geçti. Bu kritik savaş sonucunda Toga Timur, Horâsân'daki kontrolünü tamamen kaybetti; hâkimiyeti Mâzenderân'la sınırlı kaldı. Serbedârîler, kazandıkları zafere rağmen aralıklı olarak Toga Timur'a tâbi olmayı sürdürdüler. Bu durumu Toga Timur adına kestirdikleri sikkelerde görmek mümkündür. Kestirilen sikkelerden Toga Timur'un Etrak Savaşı'ndan kısa bir süre sonra kaybettiği yerleri tekrar ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Savaşın ardından Mes'ûd, muzaffer bir şekilde Esterâbâd'a girdi. Mâzenderân halkını kendisine itaat edip boyun eğmeye davet eden bir mektup yazdı. Büyük kayıpların verildiği Toga Timur tarafında Emîr Argunşâh, Emîr 'Abdullâh Mulay ve diğer ümerâ dağıldı. 'Abdullâh Mulay birkaç gün sonra Kuhistân'da vefat etti. Onun büyük oğlu Emîr Muhammed, Şeyh Hasan'ın huzuruna giderek onun müridi oldu.⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ Mîrhând, V, s. 4509-4510; Hândmîr, III, s. 360-361; Semerkandî, II, s. 202-203; Fasîh-i Hâfî, II, s. 924; Natanzî, *a.g.e.*, s. 128; Devletşah, II, s. 336; İbn Battûta, I, s. 559-560; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 479; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 247; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 567; Howorth, III, s. 717; Melville, "Sarbadârids", s.

Serbedârîler, Toga Timur Han'ı mağlup ettikten sonra Çobanlı hâkimiyetini kabul ettiler. Horâsân, Câcerm, Cürcân, Dâmgân ve Simnân'da basılan sikkeler Çobanlıların gölge hanlarından Süleymân Han adına darbedildi.⁷⁹⁵ Ancak bu geçici bir durumdan ibaretti.

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Herât Üzerine Saldırması ve Şeyh Hasan Cûrî'nin Ölümü

Sebzevâr ve Nîşâbûr'daki egemenliklerini sağlamlaştıran Emîr Mes'ûd ve Şeyh Hasan, Toga Timur Han'a karşı kazandıkları Etrak Savaşı'nın verdiği cesaretle yerel bir Sünnî hânedan olan Kertlerin yönetim merkezi Herât'ı zaptetme hevesine kapıldılar. Yaklaşık 5.000-10.000⁷⁹⁶ arasında bir kuvvet ile Herât'a saldırmak üzere yola çıktılar.⁷⁹⁷ Kert Meliki Mu'izzüddîn Hüseyin Gûr, Sâhar ve Hunsâr'dan; Gûr, Tâcık, Halac, Belûc, Nikuderî gibi yerel unsurlardan

48; Roemer, *a.g.m.*, s. 25; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 69, 115-116; Şahin, *a.g.e.*, s. 200 vd.

⁷⁹⁵ Morton, *a.g.m.*, s. 258; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 70, 116.

⁷⁹⁶ Semerkandî, Serbedârî ordusundaki süvâri sayısını 2.000; Mîrhând 5.000; Hâfız-ı Ebrû ve Hândmîr 10.000; İbn Battûta ise çok abartılı bir şekilde 150.000 olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 214; Mîrhând, IV, s. 3711; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 182; Hândmîr, III, s. 360; İbn Battûta, I, s. 560.

⁷⁹⁷ Serbedârîler ve Kertler arasındaki mücadelenin temelinde Kert hükümdarı Melik Mu'izzüddîn'in, Horâsân'a hâkim olan Toga Timur Han gibi bölgede Sünnî İslâm'ın hâmisi ve temsilcisi olması ile Kert hükümdarlarının Herât ve Horâsân'daki Şî'i nüfusa uyguladıkları baskı politikası yatmaktadır. Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 476.

topladığı 30.000⁷⁹⁸ askerle düşmanı karşılamak için Nîşâbûr'a hareket etti. Taraflar Hâf yakınlarında, Zâve'den 2 fersah uzakta⁷⁹⁹ karşı karşıya geldiler [743⁸⁰⁰ H. (1342 M.)]. Çok sert geçen savaşta, başlarda Serbedârîler üstündü. Gidişatı değiştiren Melik Mu'izzüddîn'in yaptığı küçük hile oldu. Savaş, bu hile sayesinde Kertlerin lehine döndü. Mu'izzüddîn'in yaklaşık 300 süvârisi Serbedârîlere saldırdı. Karşılıklı saldırıların devam ettiği bir anda Nâsırullâh Cüveynî isminde bir serbedâr, muhtemelen dervişlerin nüfûzundan çekinen Emîr Mes'ûd'un emriyle Şeyh Hasan'ı öldürdü. Şeyh Hasan, Mes'ûd'a kendisine bir şey olması halinde savaş alanından ayrılıp Sebzevâr'a dönülmesi şeklinde bir vasiyette bulunmuştu. Mes'ûd bunu dikkate alarak savaş alanını terk etti. Zaten Şeyh Hasan'ın ölüm haberini alan dervişlerin de morali bozulmuştu. Durumu değerlendiren Kertler toparlandılar. Bu arada Mes'ûd, Şeyh Hasan'ın cenazesinin alınmasını emretti. Serbedârîler, Mu'izzüddîn'in ordusunun takibi altında hızla Sebzevâr istikâmetinde geri döndüler. Şeyh Hasan, Mezâr civarında pîri ve mürşidi Şeyh Hâlife'nin yanına defnedildi. Serbedârîleri yenilgiye uğratan Mu'izzüddîn, yaptığı saldırı ile geride kalan serbedârların büyük kısmını öldürdü. Kazandığı yüklü miktarda ganimetle Herât'a döndü.⁸⁰¹ Bu yenilgi, Emîr

⁷⁹⁸ İbn Battûta, Kert ordusunun 120.000 kişi olduğunu belirtir. İbn Battûta, I, s. 560.

⁷⁹⁹ İbn Battûta, savaş yerinin İran-Afganistan sınırındaki *Bûşenc Ovası* olduğunu kaydeder. İbn Battûta, I, s. 560.

⁸⁰⁰ İbn Battûta, bu savaşın tarihini 748 H. (1347-1348 M.) yılı olarak verir. İbn Battûta, I, s. 560.

⁸⁰¹ Mîrhând, IV, s. 3711-3713; Hândmîr, III, s. 360; Semerkandî, II, s. 213-217; Fasîh-i Hâfî, II, s. 928; Yezdî, I, s. 251-252; Devletşah, II, s. 336-337; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 179; İbn Battûta, I, s. 558-560; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 479-480;

Mes'ûd'un kariyerinde gerilemeye neden oldu. Horâsân'ın doğusu istikâmetinde yapılan Serbedârî ilerleyişi durdu. Kert Meliki Mu'izzüddîn bölgenin en güçlü emîri durumuna geldi.⁸⁰²

Şeyh Hasan Cûrî çeşitli şehirlerden topladığı dervişleriyle elde ettiği gücü Emîr Mes'ûd'un serbedârlarıyla birleştirmiş ve Serbedârîlerin kurulmasını sağlamıştı.⁸⁰³ Aslında 2 lider, Şeyh Hasan ve Emîr Mes'ûd farklı hedefler peşindelerdi. Şeyh Hasan, bağımsız bir Şi'î teokrasisi kurmayı amaçlarken; Mes'ûd İlhanlı Devleti'nin bir parçası olan Horâsân'da gücünü korumak ve egemenliğini genişletmek düşüncesindeydi. Dolayısıyla Şeyh Hasan'ın Kertlerle yapılan savaş sırasındaki ani ölümü, Hasan'ın dervişlerini Mes'ûd'un ona suikast yaptığı konusunda şüpheyi düşürdü. Sonuç olarak Mes'ûd, başarılarında büyük rolü olan Şeyhiyânların desteğini yitirdi. Mes'ûd'dan sonraki dönemde Şeyh Hasan'ın Şi'î dervişleri Şeyhiyânlar ile Mes'ûd taraftarı serbedârlar arasındaki ilişkilerde geçmişte gizli şekilde devam eden gerginlik iyice gün yüzüne çıkacaktı. 2 grup arasındaki düşmanlık, Serbedârî politikalarını aksatmaya devam etti.⁸⁰⁴

Meşkûr, *a.g.e.*, s. 247; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 567; Howorth, III, s. 730; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 383; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 117-118; Roemer, *a.g.m.*, s. 25; Şahin, *a.g.e.*, s. 214 vd.; Coşkun, *a.g.t.*, s. 71-72.

⁸⁰² Şahin, *a.g.e.*, s. 224-225.

⁸⁰³ Bausani, *a.g.m.*, s. 547/Türkçe Çev. s. 230.

⁸⁰⁴ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 59, 114; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 383; Roemer, *a.g.m.*, s. 24-25; Melville, "Sarbadârids", s. 48.

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Mâzenderân Melikleri ve Rüstemdâr Emîri ile Savaşı ve Ölümü

Emîr Mes'ûd 743 H. yılının sonlarında (1343 M.) Mâzenderân ve Rüstemdâr'ı ele geçirme niyeti ile hazırlıklara girişti. İlhanlı devrinde yarı bağımsız statüdeki Mâzenderân bölgesini idâre eden Keyâ Celâlüddîn Ahmed Celâl, bölgede adını başarılarla duyuran Emîr Mes'ûd'un Mâzenderân'a sürpriz bir saldırı yapabileceğini tahmin ediyordu. Hemen yeğenleri Keyâ Tâcüddîn ve Keyâ Celâl'i yanına alarak Mes'ûd'a bağlılığını bildirmeye gitti. Onların itaatiyle yoluna devam eden Mes'ûd, Mâzenderân'a ilerledi. O sırada Rüstemdâr Emîri olan Celâlüddevle İskender, kardeşi Fahrüddevle Şâh Gâzî'den aldığı tavsiye doğrultusunda Serbedârîlere birkaç eyalet bırakmanın iyi olacağı, ama zorla ele geçirme söz konusu olursa karşı konulması gerektiği düşüncesindeydi. Mes'ûd, Turan Ovası'nda konakladıktan sonra Âmul'a doğru ilerledi. Mâzenderân melikleri onu dar yerlere, dağ ve ormanlık bölgelere çektiler. Âmul'a varan Mes'ûd burada ordugâhını kurdu. Celâlüddevle ve Fahrüddevle'nin askerleri gece karanlığından yararlanarak Mes'ûd'un ordugâhına şiddetli bir saldırı gerçekleştirdiler. Her yeri yağmaladılar. Keyâ Celâlüddîn Ahmed de Mes'ûd'un yanında olmasına karşın Serbedârî karşıtı grubu destekliyordu. Mâzenderânlılara gönderdiği mesaj ile kendisi Mes'ûd'un maiyetinde olduğu için bir şey yapamadığını, ancak onların Serbedârîleri kovmak için ellerinden geleni yapabileceklerini bildirdi. Bu mesaj, Mâzenderân halkını cesaretlendirdi. Çoğu savaş alanına geldi. Mes'ûd'un ordugâhına her gece bir birlik saldırı düzenliyordu. İyice kapana kısılan Mes'ûd, 9 gün sonra Rüstemdâr istikâmetinde yürüyüşe geçti. Mes'ûd, Yâsmîn Kulâte Köyü'ne ulaşınca Rüstemdârîler önden, Mâzenderânlılar arkadan saldırdılar. Durumun vahametini anlayan Mes'ûd, Keyâ Celâlüddîn Ahmed ve yeğenlerini öldürerek

Lâvîc istikâmetinde kaçtı. Son saldırıda çok sayıda serbedâr esir alındı ve öldürüldü. Birkaç adamı ile birlikte kaçışını sürdüren Mes'ûd, Bâzûr Köyü'nde yakalandı. Esasında Rüstemdâr Emîri Celâlüddevele onu öldürme fikrine soğuk bakıyordu. Fakat baskılar neticesinde ölüm emrini vermek zorunda kaldı. Mes'ûd, 2 gün hapiste tutulduktan sonra idam edildi⁸⁰⁵ [743⁸⁰⁶ H. (1343 M.)].⁸⁰⁷ Zâve Savaşı'ndan sonra uğranılan bu yenilgi ve Mes'ûd'un ölümü Horâsân'daki güç dengesini Serbedârîler aleyhinde değiştirdi.

Emîr Mes'ûd, Serbedârî tahtında çok uzun süre kalmamasına rağmen onun devrinde Serbedârîler, Horâsân'da büyük bir güç durumuna gelmişti. Ordu, Şeyh Hasan'ın dervişleri Şeyhiyânların katılımıyla güçlenmiş ve kazanılan başarılarla devletin sınırları Doğu'da Câm'dan Batı'da Dâmgân'a, Kuzey'de Habûşân'dan Güney'de Turşîz'e kadar genişlemişti. 743 H. (1342-1343 M.) yılında Simnân, Dâmgân, Câcerm ve Cürcân'da Serbedârîler adına kesilen sikkeler, sınırların ne

⁸⁰⁵ Mîrhând, yakalanan Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un Celâlüddevele İskender tarafından orada bulunan Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed'in oğluna kısas yapılmak üzere teslim edildiğini ve sonrasında öldürüldüğünü kaydeder. Mîrhând, V, s. 4511.

⁸⁰⁶ Fasîh-i Hâfî ve Devletşâh, Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un ölüm tarihi olarak 745 H. (1344 M.) yılını verir. Fasîh-i Hâfî, II, s. 934; Devletşâh, II, s. 337.

⁸⁰⁷ Mîrhând, V, s. 4511; Hândmîr, III, s. 361-362; Semerkandî, II, s. 233; Fasîh-i Hâfî, II, s. 934; Devletşâh, II, s. 337; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 179; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 219-220; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 480-481; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 567; Howorth, III, s. 731-732; Roemer, *a.g.m.*, s. 26; Melville, "Sarbadârîds", s. 48; Şahin, *a.g.e.*, s. 226 vd.; Coşkun, *a.g.t.*, s. 73-74.

kadar genişlediğinin en büyük ispatıdır. Serbedârîler onun zamanında grup ve cemaat yapısından sıyrılarak devlet yapısına dönüşmüştür.⁸⁰⁸

Emîr ‘Abdürrezzâk ve Emîr Vecîhüddîn Mes’ûd, Toga Timur Han’ın İlhanlı Devleti’nin hükümdarı olabileceği ihtimaline karşılık ona sadık kalmaya çalışmışlar ve Sebzevâr, 738 H. (1337-1338 M.) de Serbedârîlerin eline geçmesine rağmen Toga Timur adına sikke kestirilmiştir. Sebzevâr’da 740 H. (1339-1340 M.) yılında da Toga Timur adına birkaç sikke darbedilmiştir. Bu şekilde 2 taraf da kârlı çıkmış oluyordu: Toga Timur askerî olarak büyük tehlike arzeden Serbedârî saldırılarından kurtulurken; Serbedârîler, Toga Timur’un yaptırımlarına maruz kalmıyorlardı.⁸⁰⁹

İlginç şekilde Emîr Mes’ûd ve Şeyh Hasan’ın işbirliği yaptığı 741-743 H. [(1340-1343) M.] yıllarında Sebzevâr’da basılan sikkelerin hepsi Sünnî formülle, Toga Timur Han ve Süleymân Han adına darbedilmiştir.⁸¹⁰

Serbedârîlerin Doğu’da Kertlere, Batı’da Mâzenderân’ın yerli meliklerine karşı uğradıkları 2 yenilgi, onları harekâtlarının başlama noktası olan Sebzevâr bölgesi ile Cüveyn ve Nîşâbûr’a dönmeye; dolayısıyla Toga Timur’u yeniden tanımaya ve ona vergi ödemeye mecbur etmiştir. Çevrelerindeki siyasî oluşumlarla sürekli mücadele halinde olan Serbedârîlerin, Horâsân’ın tamamını kontrol altına alma yeterliliğine sahip olmadıkları söylenebilir.⁸¹¹

⁸⁰⁸ Devletşah, II, s. 337; Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 378; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 70; Şahin, *a.g.e.*, s. 234; Büchner, *a.g.m.*, s. 510.

⁸⁰⁹ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 68; Roemer, *a.g.m.*, s. 23.

⁸¹⁰ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 79-80.

⁸¹¹ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 119-120

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'dan sonra yerine geçenlerin onun nökeri ya da nâ'ibi oldukları görülmektedir.⁸¹²

Emîr Muhammed Aytimur (Aytemür) Dönemi [743-747 H.

(1343-1346/1347 M.)]

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd, Mâzenderân tarafına sefere çıkarken babasının nökerlerinden biri olan Emîr Muhammed Aytimur'u yerine nâ'ib olarak Sebzevâr'da bırakmıştı.⁸¹³ Muhammed Aytimur, Mes'ûd'un öldürüldüğünü öğrenince ülkenin idâresini devraldı. Mes'ûd'un beklenmedik ölümü devleti hem güçsüz bir pozisyona düşürdü, hem de istikrarsızlaştırdı. Serbedârîlerin içine düştükleri olumsuz durumdan faydalanmak isteyen Toga Timur Han, karşı saldırı ile Esterâbâd ve Cürcân'ı geri aldı. Nîşâbûr'u Serbedârîlere kaptıran Emîr Argunşâh da Yâzer, Atak, Habûşân, Tûs ve Meşhed'i tekrar ele geçirdi. Serbedârîlerin elinde sadece Sebzevâr ile muhtemelen Cüveyn ve Nîşâbûr kaldı. Muhammed Aytimur, bu şartlar altında devletin mevcut politikasını değiştirerek Çobanlılarla işbirliğine son verdi.⁸¹⁴ Topraklarını korumak için Toga Timur'un egemenliğini kabul ederek ona vergi ödemeye başladı. Mes'ûd'un öldürülmesinden sonra, Toga Timur Han adına basılan sikkelerde bir azalma söz

⁸¹² Devletşah, II, s. 337.

⁸¹³ Fasîh-i Hâfî, II, s. 934.

⁸¹⁴ Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd, en büyük düşmanı Toga Timur Han'a karşı Çobanlılarla birlikte hareket etmeye çok önem vermekteydi. Onun ölmesi ile Muhammed Aytimur bu ittifakı bozmak zorunda kaldı. Çünkü Serbedârî tarafında da Çobanlılar tarafında da şartlar değişmişti. Çobanlılarda Küçük Hasan'ın, Serbedârîlerde Emîr Mes'ûd'un yakın tarihli ölümleri bu ittifakın gerçekleşmesine engel oldu.

konusudur. Sadece 744 H. (1343-1344 M.) de Dâmgân'da ve 745 H. (1344-1345 M.) de Tûs'ta sikke kesilmiştir. Dâmgân'da 745 H. (1344-1345 M.) de sikkeler Süleymân Han adına darbedilmiştir. 746 H. (1345-1346 M.) yılında Sebzevâr'da Toga Timur Han adına kesilen sikkelerin olması, bu tarihte tekrar Toga Timur'a itaat edildiği bilgisini doğrulamaktadır. Mes'ûd'un ölümünden sonra kaybedilen Tûs, Câcerm, Esterâbâd, Cürcân ve Âmul'da da sikkeler Toga Timur Han adına darbedilmiştir.⁸¹⁵

Muhammed Aytimur, Şeyh Hasan'ın müridi olan ve onun ölümüyle beraber etkinliklerini yitiren dervişleri cezbetmek için elinden geleni yaptı. İlk olarak hazineyi açtı, onlara çeşitli bağışlarda bulundu. Devletin elinden çıkan bazı kaleler onun gayreti sonucunda tekrar fethedildi. Ancak soyluluğu ve azameti ile bilinen Hoca Şemsüddîn 'Alî, ondan memnun değildi. Devletin ileri gelenleri de geçmişi ve avam olmasından ötürü ondan hazzetmiyorlardı. Hoca Şemsüddîn 'Alî, aristokratların dışında Şeyh Hasan'ın dervişlerini de yanına çekerek Muhammed Aytimur'a karşı oluşan muhalif hareketi genişletti. Muhammed Aytimur'un meclisine izinsiz girerek hem onun, hem de selefi Emîr Mes'ûd'un makamlarını dervişlerin destekleri sayesinde işgal etmelerine karşın onlara değer vermediklerini söyledi. Hoca Şemsüddîn'in yanındakiler de onunla aynı görüşte olduklarını dile getirdiler. Muhammed Aytimur duyduklarına çok şaşırdı. Korumaları ve silahı da yanında yoktu. Cevap olarak dervişlerle ilgili bir sorunu olmadığını ve ülkeyi emniyet altına almak için elinden gelen çabayı gösterdiğini söyleyerek onları yumuşatmaya çalıştı. Hoca Şemsüddîn ve beraberindekiler, Muhammed Aytimur'un ayağa kalkmasını ve bir odaya

⁸¹⁵ Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 70-71, 120, 124; Şahin, *a.g.e.*, s. 235-238.

girmesini, çünkü bundan böyle onun kendilerini yönetmesini istemediklerini ifade ettiler. Yapabileceği birşey olmayan Muhammed Aytimur, mecburen odaya girdi. Dervişler, Hoca Şemsüddîn'e aralarında en yaşlı kişinin o olduğunu, tahta çıkmasını istediklerini ve ona hizmet etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Hoca Şemsüddîn aslında hükümdar olmak istemekle birlikte kendisinin derviş olduğunu ve dünyayı yönetmekle derviş olunamayacağını, en iyisinin Kulû İsfendiyâr'ı tahta çıkarmak olduğunu söyledi. Muhammed Aytimur, Hoca Şemsüddîn'in kışkırtması ile Kulû İsfendiyâr tarafından öldürüldü [747 ⁸¹⁶ H. (1346-1347 M.)].⁸¹⁷

Muhammed Aytimur'un ölümü, Şeyh Hasan'a bağlı Şeyhiyân dervişlerini tekrar ön plâna çıkarması göz önüne alındığında, Emîr Mes'ûd'un ailesine sadık olup dervişlerle yarış içinde olan serbedârlarda istikrarsızlık başlattı.⁸¹⁸

Bu dönemde mevcut topraklarını koruma politikası izleyen Serbedâriler, Bistâm'dan Sebzevâr ve Nîşâbûr'a kadar olan bölgeye hâkim durumdalar.⁸¹⁹

⁸¹⁶ Semerkandî ve Devletşâh, Muhammed Aytimur'un katlini ve Kulû İsfendiyâr'ın tahta çıkışını 747 H. (1346-1347 M.) yılı olarak bildirirken Fasîh-i Hâfî, 748 H. (1347-1348 M.) yılını verir. Semerkandî, II, s. 249-250; Devletşah, II, s. 337; Fasîh-i Hâfî, II, s. 937.

⁸¹⁷ Mîrhând, V, s. 4512-4513; Hândmîr, III, s. 362-363; Semerkandî, II, s. 249-250; Fasîh-i Hâfî, II, s. 937; Devletşah, II, s. 337; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 180; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 220; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Howorth, III, s. 732; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 71, 120, 124-128; Şahin, *a.g.e.*, s. 239-241; Coşkun, *a.g.t.*, s. 75-76; Büchner, *a.g.m.*, s. 510 .

⁸¹⁸ Melville, "Sarbadârids", s. 48.

⁸¹⁹ Şahin, *a.g.e.*, s. 242.

Emîr Kulû İsfendiyâr Dönemi [747 H. (1346-1347 M.)]

Sebzevâr'da tahta çıkan Emîr Kulû İsfendiyâr, Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd'un nâ'iblerindendi.⁸²⁰ Gerek soy, gerek bilgi ve beceri bakımından çok zayıftı. Askerî yönden de yeterli donanımı yoktu. Hükümdar olmaya uygun olmaması sebebiyle insanları suçsuz yere idam ettirmeye, zorbalık ve adaletsizlik yapmaya başladı. Ayrıca gereksiz bir kibre kapılmıştı. Serbedârlar, onun bu eylemlerinden hoşnut değillerdi. Hoca Şemsüddîn 'Alî'ye onu seçip bu makama getirmekle hata ettiğini söylediler. Sonunda sayıları gittikçe artan muhalifler Kulû İsfendiyâr'ın yanına giderek onu azarlar tarzda konuştular. Her zaman destek oldukları halde onun dervişleri itibarsız, komutanları değersiz kıldığını, ayak takımı kimseleri tercih ettiğini, halkın ulûfe ve maaşını vermediğini ve onun önderliğinden nefret ettiklerini bildirdiler. Kulû İsfendiyâr bu suçlayıcı tarzda konuşma karşılığında onlara güvenmediğini, liderliği bıraktığını ve diledikleri kişiyi tahta çıkartabileceklerini ifade etti. Yaşanan kargaşa ortamında ondan kurtulmak isteyenler başına topuzla vurmak suretiyle onu öldürdüler.⁸²¹ Kulû İsfendiyâr'ın ölüm haberini öğrenen Hoca Şemsüddîn, hükümdarlık için en uygun kişinin Emîr Mes'ûd'un oğlu Hoca Lütfullâh olduğunu söyledi. Fakat serbedârlarların *Mirza* dedikleri Lütfullâh'ın yaşı küçüktü. Hoca Şemsüddîn onun bu işin sorumluluğunu alamayacağını düşünüyordu Serbedârî liderliğini, Lütfullâh'ın nâ'ibi olarak yapabilecek en

⁸²⁰ Devletşâh, Kulû İsfendiyâr'ın Emîr Mes'ûd'un kölelerinden biri olduğunu kaydeder. Devletşah, II, s. 337.

⁸²¹ Kulû İsfendiyâr'ı öldüren kişilerin isimlerini Fasîh-i Hâfî, *Pehlivan 'Alî Hîtâbâdî* ve *Derviş Fahrüddîn Meşhedî*; Mîrhând, *Fahrüddîn 'Asâr Meşhedî* olarak kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 938; Mîrhând, V, s. 4514.

makul kişi olarak Emîr Mes'ûd'un kardeşi Emîr Şemsüddîn Fazlullâh görünüyordu. Hoca Şemsüddîn, onun yeni Serbedârî lideri olmasına karar verdi. [747⁸²² H. (1346-1347 M.)].⁸²³

Emîr Şemsüddîn Fazlullâh Dönemi [747-748 H. (1346-1347/1347-1348 M.)]

Emîr Vecîhüddîn Mes'ûd 'un kardeşi olan Emîr Şemsüddîn Fazlullâh rahatına ve eğlenceye düşkün, devlet idâre etmeye uygun olmayan, avam kıyafetli biriydi. Ülke işleri ile hiç ilgilenmiyor, halkın sorunlarından habersiz, konforlu bir hayat sürüyordu. Serbedârî Devleti'nin zayıflamaya yüz tuttuğu şeklindeki haberler, Mâzenderân'daki Toga Timur Han'ın kulağına kadar gelmişti. Toga Timur, Sebzevâr'a saldırmak üzere hemen bir ordu hazırlanmasını emretti. Serbedârlar zaten hâlihazırda Toga Timur'dan bir saldırı bekliyorlardı. Ondan önce davranmaya karar verdiler. Tek sorun büyük bir korkuya kapılan Emîr Şemsüddîn'in hiçbir önlem almamasıydı. Serbedârlar içinde bulundukları vaziyetten kurtuluşun Hoca Şemsüddîn 'Alî'nin liderliğı ile çözülebileceğine inanıyorlardı. Konudan Hoca Şemsüddîn'e de bahsettiler. Hoca Şemsüddîn bu görevi seve seve kabul edeceğini bildirdi. Emîr Şemsüddîn

⁸²² Semerkandî, II, s. 250. Emîr Şemsüddîn Fazlullâh'ın tahta çıkış tarihi olarak Devletşâh, 748 H. (1347 M.); Fasîh-i Hâfî, 749 H. (1348 M.) yılını verir. Devletşah, II, s. 337; Fasîh-i Hâfî, II, s. 938.

⁸²³ Mîrhând, V, s. 4514-4515; Hândmîr, III, s. 363; Semerkandî, II, s. 249-250; Fasîh-i Hâfî, II, s. 937-938; Devletşah, II, s. 337; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 180; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 220; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 481; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Howorth, III, s. 733; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 128-129; Şahin, *a.g.e.*, s. 242-245; Coşkun, *a.g.t.*, s. 76; Büchner, *a.g.m.*, s. 510.

Fazlullâh, hazineden aldığı 4 yük ibrişim karşılığında yönetimi 748⁸²⁴ H. (1347-1348 M.) yılında Hoca Şemsüddîn 'Alî'ye bıraktı.⁸²⁵

Emîr Şemsüddîn Fazlullâh'ın, Bâştin soylusu olması, avam tabakadan gelen Muhammed Aytimur ve Kulû İsfendiyâr'ın yönetimini kabul etmek istemeyen aristokrat kesimi memnun etmişti. Ancak Şemsüddîn de onların umduğu gibi bir hükümdar olamadı. İcraatları ile her kesimin tepkisini çekti ve kısa sürede tahtı bırakmak mecburiyetinde kaldı.⁸²⁶

Hoca Şemsüddîn 'Alî Çeşmî Dönemi [748-753 H. (1347-1348/1352 M.)]

Selefi 3 Serbedârî hükümdarını belirleyen kişi olarak tahta çıkan Hoca Şemsüddîn 'Alî⁸²⁷ akıllı, gözü pek ve bilgili bir hükümdardı. Emîr Mes'ûd'un

⁸²⁴ Semerkandî, Emîr Şemsüddîn Fazlullâh'ın tahttan indiriliş tarihi olarak 747 H. (1346-1347 M.) yılını verirken; Devletşâh 749 H. (1348-1349 M.); Fasîh-i Hâfî, 750 H. (1349 M.) yılını verir. Semerkandî, II, s. 250; Devletşah, II, s. 338; Fasîh-i Hâfî, II, s. 940.

⁸²⁵ Mîrhând, V, s. 4515; Hândmîr, III, s. 363; Semerkandî, II, s. 250; Fasîh-i Hâfî, II, s. 938, 940; Devletşah, II, s. 337-338; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 180; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 220; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 481; Howorth, III, s. 733; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 129; Şahin, *a.g.e.*, s. 245-247; Coşkun, *a.g.t.*, s. 77; Büchner, *a.g.m.*, s. 510.

⁸²⁶ Şahin, *a.g.e.*, s. 247.

⁸²⁷ Bazı müellifler ona *Hoca 'Alî Şemsüddîn* ve *'Alî Şemsüddîn* demektedir. Mîrhând, V, s. 4515; Hândmîr, III, s. 363; Semerkandî, II, s. 276; Fasîh-i Hâfî, II, s. 940. Devletşah, II, s. 338. Semerkandî, Hoca Şemsüddîn 'Alî'yi, Emîr Vecîhüddîn Fazlullâh'ın oğlu olarak kaydeder. Semerkandî, II, s. 250, 276.

tarafar grubundan olan seleflerinin aksine, Şeyh Hasan grubundan bir derviş olan Hoca Şemsüddîn 'Alî, Serbedârî ülkesini çok iyi yönetti. Devlet içindeki 2 grubun da desteğini almaya çalıştı. İlk olarak Toga Timur Han'ın olası işgal tehdidini bertaraf etmek için ordusunu iyileştirdi. Ordu içinde huzursuzluk yaratan maaşların zamanında ödenmemesi sorununu çözdü. İdarî yapıyı güçlendirip Bâştin'i imar etmeye çalıştı. Vergi reformlarıyla gelirleri yeniden düzenleyip ekonomik büyümeyi sağladı. 18.000 kişiye maaş bağladı. Başarılı icraatlarıyla halkın yaşam standartını yükselttiği gibi gönlünü de kazandı. Serbedârî dervişlerinden kaynaklanan karışıklıkları önlemeye çalıştı. Dinî konularda katı bir tutum benimsediğinden uyuşturucu kullanmayı, içki içmeyi ve fuhuşu yasakladı. Geceleri 1-2 kişi ile Sebzevâr civarında gezintiye çıkar, halkın sorunlarını öğrenip çözüm bulmaya gayret ederdi. Bölgenin güçlü isimlerinden Emîr Argunşâh ve Kert Meliki Mu'izzüddîn Hüseyin ondan çekinir duruma gelmişlerdi. Cürcân ve Mâzenderân'daki Toga Timur Han onun cesareti, kararlılığı ve sürekli savaşa hazır durumda oluşundan Horâsân'a yürümekten vazgeçmiş ve onunla barış yapmıştı. Barışın en önemli şartı, Emîr Mes'ûd zamanında Serbedârîlerin elinde bulunan yerlerin Cürcân ve Esterâbâd dışında Serbedârî topraklarına katılmasıydı.⁸²⁸

⁸²⁸ Mîrhând, V, s. 4515-4516; Hândmîr, III, s. 363; Semerkandî, II, s. 276; Fasîh-i Hâfî, II, s. 940; Devletşah, II, s. 338; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 180-181; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 220; Aştîyânî, *a.g.e.*, s. 482; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Howorth, III, s. 733; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 129-131; Şahin, *a.g.e.*, s. 247-250, 252; Roemer, *a.g.m.*, s. 27-28; Melville, "Sarbadârids", s. 48; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 383.

Hoca Şemsüddîn 'Alî döneminde basılan sikkelerde Toga Timur Han'la olan bağın zayıfladığı göze çarpmaktadır. Serbedârîler, 748 H. (1348 M.) yılında, Sebzevâr ve İsferâyîn'de bastırdıkları sikkelerle bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Yalnız sikkeler Hoca Şemsüddîn 'Alî bir derviş ve Şi'î olmasına karşın, ilk dört halifenin adına Sünnî tarzda darbedilmiştir. Celayirliler ve Çobanlılar arasındaki sonu gelmez mücadeleler ve Toga Timur Han'ın gücünün azalmasından dolayı İlhanlı Devleti'nin yıkılacağı artık kesin olarak anlaşıldığı için sikkelerde Toga Timur Han'ın adı yoktur. Bununla birlikte Hoca Şemsüddîn yine de tedbiri elden bırakmamış ve sikkeleri anonim darbettirmiştir. 752 H. (1351 M.) de şartlar değişip Herât, Çağatay nüfûz alanına girdiğinde akıllıca bir hareketle Sebzevâr, İsferâyîn, Nîşâbûr, Câcerm ve Simnân'da sikkeleri bir kez daha Toga Timur Han adına bastırmıştır.⁸²⁹

Tûs kale komutanı Emîr 'Alî Ramazân'ın başına buyruk hareket etmesi ve Emîr Argunşâh'ın ona karşı tedbir almaması üzerine Hoca Şemsüddîn 'Alî ordusuyla o tarafa hareket ederek şehri kuşatma altına aldı. Fetih yakınken Kert Meliki Mu'izzüddîn'in Ferâhcerd'e girdiği duyuldu. Hoca Şemsüddîn 'Alî hemen kuşatmayı bırakarak Mu'izzüddîn'in birkaç menzil yakınına geldi. Ferâhcerd'den daha ileri gidemeyen Mu'izzüddîn, Herât'a geri döndü. Hoca Şemsüddîn 'Alî de bölgeden ayrıldı. Sebzevâr'a gelince önceden Dâmgân hâkimi olan derviş Hindû Meşhedî'nin isyan hazırlığında olduğunu öğrendi. Hızla Dâmgân'a hareket etti. Kale ve şehir bir hafta içinde Serbedârîlerin eline

⁸²⁹Morton, *a.g.m.*, s. 258; Roemer, *a.g.m.*, s. 28; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 71-72, 74, 80; Melville, "Sarbadârids", s. 48.

geçti. Hoca Şemsüddîn 'Alî'nin emri ile Dâmgân ileri gelenlerinin büyük kısmı öldürüldü. Daha sonra Sebzevâr'a geri dönüldü.⁸³⁰

Hoca Şemsüddîn 'Alî her ne kadar iyi bir yönetim sergilese de zamanla kendisini destekleyen kesimlerin tepkisini üzerinde topladı. Önce içlerinden çıktığı dervişlerin desteğini kaybetti. Radikal dervişlerle olan yakınlığı ve tutucu tavırları yüzünden ılımlı grubu da kendisinden uzaklaştırdı. Diğer taraftan yaptığı reformlar neticesinde gözden düşen rüşvetçi görevliler ona düşman oldular. Hoca Şemsüddîn 'Alî'nin maiyetinde bulunan Haydar Kassâb da ondan memnun olmayan görevlilerden biriydi.⁸³¹

Pehlivan Haydar Kassâb, lonca teşkilâtının bir üyesi olup tamga vergilerinin toplanmasından sorumluydu. Haydar Kassâb'ın hesapları denetlenince kasada açık çıktı. Rüşvet konusunda son derece hassas olan Hoca Şemsüddîn 'Alî, Haydar Kassâb'ın sahip olduğu her şeyi almak için vergi tahsildârlarını görevlendirdi. Tahsildârlar elinde hiçbir şeyi kalmadığı halde Haydar Kassâb'a oldukça sert davrandılar. Zor duruma düşen Haydar Kassâb, Hoca Şemsüddîn 'Alî'yi gördüğü bir gün ona beş parasız ve çaresiz olduğunu söyledi. Bu yandan da onu öldürme fikri üzerinde düşünüyordu. Emîr Mes'ûd'un yakınlarından biri olan Hoca Yahyâ Kirâvî'ye ulaşarak bu düşüncesini onunla paylaştı. Hoca Yahyâ Kirâvî ve Haydar Kassâb, aralarında konuştuktan sonra Hoca Şemsüddîn 'Alî'yi öldürmek üzere anlaştılar. Hoca Yahyâ Kirâvî, Haydar Kassâb'a cesur olmasını, ona zarar gelmesine izin

⁸³⁰ Mîrhând, V, s. 4516; Roemer, *a.g.m.*, s. 28; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 130; Howorth, III, s. 733; Şahin, *a.g.e.*, s. 249, 251.

⁸³¹ Roemer, *a.g.m.*, s. 28; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 132-133.

vermeyeceğini söyledi. Hoca Yahyâ Kirâvî'nin sözüne güvenen Haydar Kassâb, Hoca Şemsüddîn 'Alî ile yaptığı bir görüşme sırasında yan tarafından çıkardığı hançer ile ona saldırdı. O sırada Hoca Şemsüddîn 'Alî'nin yanında bulunan Hasan Dâmgânî de Haydar Kassâb'a vurmak istedi, fakat Hoca Yahyâ Kirâvî kılıcını kınından çıkararak ona engel oldu. Serbedârîleri Emîr Mes'ûd dönemi ile aynı seviyeye getiren Hoca Şemsüddîn 'Alî'nin ölüm tarihi 753⁸³² H. (1352 M.) dir. Hoca Şemsüddîn 'Alî döneminde Toga Timur Han, Serbedârîlerin Doğu'da Nîşâbûr'dan, Batı'da Dâmgân'a kadar olan egemenliğini tanıdı.⁸³³

Hoca Şemsüddîn 'Alî'den sonra Serbedârî tahtına geçen Hoca Yahyâ Kirâvî döneminin en dikkat çekici olayı, daha önce II. bölümde ayrıntılı şekilde anlatıldığı üzere Cengiz Han soyundan gelen son İlhan olan Toga Timur Han'ın öldürülmesidir [754 H. (1353 M.)]. Toga Timur'un hâkimiyeti, Emîr Argunşâh'ın ölümü ile Ca'un-i Kurbân kabilesinin kendisini yalnız bırakması ve orduya büyük zarar veren veba salgını sebebiyle çok zayıflamıştı. Serbedârîler, onu öldürüp ordusunu ve ona tabî kabileleri yok ederek Emîr Mes'ûd

⁸³² Mîrhând, V, s. 4517; Hândmîr, III, s. 364. Semerkandî, bu olayın 752 H. (1351 M.); Fasîh-i Hâfî, 755 H. (1354 M.), Devletşâh ise 756 H. (1355-1356 M.), yılında meydana geldiğini ifade eder. Semerkandî, II, s. 276; Fasîh-i Hâfî, II, s. 947; Devletşâh, II, s. 339.

⁸³³ Mîrhând, V, s. 4517; Hândmîr, III, s. 363-364; Semerkandî, II, s. 276-277; Fasîh-i Hâfî, II, s. 947-948; Devletşâh, II, s. 339; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 181; Kâdî Ahmed Gaffârî, *a.g.e.*, s. 220; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 482; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Howorth, III, s. 734; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 133; Roemer, *a.g.m.*, s. 28; Melville, "Sarbadârîds", s. 48; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 384; Şahin, *a.g.e.*, s. 252-255; Coşkun, *a.g.t.*, s. 78; Büchner, *a.g.m.*, s. 511.

dönemindeki üstünlüklerini tekrar kazandılar.⁸³⁴ Doğu’da, Tûs ve Meşhed; Batı’da, Cürcân ve Kûms (Burası kısa bir süre Serbedârîlerin elinde kaldı.) u tasarrufları altına alarak sınırlarını Horâsân’ın kuzeybatısına doğru genişleten Serbedârîler, Güneydoğu’daki Sünnî Kert hânedanlığı ile siyasî içerikli olduğu kadar, mezhep ayrılığından da kaynaklanan bir çekişme içine girdiler.⁸³⁵

Yahyâ Kirâvî’den sonra düşüş içine giren Serbedârîlerde 2 grup -ılımlı serbedârlar ve radikal Şeyhiyânlar- arasındaki mücadele ve kısa aralıklarla çok sayıda emîrin yönetimi ele geçirmesi, devletin zayıflamasına yol açtı. Bu grupların çatışmasından kaynaklanan yıpranma, Emîr Timur’un Batı istikâmetindeki harekâtına kadar sürdü. Timur, 788 H. (1386 M.) yılında son Serbedârî hükümdarı Hoca ‘Alî’yi öldürerek bu hânedana son verdi.⁸³⁶

İlhanlı sonrası dönemde adaletsizliğe, haksızlığa ve baskıya karşı gelenler tarafından başlatılan ve kısa zamanda Horâsân, Mâzenderân, Gîlân, Semerkand ve Kirmân’a kadar yayılan Serbedârî hareketi, savunduğu adaletli ve istikrârlı düzeni kurma idealini gerçekleştiremedi.⁸³⁷

Emîr Mes’ûd’un taraftarı serbedârların güç kaybına uğraması, Şeyh Hasan’ın Şî’î Şeyhiyân dervişlerinin güçlendiği sonucunu çıkartsa da, Serbedârîlerin 748 H. (1347-1348 M.) den 763 H. (1361-1362 M.) ye kadar

⁸³⁴ Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 378.

⁸³⁵ Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 384; Grousset, *a.g.e.*, s. 429.

⁸³⁶ Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 181-183; Şâmî, *a.g.e.*, s. 101-102, 119; Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 377 vd.; Roemer, *a.g.m.*, s. 36; Merçil, “Serbedârîler”, s. 550; Büchner, *a.g.m.*, s. 511-512.

⁸³⁷ Özgüdenli, “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân”, s. 34.

resmen Sünnî olduğu söylenilebilir. İlk Şî'î Serbedârî sikkeleri 763 H. (1361-1362 M.) yılında basılmıştır.⁸³⁸

Serbedârîler döneminde mimarî açıdan büyük gelişmeye sahne olan Sebzevâr'da Hoca Şemsüddîn 'Alî döneminde Cum'a Câmî'si onarılmış ve zanaatkârlar için iş temin eden büyük bir depo yaptırılmıştır.⁸³⁹ Edebî alanda *İbn Yemîn* olarak bilinen methiyeci şâir Muhammed Tuğraî ve *Lumau'd-Dımaşkiyye* gibi çok kıymetli bir Şî'î hukuk kitabından sorumlu olan meşhur Şî'î teolog İbn Mekkî el-Âmilî Serbedârîlerin himayesine mazhar olmuş şahsiyetlerdir.⁸⁴⁰

Serbedârîler, Tûs ve Meşhed'de yer altı su yolları ve kanallar yapmak suretiyle bu 2 şehrin gelişimine büyük katkı sağlamışlardır. Aynı şekilde bu dönemde Beyhak'da da kısmî bir canlanma yaşanmıştır. Sebzevâr, Serbedârîler devrinde bölgenin en büyük şehirlerden biri olmuştur.⁸⁴¹

Kertler (Âl-i Kert)

Kertlerin İlk Dönemi

Kertler⁸⁴² Cengiz Han'ın 643 H. (1245 M.) yılındaki fethinden, Emîr Timur'un 791 H. (1389 M.) yılındaki istilâsına kadar geçen süre içerisinde

⁸³⁸ Morton, *a.g.m.*, s. 258; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 381, 384.

⁸³⁹ Büchner, *a.g.m.*, s. 511.

⁸⁴⁰ Devletşah, II, s. 338-339; Roemer, *a.g.m.*, s. 37-38; Smith, *The History of the Sarbadâr Dynasty*, s. 131; Merçil, "Serbedârîler", s. 550.

⁸⁴¹ Petruşefski, *İslâm der Îrân*, s. 378.

⁸⁴² Bu hânedanın ismi kaynaklarda *Kurt* (ك ر ت) veya *Kert* (ك ر ت) şeklinde geçmektedir. Zeki Velidi Togan bu konuyla ilgili yazdığı makalede en doğru yazılış şeklinin *Kert* (ك ر ت) şeklinde olduğunu ayrıntılı bir şekilde izah

Horâsân'ın doğusunda, Herât⁸⁴³ ve Gûr⁸⁴⁴ bölgesine hâkim olan yerel bir hânedan olarak bilinmektedir.⁸⁴⁵ Kertlerin nesebi bazı tarihçiler tarafından Büyük Selçuklu Sultânı Sencer'e dayandırılmaktadır.⁸⁴⁶

Bu hânedana mensup olup kaynaklarda adı geçen ilk kişi Tâcüddîn Osmân Merganî'dir. O ve kardeşi 'İzzüddîn Ömer Merganî, Gûrluların⁸⁴⁷ hükümdarı

etmektedir. Zeki Velidi Togan, "Kert mi?-Kurt mu?", *TM*, II, 1928, s. 392-396. Ayrıca bkz. Shivan Mahendrarajah, "Kartid Dynasty", *EF*², (3rd edition), 2017, s. 146. Devletşâh, Kertlerin Hârezmlî Kert kabilesinden yani *Türk* olduklarını ifade eder. Devletşah, II, s. 322; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA*, C. V/1, İstanbul 1987, s. 433.

⁸⁴³ En bayındır dönemini XII. M. yüzyıldaki Gûr hânedanlığı döneminde yaşayan Herât şehri, Moğol istilâsının sonrasında hızla toparlanarak XIV. M. yüzyılda Nişâbü'r'la beraber Horâsân'ın en gözde şehri durumuna gelmiştir. Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 152; İbn Battûta, I, s. 558; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 496.

⁸⁴⁴ Herât'ın doğu ve güneydoğusundaki dağlık bölge, Garcistan (Garşistan/Garistân) ın güneyi, Cûzcân, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgâb nehirlerinin çevresindeki topraklara Gûr denilmekteydi. İqtidar Husain Sıddîqui, "Gurlular", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 207; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, s. 538; *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 361; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 504-505.

⁸⁴⁵ Devletşah, II, s. 322; Togan, "Kert", s. 392; T. W. Haig, "Kert", *İA*, C. VI, İstanbul 1977, s. 596.

⁸⁴⁶ Mîrhând, IV, s. 3686; Hândmîr, III, s. 367; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 171; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 377; Togan, "Kert", s. 393; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 152; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 352.

Gıyâsüddîn Muhammed b. Sâm'ın amcaoğullarındandı. 'İzzüddîn Ömer, aynı zamanda Gıyâsüddîn'in veziri idi. Gıyâsüddîn'in sarayında itibar kazanan 'İzzüddîn Ömer, Herât'ın idâresiyle görevlendirildi. 'İzzüddîn Ömer, kardeşi Tâcüddîn Osmân'ı Herât ve Gûr bölgesi arasındaki sınır kalelerinden biri olan Haysâr Kalesi'nin komutanlığına tayin etti. Tâcüddîn ömrünün sonuna kadar burada kaldı. Ölümü ile Haysâr Kale komutanlığı ve Gûr bölgesindeki bazı yerlerin idâresi Gıyâsüddîn tarafından Tâcüddîn'in oğlu Melik Rûknüddîn Ebû Bekir'e bırakıldı. Rûknüddîn, Gıyâsüddîn'in kızı ile yaptığı evlilik sayesinde Gûr sarayında konumunu yükseltti.⁸⁴⁸ Kertler, Gûrlularla kurdukları bu akrabalık ilişkisi vesilesiyle kendilerini onların halefi görmüşlerdir.⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ Gûrlular, 1000 ile 1215 yılları arasında Horâsân ile Herât'tan Delhî'ye kadar Kuzey Hindistan'ı idâre eden Müslüman bir hânedandır. Bu hânedana *Şensebânîler* de denilmektedir. Cûzcânî, I, 300 vd.; Mîrhând, IV, s. 3639 vd.; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 402 vd./Türkçe Çev. s. 323 vd.; Şebânkârî, *a.g.e.*, s. 122-124; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 505-506; Sıddîqî, *a.g.m.*, s. 207; Michael S. O'Neal, "The Ghûrid Empire: Warfare, Kingship, and Political Legitimacy in Eastern Iran and Northern India", *Tel Aviv University The Department of Middle Eastern and African History*, (Unpublished MA Thesis), Tel Aviv 2013, s. 31-105; Clifford Edmund Bosworth, "Ghurids", *Elr*, Vol. X, 2001, s. 586-590. Gûrlular ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Vural Öntürk, *Gurlular (1157-1216)*, İstanbul 2020. Gûrluların kökeni hakkında bkz. Ergin Ayan, "Gûrluların Menşei Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16 (2011), s. 38-45.

⁸⁴⁸ *Târîh-i Sistân*, Tas. Meliküşşu'arâ Bahâr, Tehrân 1314, s. 392; Herevî, *a.g.e.*, s. 141; İsfizârî, I s. 403; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 2-3; Mîrhând, IV,

Kert Hânedanlığının Kuruluşu

Hânedanın kurucusu Melik Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Bekir Kert olarak kabul edilmektedir. Melik Şemsüddîn, Melik Rüknüddîn'in kızıdan olma torunu idi. Melik Rüknüddîn torunu ile özel olarak ilgilendi. Şemsüddîn, yaşı ilerledikçe aklı ve cesareti ile kendini gösterdi. Moğol istilâsı sırasında, Cengiz Han Ceyhun'u geçip Horâsân'a ulaştıktan sonra oğlu Toluy'u Nîşâbûr ve Herât'ın fethiyle görevlendirdi. 619 H. (1222 M.) yılında, Toluy'un komutanlığında gerçekleştirilen Moğol saldırılarında Herât büyük zarar gördü. Kert hânedanı, bu istilâ sırasında Herât'ın güneydoğusundaki Haysâr Kalesi'ne sığındı.⁸⁵⁰ Ögedey Han tahta çıktıktan sonra Rüknüddîn Kert'in Moğol vasalı

s. 3685-3687; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 171; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 377; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 248; Spuler, *İran*, s. 174; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 352; Browne, III, s. 174; Mustafa Şahin, "Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013, s. 143.

⁸⁴⁹ Lane, *Early Mongol Rule*, s. 152.

⁸⁵⁰ Hândmîr, Herevî ve İsfîzârî Melik Rüknüddîn'in Cengiz Han'ın askerlerinin Horâsân'ı istilâsı karşısında hemen teslim olduğunu, gelen elçilere gerekli saygıyı gösterdiğini; bunun karşılığında Cengiz Han'ın gönderdiği bir yarlğ ile onu Haysâr Kalesi, Gûr ve çevresindeki yerlerin idâresi ile görevlendirdiğini ifade ederler. Rüknüddîn, Moğolların vasalı olarak Cengiz Han'ın ordusuna giderken torunu Şemsüddîn'i de yanında götürmekteydi. Bu seyahatler Şemsüddîn için çok verimli geçti. Moğol yasa ve töresi konusundaki bilgi birikimi, keskin politik zekâsı ve cesareti ile Cengiz Han'ın danışmanları ve

olmasına karar verdi. Rüknuddîn, 643 H. (1245 M.) yılında Haysâr'da vefat edince yerine veliaht olan torunu Şemsüddîn geçti ve *Melik* ünvanını aldı.⁸⁵¹ Melik Şemsüddîn, tâbi olduğu Moğollarla kurduğu yakınlık sayesinde tahta çıkmayı başarmıştı. Komşu olduğu Kirmân Karahıtaylarının kurucusu Barak Hâcib ve Fârs Atabeki Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî gibi önce Karakorum sonra Hülegü Han ile iyi ilişkiler içinde oldu.⁸⁵²

Melik Şemsüddîn Muhammed Dönemi [643-676 H. (1245-1278 M.)]

Melik Şemsüddîn, hükümdarlık koltuğuna oturduktan sonra zamanının büyük kısmını Herât'ı Moğol istilâsından önceki refah içindeki günlerine geri döndürme çalışmalarıyla geçirdi. Şehrin ticarî, sanatsal ve bilimsel yönden gelişmesine gayret etti. Herât, onun çabaları ile büyük gelişme gösterdi ve her alanda merkez bir şehir haline geldi.⁸⁵³ Şemsüddîn, Moğollarla ilişkilerinde realist bir tavır takınmıştı. Onların Müslümanlar aleyhinde verdikleri kararları benimsemekte bir sakınca görmedi. Moğol komutanı Sali Noyan ile birlikte Hindistan'daki Müslüman Delhî Sultânlığı'na karşı yapılan savaflara, Lâhor ve

komutanları nezdinde saygınlık kazandı. Hândmîr, III, s. 368; Herevî, *a.g.e.*, s. 149-152; İsfizârî, I, s. 401, Lane, *Early Mongol Rule*, s. 155.

⁸⁵¹ Cûzcânî, II, s. 1026-1042; Uyar, *Tabakât*, s. 72-73; a. mlf. *İlhanlı*, s. 111; Herevî, *a.g.e.*, s. 148 vd.; İsfizârî, I, s. 404; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 4-5; Mîrhând, IV, s. 3685-3688; Hândmîr, III, s. 367-368; Fasîh-i Hâfî, II, s. 796; Yezdî, I, s. 132; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 171; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 377-378; Râzî, *a.g.e.*, s. 340; Mahendrarajah, *Kartid Dynasty*, s. 146.

⁸⁵² Lane, *Early Mongol Rule*, s. 153.

⁸⁵³ İqtidar Husain Sıddîquî, "Kert", *DÎA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 297.

Mûltân emîrlerini itaat altına almak için yapılan görüşmelere katıldı. Görüşmelerdeki ikna edici konuşmaları sonucunda emîrler Moğol tâbiyetini kabul ettiler. Melik Şemsüddîn, Lâhor hâkimliğine tayin edilmekle birlikte Moğol ordusundaki üst düzey komutanların kıskançlığını üstüne çekti. Moğol komutanları Şemsüddîn'i Hind Müslümanlarına dostluk göstermekle suçladılar. Moğolların Herât ve Bâdgîs bölgesi başkomutanı Tayir Bahâdır onu himayesine alarak hayatını kurtardı. Tayir Bahâdır'ın 644 H. (1246-1247 M.) yılındaki ölümünden sonra Moğol reisleri Şemsüddîn'i Çağatay Han'ın huzuruna Türkistân'a gönderdiler. Şemsüddîn, Çağatay Han'ın vefatı üzerine Çağatay'ın oğlu ile beraber Moğol ordusuna hareket etti. Şemsüddîn, mücadele azmi ve cesareti ile yeni Moğol Hanı Möngke'nin dikkatini çekti. Möngke, ona lütuf ve ihsanlarda bulundu. Seyhun nehrinden Sind nehrine kadar, Herât, Sîstân ve Gûr vilâyetinin emîrliğini bir yarılıkla ona verdi. Şemsüddîn'i emrinde çalışması ve 50 tümen (500.000 dinar) ödeme yapması için Horâsân vâlisi Argun Aka'ya gönderdi. Şemsüddîn, Karakorum'dan Horâsân'a geldikten sonra Argun Aka'nun huzuruna çıktı. Ondan da hürmet gördükten sonra Herât'a döndü. Hemen vilâyetini kalkındırmak üzere bir program hazırladı. İlk önce Herât'ı başkenti yaptı. İçerde onun hâkimiyetini tanımayan ve sorun çıkaran yerel hâkimler vardı. Garcistân hâkimi Melik Seyfüddîn'i ve Sîstân hâkimi Melik Nâsîrüddîn 'Alî Mes'ûd'u öldürdü. Sîstân'ı kendisine tâbi kıldı. Şemsüddîn, Hülegü Yakın Doğu'daki İsmâ'îlîleri ortadan kaldırmak için ordusuyla Horâsân'a gelene kadar Möngke Han'ın kendisine bırakmış olduğu ülkeyi idâre etmeyi sürdürdü ve hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Hülegü'nün bölgeye hareketi sırasında Semerkand yakınlarında ona yetişti. Onu karşılamaya ve itaatini bildirmeye giden ilk kişilerdendi. Hülegü Han, Kuhistân'daki İsmâ'îlî kalelerinin ele geçirilmesinde katkıda bulunan Şemsüddîn'in Herât'taki

egemenliğini kabul etti. Şemsüddîn, Hülegü Han'ın vefatı üzerine İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han'ın ordusuna gitti [663 H. (1265 M.)]. Abaka'nın Altın Orda hükümdarı Berke Han ile Derbend'de sürdürdüğü savaşta büyük kahramanlık gösterdi [665 H. (1266 M.)]. Şemsüddîn, Abaka Han'ın verdiği yarlıg ve diğer hâkimiyet alâmetleri ile birlikte Herât'a geri döndü. Herât ve çevresinin yönetimi ile ilgilendi. 667 H. (1268-1269 M.) yılında Çağataylı Barak, Mâverâünnehir'den İlhanlı toprağı olan Horâsân'a saldırdı. Taraflar arasında çatışma devam ettiği sırada, hâkimiyet alanını korumak isteyen Melik Şemsüddîn, Barak'ın ordusuna giderek ona saygısını sundu. Barak'ın hizmetinde 8 gün kaldıktan sonra onun ve askerlerinin tavırlarından rahatsız olup gitmek için izin istedi. Haysâr Kalesi'ne, oradan da Abaka Han'ın ordusuna doğru yola çıktı. Abaka Han, Horâsân'a gelip Barak'ı ağır bir yenilgiye uğrattı.⁸⁵⁴ Abaka, bazı Moğol emîrlerinin etkisinde kalarak Herât'ın tahrip edilmesine karar verdi. Ancak hem kardeşi Şehzâde Tübsin, hem de Sâhib-i Dîvân Hoca Şemsüddîn Cüveynî'nin tavsiyeleri doğrultusunda Herât halkının tepkisini çekecek bu hükümden vazgeçti. 674 H. (1275-1276 M.) yılında Abaka Han bir elçisini Melik Şemsüddîn adına hazırlanmış payze, hil'at ve Herât Melikliği hükmü ile Haysâr'a yolladı. Ayrıca ona hiçbir şekilde zarar vermeyeceğı şeklinde gönül alıcı bir mesaj gönderdi. Abaka Han'ın bu tavrına çok sevinen Melik Şemsüddîn, elçiyi hediyelerle geri gönderdikten sonra Haysâr Kalesi'nden dışarı çıkıp Herât'a geldi.⁸⁵⁵ Daha sonra Hoca Şemsüddîn, Hoca Bahâüddîn ve devletin diğer ileri gelen kişilerinin yönlendirmeleri ile Irâk'a gitmek üzere İsfehân tarafına hareket etti. İsfehân sınırında Hoca Bahâüddîn ve diğer devlet erkânı

⁸⁵⁴ Aharî, *a.g.e.*, s. 37-38; Fasîh-i Hâfî, II, s. 823-824; Erdem, *İlhanlı-Çağataylı*, s. 107; Uyar, *İlhanlı*, s. 52-53.

⁸⁵⁵ Fasîh-i Hâfî, II, s. 830.

tarafından karşılandı. Hoca Bahâüddîn onu hemen Abaka Han'ın huzuruna orduya götürdü. Melik Şemsüddîn, Abaka'ya saygısını sundu; ama ona olan kızgınlığı devam eden Abaka Han bunu pek önemsemedi. Melik Şemsüddîn orduda birkaç gün kaldı. Yanında getirdiği oğlu Rüknuddîn ve kardeşi Çerik, Abaka'nın emri ile Derbend tarafına gönderildi. Hoca Şemsüddîn meliğe şefâatçi olmak için bir kaç kere ümerâ ile beraber Abaka'nın huzuruna gidip konuşmaya çalıştıysa da İlhan fikrini değiştirmede. Melik Şemsüddîn, Tebrîz'de bir süre belirsizlik içinde bekledikten sonra Abaka Han'ın hükmü ile zehirlenerek öldürüldü [676 H. (1278 M.)].⁸⁵⁶ Ölene kadar Moğollarla iyi geçinmeye çalışan ve onlara sadakatle hizmet eden Melik Şemsüddîn Kert, İlhanlı Devleti'nin Kuzey'deki Altın Orda ve Doğu'daki Çağatay Hanlığı'na karşı sınırlarını koruma politikalarının önemli bir parçasıydı.⁸⁵⁷

⁸⁵⁶ Herevî, *a.g.e.*, s. 155 vd.; İsfizârî, I, s. 404 vd.; *Târîh-i Sistân*, s. 398 vd.; Âyetî, *a.g.e.*, s. 53-56; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 5 vd.; Mîrhând, IV, s. 3688 vd.; Hândmîr, III, s. 368-370; Fasîh-i Hâfî, II, s. 832; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 171-172; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 378-379; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 245; Râzî, *a.g.e.*, s. 340; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 561; Özgüdenli, *Gâzân Hân*, s. 175-176; Browne, III, s. 175; Bertold Spuler, “Âl-e Kart”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/âl-e-kart>, (erişim tarihi: 14 Mayıs 2014); a. mlf., *Iran*, s. 175-176; T. W. Haig (B. Spuler), “Kart”, *EI*², Vol. IV, Leiden 1991, s. 672; Mahendrarajah, *Kartid Dynasty*, s. 146-148; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 155 vd.; Ömer Subaşı, “Olcâyâtû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 43, 2016, s. 290.

⁸⁵⁷ Mahendrarajah, *Kartid Dynasty*, s. 148; Lane, *Early Mongol Rule*, s.167.

Melik II. Şemsüddîn Muhammed Dönemi [677-705

H. (1278/1279-1305-1306 M.)]

Babasının ölümünden sonra Melik Rüknuddîn Muhammed, Abaka Han'ın ordusunda bir süre daha kaldı. Melik Şemsüddîn'in yokluğunda Herât'ta baş gösteren sorunlar onun ölümünden sonra artmış, hükümdarsız kalan Herât harap hale gelmişti. Abaka, Herât gibi önemli bir şehrin başıboş kalmaması gerektiği kanaatindeydi. Melik Rüknuddîn'e Herât hükümeti menşûrunu verip Kıtcağ'ı şihnelikle görevlendirerek süratle Herât'a gönderdi. Abaka, Kert Meliki tayin ettiği Rüknuddîn'in babasının ünvanı ile anılmasını emretti. Buna göre Melik Rüknuddîn'e, Genç Melik Şemsüddîn ya da II. Şemsüddîn denildi [677 H. (1278-1279 M.)].⁸⁵⁸ Melik Şemsüddîn, Herât'ı kısa bir zamanda eski refah içindeki günlerine geri döndürdü. 679 H. (1280 M.) yılında bölgede Kandahâr dışında her yerde tanınıyordu. Sadece birkaç küçük yerleşim yeri bağımsız durumdaydı. Şemsüddîn, aynı yıl Gûr kalelerinin çoğunu ele geçirdi. 680 H. (1281 M.) de 14 günlük bir kuşatmanın ardından Kandahâr Kalesi'ni fethetti.⁸⁵⁹ Günlerinin büyük kısmını Haysâr Kalesi'nde geçirerek halkı tarım yapmaya teşvik etti. Abaka Han'ın vefatını öğrenince oğlu 'Alâ'üddîn⁸⁶⁰ i Herât'ta temsilcisi olarak bırakarak tekrar Haysâr Kalesi'ne gitti. Şehzâde Argun'la arası oldukça iyiydi. Argun, 683 H. (1284 M.) yılında tahta çıktıktan sonra Herât'a geldi, halka ihsanlarda bulundu. Şemsüddîn'e de hil'at, yarlıg ve payze gönderdi. Argun Han'ın önemli komutanlarından biri olan Hindû Noyan, 685 H. (1286-1287 M.) yılında Argun'la ters düştüğü için Melik Şemsüddîn'e sığındı.

⁸⁵⁸ Lane, *Early Mongol Rule*, s. 175.

⁸⁵⁹ Fasîh-i Hâfî, II, s. 833, 835.

⁸⁶⁰ Bu kişinin ismini Mîrhând *Celâlüddîn* olarak kaydeder. Mirhand, IV, s. 3695.

İlhanlı hânedanlığına büyük bir sadakatle bağlı olan Şemsüddîn, onu derhal Argun'un huzuruna gönderdi.⁸⁶¹ Şemsüddîn'i takdir eden Argun ona hil'at, tabl ve 'alem gönderdi. Argun, Melik Şemsüddîn'den memnundu, fakat ümerâ onunla aynı fikirde değildi. Ümerânın Şemsüddîn hakkındaki olumsuz söylemlerinin etkisinde kalan Argun ile Şemsüddîn'in arası bir süre sonra açıldı. Buna ilâveten İlhanlıların doğrudan yönetimlerini kurdukları Fârs bölgesine müdahaleleri sırasında Kertlerle bir takım gerginlikler yaşandı. Koşulların değiştiğini gören Şemsüddîn, hayatından endişeye kapıldığı için geri kalan ömrünü Haysâr Kalesi'nde geçirmeye karar verdi. Nikuderîler, 688 H. (1289-1290 M.) de Herât'a saldırarak şehre büyük zarar verdiler. Geyhatu Han döneminde uygulanan kağıt paranın başarısız olmasıyla zirveye ulaşan malî sıkıntılara ek olarak soygun ve yolsuzlukların artması, ekonomik ve tarımsal gerileme olumsuz etkilerini Kert topraklarında da hissettirdi. Uzaktaki birçok köy ve kasaba tamamen terk edildi. Gazan Han'ın tahta çıktıktan hemen sonra yaptığı reformlar ile malî ve ekonomik durum ülke genelinde düzelme eğilimine girdi. Melik Şemsüddîn, Gazan döneminde onun Horâsân'da görevlendirdiği Emîr Nevruz tarafından bir takım saldırılara maruz kalsa da 705⁸⁶² H. (1305 M.) yılındaki vefatına kadar Haysâr'da kaldı.⁸⁶³

⁸⁶¹ Fasîh-i Hâfî, II, s. 841, 844.

⁸⁶² Fasîh-i Hâfî, Melik II. Şemsüddîn'in ölüm tarihi olarak 704 H. (1304 M.) yılını verir. Fasîh-i Hâfî, II, s. 882.

⁸⁶³ Herevî, *a.g.e.*, s. 362 vd.; İsfizârî, I, s. 424 vd.; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 72 vd.; Mîrhând, IV, s. 3694-3696; Hândmîr, III, s. 370; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 172-173; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 380; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 561; Browne, III, s. 176; Spuler, *İran*, s. 176-177; Subaşı, *Herât Muhasarası*, s. 290.

Melik Fahrüddîn Dönemi [705-706 H. (1305-1306 M.)]

Melik II. Şemsüddîn'den sonra hükümdarlık koltuğuna en büyük oğlu Melik Fahrüddîn oturdu. Fahrüddîn, genç yaşta olmasına rağmen cesur, yetenekli, her konuda donanımlı bir hükümdardı. Şemsüddîn, Haysâr Kalesi'ne dinlenmek için çekilince Fahrüddîn'in ona itaatinin azaldığını düşünüp oğluna güvenini kaybetmişti. Fahrüddîn, babasının emri ile ileri gelen kişilerden bir grup ile birlikte 7 yıl hapiste kaldı. 693 H. (1294 M.) yılında haptiden kaçarak muhafızların bir kısmını öldürdü ve bir kaleye kapandı. Melik Şemsüddîn onu yatıştırmak ve kaleden indirmek için elçi ve mektup göndererek ikna etmeye çalıştı; ama Fahrüddîn, babasına güvenmediği için kaleden inmedi. Bu sırada Gazan Han'ın tahta çıkması ile mevkiini sağlamlaştıran Horâsân'daki Moğol ordu komutanı Emîr Nevruz, Melik Şemsüddîn'in huzuruna Melik Fahrüddîn adına aracılık etmek üzere kardeşi Emîr Hacı'yı gönderdi. Emîr Nevruz'un girişimleri olumlu sonuçlandı. Fahrüddîn, babası Şemsüddîn ile yapılan antlaşma ile kaleden dışarı çıktı. Antlaşmaya göre Melik Şemsüddîn, Fahrüddîn'in yüzünü bir daha görmeyecek ve onu Horâsân'a gönderecekti. Fahrüddîn, kardeşleri ve akrabaları ile vedalaşıp İsfizâr üzerinden Herât'a; oradan da Emîr Nevruz'un yanına Horâsân'a gitti. Horâsân'da Nevruz tarafından büyük bir hürmet ve dostlukla karşılandı. Melik Fahrüddîn, 694 H. (1294-1295 M.) yılında Nevruz'un emri gereğince Hüsrev ve Ferâh Kalesi'ni fethetti. Fahrüddîn, kendi adına ciddi bir sorunu çözen Nevruz'a büyük saygı duyuyordu. Nevruz, onu kardeşi Emîr Hacı'nın kızıyla evlendirdi. Gazan Han'a ondan duyduğu hoşnutluğu bildirdi. Gazan da Fahrüddîn hakkında olumlu şeyler düşünüyordu. 695 H. (1295-1296 M.) yılında, babası Melik Şemsüddîn Haysâr Kale'sinde bulunduğu sırada Fahrüddîn'e davul, sancak ve Herât idâresi için bir tayin fermânı verdi. Aynı yıl Çağataylı Şehzâde Duva, büyük bir orduyla

Mâverâünnehir'den Horâsân'a girdi ve Mâzenderân'a kadar ilerledi. Savaşta aktif rol oynayan Fahrüddîn, Duva'nın askerleri ile çarpışarak Nişâbûr'a; oradan da Tûs'a gitti. Burada Emîr Nevruz'la görüştü. Duva'yı yenilgiye uğrattıktan sonra Nevruz'la birlikte Gazan Han'ın huzuruna çıktı. Gazan, savaşta gösterdiği gözü peklik ve Duva Han'ın emîrlerinden Berke'yi yakalaması dolayısıyla ona tabl, 'alem ve otağ ile birlikte Herât hükümet yarlığı verdi; ayrıca Moğol binliği ve 100.000 dinar bağışta bulundu. Melik Fahrüddîn büyük bir görkemle Herât'a geldi. Ülkesini kalkındırma amaçlı çalışmalara odaklandı. Fahrüddîn, İlhanlı Devleti'ne sadakatini, 696 H. (1296-1297 M.) yılında Gazan Han'dan kaçarak kendisine sığınan velinimetî Emîr Nevruz'u idam edilmek üzere Emîr Kutluğşâh'a teslim ederek ispatladı.⁸⁶⁴ Gazan Han, ona hil'at, payze, altamga ve Herât menşûru gönderdi.⁸⁶⁵ Fahrüddîn, Gazan Han'dan ona olan itaatini sürdürmekle birlikte huzura çağırılmaktan muaf edilmesini talep etti. Gazan'ın bunu onaylaması ile tamamen Herât'ın savunması ile meşgul oldu. Şehrin surlarını onararak çevresine hendek açtırdı. Ayrıca 60.000 kişilik bir ordu kurdu. Onun askerî ağırlıklı faaliyetleri bir süre sonra Gazan tarafından itaatsizlik olarak algılandı. Fahrüddîn, daha da ileri giderek Gazan'a vergi ödemeyi reddetti. Gazan için bardağı taşıran son damla Fahrüddîn'in Sîstân ve Irâk-ı 'Acem arasındaki bölgede İlhanlı Devleti'ne sorun çıkaran Nikuderîleri himaye etmesi oldu. Nikuderî topluluğu, Kuhistân yolu üzerinden Herât ve çevresine gelmişlerdi. Fahrüddîn, silah ve para vererek onları kendi hizmetinde tuttu. Nikuderîleri öne sürerek yaptığı yağma ve talanlarla Horâsân'da düzeni bozdu.

⁸⁶⁴ Fasîh-i Hâfî, II, s. 856, 861-862, 864.

⁸⁶⁵ Reşîdüddîn, II, s. 1272 vd./Türkçe Çev., s. 263 vd.; a. mlf., *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî Dâstân-i Gâzân Hân*, s. 112-116; Âyetî, a.g.e., 190-191; Aharî, a.g.e., s. 46-47; Yezdî, I, s. 351-352; Özgüdenli, *Gâzân Hân*, s. 127-130.

Gazan Han, Horâsân halkından gelen şikâyetler üzerine Mâzenderân'da bulunan kardeşi Ölceytü'yü 50.000 kişilik bir orduyla Herât'a gönderdi [698 H. (1298-1299 M.)]. Ölceytü, Nişâbûr'a geldikten sonra Fahrüddîn'den Nikuderîleri teslim etmesini istedi. Sonuç alamayınca harekete geçti. Amânkûh (Eskelce) Kalesi'ne sığınan Fahrüddîn, Ölceytü tarafından kuşatıldı. Fahrüddîn, oradan Gûr tarafına kaçmak zorunda kaldı. Ölceytü, Amânkûh Kalesi'nden Herât'a gelerek şehri kuşatma altına aldı. 18 günlük kuşatmanın ardından Câm Şeyhü'l-İslâmî Şihâbüddîn İsmâ'îl Câmî'nin aracılığı ile anlaşmaya varıldı. Buna göre Melik Fahrüddîn, Nikuderîleri himayeden vazgeçecek, Ölceytü de kuşatmayı sona erdirecekti. Fahrüddîn, Ölceytü'ye yıllık 1.000 dinar göndermeyi istemeyerek de olsa kabul etti. Barış sağlanınca Ölceytü, Herât önlerinden ayrıldı. Fahrüddîn'in bu zorlama barışa kini ölene kadar devam etti. İstemeyerek de olsa Gazan Han'a itaat etmeyi sürdürdü.⁸⁶⁶ Gazan Han döneminde İlhanlı merkezi ile başlayan sorunlar Ölceytü'nün 703 H. (1304 M.) de tahta çıkması ile daha da büyüdü. Fahrüddîn ısrarla Ölceytü'ye itaatini bildirmek için huzura gitmeyi reddediyordu. Aynı anda hasta olan Melik Şemsüddîn, 705 H. (1305 M.) yılında Haysâr Kalesi'nde vefat etti. Melik Fahrüddîn'e öfkesi gittikçe büyüyen Ölceytü Han, komutanlarından Dânişmend Bahâdır'ı 10.000 süvâri ile Herât'ı kuşatıp Fahrüddîn'i cezalandırması için gönderdi. İlhanlı ordusu, 706 H. (1306 M.) de Herât yakınlarına ulaştı ve kuşatma başladı. Durumun ciddiyetini kavrayan Fahrüddîn, Amânkûh Kalesi'ne gitti. Nökerlerinden biri olan Cemâlüddîn Muhammed Sâm'ı, Herât'ı ve İhtiyârüddîn Kalesi'ni korumakla görevlendirdi. Fakat bu sefer de Cemâlüddîn Muhammed Sâm ile Dânişmend Bahâdır arasında bir takım sorunlar yaşandı. Cemâlüddîn Muhammed Sâm, Dânişmend Bahâdır'ın huzuruna gidip itaat etmeyi reddetti. Sonunda Melik

⁸⁶⁶ Özgüdenli, *Gâzân Hân*, s. 176-177.

Fahrüddîn, Muhammed Sâm'a yazdığı mektup ile İhtiyârüddîn Kalesi'ni Dânişmend Bahâdır'a teslim etmesini emretti. Dânişmend Bahâdır, kaleye geldiği sırada Gûrluların bir hilesi ile Cemâlüddîn Muhammed Sâm'ın adamları tarafından öldürüldü. Cemâlüddîn Muhammed Sâm, Herât'ı zaptetti. Ölceytü Han bu habere çok sinirlendi. Derhal Dânişmend Bahâdır'ın oğlu Emîr Bucay'ı Herât'a yolladı. Emîr Yasavul'u Horâsân vâililiğine atayarak onu da bölgeye gönderdi. Herât'a doğru ilerleyen Bucay, 30.000 kişilik bir kuvvetle şehri kuşattı. Dânişmend Bahâdır'ın katlinden kısa bir süre sonra Melik Fahrüddîn doğal bir hastalık sonucu Amânkûh Kalesi'nde vefat etti. Dânişmend Bahâdır'ın ölümü ile rahatlayan Herât halkı, İlhanlı askerlerini yenilgiye uğratıp Horâsân'a püskürtmüştü. Şehirden gelen birliklerle yapılan ve 3 gün süren savaşta Bucay yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada İlhanlıların işini kolaylaştıran bazı olumlu gelişmeler yaşandı. Cemâlüddîn Muhammed Sâm ile Gûrlu ileri gelenler arasından ihtilaf çıkması ve kıtlığın halkın dayanma gücünü azaltmasından yararlanan Bucay, kuşatmanın şiddetini artırarak Herâtlıları köşeye sıkıştırdı. Yapılan antlaşma ile Emîr Bucay'ın askerleri Herât'a girerek burçları ve surları tahrip ettiler [706 H. (1307 M.)]. Horâsân vâlisi Emîr Yasavul'un Herât'a gelmesi ile sükûnet sağlandı. Cemâlüddîn Muhammed Sâm'ı ele geçiren Bucay, onu öldürerek babasının intikamını aldığı gibi devleti de büyük bir sorundan kurtardı.⁸⁶⁷ Emîr Yasavul, Ölceytü Han Fahrüddîn'in kardeşi Gıyâsüddîn'i Kert Meliki olarak tayin edene kadar bölgede kaldı.⁸⁶⁸

⁸⁶⁷ Fasîh-i Hâfî, II, s. 867, 884.

⁸⁶⁸ Herevî, *a.g.e.*, s. 389 vd.; İsfizârî, I, s. 429 vd.; *Târîh-i Sistân*, s. 406-411; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 81 vd.; a. mlf., *Zeyl*, s. 18 vd.; Mîrhând, IV, s. 3697 vd.; Hândmîr, III, s. 370 vd.; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 173-174; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 380 vd; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 248; Râzî, *a.g.e.*, s. 341; Zerrînkûb,

Melik Fahrüddîn, hayır kurumları inşâ etmeyi ve şâirleri himaye etmeyi seven entellektüel bir melikti. Önce Gazan Han, sonra Ölceytü Han ile ters düşmesi sonunu hazırladı.⁸⁶⁹

**Melik Gıyâsüddîn Muhammed Dönemi [706-729 H.
(1306-1329 M.)]**

Dânişmend Bahâdır Horâsân'a gelip Herât'ı kuşattığı sırada Herât'ta bulunan Melik Fahrüddîn ile kardeşi Melik Gıyâsüddîn'in arasında başta veliahtlık konusu olmak üzere Haysâr Kalesi ve Melik Şemsüddîn'in hazineleri ile ilgili birtakım sıkıntılar vardı. Kardeşiyle yaşadığı sorunları çözüme kavuşturmak isteyen Melik Gıyâsüddîn, Ölceytü Han'ın ordusuna gitmek üzere Gûr'dan çıkıp Herât'a gitti. Orada Dânişmend Bahâdır ile görüşüp Irâk'a doğru yola çıktı. Gıyâsüddîn, Ölceytü'nün ordusunda oldukça iyi karşılandı. Ölceytü, Melik Gıyâsüddîn'i Herât, İsfizâr, Ferâh, Sîstân, Gûr ve Garcistân ile Ceyhun'dan Sind'e kadar uzanan yerlerin idâresiyle görevlendirdi. Ona lütuflarda bulundu. Ancak Gıyâsüddîn Herât'a hemen gidemedi. Dânişmend Bahâdır'ın öldürülmesi üzerine bir süre daha orduda tutuldu. Bu zorunlu ikâmet sırasında Emîr Bucay babasının katillerini bulup öldürdü, ama en önemlisi Melik Fahrüddîn vefat etti. Emîr Yasavul, Herât'ı ele geçirdikten sonra şehre bir şihne atadı. Gıyâsüddîn, Ölceytü Han tarafından Melik olarak atandığı Herât'a 707 H. (1307-1308 M.) yılında döndü. 708 H. (1308-1309 M.) de Gûr tarafına gidip o bölgeyi ve civarını ele geçirdi. Herât halkı onun adaletinden ve iyi yönetiminden

a.g.e., s. 561-562; Browne, III, s. 176; Spuler, *İran*, s. 177-178; Mahendrarajah, *Kartid Dynasty*, s. 148; Erdem, *İlhanlı-Çağataylı*, s. 108-109; Subaşı, *Herât Muhasarası*, s. 290 vd.

⁸⁶⁹ Browne, III s. 176; Spuler, *İran*, s. 178.

çok memnundu. Buna karşın Emîr Yasavul başta olmak üzere Emîr Tukel, Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed ve Hoca Celâlüddîn Muhammedşâh gibi Horâsân emîrleri ondan büyük rahatsızlık duyuyorlardı. Bunlardan Emîr Bucay, Emîr Muhammed Dulday ve Hoca 'Alâ'üddîn Muhammed aralarında anlaşıp orduya gönderdikleri bir elçi vasıtasıyla Horâsân'daki zulmün arttığını bildirerek Ölceytü'ye şikâyetle bulundular. Emîrlerinin görüşlerini dikkate alan Ölceytü, onu huzuruna çağırdı [711 H. (1311-1312 M.)]. Hemen yola çıkan Gıyâsüddîn, Ölceytü'nun huzuruna çıkıp tüm suçlamaları reddetmesine rağmen yaklaşık 4 yıl İlhan'ın yanında kaldı.⁸⁷⁰ Devrin İsferâyînli âlimlerinden Şeyh Nûruddîn 'Abdurrahmân'ın araya girmesi ile 715 H. (1315 M.) yılında geri dönüş izni alabildi. Gıyâsüddîn, 718 H. (1318-1319 M.) de Çağataylı Şehzâde Yasavur'un Horâsân'ı istilâsından kaynaklanan meselelerle uğraştı.⁸⁷¹ 720 H. (1320-1321 M.) de İsfizâr'ı ele geçirdi. Şehrin vâlisi Melik Kutbüddîn'i esir etti. O bölgenin idâresiyle yeğenlerini görevlendirdi. Aynı yıl Şehzâde Yasavur'un öldürülmesi ile hareket serbestisi kazandı. Bâhrez ve Niyâzâbâd Hisârı ile Tûlek Kalesi'ni aldı, Sîstân'ı fethetti. Nikuderî ve diğer muhalif unsurları bertaraf etti. Herât'ta âlimlerin gelir düzeyini artırdı, hayır kurumlarına destek oldu. 721 H. (1321 M.) de oğlu Melik Şemsüddîn Muhammed'i Herât'ta yerine nâ'ib bırakarak maiyetiyle hacca gitti. Dönüşünde Sultâniyye'de, İlhan Ebû Sa'îd'e şahsen bağlılığını sundu. Ebû Sa'îd ve Emîr Çoban tarafından iyi şekilde karşılanan Gıyâsüddîn'e çeşitli ihsanlarda bulunuldu. Elde ettiği suyurgal ile Herât'a geri

⁸⁷⁰ Shivan Mahendrarajah, "A Revised History of Mongol, Kert, and Timurid Patronage of the Shrine of Shaykh Al-Islam Ahmad-I Jam", *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, 54/2 (2016), s. 114.

⁸⁷¹ Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 113-114.

döndü.⁸⁷² 727 H. (1327 M.) yılında Ebû Sa'îd ile savaşın eşiğine gelen Emîr Çoban, Melik Gıyâsüddîn'e sığındı. Gıyâsüddîn, önceliğinin İlhanlı hânedanına sadakati olduğunu ispat edercesine aynı zamanda mürebbîsi olan Emîr Çoban ve oğlu Cilav Han'ı öldürdü.⁸⁷³ Çoban'ın katlinden sonra İlhan'ın yanına orduya gitti. Burada Ebû Sa'îd'le evlenen Çoban'ın kızı Bağdâd Hâtûn'un ona kızgın olmasından ötürü kötü muameleye maruz kaldı. Orada bir süre kaldıktan sonra Herât'a geri döndü. Melik Gıyâsüddîn Muhammed, 729⁸⁷⁴ H. (1329 M.) yılında hastalanarak vefat etti.⁸⁷⁵ Herât Câmi' Mescidi'nde, Sultân Gıyâsüddîn Muhammed Sâm'ın yanına defnedildi.⁸⁷⁶

⁸⁷² Fasîh-i Hâfî, II, s. 884-885, 888, 891-892, 896-900; Mahendrarajah, *a.g.m.*, s. 114-115.

⁸⁷³ Aharî, *a.g.e.*, s. 56; Yezdî, I, s. 192.

⁸⁷⁴ Melik Gıyâsüddîn'in ölüm tarihini Fasîh-i Hâfî, 728 H. (1327-1328 M.); Semerkandî 730 H. (1329-1330 M.) yılı olarak kaydeder. Fasîh-i Hâfî, II, s. 907; Semerkandî, II, s. 124.

⁸⁷⁵ Melik Gıyâsüddîn'in en büyük yardımcısı Câmlı Şeyhü'l-İslâm Şihâbüddîn İsmâ'îl olmuştur. Şihâbüddîn'in gerek Gıyâsüddîn, gerek Herâtlılar nezdinde oldukça saygın bir konumu vardı. Hatta onun sayesinde Câm şehri İlhan Ebû Sa'îd'e vergi ödemekten muaf tutulmuştu. İbn Battûta, I, s. 563; Mahendrarajah, *A Revised History of Mongol*, s. 114-115.

⁸⁷⁶ Herevî, *a.g.e.*, s. 543 vd.; İsfizârî, I, s. 454 vd.; Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 116 vd.; Mîrhând, IV, s. 3705-3707; Hândmîr, III, s. 378-379; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 174-175; Âştiyânî, *a.g.e.*, s. 388-389; Zerrînkûb, *a.g.e.*, s. 562-563; Browne, III, s. 176-177; Spuler, *İran*, s. 178-179.

Melik III. Şemsüddîn Muhammed [729-730 H. (1329-1330 M.)] ve Melik Hâfız Muhammed Dönemi [730-732 H. (1330-1332 M.)]

Melik Gıyâsüddîn Muhammed'den sonra tahta Herât ileri gelenlerinin onayı ile oğlu Melik Şemsüddîn Muhammed çıktı [729 H. (1329 M.)]. Şemsüddîn, iyi meziyetlere sahip bir hükümdar olmakla birlikte çok içki içiyordu. Kısa süren hükümdarlığı⁸⁷⁷ 730 H. (1330 M.) yılındaki ölümü ile sona erdi. Melik Şemsüddîn Muhammed'den sonra kardeşi Melik Hâfız Muhammed Herât tahtına oturdu. Onun iktidarında Gûrlular yönetimi tamamiyle ellerine geçirdiler. Melik Hâfız, Gûrlular tarafından 732 H. (1332 M.) yılında İhtiyârüddîn kale geçidinde öldürüldü. Gûr ve Herât ileri gelenleri yerine kardeşi Melik Mu'izzüddîn Hüseyin Muhammed'i melik seçtiler [732 H. (1332 M.)]. Onun için Ebû Sa'îd'in huzurundan yarlıg ve hil'at getirdiler.⁸⁷⁸

⁸⁷⁷ Hâfız-ı Ebrû ve Semerkandî, Melik Şemsüddîn'in 2 ay hüküm sürdüğünü kaydederken, Mîrhând ve Hândmîr bu sürenin 10 ay olduğunu ifade ederler. Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 170; Semerkandî, II, s. 125; Mîrhând, IV, s. 3708; Hândmîr, III, s. 379.

⁸⁷⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 170; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 320; Mîrhând, IV, s. 3708; Hândmîr, III, s. 379-380; Semerkandî, II, s. 124-127; Fasîh-i Hâfî, II, s. 907, 909-910; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 175; İbn Battûta, I, s. 558-559; Râzî, *a.g.e.*, s. 341; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 353; Browne, III, s. 177-178; Spuler, *İran*, s. 179-180; Haig (Spuler), *a.g.m.*, s. 672; Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi*, s. 151-152.

**Melik Mu'izzüddîn Hüseyin Muhammed Dönemi [732-
771 H. (1332-1370 M.)]**

Küçük yaşta tahta çıkan Melik Mu'izzüddîn Hüseyin Muhammed, yaşı ilerleyip tecrübe kazanınca Gûrluların yönetimdeki hâkimiyetlerini büyük ölçüde dengeledi. 736 H. (1335 M.) yılında İlhan Ebû Sa'îd'in vefatı sonrasında İlhanlı Devleti'nin sona ermesi ile İlhanlılara bağlı mahallî emîrlıklar bağımsızlıklarını kazandılar ve birbirleriyle rekabet içine girdiler. Bu dönemde İlhanlı Devleti'nin Doğu kısmındaki Kert Meliki Mu'izzüddîn Hüseyin Herât, Gûr ve çevresinde bağımsızlığını elde ederken; Toga Timur Han Mâzenderân çevresinde; Şeyh 'Alî Kuşçı ve Emîr Argunşâh Sebzevâr, Nişâbûr, Tûs ve Ebîverd civarında; Emîr 'Abdullâh Mulay ise Kuhistân'da gücü ellerine geçirdiler. Horâsân emîri Şeyh Alî Kuşçı'nın katlinden sonra Horâsân'daki siyasî durum daha da karışık bir hal aldı.⁸⁷⁹

Melik Mu'izzüddîn'in hükümdarlık yılları istikrarlı ve sakin geçti. Daha önce yaşanan iç karışıklıklar sırasında Herât'tan ayrılan halk tekrar yurtlarına geri döndüler. Melik Mu'izzüddîn, Toga Timur Han'ın tahta oturmasından sonra Horâsân ümerâsının Herât ve Herât'a bağlı yerlerin yönetimine müdahale etmelerine izin vermedi. Kendi adına hutbe okuttu.⁸⁸⁰ Ancak bir yandan Toga

⁸⁷⁹ Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 171; Semerkandî, II, s. 164-165.

⁸⁸⁰ Bu konuda İbn Battûta, Melik Mu'izzüddîn'in Delhi Sultânı Muhammed b. Tuğluk'a tâbiyetini arz ederek hutbeyi onun adına okuttuğu şeklinde farklı bir bilgi vermektedir. Sultân Muhammed, Mu'izzüddîn'e bunun karşılığında Sind'in yıllık geliri yaklaşık 50.000 dinar olan Bekkâr bölgesini vermiş; bu şekilde Kertlerin egemenliği altındaki topraklar genişlemiştir. İbn Battûta, I, s. 563;

Timur'la iyi geçinmek ona büyük avantaj sağlayabilirdi. Bunun yolu onunla akrabalık ilişkisi kurmaktan geçiyordu. Mu'izzüddîn, Toga Timur'un İlhan ilân edildiği kurultaydan hemen sonra kızı Sultân Hâtûn ile evlendi.⁸⁸¹

Melik Mu'izzüddîn, Serbedârîlere ve Mâverâünnehir'den Horâsân'a yapılan Çağatay saldırılarına karşı koymaya çalıştı. 741 H. (1340-1341 M.) yılında Muzafferî hükümdarı Emîr Mübârizüddîn tarafından Kirmân'dan çıkarılan Kirmân Karahıtay hükümdarı Kutbüddîn Nikruz'a yardım maksadıyla bir ordu gönderdiyse de Kert kuvvetleri yenilgiye uğratıldı. Kutbüddîn'in yardımına gönderilen ikinci ordu da Kirmân'dan dışarı çıkartıldı. Mu'izzüddîn'in Kirmân'a müdahale etme girişiminin istenilen sonuca ulaşamaması onun pozisyonunu zayıflattı.⁸⁸²

Kert-Serbedârî Savaşı

İlhanlı Devleti'nin doğudaki topraklarında Kertler, Serbedârîler ve Toga Timur Han arasındaki üçlü çekişmenin en önemli nedeni, tüm Horâsân'a hâkim olmaktı. Mu'izzüddîn, Toga Timur'a Serbedârî yenilgisi sonrasında birkaç kere Serbedârîleri müttefikten yok etmek için dağınık durumdaki askerleri bir araya

Sıddıqui, *Kert*, s. 297. Şebânkâre'î ise Melik Mu'izzüddîn'in öldüğü tarihe kadar Toga Timur Han'a bağlı kaldığını bildirir. Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 320.

⁸⁸¹ Hâfız-ı Ebrû, *Târih-i Selâtîn-i Kert*, s. 172; Mîrhând, IV, s. 3709-3710; Hândmîr, III, s. 380; Râzî, *a.g.e.*, s. 341; Roux, *a.g.e.*, s. 491; Mahendrarajah, *A Revised History of Mongol*, s. 116.

⁸⁸² Hâfız-ı Ebrû, *Târih-i Selâtîn-i Kert*, s. 172; Mîrhând, IV, s. 3411-3416; Hândmîr, III, s. 279; Semerkandî, II, s. 199-201; Fasîh-i Hâfî, II, s. 924-925; Râzî, *a.g.e.*, s. 336; Howorth, III, s. 694; Browne, III, s. 163.

getirmek gerektiği şeklinde bir mesaj gönderdi. 2 düşmanın plânlarını öğrenen Şeyh Hasan ve Mes'ûd, tüm Horâsân'ı ele geçirmek için hazırlıklara hız verdiler. Daha sonra kendisini Sünnî İslâm'ın temsilcisi olarak gören Melik Mu'izzüddîn'e karşı Herât'a doğru harekete geçtiler. Şeyh Hasan, Mevlânâ Nûruddîn Hamîd ve Hasan Hadâd'ı Melik Mu'izzüddîn'e elçi olarak gönderdi. Serbedârîlerin kendisine meydan okuyan ve savaş isteyen mesajı karşısında Mu'izzüddîn oldukça öfkeleni ve elçilerin derhal öldürölmesini emretti. Çabuk bir şekilde ordusunu hazırlayarak Nîşâbûr'a yöneldi. Kert ve Serbedârî ordusu, Zâve'den 2 fersah uzakta karşı karşıya geldiler. Serbedârî ordusu 5.000-10.000 askerdi. Gûr, Garçe, Belûc, Halac, Nikuderî, Secezi, Türk ve Tâcik gibi çeşitli unsurlardan oluşan Mu'izzüddîn'in ordusu ise 30.000 askerdi. Savaşın başlarında Mu'izzüddîn'in ordusu Serbedârîler karşısında gerilemeye başladı. Askerlerin bir kısmı firar etti, büyük kısmı öldürölldü. Karışıklığın hâkim olduğu Kert tarafında Mu'izzüddîn'in yeğeni ve damadı olan Şeyhü'l-İslâm Mu'în Câmî, askerleri teskin etmeye çalıştı. Melik Mu'izzüddîn ise yanındaki birkaç kişi ile beraber bir tepeye çıktı. Sancakların kaldırılıp davulların vurulmasını işaret etti. Dağılmış olan askerlerden 300 süvâri Mu'izzüddîn'in yanına geldi. Mu'izzüddîn onlara Serbedârîlere bir kere daha saldırmalarını, yağma ile meşgul oldukları için onları alt edebileceklerini söyledi. Mu'izzüddîn'in bu düşüncesi Serbedârîleri yanılgıya düşürölldü. Mes'ûd, Kert askerlerini fark edip Şeyh Hasan ile birlikte o tarafa yöneldi. Tam o esnada Nâsırullâh Cüveynî isminde bir serbedâr Mes'ûd'un bilgisi dâhilinde Şeyh Hasan'ı öldürölldü. Mes'ûd, Şeyh Hasan'ın vasiyeti uyarınca savaş alanının terk edilip geri dönölmesini emretti. Mu'izzüddîn'in ordusu, Sebzevâr istikâmetinde kaçan Serbedârî ordusuna arkadan yetişerek büyük kısmını öldürölldü. Mu'izzüddîn, aldığı yüklü miktarda ganimetle Herât'a geri döndü. 743 H. Safer (1342 M. Temmuz-Ağustos) de

kazanılan Zâve Savaşı her yerde büyük yankı uyandırdı. Savaşın seyrini Kertler lehine değiştiren olay şüphesiz Şeyh Hasan'ın katledilmesidir.⁸⁸³ Kertlerin kazandığı bu zafer, Serbedârîlerin Doğu yönünde ilerlemelerini durdurmuştur.⁸⁸⁴

Çağatay Emîri Kazgan'ın Herât'a Saldırısı

Melik Mu'izzüddîn, kazandığı savaş ile Serbedârîlere üstünlük kurduktan sonra 744 H. (1343-1344 M.) yılında sultânlığını ilân etti. Ordusunu birkaç kere Belh, Endehûd ve Şaburgân taraflarına bölgeyi yağmalamaları için gönderdi. Mu'izzüddîn'e karşı itaatsizlik gösteren Arlat ve Apardî ümerâsı hazırlıklarını tamamlayarak Bâdgîs Ovası'na geldiler. Mu'izzüddîn de büyük bir ordu ile onları karşıladı. Savaş, Mu'izzüddîn'in muhaliflerin çoğunu öldürmesiyle sonuçlandı. Mu'izzüddîn'in düşmanlarına karşı sergilediği başarılı performans, Câm şehrinin şeyhlerini rahatsız etti. Çünkü Zâve Savaşı'ndan sonra kibre kapılan Mu'izzüddîn, şeyhlere muhtemelen Melik Gıyâsüddîn ve Ölceytü Han tarafından verilen mülklere Cengiz Han yasasına aykırı olarak el koymuştu. Şeyhler Mâverâünnehir'e gidip Emîr Kazgan'ın huzuruna çıkarak ondan şikâyetçi oldular. Bunun dışında Mu'izzüddîn tarafından zarara uğratılan ve çok sayıda insanını kaybeden Arlat ve Apardî ümerâsı da Emîr Kazgan'a giderek Mu'izzüddîn'le olan anlaşmazlıklarını arzettiler. Zaten Horâsân'a hâkim olma niyetinde olan Emîr Kazgan bu fırsatı değerlendirerek Melik Mu'izzüddîn'le

⁸⁸³ Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 172 vd.; Mîrhând, IV, s. 3710-3713; Hândmîr, III, s. 380; Semerkandî, II, s. 213-217; Fasîh-i Hâfî, II, s. 928; Yezdî, I, s. 251-252; Devletşah, II, s. 336-337; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 176; İbn Battûta, I, s. 559-560; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 479-480; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 247; Râzî, *a.g.e.*, s. 339; Howorth, III, s. 730.

⁸⁸⁴ Mahendrarahaj, *Kartid Dynasty*, s. 148.

yapacağı savaş için hazırlıklara başladı.⁸⁸⁵ Bu dönemde Çağatay Hanlığı'nda da bazı gelişmeler yaşandı. Kazan Han ile Mâverâünnehir'e hâkim olan Batı kolunda, Türkmen beylerinin en nüfuzlusu olan Emîr Kazgan arasında anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Emîr Kazgan, Kazan Han'ın 746 H. (1346 M.) yılındaki katlinden sonra, Çağatay soyundan gelmediği halde idâreyi devraldı. Önce Dânişmendçe'yi tahta çıkardı, fakat ertesi yıl onu öldürüp yerine Bayan Kuli'yi hükümdar yaptı. Mâverâünnehir'de adaleti ve düzeni sağladı, bölgeye istikrar getirdi. Emîr Kazgan, hazırlıkların tamamlanmasının ardından Mâverâünnehir askerlerinin Belh ve Şaburgân sınırına toplanmalarını emretti. Önden Bayan Kuli Han yola çıktı. Daha sonra Emîr Bayan Sulduz, Muhammed Hoca Apardı, Emîr Ölceytü Apardı, Satılmış, Şâhân Bedehşân ve Emîr 'Abdullâh gibi Emîr-i Ulus ve diğer devlet erkânı hep birlikte Herât'a hareket ettiler. Mu'izzüddîn, Mâverâünnehir ordusundan haber alabilmek için Emîr-i Âhûr'u 300 süvâri ile Kuzeydoğu tarafına gönderdi. Ona Çağataylı ordusu Ceyhun'dan geçtiği an hemen geri dönmesini buyurdu. Emîr-i Âhûr, Murgâb suyundan geçerken Emîr Kazgan, Çağataylı ordusu ve Mâverâünnehir ümerâsının Herât'a yöneldiğini gördü. Hızlı şekilde geri dönüp durumu Mu'izzüddîn'e haber verdi. Mu'izzüddîn, Emîr Kazgan'ın saldırısına karşılık vermek için Herât ileri gelenleri ve eşrâfı toplayıp fikir alışverişinde bulundu. Öncelikle Mâverâünnehir ordusunun sayısı daha fazlaydı. Ayrıca yapılacak meydan savaşında Kertlerden daha cesur oldukları da bir gerçektir. Tedbir olarak Herât dışında şehrin Doğu ve Kuzey tarafından Kuhistân'a kadar arkalarını inşâ edecekleri bir duvara dayayıp sağlama almayı düşündü. Emrindekilere derhal bu duvarı inşâyâ başlamalarını ve savaş aletlerini şehirden çıkarmalarını buyurdu. Kertler 4.000 süvâri, 10.000-15.000 arası piyade kuvvetine sahipti. Hazırlıklar

⁸⁸⁵ Fasîh-i Hâfî, II, s. 931, 933.

tamamlanırken Emîr Kazgan 30.000 süvârî ile Bâştân deresi yolundan geldi ve Kuhistân'a girilmesini emretti. Ertesi gün Emîr Kazgan, Bayan Kuli Han, Emîr Ölceytü, Emîr Satılmış ve diğer Emîr-i Ulus atlarına binerek Gâzergâh eteğinde yüksek bir tepenin üzerine çıktılar. Emîr Kazgan, burada emîrlere yaptığı konuşmada Melik Mu'izzüddîn'in yanlış bir savaş stratejisi uyguladığını ve bu nedenle yenilgiye mahkum taraf olduğunu söyledi. Çağatay ordusu ertesi gün düzenli saflar halinde Herât'a hareket etti. Savaş meydanına varınca Emîr Kazgan yine bir tepenin üzerine çıktı. 2 ordu da görüş açıсындаydı. Sonra ordusuna savaş emri verdi. Çağatay ordusunun saldırısı ile Herât'ın dışındaki Mu'izzüddîn'in ordusu da saldırıya geçti. Savaş sert şekilde başladı. Mu'izzüddîn'in ordusu iyi bir mücadele sergilemesine rağmen yenilgiye uğradı. Kert askerleri kaçış sırasında Çağataylıların tuzağına düşerek balçık ve çamura saplandılar. Büyük kısmı hayatlarını kaybederken mağlup olan Mu'izzüddîn Herât'a döndü. Kertler yenilmekle birlikte askerlerin kalanları Mâverâünnehir ordusunu şehre sokmamak için Herât'a bitişik durumda olan bahçeleri sağlamlaştırdılar. Burç ve sur istihkâmında çalışıp mücadelelerini sürdürme kararlılığında olduklarını gösterdiler. Emîr Kazgan ertesi gün kuşatmaya başlarken, ordusu yağma ve kıtalle meşgul oldu. 40 gün süren kuşatma sonucunda 2 tarafta da bıkkınlık belirtileri görülmeye başlandı. Mâverâünnehir ümerâsı Emîr Kazgan'la konuşarak Herât'ın ele geçirilmesinin kolay olmadığını, ertesi yıl gelip şehri ele geçirebileceklerini söylediler. Esasen Emîr Kazgan da ordusunun yorulması ve halkının sıkıntıya düşmesinden dolayı geldiğine pişman olmuştu. Mu'izzüddîn tarafında da benzer sıkıntılar vardı. O da şehrin ileri gelenleri ve eşrâfla yaptığı görüşmede ertesi yıl iyi niyetli bir şekilde Emîr Kazgan'ın yanına Mâverâünnehir'e giderek ona boyun eğeceğine dâir söz verdi. Elçiler aracılığıyla yürütülen görüşmeler sonunda taraflar ortak bir noktada

buluşarak barışa razı oldular. Emîr Kazgan'ın saldırılarına son verip geri dönmesi karşılığında Melik Mu'izzüddîn ödemeyi taahhüd ettiği harac ve malı dışarı gönderecekti. Bu durum antlaşmalarla sağlamlaştırıldıktan sonra Emîr Kazgan Mâverâünnehir'e geri döndü [752 H. (1351 M.)].⁸⁸⁶

Melik Mu'izzüddîn, saltanatının geri kalanında özet olarak, devlette baskın bir unsur olan Gûrluların sebep olduğu zorluklarla -Gûrlular onu öldürüp yerine kardeşi Melik Bâkır'ı tahta çıkarmayı plânladılar- karşılaşmakla birlikte onları dizginlemeyi başardı. Çağataylılarla yaptığı antlaşma hükmüne göre 753 H. (1352-1353 M.) yılında Mâverâünnehir'e gitti ve Emîr Kazgan tarafından oldukça iyi kabul gördü. Mâverâünnehir'deyken Emîr Kazgan'ın Moğol ümerâsının suikast girişiminin hedefi oldu. Konuyu öğrenen Emîr Kazgan, Mu'izzüddîn'i çağırarak ona hayatının tehlikede olduğunu haber verdi. Melik Mu'izzüddîn, Herât'a geri döndükten sonra saltanatı için tehlike arzeden kardeşi Melik Bâkır'ı yakalayıp hapsetti. 759 H. (1357-1358 M.) de yerel güçlerden 'Abdullâh Mulay'ın oğlu Satılmış Bik ve Muhammed Hoca Apardı ile savaştı. Kazandığı savaş sonrasında her 2 emîri de öldürdü.⁸⁸⁷

⁸⁸⁶ Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 178 vd.; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 320; Mîrhând, IV, s. 3713-3716; Hândmîr, III, s. 381-382; Semerkandî, II, s. 266-271; Fasîh-i Hâfî, II, s. 940-942; Yezdî, I, s. 252-256; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 176-177; Howorth, III, s. 739-741; Roux, *a.g.e.*, s. 491; Mahendrarajah, *A Revised History of Mongol*, s. 116-117; Peter Jackson, "Chaghatayid Dynasty", *Elr*, Vol. V, 1991, s. 346.

⁸⁸⁷ Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 185-188; Mîrhând, IV, s. 3716-3717; Hândmîr, III, s. 382-384; Semerkandî, II, s. 280-281; Fasîh-i Hâfî, II, s. 942-943; Yezdî, I, s. 256-257; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 177; Howorth, III, s. 741-742.

Uzun bir saltanat süren Melik Mu'izzüddîn Hüseyin, 771 H. (1370 M.) yılında vefat etti ve Herât'da, Gûr hükümdarı Gıyâsüddîn Muhammed Sâm ile babası Melik Gıyâsüddîn Muhammed'in yanına defnedildi.⁸⁸⁸ Onun döneminde Herât güvenilir, huzurlu ve bolluk içinde olması ile her kesimden insanın yaşamak için tercih ettiği, ekonomik ve kültürel bakımdan cazibe merkezi bir şehir oldu.⁸⁸⁹ Kertlerin refah dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde ülke sınırları Merv, Meşhed, Nişâbûr bölgesi ve Herât'ın güney sınırından Hindikuş sınırına kadar olan dağlık bölgeye kadar uzanıyordu. Zamanının büyük kısmını ülke işlerine harcayan Mu'izzüddîn halkına karşı son derece adaletli, askerî konularda ise yetenekli bir hükümdardı. Dinî hukuku yaymada son derece faaldi. Ilımlı bir iç politika izlemiş; âlimleri, sanatkârları, şâir ve edipleri her zaman himaye etmişti. Devrin ünlü âlimlerinden Sa'adüddîn Teftâzânî, belagat ilmine dâir kaleme aldığı ünlü eseri *el-Mutavvel fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân*'ı Mu'izzüddîn'e ithaf etmiştir.⁸⁹⁰

Melik Mu'izzüddîn Hüseyin'in ölümünden sonra yerine oğlu Melik Gıyâsüddîn Pîr 'Alî geçti. Pîr 'Alî, babasının vasiyetine uyarak Serahs'ı kardeşi Muhammed'e bıraktı. Son Kert Meliki olan Gıyâsüddîn Pîr 'Alî zamanında Herât, Timur tarafından işgal edildi [783 H. (1381 M.)]. Timur'un bir süre hapiste tuttuğu Gıyâsüddîn Pîr 'Alî ve oğlu Pîr Muhammed daha sonra affedildi. Gıyâsüddîn Pîr 'Alî, Timur'un vasalı olarak 791 H. (1389 M.) yılına kadar Herât'ı idâre etti. Timur, aynı yıl Hindistan seferinden dönerken Kert

⁸⁸⁸ Browne, III, s. 179.

⁸⁸⁹ Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi*, s. 152.

⁸⁹⁰ Hândmîr, III, s. 380; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 248.

hânedanlığını ortadan kaldırdı.⁸⁹¹ Kertler de İlhanlı sonrası diğer siyasî yapılar gibi bölgesel bir güç olmaktan ileriye gidemedi.⁸⁹²

Herât, Kertler döneminde Nîşâbûr ile birlikte Horâsân'ın en gelişmiş şehri durumundaydı.⁸⁹³ Moğol yıkımının olumsuz izlerini kısa sürede silerek aşamalı olarak yeniden inşâ edilmişti. Herât'taki geniş ölçekli kentsel çalışmalarda büyük pay sahibi olan bu hânedan, çok sayıda câmi', medrese, hankâh vb. yapılmasına öncülük etmiş; zarar görmüş yapıları onarımdan geçirtmiş; kanalları, köprüleri yenilemiş; şehir içi su sistemini yapmış ve Ulu Câmi''nin onarılıp süslenmesine hâmilik etmiştir. Melik Fahrüddîn ve Melik Gıyâsüddîn'in Herât'ın gelişimi için yapılan çalışmalarda özel bir yeri vardır.⁸⁹⁴ Emîr Bucay'ın kuşatmasından çok zarar gören şehrin tamamı ile birlikte harap bir durumda bulunan Herât Cum'a Mescidi, Gıyâsüddîn tarafından yenilenmiştir [720 H.

⁸⁹¹ Hâfiz-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 194 vd.; Mîrhând, IV, s. 3724 vd.; Hândmîr, III, s. 387-389; Yezdî, I, s. 497 vd.; Devletşah, II, s. 324-326; Yahyâ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 177-178; Şâmî, *a.g.e.*, s. 99 vd.; Âştîyânî, *a.g.e.*, s. 389; Meşkûr, *a.g.e.*, s. 248; Râzî, *a.g.e.*, s. 342; Bosworth, *a.g.e.*, s. 346; Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 353; Howorth, III, s. 743 vd.; Browne, III, s. 179-180; Haig (Spuler), *a.g.m.*, s. 672; Mahendrarajah, *Kartid Dynasty*, s. 149; Siddîqui, *Kert*, s. 297; Haig, *a.g.m.*, s. 597; Tuba Kalkan, "Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 113-114.

⁸⁹² Özgüdenli, "Ortaçağ'da İran: Zaman ve Mekân", s. 34.

⁸⁹³ İbn Battûta, I, s. 558.

⁸⁹⁴ Recep Uslu, "Herat", *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 216.

(1320 M.)].⁸⁹⁵ Gıyâsüddîn, bu câmi'nin kuzeyindeki Gıyâsiyye Medresesi'nin de bânisiydi. Melik Mu'izzüddîn Hüseyin devrinde şehrin iyileştirilmesine yönelik imâr çalışmaları devam etmiştir. 765 H. (1363-1364 M.) yılında meydana gelen büyük depremin şehre verdiği zarar telafî etmeye çalışılmış⁸⁹⁶, İncîl kanalı genişletilmiş, Herât'ın kuzeydoğu sınırlarındaki kırsal alanda hârici bir koruyucu duvar inşâ edilmiştir. Ayrıca şehrin tahkimat sistemleri yenilenerek geliştirilmiştir.⁸⁹⁷ Mu'izzüddîn, tamir ettirdiği Herât Cum'a Mescidi'ne bitişik yeni bir hankâh yaptırmış; Herât dışında Fîrûzâbâd'da Yeşil Medrese, Sûltân Hânkâhı ve Sebzhiyâbân Hânkâhı, Câm vilâyetinde ve Horâsân'ın diğer vilâyetlerinde çeşitli hayır kurumları inşâ ettirmiş⁸⁹⁸, aynı şekilde 751 H. (1350-1351 M.) yılında Sebzberâmân Medresesi'ni tamamlatmıştır.⁸⁹⁹ İhtiyârüddîn Kalesi de Kertler döneminde yenilenmiştir.⁹⁰⁰ Bu dönemde Batı Asya'dan, Doğu Türkistân'a; Hindistân'dan, Güneydoğu'ya giden ticaret yolları Herât'a yöneldiğinden şehir ticarî açıdan da büyük gelişmeye sahne olmuştur.⁹⁰¹

Geniş İlhanlı coğrafyasında kurulan devletler ve siyasî yapılar içinde İlhanlı mirasına sahip olabilmek amacıyla yürütülen mücadelenin baş aktörleri

⁸⁹⁵ Fasîh-i Hâfî, II, s. 898; Selçuk Mülâyim, "Herat Cuma Camii", *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 218.

⁸⁹⁶ Hâfiz-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 191.

⁸⁹⁷ Semerkandî, II, s. 124; Maria Szuppe, "Herat, IV. Topography and Urbanism, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/herat>, (son güncelleme 22 Mart 2012).

⁸⁹⁸ Hândmîr, III, s. 380.

⁸⁹⁹ Fasîh-i Hâfî, II, s. 941; Uslu, *a.g.m.*, s. 216.

⁹⁰⁰ Sıddıquî, *Kert*, s. 297; Togan, "Herat", s. 434; Uslu, *a.g.m.*, s. 216.

⁹⁰¹ Uslu, *a.g.m.*, s. 216.

Celayirliler ve Çobanlılar olmuştur. Çobanlı Şeyh K     Hasan-Celayirli Şeyh B     Hasan, sonrasında Melik Eşref-Celayirli Şeyh B     Hasan  ekişmesinde  st nl   sağlayan Çobanlılar olmakla beraber, uzun vadede İlhanlı Devleti'nin v risi olma iddiasını 741 H. (1340 M.) yılında Bağd d merkezli Celayirli Devleti'ni kuran Celayirliler gerçekleştirmiştir. Eratnalılar, Muzaffer ler, İnc lular, Serbed r ler ve Kertler ise bölgesel birer g   olmaktan öteye gidememişlerdir.

III. BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ’NİN YIKILIŞ NEDENLERİ

İç Nedenler

İlhanlı Devleti’nin yıkılmasının iç gelişmelerin bir sonucu olduğu özellikle son İlhan Ebû Sa’îd Bahâdır Han döneminde yaşanan olaylar incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır.⁹⁰²

İlhanlı Devleti’nin yıkılışı, Ebû Sa’îd devri ile yakından bağlantılıdır. Aslında Ebû Sa’îd’in iktidârının ilk 10 yılı yönetimin dizginlerini eline geçiren Emîr Çoban’ın ölümüne kadar son derece istikrarlı şekilde geçti. Merkezî otoritenin güçlü bir temsilcisi olan Emîr Çoban’ın ölümü, İlhanlı tarihinde yıkılışa giden süreci hızlandırdı ve ardından siyasî parçalanma kaçınılmaz oldu. Emîr Çoban’ın ölümünden sonraki dönem genellikle ayaklanmalar, başarısız askerî darbeler ve güç mücadeleleri ile geçti.⁹⁰³

Moğol Emîrlerinin Güçlenmesi ve Dâhili Mücadeleleri

İlhanlı Devleti’nin yıkılışının iç nedenleri arasında en önemli faktör; siyasî, malî ve askerî sistemde etkili olan ‘adem-i merkeziyetin sonucu olan feodalleşmedir.

⁹⁰² İlhanlı Devleti’nin bir parçası olduğu Büyük Moğol Hanlığı’nın dağılması da iç sebeplere dayanmaktadır. Moğol şube devletlerin üretim-tüketim alışkanlıkları ve bu şekilde sağlanan gelirin türü ile askerî organizasyon, merkezî yönetimi zorlaştıracak bir hale gelmişti. Uyar, “Buka Çıngsāng”, s. 219.

⁹⁰³ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 2; David Morgan, “The Decline and Fall of the Mongol Empire”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain&Ireland*, Vol. 19, Issue 4, 2009, s. 432.

İlhanlı Devleti'nin en başarılı hükümdarı olan Gazan Han tahta çıktığında hükümdarların otoritelerini korumaları için gereken askerî desteği temin eden Moğol emîrlerinin devlet içindeki etkinliği artmış, İlhanlı askerî sistemi bozulmuş ve bunun sonucunda iç karışıklıklar yaşanmaya başlamıştı. Devleti tehdit eden bu sorunun kökeni, Gazan Han'dan önceki dönemlere uzanıyordu. Abaka Han'ın 1282 yılındaki ölümünden sonra hükümdarlık otoritesinin merkezîleşmesi ve emîrlerin gücü arasındaki dengesizlik iyice belirginleşmeye başladı. Emîrler arasındaki hizipleşme, Ahmed Tegüder⁹⁰⁴ ve Argun arasındaki 1284 yılındaki mücadelede açık bir çatışmaya dönüştü. ⁹⁰⁵ Çünkü İlhanlı Devleti'nde kimin hükümdar olacağı konusunda herhangi bir kural yoktu ve taht iddiasında bulunan aday sayısı çok olduğunda emîrler nasıl hareket edeceklerini bilemiyorlardı. Tegüder'in seçiminde hâkim Moğol zümre tarafından görüş birliği sağlanamadığından ülkede siyasî istikrarsızlık ve rejim buhranı baş gösterdi. Tahta çıkan Tegüder, kısa süren ilhanlığında Şehzâde Argun ile sürdürdüğü mücadelede üstün gelemedi ve hayatını kaybetti.⁹⁰⁶ Ahmed Tegüder ile karşılaştırıldığında başarılı bir hükümdar olacağı izlenimi uyandıran Argun Han, tahta çıktıktan sonra devlet işlerinden elini çekti. İdâreyi önce Emîr

⁹⁰⁴ Ahmed Tegüder'in Müslüman olduktan sonra yönetim biçimini İslâm şeriatı olarak değiştirmesi ve Memlûkler ile savaş durumuna son verme düşüncesi, başta ümerâ olmak üzere İlhanlı Devleti'nde ileri gelen kişiler arasında huzursuzluk yaratmıştı. Uyar, "Buka Çıngsāng", s. 220.

⁹⁰⁵ Benzer çatışmalar Büyük Moğol Hanlığı'nda Kubilay ile Arık Böke arasında ve Altın Orda ile Çağatay Hanlıklarında da yaşanmıştı. Uyar, "Buka Çıngsāng", s. 218.

⁹⁰⁶ Bu rejim buhranı bundan sonra ki süreçte İlhanlı devlet sisteminin en ciddi meselesi oldu. Erdem, "Olçaytu Han", s. 17-18.

Buka'ya, sonra da Sa'düddeve'ye bıraktı. Onun devlet işlerinden uzak kalması Moğol emîrleri arasında mevki kavgalarına ve görev istismarlarına neden oldu. Sonuç olarak emîrlerin hanlarına olan bağlılıkları gittikçe azaldı.⁹⁰⁷ Argun Han'ın ölümünün ardından İlhanlı Devleti'nde kronik bir hale gelen rejim sorunu tekrar ortaya çıktı. Yaşanan bir dizi karışıklıktan sonra Geyhatu İlhanlı tahtına oturdu. Siyasî ve malî sıkıntılara çözüm üretemeyen Geyhatu Han'ın son dönemlerinde feodalleşen Moğol emîrleri daha da güçlendi. Hükümdarın otoritesini hiçe sayıp isyan ederek Şehzâde Baydu'yu tahta çıkarmak istediler. Geyhatu-Baydu savaşında Geyhatu yenildi ve öldürüldü.⁹⁰⁸ Her biri askerî aristokrasinin temsilcisi olan güçlü feodal emîrlere, elde ettikleri güç ve zenginliği tehdit eden merkezîleşmeyi reddettiler. Tepkilerini Hülegü soyundan gelen alternatif bir hükümdar adayını destekleyerek ortaya koydular.⁹⁰⁹ Gazan Han tahta çıkar çıkmaz önce emîrlere arasındaki hiyerarşiyi yeniden tanzim etti. *Emîrû'l-Ümerâ* ünvanlı emîr, askerî işlerden sorumlu tutuldu. Baydu'yu destekleyen, isyan eden, isyan eden emîrlere iletişim halinde olan veya önceki faaliyetlerinden ötürü güven duyulmayan birçok emîri idam etti. Gazan'ın aldığı tedbirler ve yaptığı düzenlemelerle emîrlere devlet içindeki güçleri ve

⁹⁰⁷ Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından", s. 190.

⁹⁰⁸ Erdem, "Olcaitu Han", s. 21-22.

⁹⁰⁹ Wing, *The Jalayirids*, s. 48, 50-51. İlhanlı Devleti'nde Moğol şehzâdeleri arasındaki saltanat mücadeleleri bu feodal emîrlere tarafından teşvik edilmekteydi. Yaşanan çatışmalar neticesinde hükümdarlık otoritesi zayıflıyor ve emîrlere devlet kaynaklarına daha fazla hâkim oluyordu. Erdem, "Olcaitu Han", s. 23.

hükümdar üzerindeki nüfuzları sona erdi.⁹¹⁰ Ancak devletin iç istikrarını sağlayan bu önemli değişiklikler, onun vakitsiz ölümü ile sekteye uğradı. Ölceytü devrinde sürdürülmeye çalışılan önlemler, Ebû Sa'îd'in çocuk yaşta tahta çıkışı ile birlikte bırakıldı. Bu vaziyet İlhanlı Devleti'nin kronik problemi olarak nitelendirilebilecek 'adem-i merkeziyet sorununu tekrar ortaya çıkardı.⁹¹¹

Son İlhan Ebû Sa'îd devrinde yine güç kazanan feodalleşmede, feodal çekişmelerin ilk kurbanı vezir Reşîdüddîn Fazlullâh oldu. Vezirlik makamına oturabilmek için yüksek dereceli devlet memurları arasında yaşanan rekabet, Ebû Sa'îd döneminde daha da artmıştı. Feodaller, Reşîdüddîn ve diğer vezir Tâcüddîn 'Alîşâh'ı birbirlerine kışkırtarak devlet yönetiminde daha üst düzey görev elde etmeye ve emlaklarını çoğaltmaya çalıştılar. Reşîdüddîn feodallere itibar etmezken, Tâcüddîn 'Alîşâh onların kurduğu tuzağa düştü. Reşîdüddîn, feodaller ve Tâcüddîn 'Alîşâh'ın işbirliği neticesi idam edildi.⁹¹²

İlhanlı Devleti'nin zayıflamaya yüz tuttuğu Ebû Sa'îd'in saltanatında, geleneksel Moğol değerlerine bağlılığı sürdüren Moğol askerî sınıfının Yakın Doğu şartlarına ve İslâm toplumuna uyum sağlayamadıkları bariz bir şekilde anlaşıldı. Ebû Sa'îd'in Özbek Han'ı yenilgiye uğratmasına ve Horâsân'da çıkan isyanın bastırılmasına rağmen ülke içindeki feodal çekişmeler güç geçtikçe arttı. Feodallerin hedefindeki isim ise güçlü Emîrül-Ümerâ Emîr Çoban'dı. Onun

⁹¹⁰ Gazan Han, İslâmiyet'i kabul ederken bütün emîrleri de onunla beraber Müslüman olmuştu. Bu din değişikliği ile Gazan Han, İlhanlı emîrlerini tek bir dinî topluluğun üyeleri olarak bir arada tutmayı, böylece siyasî muhalefet tehlikesini bertaraf etmeyi amaçlamıştı. Wing, *The Jalayirids*, s. 64.

⁹¹¹ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 309-311.

⁹¹² Piriyev, *a.g.e.*, s. 18-19.

devlette sözü geçen tek kişi olması, merkezî otoriteden uzaklaşan feodal emîrlerin hoşuna gitmedi. Daha bağımsız hareket edebilmek için Emîr Çoban'ı alt etmekten başka çareleri olmadığını anladılar. Emîrlerin, 1319 yılında, Kurmuş ve İrincin önderliğinde merkezî otoriteye karşı giriştikleri ilk ciddi isyan hareketi, İlhanlı Devleti'ni derinden sarstı. İsyan, başlangıçta Emîr Çoban'ın vesâyetini kabul etmek istemeyen muhalif emîrlerin bir başkaldırısıyken, bir noktada İlhan Ebû Sa'îd'e, yani İlhanlı Devleti'nin varlığına kastetmeye yönelik yıkıcı bir isyan haline dönüştü. Emîrlerin İlhanlı Devleti'nin topraklarını aralarında bölüşmeyi plânlamaları isyana ne maksatla başladıklarını açıkça göstermektedir. İsyanda sadece bir piyon olan Emîr Çoban, Ebû Sa'îd'in desteğiyle isyanı bastırdıktan sonra İlhanlı Devleti'nin tek hâkim gücü durumuna gelmiştir.⁹¹³ Bu isyan İlhanlı hânedanı ile Moğol askerî aristokrasisi arasındaki bağların zayıfladığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁹¹⁴ 1319 isyanının başarısız olması ve isyan sonrasında Emîr Çoban'ın gücünü pekiştirmesi İlhanlı Devleti'nin yenilenmesine fırsat tanıdı. Feodallerden kaynaklanan daha büyük bir anlaşmazlığın önüne geçildi. Çok sayıda feodal emîr bu büyük isyandan sonra mevkilerinden uzaklaştırıldı ya da idam edildi.⁹¹⁵ Bununla birlikte diğer feodal grupların hareketlenmelerine engel olunamadı. Ülkenin muhtelif yerlerinde başka isyanlar ortaya çıktı. Bu isyanların mahiyet bakımından farklı olması devlet içindeki göçer feodallerle merkezî hâkimiyet arasındaki çatışmanın zaman geçtikçe daha da şiddetlendiğini göstermektedir.

⁹¹³ Melville, "Abû Sa'îd and the Revolt", s. 98 vd.; a. mlf., "The End of the Ilkhanate", s. 310; Piriye, *a.g.e.*, s. 22.

⁹¹⁴ Reuven Amitai, "Il-Khanids, I. Dynastic History", *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/il-khanids>, (son güncelleme 27 Mart 2012).

⁹¹⁵ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 30.

1320 yılında Emîr Arıknay'ın Gürcistân'da, 1322'de Emîr Timurtaş'ın Anadolu'da çıkardıkları isyanlar, devletin çok geçmeden yıkılacağıının habercisi oldu. Çıkan isyanlar bastırılmasına karşın devletin dâhilî durumu gittikçe kötüleşmekteydi.⁹¹⁶

Emîr Çoban, tamamen kontrolü altına aldığı devleti dış saldırılardan ve iç feodal çekişmelerden ustalıkla korumayı başarmıştı. Çoban, Ebû Sa'îd'in yaşının genç olmasından yararlanarak oğullarını da önemli mevkilere getirmişti. Emîr Çoban ve oğulları devlette söz sahibi olurken, kendisinin sadece ismen hükümdar olması gerçeği, artık 20'li yaşlarında olan Ebû Sa'îd'i Emîr Çoban'ın tahakkümünden kurtulmak için harekete geçmeye sevketti. Taraflar arasındaki ilişkiler Tâcüddîn 'Alîşâh'tan sonra vezir olarak görevlendirilen Rûknüddîn Sâyin'in etkisiyle iyice gerginleşti. Sâyin'in İlhan'ı kendisi ve çocukları aleyhine kışkırttığını anlayan Emîr Çoban onu öldürttü ve yerine oğlu Dımaşk Hoca'yı vezir tayin ettirdi. Ancak Ebû Sa'îd Dımaşk Hoca'nın kendisine yönelik davranışlarından rahatsızlık duymaktaydı. Emîr Çoban'ın Horâsân'a gitmesi ile Çobanlılardan kurtulmak için aradığı fırsatı yakaladı. Önce Dımaşk Hoca'yı, sonrasında Emîr Çoban'ı ve diğer Çobanlıları ortadan kaldırarak devlet üzerinde hâkimiyetini tam olarak tesis etti.⁹¹⁷

Emîr Çoban döneminde gücünü ve otoritesini kullanamayan genç İlhan Ebû Sa'îd, Çobanlı feodalleri devlet idâresinden uzaklaştırdıktan sonra nisbeten bağımsız hareket etti. Yüksek mevkideki Çobanlıların yerlerine güvendiği kişileri tayin etti. Fakat bu yeni atamalar ve düzenlemeler de ülkenin dâhilî durumunu iyileştirmeye yetmedi. Merkezî hâkimiyete karşı eylemler devam

⁹¹⁶ Piriyeve, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁹¹⁷ Piriyeve, *a.g.e.*, s. 24-25.

ediyordu. Feodal gruplar arasındaki mücadele günden güne daha da arttı. Ebû Sa'îd'in merkezî hâkimiyeti güçlendirmek için hayata geçirdiği her tedbir, nüfûzlu emîrlerin tepkisi ile karşılanıyordu. Feodal emîrler çok güçlenmişlerdi ve menfaatlerine dokunacak her konuda hemen isyana kalkışıyorlardı.⁹¹⁸

Emîr Çoban'dan sonra bir süre istediği gibi hareket eden Ebû Sa'îd, güçlü ve yetenekli bir hükümdar olmadığı için başka kişilerin veya feodal grupların nüfûzu altına girdi. Bunlardan ilki, büyük bir aşkla bağlandığı hanımı Bağdâd Hâtûn'du. Bağdâd Hâtûn, Ebû Sa'îd'le evlendikten sonra devlet işlerine ağırlığını koyarak İlhanlı ülkesinde sözü geçen, üst düzey biri haline geldi. Ayrıca Çobanlılar bu evlilik sayesinde devlet işlerinde kaybettikleri etkinliklerini yeniden kazandılar. Bu arada diğer feodal gruplar da boş durmadı. Bağdâd Hâtûn'a, ilk eşi Celayirli Şeyh Büyük Hasan ile birlikte Ebû Sa'îd'i öldürmeye çalıştıkları şeklinde iftira attılar. Başlarda bu iftiraya inanan Ebû Sa'îd, Büyük Hasan'ı Kemâh Kalesi'ne sürgüne gönderdiyse de olayı araştırıp gerçek olmadığını öğrenince onu Anadolu vâlisi tayin etti. Bu durum aslında Ebû Sa'îd'in ayrı ayrı feodal grupların etkisi altına girdiğini göstermektedir.⁹¹⁹ Ebû Sa'îd üzerinde etkili olan kişilerden diğeri, Dımaşk Hoca'nın katlinden sonra vezir tayin ettiği ve devletin bütün işlerini emanet ettiği maktûl vezir Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu Hoca Gıyâsüddîn Muhammed'di. Ebû Sa'îd vaktini sarayında âlimler, şâirler, müzisyenler ve Sûfî şeyhlerle geçirirken bu 2 kişinin devletin kontrolünü ele geçirmesi, feodal emîrleri çok huzursuz etti.⁹²⁰

⁹¹⁸ Piriye, *a.g.e.*, s. 26.

⁹¹⁹ Piriye, *a.g.e.*, s. 27.

⁹²⁰ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 29; a. mlf., "The Mongols in Iran", s. 59.

Ebû Sa'îd devrinde süregelen feodal mücadeleler, 1333-1334 yılında Emîr Musafir İnak olayı ile bir kez daha fiili bir duruma geldi.⁹²¹ Devletin kıdemli emîrleri, Ebû Sa'îd'in gözde emîri Musafir İnak'ı Fârs vilâyetine ataması ve sonrasındaki gelişmeler sonucunda öldürmeye teşebbüs ettiler. Olay büyüyerek isyana dönüştü. Gerçekte bu isyan, Moğol emîrlerinin Ebû Sa'îd'e yeterince sadık olmadıklarının, onlar için aslolanın kendi çıkarları olduğunun bir dışavurumuydu. Ebû Sa'îd ölümüne kadar hanımı Bağdâd Hâtûn, veziri Gıyâsüddîn Muhammed ve saltanatının sonlarına doğru da Emîr Şerefüddîn Mahmûdşâh İncü ile Emîr Musafir İnak'ın etkisi altında kalmaya devam etti. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed devlet görevlendirmelerini liyâkat usûlüne göre yapmasına, keyfî atama ve azilden kaçınmasına rağmen; yönetimi tıpkı Emîr Çoban'da olduğu gibi emîrler arasında memnuniyetsizlik yarattı ve onu suikastlerin hedefi haline getirdi.⁹²² Hâlihazırda Moğol olmayan Gıyâsüddîn Muhammed ve Şerefüddîn Mahmûdşâh'ın sahip oldukları askerî güç, Moğol emîrlerinin kıskançlığını celbetmekteydi.⁹²³

1319 yılındaki Kurmışı isyanı ile 1333-1334'de Musafir İnak'a karşı gelişen isyanın benzer özellikleri vardı. Muhalif güçler her 2 isyanda da önemli görevler elde etmek ve iktisadî açıdan kuvvetlendikten sonra bağımsız hareket etmek amacındalardı. Asıl niyetlerini gizleyip Emîr Çoban, Gıyâsüddîn Muhammed, Musafir İnak gibi belirli şahıslarla düşman oldular. 1333-1334

⁹²¹ Ebû Sa'îd'in hükümdarlığının sonlarına doğru merkezî hükümetin eyâletler üzerinde kontrol sağlama girişimleri, 'adem-i merkeziyet sorununu iyice gün yüzüne çıkarmıştı. Melville, "The Mongols in Iran", s. 59.

⁹²² Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 40-41.

⁹²³ Atwood, *a.g.e.*, s. 236.

yılındaki isyanda İlhan'ın emrini yerine getiren vezir Gıyâsüddîn Muhammed ve Musafir İnâk'ın hiçbir sorumluluğu yoktur. Gıyâsüddîn Muhammed'e karşı çıkmaları için görünürde mantıklı bir sebep bulunmayan emîrlere, İlhan'ın fermânına karşı çıkıp kendi taleplerinin yerine getirilmesini istediler ve vezir ile olan düşmanlıklarını bahane ettiler. Olayların bu noktaya gelmesi, feodal grupların daha da güçlendiğine işaret etmektedir.⁹²⁴

Emîr Çoban'dan sonra Ebû Sa'îd'in saltanatının geri kalan kısmı, otoritesini tamamen kaybetmesini beraberinde getirdi. Emîrlerin özellikle yetenekli, donanımlı ve merhametli bir vezir olan Gıyâsüddîn Muhammed'e düşmanlıkları, İlhan üzerindeki etkinliği kadar, onun temsil ettiği İslâmî ilkeler temelindeki kültürleşme sürecine ve yaptığı reformlara -çıkarlarına ters düştüğü için- karşı çıktıklarını da açığa çıkartmaktadır. Gıyâsüddîn'in reformları, merkezî yönetimin toprakların kontrolünü geri kazanmak için girişimde bulunmasını ve topraklar emîrlere tımar olarak tahsis edildiği için gelirlerini hazineden tahsil etmelerini içeriyordu. Gıyâsüddîn Muhammed bu amaçla eyâlet vergileri ve askerlerin bakım masrafları için sabit bir oran belirledi. Aslında Gıyâsüddîn Muhammed'i emîrlere hedefi haline getiren Moğollar ile Fârs bürokratları arasındaki geleneksel ayrılıktı. Yeni yöntemlerin benimsenmesi, Moğol emîrlere ve törelerine saygı duyulmasına mani oluyordu. Gazan Han'ın Şâm Mahallesi'ne türbe inşâ ettirmesi, yeni hükümdarı seçmek için kurultay toplanmasının bırakılması ve belki de 1323 barışı ile Memlûklerle mücadeleye son verilmesi buna örnek verilebilir. Cengizli disiplininin ve yasa'nın dikkate alınmaması emîrlere devlete duydukları güveni ve bağlılığı azalttı. Emîrlere, kendi kökleşmiş bozkır geleneklerine geri dönmeyi arzu etmeye

⁹²⁴ Piriyev, *a.g.e.*, s. 28.

başladılar. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed gücünün ve nüfûzunun ne derece baskın olduğunu II. bölümde ayrıntılı olarak görüldüğü üzere Ebû Sa'îd vefat ettikten sonra yaşanan olaylarda ve Arpa'nın tahta çıkışı sırasında gösterdi.⁹²⁵

Ebû Sa'îd'in 1335 yılında bir vâris bırakmadan gerçekleşen ani ölümü devleti belirsizliğe sürükledi. Hassas olan dâhilî durumu ve Altın Orda saldırısını dikkate alan Gıyâsüddîn Muhammed, diğer emîrlerle aldığı ortak karar sonucunda Cengiz Han'ın oğlu Toluy'un neslinden Arpa Han'ı tahta çıkardı. Ebû Sa'îd sonrasında kabile politikalarına geri dönüldüğü için devlet içindeki feodal çekişmeler iyice açığa çıktı ve genişledi. Meşrû bir varisin olmaması köşesine çekilmiş üst düzey emîrlerin feodal çatışmalarına ortam hazırladı. Celayirliler, Çobanlılar ve Uyratların başını çektiği birkaç hizip ortaya çıktı. Feodal emîrler ve mahallî liderler taht üzerindeki taleplerini meşrûlaştırmak için ittifaklar oluşturdular ve büyük bir mücadelenin içine girdiler.⁹²⁶

Sonuç olarak İlhanlı Devleti'nin son İlhan Ebû Sa'îd'in vârisi olmadığı için yıkıldığını kabul etmek doğru bir yaklaşım değildir. Onun erken gelen beklenmedik ölümü Moğol feodal ileri gelenleri ile saraydaki muhtelif gruplardan kaynaklanan karışıklıklara ortam hazırlayarak sadece bu süreci hızlandırmıştır. Ebû Sa'îd'in ölümü yönetim açısından bir zorluk oluştursa da, daha önce aynı durumun yaşandığı Çin'deki Büyük Moğol Hanlığı'nda ya da Altın Orda ve Çağatay Hanlığı'nda bir yıkılışa sebep olmadığı açıktır. Ayrıca Ebû Sa'îd'in doğrudan bir erkek vârisi olmaması Cengiz Han, Toluy ya da

⁹²⁵ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 41, 44; a. mlf., "The End of the Ilkhanate", s. 320-322.

⁹²⁶ Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 30; Morgan, *Medieval Persia*, s. 78; Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 77.

Hülegü soyundan gelen bir halefinin olmadığı anlamına gelmez. Ebû Sa'îd'in ölümünden hemen sonra Arık Böke, Baydu ve Möngke Timur'ın soyundan gelen ve rakip Moğol emîrleri tarafından desteklenen ilhanlar tahta çıktı. Ebû Sa'îd'in ölümünden sonraki süreçte tanınan son İlhan olan Toga Timur Han da Cengiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'ın soyundandı. Bununla beraber verâsetin herkese açık olması, kuzenler arasında yaşanan çok sayıda çatışmanın önünü açtı. Yeniden etkin hale gelen feodal emîrlerin hırslarının ön plâna çıkmasıyla rekabet ve gruplaşmalar başladı. Feodal emîrlerin önceliği, güçlerini korumak ve kişisel çıkarlarını sürdürmekti. İlhanlı hânedanını sürdürmek için bir aday üzerinde anlaşmak onlar açısından çok da önem arzetmiyordu. Taht için tek bir aday belirlenememesi, Cengizli meşrûiyet anlayışına duyulan saygının azaldığının da bir işaretiydi.⁹²⁷ Her feodal grup bir şehzâdeyi saltanat tahtına oturttu. Daha sonra İlhanlı ülkesi hânedan ile akrabalık ilişkileri olan feodal seçkinler tarafından parçalandı. Bunların her biri bir bölgede bağımsızlığını ilân etti.⁹²⁸

İlhanlı Devleti'nin yıkılışı, uzun süreli hizip mücadelesi, hizipçiliğin askerî sınıftan bürokrasiye yayılması ve bunun sonucundaki kaçınılmaz çöküşten kaynaklanmaktaydı. Ebû Sa'îd'in saltanatında ekonomik olarak nisbî bir iyileşme olmakla birlikte sorunlar iyice gün yüzüne çıktı.⁹²⁹ Ebû Sa'îd'in

⁹²⁷ Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 313, 319.

⁹²⁸ Beyânî, *Moğûlân*, s. 360.

⁹²⁹ Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 312, 328.

ölümünden sonra Moğollar arasında patlak veren savaşlarla, yıkılışın tüm koşulları tamamlanmış oldu.⁹³⁰

⁹³⁰ Beyânî, *Moğûlân*, s. 363. İlhanlı Devleti'nin yıkılışı ile ilgili konunun uzmanlarından bazılarının görüşleri şu şekildedir: *John Masson Smith*, İlhanlı Devleti hükümdarlarının eğlenceye ve içkiye çok vakit ayırdıkları için tahtta uzun süre kalamadıklarını ve istikrarlı, güçlü bir yönetim sergileyemediklerini ifade ederek devletin yıkılışında hükümdarların dirâyetsizliklerinin etkili olduğuna vurgu yapmakta; bununla birlikte Ebû Sa'îd dönemi ile ilgili farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Smith, bu dönemin oldukça başarılı geçtiğini ve İlhanlı Devleti'nin gücünün doruğuna ulaştığını, sikkeler üzerinden açıklamaya çalışır. Sikkelerin bozulmadığını, gümüş sikkenin ağırlığının -muhtemelen yeni çıkarılan sikkeleri yıpranmış eski sikkelerle aynı ağırlıkta tutmak için- 3 defa biraz düşürüldüğünü, ancak benzer düşüşlerin Abaka, Gazan ve Ölceytü Hanlar tarafından da yapıldığını belirtir. Ayrıca Ebû Sa'îd'in gümüş sikkesinin her zamanki gibi saf olduğunu, sanatsal olarak birçok İslâmî sikkeden üstün olduğunu ve önceki dönemlerden çok daha bol olduğunu ilâve eder. *David Morgan* ve *Şîrîn Beyânî*, İlhanlı Devleti'nin Hülegü soyundan gelen son İlhan Ebû Sa'îd'in ani ölümünden sonra yıkıldığı, çünkü erkek vâris olmadığı zaman tahta çıkacak halef konusunda nasıl mutabakata varılması gerektiğine dâir herhangi genel bir kural olmadığı şeklinde bir değerlendirme yaparlar. Morgan'a göre, Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra vezir Gıyâsüddîn Muhammed, Hülegü soyundan olmamasına rağmen Cengiz Han'ın oğlu Toluy'un soyundan gelen Arpa Ga'un'u tahta çıkararak bu boşluğu doldurmaya çalıştı. Fakat Arpa Han her kesimden destek alamadı. Kısa süre hüküm sürdükten sonra çıkan taht savaşları sonucunda veziri Gıyâsüddîn Muhammed'le birlikte öldürüldü. Arpa

Han'dan sonra Hülegü ailesi üyesi olan bir kısım Cengizli taht müddeîsi, nüfûzlu askerî feodaller tarafından gölge hanlar olarak desteklenip tahta çıkarıldılar. Bunların hiç biri tüm İlhanlı mirasını kontrol edecek yeterlilikte değildi. Dolayısıyla Hülegü soyundan gelen, herkesin üzerinde fikir birliği sağlayabileceği bir aday bulunmadığı için İlhanlı Devleti Ebû Sa'îd'in 1335 yılındaki ölümüyle sona erdi. Merkezî hükümet dağıldı. İlhanlı toprakları parçalanarak bir kısmı Moğol olan, bir kısmı Moğol olmayan askerî feodallerin kontrolüne girdi. Bunların hiçbirisi de devletin tümünde hâkimiyet kuramayıp meşrûiyet elde edemedi. Bu durum, kendini Ebû Sa'îd'in halefi olarak gören, bölgede istikrar sağlamayı ve etkili bir merkezî hükümet kurmayı başaran Emîr Timur tarafından yüzyılın sonuna doğru değiştirilecekti. Morgan, değerlendirmelerine devam ederek yerleşik uygarlıkla temas kurmayan ve geleneksel göçebe yaşam tarzını sürdüren Altın Orda Hanlığı'nın, Büyük Moğol Hanlığı ve İlhanlı Devleti'nden daha uzun süre yaşadığını ve itaat altına aldığı halklara karşı askerî üstünlüğünü koruduğunu ifade eder. *Peter Jackson* da Ebû Sa'îd'in saltanatının selefleri döneminden daha kötü olmadığını, iç çekişmelerin selefleri zamanında da yaşandığını söyledikten sonra Emîr Çoban'ın idamından sonra Ebû Sa'îd'in son yıllarının büyük bir istikrar havasında geçtiğini ileri sürer. John Masson Smith, "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire", *Journal of Asian History*, Vol. 34, No. 1, 2000, s. 52; Melville, "The End of the Ilkhanate", s. 312, 319; Morgan, "The Decline", s. 433. a. mlf., *Medieval Persia*, s. 79; a. mlf., *The Mongols*, s. 173-175; Beyânî, *Moğûlân*, s. 360; Jackson, "Abû Sa'îd", s. 376.

İdârî Nedenler

İlhanlı Devleti'nin idârî işleyişinde meydana gelen aksaklıklar da yıkılışa etki etmiştir. İlhanlı Devleti'nde merkezî bürokrasinin idâre ve kontrolü *Sâhib-i Dîvân* ve *nâ'ib* adı verilen 2 vezirin sorumluluğundaydı.⁹³¹ İlhanlı Devleti'nin ilk döneminde hâkim olan ikili sistemde, hükümdarlar kesin idârî kurallar tesis etmemişti. Bu 2 başlı ortamda vezirlerin ikisi de Fârs ise büyük entrika ve kıskançlık yaşanmaktaydı. Mecdü'l-Mülk Yezdî ve Şemsüddîn Muhammed Cüveynî arasındaki gizli düşmanlık, Cüveynî'nin 1284'de idamıyla sonuçlanmıştı.⁹³² Gazan Han döneminde vezir tayin edilen Sa'duddîn Sâvecî-Reşîdüddîn, Ölceytü döneminde Reşîdüddîn-Tâcüddîn 'Alîşâh arasında da benzer anlaşmazlıklar oldu. Ölceytü, ikili yapıyı değiştirip bu kritik makamı tek bir kişinin yetkisine vermesi mümkünken, her 2 vezirinden -Reşîdüddîn ve Tâcüddîn 'Alîşâh- de yararlanmak istediğinden nöbetleşe yönetim, yetki alanlarının ayrılması ve nihayetinde devletin 2'ye ayrılarak her bir vezirin

⁹³¹ Bazen bu 2 görev tek bir kişiye verilebiliyordu. Devlet işlerinin görüşüldüğü Dîvân-ı İlhanî ve ona bağlı diğer dîvânlar da bunların emri altındaydı. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 208-209.

⁹³² İlhanlı Devleti'nin en büyük vezirlerinden biri olan Şemsüddîn Muhammed Cüveynî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveynî", *Türk-Moğol Tarihi*, Ed. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2018, s. 127-149; Özkan Dayı, "Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin İlhanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2018, s. 95-111.

görevli olduğu bölgeden sorumlu tutulması şeklinde 3 denemede bulundu.⁹³³ Bu yöntemin başarısız olacağı belli idi, ancak Ölceytü sorunu çözmekte kararlılık gösteremedi. 2 vezir arasındaki problem, Reşîdüddîn'in Ebû Sa'îd zamanında idam edilmesi ile sona erdi (1318).⁹³⁴ Tâcüddîn 'Âlîşâh, devlet yönetiminde tek vezir kaldı.

Esasen bu ikili idârî sistemde Fârs bir görevli ile Moğol emîr arasındaki iş birliğinin daha verimli olduğu söylenebilir. Şemsüddîn Muhammed Cüveynî, Hülegü'nün Moğol emîri Suncak Noyan'la çalıştıktan sonra, Argun Han döneminde Moğol Emîr Buka ile de beraber çalıştı. Her şey hükümdarın vezirine güvenmesine ve vezirin birlikte çalıştığı Moğol yetkili ile ortak çıkarlar temeli üzerinde kurulacak ilişkilerine bağlıydı.⁹³⁵

Gazan Han, İslâm'ı kabul etmesi ve tahta çıkmasında büyük emeği geçen, aynı zamanda ordu komutanı olan Emîr Nevruz'a vezâret makamını tevdi etti.

⁹³³ Ölceytü ikiye böldüğü İlhanlı ülkesinde Miyâne'den Irâk-ı 'Acem, Fârs, Kirmân, Şebânkâre, Luristân'dan Horâsân sınırına kadar olan bölgeyi vezir Reşîdüddîn'e; Tebrîz, Irâk-ı 'Arab, Diyâr-ı Râbi'a, Mugân, Errân, Bağdâd, Basra, Vâsit, Hille ve Kûfe'yi de diğer vezir Tâcüddîn 'Âlîşâh'a vermişti. Buna karşın 2 vezir dîvân işlerinde ortak hareket edeceklerdi. Danuu, *Vezaret*, s. 245-246.

⁹³⁴ Denis Aigle, "Iran under Mongol Domination: The Effectiveness and Failing of a Dual Administrative System", *Bulletin d'études orientales, Le Pouvoir à l'âgedes Sultanats Dans Le "Bilād al-shām" / Power in the Age of Sultanates in the "Bilād al-Shām"*, 2006-2007, s. 72-73; Spuler, *Iran*, s. 307-310; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 255.

⁹³⁵ Aigle, *a.g.m.*, s. 73.

Ancak zamanla güç ve otoritesinin hükümdarlığı için tehdit haline geldiğini anlayarak Nevruz'u 1297'de idam etti. Gazan, Nevruz'un ortadan kaldırılmasından sonra askerî yetkisi olan Moğol hiçbir komutanı önemli bir bürokratik göreve tayin etmedi. Çünkü zeki bir hükümdar olan Gazan Han, güçlü emirlerin bürokrasiyi ele geçirdikleri takdirde otoritesini sarsabileceklerini ve yönetimde öncelikli hedefi olan merkezîleştirmeye zarar vereceklerini kavramıştı. Bu konuyla ilgili Argun Han ve Geyhatu Han döneminde vezirlik yapan Emîr Buka ve Emîr Şiktur örnekleri mevcuttu.⁹³⁶

Ebû Sa'îd'in Reşîdüddîn'i idam ettirmesi ile Tâcüddîn 'Alîşâh'ın vezâret makamında tek vezir kalması bürokrasiyi tek elde toplama imkânı verdi. Daha önce bahsedildiği üzere Tâcüddîn 'Alîşâh İlhanlı tarihinde eceli ile vefat eden ilk ve tek vezirdi. Bu dönemde idârî alanda yapılan değişiklik devletin işleyişinde olumlu bir etki yaratmakla birlikte Ebû Sa'îd'den sonra vezâret makamı önemini kaybetti.⁹³⁷

Askerî Nedenler

İlhanlı Devleti kurulduğunda askerî sistemi göçebe geleneğe dayanan eski Moğol askerî sistemine benzemekteydi. Buna göre gerekli olduğu takdirde her Moğol kabilesi belirli sayıda askerle orduya katılmaktaydı. Bu hafif donanımlı süvâri kuvvetlerinin dışında tâbi devletler de çağrıldıkları zaman İlhanlı ordusuna katılmakla yükümlülerdi. Ordu, savaş ganimetleri ve hükümdarların ihsanları dışında düzenli bir gelire sahip değildi. Abaka Han zamanında fetihlerin durması sonucu Moğol askerlerinin ganimet elde edememesi, askerî sınıfta yoksulluğa ve genel bir huzursuzluğa yol açtı. 'Adem-i merkeziyet,

⁹³⁶ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 119, 257.

⁹³⁷ Spuler, *İran*, s. 310.

Abaka Han'ın son yıllarında başlayıp Ahmed Tegüder dönemi ve Argun Han döneminin ilk yarısında etkisini fazlasıyla gösterdi. Argun Han döneminin ortalarından itibaren hazinenin ve malî yapının merkezîleşmesi çalışmaları hız kazandı.⁹³⁸ Bu gelişmede merkezden taşraya malî teftiş memurlarının atanması ve görevlendirmelerin süreklilik arzemesi büyük rol oynadı. Artık gelir-giderler, tarımsal gelirlerin dağılımı ve düzenlemeler merkezden yapılıyordu. Yerel güçler doğal olarak bu durumdan büyük rahatsızlık duymaya başladılar. Abaka Han zamanında emîrlerin devlet gelirlerinin tahsisine karışması engellenmiş, tüm İlhanlı ülkesi ve eyâletler hükümdarın akrabalarına bırakılmış ve ordu itaat altına alınmıştı. Argun Han'ın ardından Geyhatu ve Baydu gibi güçsüz hükümdarların iktidara gelmeleri, kabile yapısına dayanan Moğol askerî sisteminde emîrlerin nüfûzlarını artırmalarına ve bulundukları yerlerde bağımsız hareket ederek devletin tüm yetkilerini kullanmalarına yol açtı.⁹³⁹

Gazan Han tahta çıktığında tüm bu aksaklıkların bilincinde bir hükümdar olarak Argun Han devrinde başlatılan merkezîleştirmeyi devam ettirme gayesiyle askerî sisteme çeki düzen vermek istedi. Gazan Han ilk olarak emîrler

⁹³⁸ Merkezîleştirme çalışmalarını ilk başlatan vezir olması açısından Argun Han döneminin kudretli veziri Sa'düddeve'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Sa'düddeve ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", *TAD*, XXI/33 (2003), s. 226-242.

⁹³⁹ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 308-309; Uyar, *İlhanlı*, s. 77-81, 89; Wing, *The Jalayirids*, s. 48; Piriye, *a.g.e.*, s. 15.

arasındaki hiyerarşiyi düzenledi.⁹⁴⁰ Merkezîleştirme çabalarının bir göstergesi olarak hâssa ordusunu kurdu. Fakat onun askerî alanda gerçekleştirdiği en önemli reform, askerî iktâ'ları tesis etmesidir.⁹⁴¹ Argun Han zamanındaki malî ve finansal merkezîleşme bazı sorunları da beraberinde getirmişti. Argun ve Geyhatu'nun ölümü, Baydu ve Gazan arasında 1290'da yapılan iç savaş ve Baydu'nun idamında yaşanan olumsuzluklar, askerlere iktâ' tahsis edilmesini zorunlu kıldı. İktâ sistemiyle göçebe Moğol askerleri yerleşik hayata geçerek tarımla meşgul olacaklar; böylece askerî masraflar devletin yükünü hafifletecek, aynı zamanda vergilerin toplanması ve sorunsuz şekilde merkeze teslim edilmesi sağlanacaktı. Bunun dışında tarım alanlarının göçebeler tarafından tahrip edilmesine engel olarak üretimi artıracak ve ekonomik hayatı canlandıracaktı. Sistemin uygulanması kapsamında ilk önce askerlere bırakılan *tagar*⁹⁴² ın

⁹⁴⁰ Argun Han devrinde başlatılan ve Gazan Han döneminde kısmen gerçekleştirilen merkezîleşmeyle kontrol altına alınan emîrlerin, önceki dönemlerdeki emîrler gibi güç ve otoriteleri yoktu.

⁹⁴¹ Azerbâycân, Errân, Şirvân ve Horâsân'daki iktâ' arazileri İlhanlı ordusunun bel kemiğini oluşturan Türk-Moğol göçebe kabilelerinin yazlık ve kışlık ordugâhlarının bulunduğu yerlerdi. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 518-519. İlhanlı Devleti'nde iktâ' sistemi ile ilgili bkz. Reuven Amitai, "Turco-Mongolian Nomads and the iqtâ' System in the Islamic Middle East (1000-1400 AD)", *In André Wink and Anatoly M. Khazanov, Ed. Nomads in the Sedentary World*, London 2001, s. 152-171.

⁹⁴² *Tagar*; erzak, yiyecek ve karavana anlamlarına gelmektedir. Halktan Moğol askerinin yüyecek, içecek ihtiyacının karşılanması için toplanan gıda maddelerinden oluşmaktadır. Ayrıca tahılları ölçmek için kullanılan bir hayvan yüküdür. Gazan Han 1 tagar ölçüsünü 100 Tebrîz menni olarak tespit etmiştir.

düzenli olarak toplanması için bazı önlemler alındı, ancak başarısız olundu. Ardından ordunun geçiş güzergâhı ile yaylak ve kışlak yollarındaki arazilerin Moğol askerlerine iktâ' olarak verilmesi karara bağlandı. 1303 yılında yayınlanan bir yarlığ ile bütün askerlere iktâ' verileceği ilân edildi. Plânlanan, askerlerin ihtiyaç ve giderlerinin bağlı oldukları vilâyetlerin gelirlerinden temin edilmesi idi. Her şey istenildiği gibi gittiği takdirde İlhanlı maliyesi çok rahatlayacaktı. Çünkü merkezî hazinede yeterli miktarda para olmadığı için ödemeler zamanında yapılamamıştı. Reformlar uygulanabilirse hazineye büyük yük olan askerî giderlerin nakit olarak ödenmesinden kaynaklanan tüm sıkıntılar çözüme kavuşacaktı. Ayrıca toprağın işlenmesi ile üretim artacak ve tarım gelişecek, askerlere verilen araziler devletin mülkiyetinde kalacağı için toprak ve üzerinde yaşayan halk emniyet altında olacaktı. İktâ'lar hezâre dirliklere ayrıldı. Denetim ve kontrolü emîrlere, hesap ve kayıt işleri bitikçilere bırakıldı. Bitikçiler her yıl düzenli şekilde merkeze rapor yollayacaklardı. Merkezî yönetim, bu şekilde devlet arşivindeki defterler ve bitikçilerin gönderdiği raporlarla kontrolü ve denetimi sağlamış olacaktı. Askerî iktâ'lar malî bakımdan yarı özerkti. Her asker işlediği arazinin geliri olarak 50 *menn*⁹⁴³ (41,65 kg.) hububatı devlet anbarına vermekle yükümlüydü. Gazan Han'ın devlet hazinesi için çok faydalı olacak, Ceyhun'dan Mısır'a kadar tüm İlhanlı ülkesindeki askerleri ihtivâ eden reformu, ömrünün son aylarına rastladığı için belirli bir

Uzunçarşılı, *Medhal*, 238; Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 64; Dayı, *Moğolların*, s. 414; Akar, *a.g.m.*, s. 95.

⁹⁴³ 5-6 kg. lık bir ağırlık birimine karşılık gelen *menn*, *şer'î menn*, *küçük menn* veya *Tebrîz menni* olarak bilinmektedir. İlhanlı coğrafyasında XIV. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmaya devam edilmiş, daha sonra 3 kg. lık menn bunun yerini almıştır. Hinz, *a.g.e.*, s. 22.

alandan uygulanabildi.⁹⁴⁴ Ülke geneline yayılamayan askerî iktâ'lar genel olarak Kuzey vilâyetleri ile sınırlı kaldı.⁹⁴⁵ Gazan Han'ın her açıdan yararlı askerî reformları halefleri Ölceytü ve Ebû Sa'îd dönemlerinde sürdürülemedi. 2 hükümdarın gerçekleştirilmesi son derece zor olan iktâ' sistemini yürütecek yeterlilikte olmaması askerî reformların kesintiye uğramasında en büyük etkindir. Ölceytü devrinde Gazan Han'ın reformlarının akıl hocalarından kabul edilen Sâhib-i Dîvân Sa'düddîn Sâvecî arazilerin tekrar eski haline dönüştürülmesini önerdi. Bu şekilde askerî iktâ'larla ilgili reformdan tamamen vazgeçildi. Son İlhan Ebû Sa'îd sonrası dönemde, 1342 yılında yayımlanan bir fermânda bu kavul⁹⁴⁶ askerlerinin iktâ' gelirlerinden söz edilmekle beraber

⁹⁴⁴ Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 125-128. Gazan Han döneminde İlhanlı ordusunda yapılan reformlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "Gazan Han'ın İlhanlı Ordusunu Reformasyonu", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Konya 2011, s. 263-288.

⁹⁴⁵ A.K.S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, 64, 1986, s. 89.

⁹⁴⁶ *Bukavul/Bugavul* askerleri, askerî işleri düzenleme, teftiş etme, asker sayısını tespit etme, gelirlerin düzenlenmesi, levâzımatın sağlanması ve dağıtımı, birliklerin hareket hatlarının ve lojistik stratejinin saptanması, ganimetin ve sürekli avı sonrası avlanan hayvanların paylaşılmasından sorumluydu. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 228; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri" *AÜDTCFD*, 49/1 (2009), s. 41; Akar, *a.g.m.*, s. 77.

uygulamanın ne şekilde olduğu hakkında malumat bulunmamaktadır. Askerî iktâ' uygulamasının bölgesel bazda devam ettirildiği bilinmektedir.⁹⁴⁷

Ekonomik Nedenler

İlhanlı Devleti'nin kurulduğu bölgede 1220'li yıllardan 1290'lara kadar Moğol fetihlerinin yıkıcı etkisi⁹⁴⁸ ve idârî, malî uygulamalar nedeniyle büyük bir ekonomik düşüş yaşanmıştı. Moğol istilâsının en olumsuz yönü nüfusun katledilme ya da başka yerlere göç ile azalması ve Belh, Merv, Nîşâbûr, Herât, Tûs, Rey, Kazvîn, Hemedân, Merâgâ, Erdebîl gibi bazı şehirlerin yerle bir edilmesinden kaynaklanan şehir yaşamındaki gerilemeydi.⁹⁴⁹ Buna ek olarak Türk ve Moğol göçebelerin kitleler halinde göçü, ekili alanlar göçebeler için otlaklara çevrildiği için tarımın gerilemesi, göçebe sığır yetiştiriciliğinin artması, doğal ekonomik eğilimlere rağbet gösterilmesi, vergilerin ve feodal bölünmenin çoğalması, köylü ayaklanma hareketinin büyümesi bu devrin tipik

⁹⁴⁷ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 309 vd.; Uyar, *İlhanlı*, s. 90-95, 98; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 519; Togan, *Umumi*, s. 289-291; Spuler, *İran*, s. 360-362; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 238-240; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 89-90.

⁹⁴⁸ Moğol istilâsına uğramayan yerlerde bile ekonomik açıdan gerileme yaşanmıştı. Bu yerlerden biri olan Fârs bölgesinde tarımsal üretimde ciddi bir azalma meydana gelmişti. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 490.

⁹⁴⁹ Eserini Moğol istilâsından sonraki yüzyılda yazan Hamdullâh Müstevfî, Moğol istilâsının tahribat ve insan kaybı anlamında etkilerinin aradan uzun süre geçmesine rağmen hâlâ görülebildiğini ve bu yıkımın etkilerinin daha uzun süre hissedileceğini belirtir. Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 27.

özellikleriydi.⁹⁵⁰ İlhanlı hükümdarları ile onlara devlet işlerinde yardım eden seçkin Fârs aristokrasisi arasında 2 politik eğilim vardı: İlk eğilimin yani kılıç ehlinin taraftarı olan Moğol geleneği ve göçebe hayat tarzını savunan askerî feodal kabile aristokrasisi; yerleşik hayata, tarıma ve şehirlere düşmanlık beslemekteydi. Köylüler ve kasaba sakinlerine ağır vergiler konulması ve halkın diğer yönlerden sömürülmesi onlar için çok önemliydi. Fârs aristokrasisinde çoğunluğu ikinci eğilimin destekçisi kalem ehli oluşturmaktaydı. Bu grup, Müslüman ruhban sınıfının büyük kısmı ile zengin tüccarlar tarafından desteklenmekteydi. Kalem ehli, İlhan'ın şahsında güçlü bir merkezî otoritenin kurulmasını amaç edinmişti. Bunun için taşranın bozulan ekonomisini, özellikle tarımı yeniden canlandırmak ve kasaba hayatı ile ticareti güçlendirmek gerekiyordu. Malî yükün hafiflemesi ancak vergiye tâbi yerleşik halkın ödediği ağır vergilerle gerçekleştiriliyordu. Gazan Han'a kadar ki dönem kalem ve kılıç ehli arasında bir mücadele ile geçti, fakat genel olarak kılıç ehlinin üstünlüğü sözkonusuydu. Kalem ehlinin etkin duruma gelmesi Gazan Han zamanında mümkün oldu.⁹⁵¹

Abaka Han'ın 1282 yılındaki ölümünden itibaren yaşanan hükümdar değişiklikleri, iç karışıklıklar, ayrıca Geyhatu Han döneminde artan israf ve hayvan vebası malî yönetimi iflas noktasına getirmiş; devletin geliri yetersiz, gideri fazla olduğu için ekonomi dibe vurmuştu. 1294 yılında, Sâhib-i Dîvân

⁹⁵⁰ Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 483; Morgan, *Medieval Persia*, s. 81.

⁹⁵¹ Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 491-493; İlyâ Pavloviç Petruşefsky-Karl Jahn-John Masson Smith, *Târîh-i İctimâ'î-İktisâdî-yi İrân der Dovre-yi Moğûl*, Çev. Ya'kûb Âjend, Tehrân 1366, s. 13-15.

Sadruddîn Zencânî'nin ön ayak olmasıyla parasal açıdan yeni bir sisteme geçildi ve *çav*⁹⁵² denilen kâğıt para kullanıma sunuldu. Ancak bu girişim beklenilen aksine zaten kötü olan ekonomik durumu daha da kötü bir noktaya getirdi. Çavın kısa süreli kullanımına rağmen devletin gelir-gider dengesi arasındaki fark iyice açıldı. Fiyatlarda aşırı artış yaşandı. Tebrîz ve diğer şehirlerde yiyecek sıkıntısı baş gösterdiğinden halk şehirleri terk etti. Çav uygulaması ticareti de olumsuz yönde etkiledi. Kervan ticareti neredeyse tamamen durdu. Ticarî ve sosyal hayat bitme noktasına geldi, ticaret merkezlerine ait vergiler azaldı.⁹⁵³ Geyhatu'dan sonra tahta çıkan Baydu Han, Gazan'la yaptığı savaş sırasında borçlandı. Aynı şekilde Gazan da hükümdarlık koltuğuna oturduktan sonra Tebrîz'in varlıklı kişilerinden borç almak zorunda kaldı.⁹⁵⁴

İlhanlı Devleti'nde Gazan Han'dan önce yaşanan büyük çaplı ekonomik dengesizliğin en önemli sebebini vergi sistemindeki aksaklıklar

⁹⁵² XIII-XIV. yüzyılda Uygur belgelerinde görülen *çav* kelimesi, Çince kökenli *çau* (ch'ao) kelimesinden gelmektedir. Eski Uygur belgelerinde rastlanılan bu kelime Çağatay sahasında da kullanılmıştır. Moğol hanlarının hâkim olduğu yerlerde altın yerine kullanılan dikdörtgen şeklindeki kâğıt parçası olarak tanımlanır. Melek Özyetkin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2004), s. 97.

⁹⁵³ Çav uygulaması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Jahn, "İranda Kâğıt Para", Almanca'dan Çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 269-309; Ekici, *a.g.t.*, s. 56 vd.; Dayı, *Moğolların*, s. 393-397; Peter Jackson, "Čāv", *EIr*, <http://iranicaonline.org/articles/cav>, (son güncelleme 15 Aralık 1990).

⁹⁵⁴ Spuler, *İran*, s. 324-325; Erdem, "Olcaytu Han", s. 22.

oluşturmaktaydı.⁹⁵⁵ Tam olarak saptanamayan vergiler zor koşullarda ve birkaç kez toplanırken ⁹⁵⁶; toplama esnasında çeşitli suistimaller yaşanıyor, toplanan vergilerin az miktarı merkeze ulaştırılabiliyordu. Diğer taraftan vergi konusunda en büyük mağduriyeti yaşayan halk, haksız şekilde fazla vergi ödemek zorunda bırakılıyordu.⁹⁵⁷ Toplanan verginin merkeze ulaştırılmasında yaşanan zorluklar devleti zora sokarken, tüm bu olumsuzluklar halkın devlete olan güvenini sarsıyor, var olan ekonomik sıkıntıyı daha da büyütüyordu. Vergi tahsili ile ilgili eyâletlerde yaşanan kötü uygulamaların benzeri merkezî bürokraside de yaşanmaktaydı. Vilâyet vergilerinin miktarı ve vergi toplamak için nereye berât yazmak gerektiği dîvânda çoğu zaman bilinmiyordu. Mahallî hâkimler tarafından toplanan vergiler halkın vergi yükünü daha da artırmaktaydı. Devlet merkezinde vergilerin adı, çeşidi, miktarı, yılda kaç defa, ne zaman, ne şekilde

⁹⁵⁵ İlhanlı Devleti'nde toplanan vergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Schurmann, *a.g.m.*, s. 187-191; Lambton, *Mongol Fiscal Administration*, s. 79-99; John Masson Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s. 46-85; İlhanlı Devleti'ndeki idârî ve malî uygulamalarla ilgili bkz. Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdarî Teşkilâtına Dair (Nasir-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri)", *THİTM*, C. II, İstanbul 1939, s. 7-16.

⁹⁵⁶ Bazı İlhanlı vâilileri kopçur bedelini 10 kere artırmışlardı. Spuler, *İran*, s. 341.

⁹⁵⁷ Gazan Han'dan önceki dönemde özellikle köylüler çok yoksullaşmıştı. Vergi memurlarının geldiğini öğrendikleri an kaçmayı tercih ediyorlar, köyde erkek bulamayan tahsildârlar köyün kadınlarını yanlarında götürüyorlardı. Dolayısıyla tarlalar az ekiliyor ve sonuçta genel bir kıtlık yaşanıyordu. Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 83; Spuler, *İran*, s. 341-342.

toplanacağı konusunda büyük bir belirsizlik vardı. Vergi memurları dışında gümrük memurları da görevlerini tam anlamıyla yapmamaktaydı.⁹⁵⁸

Gazan Han'ın iktisadî alandaki reformlarının en temel amacı, İlhanlı Devleti'nin ekonomisini yenilemektir.⁹⁵⁹ Ekonomik tedbirleri, saraydaki gelir kaynakları üzerindeki kontrolü merkezileştirmek ve emîrlerin toprak ya da mülklere yönelik iddialarını ortadan kaldırmak için tasarlanmıştı.⁹⁶⁰ Gazan tahta çıkınca en öncelikli konu olarak ele aldığı vergi meselesiyle ilgili birtakım ayarlamalar yaptı. İlk olarak ülkedeki topraklarla ilgili mufassal kayıtların dâhil olduğu kânûn defterlerini hazırlattı. Sonra dîvânî arazilere ait vergiler; kadı, toprak sahibi ve adliye görevlilerine her yıl düzenli şekilde merkeze göndermeleri için *altun-tamga*⁹⁶¹ ile verildi. Bu şekilde halktan haksız olarak vergi toplanması sorunu çözüme kavuşturuldu. Mutasarrıflara vergi tahsiliyle ilgili belge yazmamaları emredildi. Emre riâyet etmeyen bitikçilerin cezalandırılacağı, mutasarrıfların idam edileceği ilân edildi. Vergi tahsili hususunda daha önce devleti zarara uğratacak şekilde davranan görevlilere yeni

⁹⁵⁸ Spuler, *İran*, s. 338-342; Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 148-149; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 81; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 287-288. Gazan Han'dan önce İlhanlı Devleti'nin iktisadî durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlya Pavloviç Petruşefski, *Keşâverzî ve Munâsebât-i Arzî der Îrân-i 'Ahd-i Moğûl*, C. I, Farsça Çev. Kerîm Keşâverz, Tehrân 1965, s. 113 vd.

⁹⁵⁹ Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 494.

⁹⁶⁰ Wing, *The Jalayirids*, s. 64.

⁹⁶¹ İlhanlı Devleti'nde malî alanda kullanılan bir tamga çeşitidir. Emîn, *a.g.e.*, s. 29-30; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 198; Spuler, *İran*, s. 321; Dayı, *Moğolların*, s. 373.

berâtlar yazılmadı. Eyâletlere büyük dîvânı temsil eden bir bitikçi atandı.⁹⁶² Buna göre sene başında altun-tamga ile mühürlenene vergi berâtları eyâletlere gönderilecek, sonrasında halktan toplanan vergi gelirlerinden hazineye ait olan kısım eyâletlere atanan toplayıcılara teslim edilecekti. Toplayıcılar vergi tahsildârlarının payı ayrıldıktan sonra kalan kısmı merkezî hazineye göndereceklerdi. İlâveten eyâletlerden toplanacak vergi gelirlerinin aynî değil, nakdî olması emredildi.⁹⁶³ Aksi durumda vergi gelirlerinin kabul edilmeyeceği belirtildi. Mutasarrıflar defterde kaydedilen vergi miktarını halk arasında bölecek ve bunun ayrıntılı bir örneğini dîvâna göndereceklerdi. Düzenlemelere uymayan mutasarrıf ve bitikçiler ağır şekilde cezalandırılacaktı.⁹⁶⁴ Vergi reformlarının daha verimli bir şekilde uygulanabilmesi için 1304'de bir fermân yayınlandı. Gazan Han'ın bu yapıcı vergi düzenlemeleri ile vergi miktarını ve bu miktarı nasıl ödeyeceğini bilen halk büyük bir vergi yükünden kurtuldu. Devlet de vergiler düzenli şekilde hazineye ulaştığı için malî olarak rahatladı. Gazan Han'ın fermânına göre her köy ve kasabanın ödeyeceği vergilerle ilgili kanunlar tahta, taş, bakır veya demir bir levha üzerine yazılarak câmi'lerin girişlerine ya

⁹⁶² Spuler, *İran*, s. 346-347.

⁹⁶³ Tarımsal bölgelerden toplanan vergiler özellikle tahılda çoğunlukla aynî olarak ödeniyordu. Reşîdüddîn'in Hûzistân hâkimi oğlu Şihâbüddîn'e gönderdiği mektupta buradaki vergi listesinden temel vergi olan arazi vergisinin tahıl şeklinde, mahsul payı olarak da aynî ödendiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde askerî sınıfa, din adamlarına, şeyhlere ve diğer gruplara da çoğu kez buğday, arpa, pirinç, sığır şeklinde aynî ödeme yapılıyordu. Reşîdüddîn Fazlullâh Tabîb, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Ed. Muhammed Şefî', Lahore 1947, s. 93-94; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 513; a. mlf., *Keşâverzî*, s. 149-151.

⁹⁶⁴ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 288-290.

da minarelerine asılacaktı.⁹⁶⁵ Yahudi, Hristiyan ve göçebeler de fermâna riâyet etmek zorundalardı. Ölceytü devrinde Bakü; Ebû Sa'îd devrinde Ani ⁹⁶⁶ , Ankara⁹⁶⁷ ve Kırşehir⁹⁶⁸ vergi kitâbeleri, Gazan Han sonrası vergi düzenlemeleri ile ilgili dikkate değer örneklerdir.⁹⁶⁹

⁹⁶⁵ Spuler, *İran*, s. 344-345.

⁹⁶⁶ 10 satırlık Ani kitâbesi Farsça'dır. Son kısmı silinmiştir. Büyük ihtimalle 1330 yılına ait olan ve Menuçehr Câmî'nin duvarına konulan kitâbe; halkın tamga, bac, kalan ve nimari (zorunlu durumlarda halktan ordunun ihtiyaçları için alınan ek vergi) gibi yasal olmayan oldukça ağır vergilerden korunması amacıyla yayınlanmıştır. Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 135.

⁹⁶⁷ 1330 yılında yayınlanan ve 4 satırdan oluşan Farsça kitâbe, Ankara Kalesi'nin pazar yerine açılan kapılarından biri üzerindedir. İlhan Ebû Sa'îd, 1330 yılında halkı zora sokan yasa dışı vergilerden ötürü muhtemelen Emîr Eratna'yı Ankara'ya göndermiştir. Kitâbede devletin belirlediği *şomare-yi kopçur* (hayvan sayım vergisi) ve *hazr-ı galle* (mahsul tahmin ücreti) nin halk tarafından fazla bulunduğu ifade edilmekte ve önceden kararlaştırılan ölçü miktarına aykırı yasa dışı öşür ve kopçur vergisi isteyenlere beddua edilmektedir. Eratna Ankara'ya geldikten hemen sonra tamga ve diğer mutat vergiler haricinde vergi alınmasını yasaklamıştır. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına", s. 771 vd.; Paul Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi" *THİTM*, C. I, 1931, s. 161-164; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *TAD*, 22/33 (2003), s. 59; aynı yazar, *İlhanlılar Döneminde Ankara*, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu*, C. I, Ankara 2012, s. 135.

Gazan Han, vergi çeşitleri ile ilgili de bir takım düzenlemeler yaptı. Çıkarttığı bir yarlığla vergilerin yılda bir kere ve arada mültezim gibi araçlar olmadan doğrudan halkın katkısıyla toplanmasını kararlaştırdı. Halk vergisini aynî ve nakdî olarak devletin belirlediği depolara götürüp bırakacaktı.⁹⁷⁰ Ceyhun'dan Anadolu'ya kadar İlhanlı hâkimiyetindeki altındaki her yere gönderilen bir yarlığla şehirlerde *kopçur*⁹⁷¹, *kalan*⁹⁷² ve bazı ürünlerdeki

⁹⁶⁸ Kırşehir Caca Bey Medresesi'ndeki kitâbe Farsça'dır ve tarihlenmemiştir. Muhtemelen Ani ve Ankara kitâbeleri gibi 1330 yılına aittir. Kitâbede *tabkur*, *şihnegi* (şihne vergisi), *matrah-ı sabun* (sabun vergisi) ve *kuçe* (keten ekme tamgası ve aşçı dükkânı vergisi) vergileri gibi yasa dışı ve özel vergilerin kaldırıldığı duyurulmuştur. Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına", s. 778-780; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 59. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.

⁹⁶⁹ Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 135-136; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 290-291; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 241-242; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 83-86.

⁹⁷⁰ Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 58.

⁹⁷¹ Göçebelerden alınan vergi ile birlikte halktan kişi başına nakdî olarak toplanan vergidir. Emîn, *a.g.e.*, s. 182-183; Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına", s. 777; Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 152-153; Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, C. I, İstanbul 1931, s. 18; Schurmann, *a.g.m.*, s. 327-329; Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", s. 50-51; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 80; Dayı, *Moğolların*, s. 415.

⁹⁷² Çiftçilerden alınan arazi vergisidir. Emîn, *a.g.e.*, s. 188-189; Togan, "Moğollar Devrinde", s. 18; Schurmann, *a.g.m.*, s. 333-337; Smith, "Mongol and

*tamga*⁹⁷³ vergisi kaldırıldı.⁹⁷⁴ İşlenen topraklarda yetişen ürünlerden alınan harac yürürlükte kalmakla beraber tahsil zamanı ve şeklinde değişiklikler yapıldı. Devletin arazilerinden alınan öşür vergisinin miktarı toprağın durumuna göre değişiklik göstermekteydi. Kişi başına tahsil edilen kopçur vergisi de muhafaza edildi. Fakat gayrimüslimler için cizye tekrar uygulamaya konuldu. Kadı, dânişmend, âlim ve seyyidler vergiden muaf tutuldu. *Tabkur vergisi*⁹⁷⁵ kaldırıldı. Gazan'ın hükümdarlığının ilk döneminde kaldırılan gayrimüslimlerin ödediği cizyenin yarattığı maddî kaybı gidermek için tâbi devletlerin vergilerinin artırılması yoluna gidildi. Olağanüstü durumlarda *teklifât-ı dîvânî* vergisi de toplanabilmekteydi.⁹⁷⁶

Köylü ve göçebelerin ödeyeceği kopçur ve diğer vergilerin tahsil zamanı ile ilgili de bazı düzenlemeler yapıldı. Köylüler vergiyi yılda 2 defa -ilki Celâli takvime göre Novrûz'u izleyen ilk yirmi günü (21 Mart-11 Nisan), ikincisi ise

Nomadic Taxation”, s.48-49; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 80; Dayı, *Moğolların*, s. 417.

⁹⁷³ Gümrük vergisi ve zanaatkâr ile tüccarlardan şehir hayatının canlanmasını sağlamak için nakdî olarak toplanan vergidir. Emîn, *a.g.e.*, s. 99-100; Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına”, s. 778; Barthold, “İlhanlılar Devrinde”, s. 153; Togan, “Moğollar Devrinde”, s. 18; Dayı, *Moğolların*, s. 418.

⁹⁷⁴ Reşîdüddîn, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, s. 33-35; Erdem, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı”, s. 59; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 86.

⁹⁷⁵ Yapı malzemesi ya da bunun para olarak karşılığını vergi şeklinde vermeyi belirten, olağanüstü vergi çeşitidir. Emîn, *a.g.e.*, s. 85-86; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 260; Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına”, s. 780.

⁹⁷⁶ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 291-292.

güneşin mizânın birinci gününü izleyen ilk yirmi günü (22 Eylül-12 Ekim) içerisinde- ödeyeceklerdi. Göçebeler de yılın ilk günü bir kere, ellerindeki hayvan üzerinden (cinsî) ödeme yapacaklardı. Bütün vergi mükellefleri ödemeleri gereken vergiyi tam şekilde ve zamanında merkezden görevlendirilen hazinedâra teslim etmek zorundalardı.⁹⁷⁷

Gazan Han'ın düzenlemeleri İlhanlı ülkesinde olumlu etkisini hemen hissettirdi. Vatanlarını terk eden halk geri dönerken, düzenli olarak hazineye ulaşan vergi gelirlerinde büyük artış oldu. Devlet ekonomik açıdan yükselişe geçti. Süreçteki tek olumsuzluk, reformların taşrada uygulanmasında karşılaşılan güçlüklerdi.⁹⁷⁸

Gazan Han'ın bu kusursuz görünen vergi reformları Ölceytü Han devrinde aksamaya başladı. Bu dönemde ordunun masrafı devletin gelirinden fazlaydı.⁹⁷⁹ Oluşan açığı kapatmak için Gazan'ın kaldırdığı, halka büyük yük olan vergiler yeniden toplanmaya başlandı. Ölceytü'den sonra tahta çıkan Ebû Sa'îd, malî alanda bazı düzenlemeler yapılmasına karar verdi. Bu kapsamda uzunluk ve ağırlık ölçülerinde değişikliklere gidilerek halkın göreceği noktalara asıldı. Ancak bu malî düzenlemelerin ekonomiyi düzeltmeyeceği ortadaydı. Ekonomik alanda iyileşme, Gazan Han'ın reformlarını tekrar uygulamaya

⁹⁷⁷ Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 494; Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 152; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 293; Spuler, *İran*, s. 344; Lambton, *Landlord and Peasant*, s. 80; a. mlf., "Mongol Fiscal Administration", s. 90-91.

⁹⁷⁸ Lambton, "Mongol Fiscal Administration", s. 96-97; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 294-295.

⁹⁷⁹ Spuler, *İran*, s. 325.

koymakla mümkün olabilirdi. Halktan tamga ile birlikte kopçur vergisinin alınmaya başlaması ⁹⁸⁰ ve normal vergi kaynakları tükendiği için angarya vergilerin tekrar yürürlüğe konması durumun vahametini ortaya koymaktadır. Eski uygulamalara geri dönülmesi suistimallere kapı araladı. ⁹⁸¹ Devlet görevlilerinin malî haksızlık ve zulümleri, Gazan Han'dan önceki dönemlerde olduğu gibi had safhaya vardı. ⁹⁸² Halk, ödemekte zorlandığı vergilerin zorla tahsil edilmeye çalışılmasından ötürü, başarılarıyla adlarından söz ettiren Osmanlı ve Aydınogulları Beylikleri'nin egemen olduğu Bursa, Eskişehir, Aydın ve İzmir taraflarına göç etmeyi seçti. Ülkenin birçok yerinde şehirler ve kasabalar harap duruma düştü. ⁹⁸³ Vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılmasıyla ilgili yaşanan aksaklıklar tekrar gündeme geldi. Ebû Sa'îd devrinde vergi tahsili ve diğer işler için eyâletlere gönderilen askerî ve sivil memurlar bazen halkın evlerinde kalarak onlardan haksız taleplerde bulunuyorlardı. Bu hususta halkta oluşan tepkiden dolayı Ebû Sa'îd 1331 yılında bir fermân yayınladı. Fermân; Tebrîz'de görev yapan hâkim, nâ'ib ve mutasarrıfların halktan fazla vergi tahsil etmemesi, tahsilât için geldiklerinde halkın evinde konaklamaması, *bayramlık* ve *nevruzluk* olarak bilinen fazladan para talebinde bulunmaması ve hükme karşı gelenlerin cezalandırılması yönündeydi. ⁹⁸⁴ Bu iyi niyetli girişime rağmen, İlhanlı vergi sistemi yerleşik

⁹⁸⁰ Togan, "Moğollar Devrinde", s. 20.

⁹⁸¹ Lambton, "Mongol Fiscal Administration", s. 95; Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına", s. 777-778.

⁹⁸² Petruşefski-Jahn-Smith, *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁸³ Erdem, "Ankara", s. 135.

⁹⁸⁴ Özgüdenli, "Ebû Sa'îd Hân", s. 72-76; a. mlf., *Gâzân Han*, s. 338-340; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 535-536.

nüfusun ezilmesine dayanıyordu. Yine vergilendirme ölçüsü, ülkenin ekonomik gelişmişliği ile orantılı değildi. Gazan Han'ın reformları ile köylü ve kasaba sakinleri üzerindeki baskı biraz yumuşatılıp halk bir nebze rahatlatılsa da yaşanan ekonomik canlanma geçiciydi.⁹⁸⁵ Ebû Sa'îd döneminde çoğu vilâyetin ordu tarafından yağmalanması ve bunun sonucunda yaşanan karışıklıktan ötürü eskiden 2.100 dinardan fazla olan dîvân tutarı yarıya kadar düştü. Ebû Sa'îd'in selefi ilhanlar gibi sık sık ihsan ve bağışta bulunması da ekonomik olarak devleti zora soktu. 1327 yılında Bağdâd'da iken ihsan dağıttığı, nakit bitince bir tacirden harcamak üzere borç aldığı devrin kaynaklarında geçmektedir.⁹⁸⁶

Gazan Han devletin vergi açığını yavaşlatmakla birlikte halefleri devrinde ekonomik çöküşün kaçınılmaz olduğu anlaşıldı. Ebû Sa'îd'in 1335'deki ölümüyle beraber devletin iflası gerçekleşti.⁹⁸⁷

Gazan Han, harap durumda olan tarımın canlanması ve sulama ağının yenilenmesi için de kapsamlı tedbirler aldı. En büyük problem, ihmal edilen toprakların tarıma geri kazandırılmasının kolay olmamasıydı. Gazan, toprağın kullanılması amacıyla çiftçilere bedava tohumluk dağıttı, tarım aletleri verdi ve iş hayvanları sağladı. Bir arazi bayındır hale gelene kadar oradan vergi almadı ya da 3 adımda aldı.⁹⁸⁸ Sürekli bakım gerektirmesi ve köylülerin kaçması sebebiyle su kanalları ihmal edilmişti. Büyük nehirlerin ya da yeterli yağışın olmadığı

⁹⁸⁵ Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 536-537.

⁹⁸⁶ İbn Battûta, I, s. 322; Danuu, *Vezaret*, s. 264.

⁹⁸⁷ Lambton, "Mongol Fiscal Administration", s. 98; Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, translated by. Samuel Willcocks, Leiden-Boston 2012, s. 137.

⁹⁸⁸ Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 59.

yerlerde yeni kanallar açarak sulama işinde ıslahat yaptı.⁹⁸⁹ Toprağa bağlanan köylünün vergilerin ağırlığı, yerel otoritelerin keyfi ve yasa dışı haraçları, bazen de bölgenin tahribatı gibi nedenlerden dolayı fazla hareket etmesi veya başka yere kaçması yasaklandı.⁹⁹⁰ Tedbirlerin sonucunda bir dereceye kadar köylerde güven tesis edildi ve nüfus çoğaldı. Ürün bollaştı, fiyatlar düştü, hatta mısır ve meyve ihrâcı yapıldı. ⁹⁹¹ Gazan'ın diğer reformları gibi tarımsal kalkınmayla ilgili reformları da zamansız vefatı yüzünden yarım kaldı. Gazan, ölüm döşeginde iken kardeşi Ölceytü'ye düzene koyduğu vergi sistemini devam

⁹⁸⁹ Gazan Han, Hille vilâyetinde ve Kerbelâ civarında aşağı Fırat'ta büyük bir kanal açtırarak bu kanala Nehr Gazan-ı 'Ulyâ (Büyük Gazan Irmağı), biraz daha aşağıda başka bir kanal açtırarak buna da Nehr Gazan-ı Süflâ (Aşağı Gazan Irmağı) adını vermiştir. Fırat'ın batı tarafında bir kanal daha açtırarak Nehr Gazanî demiştir. Ölceytü Han da Sultâniyye ve civarında büyük kanallar açtırmakla birlikte bunlara ait kayıt bulunmamaktadır. Togan, *Umumi*, s. 308; a. mlf., "Azerbaycan", s. 104. Su kanalları açma konusunda Reşîdüddîn'in bilhassa Anadolu'da görev yapan oğulları Celâlüddîn, Sa'adüddîn, Mecdüddîn ve Pîr 'Alî vasıtasıyla oldukça faal olduğu bilinmektedir. Reşîdüddîn, bölgeden göç eden halkın geri getirilip tarım yapması için Fırat havzasında ve Dicle'de sulama kanalları açtırmış, bu kanalların üzerine köyler kurmuştur. Sivas, Malatya ve Cizre civarında yaptırdığı kanallara kendi ismi ile birlikte oğullarının da ismini vermiştir. Zeki Velidi Togan, "Re ideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İÜİFM*, XV/1-4 (1954), s. 37-38, 42; a. mlf., *Umumi*, s. 309; Reşîdüddîn, *Mukâtebât-ı Re îdî*, s. 244-247; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 59.

⁹⁹⁰ Morgan, *Medieval Persia*, s. 80-81.

⁹⁹¹ Petru efski, *Ke  averz *, s. 143 vd.

ettirmesini vasiyet etmişti. Ölceytü bu konuda ağabeyine söz veriyse de Gazan sonrası dönemde Moğolların kronikleşen kötü uygulamaları yeniden açığa çıktı.⁹⁹² Ölceytü Han'ın ölümü sonrası göçebelerin karışıklık çıkartmaları ve Ebû Sa'îd'in vergi idâresinden sorumlu kişilerin suistimallerini kontrol edememesi tarımsal gelişmeye mani oldu.⁹⁹³ Ebû Sa'îd'in saltanatının başlarında Emîr Çoban'ın hâkimiyet devrinde ve Ebû Sa'îd döneminin sonlarında göçebe askeri aristokrasi üstünlüğü ele geçirdi.⁹⁹⁴

İlhanlı Devleti'nde kullanılan sikkeler de ekonomik bozulmayı anlamamıza yardımcı olmaktadır. Gümüş dirhemin Argun Han zamanından itibaren büyük değer kaybına uğraması ve başka madenlerle karışarak ayarının azaltılması ile sikkeler bozulmuştu. Daha önce bahsedildiği üzere ülkedeki ekonomik kötüye gidişe çare bulmak isteyen Geyhatu Han, veziri Sadruddîn Zencânî'nin teşvikiyle kâğıt para (*çav*) uygulamasına geçildiğini duyurdu. Yeni

⁹⁹² Emîr Yasavul, Ölceytü devrinin sonlarında, 1316'da Horâsân'dan zorla 300.000 dinar vergi toplamış, aynı şekilde Herât'tan da 50.000 dinar tahsil etmişti. Spuler, *İran*, s. 349.

⁹⁹³ Ebû Sa'îd devrinin başlarında, Fârs bölgesinde toprak sahipleri mahallî karışıklıklardan dolayı topraklarını ihmal etmiş, köylüler de zor durumda kalmıştı. Vezir Gıyâsüddîn Muhammed bölgede bazı tedbirler almaya çalıştıysa da dönemin olumsuz şartlarından dolayı sonuç alamadı. Spuler, *İran*, s. 350.

⁹⁹⁴ Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 184; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 483, 495-496; Spuler, *İran*, s. 347-349.

uygulama beklentileri karşılamadığı gibi tam bir ekonomik buhrana sebep oldu ve 2 ay sonra eski sisteme geri dönüldü.⁹⁹⁵

İlhanlı Devleti'nde tâbi devletlerin bazılarının sikke darbetme hakları vardı. Dolayısıyla İlhanlı piyasasında her çeşit sikke mevcuttu. Bazı devletler sikkelerinin ayarını çok düşürmüştü. Özellikle gümüş oranında bariz bir azalma göze çarpıyordu. Gazan Han işlemlerde karışıklık yaratan bu duruma hemen müdahale etti. Tâbi devletlerden Türkiye Selçukluları, Mârdîn Artukluları, Ermeni ve Gürcistân Krallıkları'na verilen sikke basma hakkını ellerinden alarak merkezden belirlenen tip ve ayarda sikke basılmasını emretti. Bu emre binâen 3 *miskâl*⁹⁹⁶ saf gümüşten bir sikke darbedildi ve buna *dînâr-i râ'ic* ya da *dînâr-i Tebrîzî* ismi verildi. Aynı zamanda sikkelerin içindeki altın ve gümüş oranları yükseltildi. Gazan Han'ın bütün farklı sikkeleri hükümsüz kılıp her yerde geçerli olacak tek bir para birimini yürürlüğe koyması ile İlhanlı ülkesinde ekonomik ve ticarî alanda birlik sağlandı.⁹⁹⁷

Sikkelerin ayar ve ağırlığı, her reformu gibi sikke reformu da kalıcı olmayan Gazan Han'ın ölümüyle bozulma eğilimine girdi. Sikkenin belirlenen ölçüsüne uyulmadı. Ölceytü ve Ebû Sa'îd dönemlerindeki ağır askerî harcamalar ve ekonomik gerileme, sikke kalitesindeki dejenerasyonları ve sikkenin değer kaybetmesini beraberinde getirdi.⁹⁹⁸ Son İlhan Ebû Sa'îd devrinde 1 dirhem 1/2 miskâl yerine, 1/3 miskâl oldu. Yani, 6 dirhem değerindeki sikke önce 3 miskâl

⁹⁹⁵ Spuler, *İran*, s. 328-329.

⁹⁹⁶ *Miskâl*, İlhanlı döneminde kullanılan bir ağırlık birimidir. 1 miskâl 4.6 gr. a eşittir. Hinz, *İslâm'da Ölçü*, s. 6-7.

⁹⁹⁷ Spuler, *İran*, s. 329-330; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 277-279.

⁹⁹⁸ Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids", s. 308-310.

iken 2 miskâle düştü. ⁹⁹⁹ Aynı zamanda Gazan'ın altın sikkeleri önemini kaybetmeye ve gümüş sikkelere ağırlık verilmeye başlandı. İlhanlı sikkesinin değerini yitirmesinin nedenlerinden biri de Doğu'daki Büyük Moğol Hanlığı ile Batı'daki Moğol şube devletleri arasındaki iktisadî ilişkilerin Türkistân'daki karışıklıklar neticesinde zayıflamasıdır. ¹⁰⁰⁰

Ekonomik olarak bu faktörlerin dışında Ölceytü ve Ebû Sa'îd dönemlerinde devletin her kademesinde yolsuzluklar arttı. Gelirler azaldıkça devletin üst düzey görevlilerine ödeme yapma gücü de azaldı. ¹⁰⁰¹

İlhanlı Devleti'nin son döneminde vergi gelirlerdeki azalmaya baktığımızda yıkılışın ekonomik nedenlerini daha iyi anlayabiliriz. 1339 yılında kaleme aldığı *Nüzhetü'l-Kulûb* isimli eserine, İlhanlı Devleti'nin 1336 yılı vergi listesini de ilâve eden Hamdullâh Müstevfî'ye göre Horâsân hariç olmak üzere el-Cezîre, Anadolu, Gürcistân ve Kafkasya'nın diğer vilâyetlerinin gelirleri Gazan Han'a kadar toplam 1.700 tümen (17.000.000 dinar) dir. Bu tutar Vassâf'a göre 1.800 tümen (18.000.000 dinar) i geçmektedir. Gazan Han döneminde bu tutar, onun başarılı yönetimi ve kapsamlı reformları sayesinde yaklaşık % 25 artarak 2.100 tümen (21.000.000 dinar) e çıkmıştı. ¹⁰⁰² Bu parlak tablo Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın ölümünden sonraki iç karışıklık ve savaşlardan ötürü tarım yapılamaması nedeniyle bozuldu. 1335-1340 yıllarında bu tutar

⁹⁹⁹ Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 145; Morgan, *The Mongols*, s. 173;

Melville, "The Mongols in Iran", s. 59.

¹⁰⁰⁰ Togan, "Moğollar Devrinde", s. 12.

¹⁰⁰¹ Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁰⁰² Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 27.

19.203.800 dinar ¹⁰⁰³ a düştü. ¹⁰⁰⁴ Merkezî hazineye dâhil olmayan hâssa arazilerinden gelen vergiler, İlhan'ın hanımı ve şehzâdelerin kaldıkları yerin

¹⁰⁰³ Bu tutara özel bir mevkiye sahip olan İlhanlı Devleti'nin doğu ve kuzeyindeki Horâsân, Mâzenderân, Taberistân, Kuhistân, Sistân ve Kûms'ın gelirleri dâhil değildi. İdâresi veliahda bırakılan bu önemli sınır vilâyetinden elde edilen vergiler yerel bütçeye harcanıyordu. Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 147; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 219; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 499; Spuler, *İran*, s. 340.

¹⁰⁰⁴ Petruşefski-Jahn-Smith, *a.g.e.*, s. 20-21; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 497; Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 145; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 219; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 255. Bu devirde İlhanlı hazinesine Gürcistân 120 tümen 2.000 dinar, Anadolu 330 tümen, Irâk-ı 'Arab 300 tümenden fazla, Fârs 287 tümen 1.200 dinar, Şirvân 11 tümen 3.000 dinar, Errân 30 tümen 3.000 dinar, Büyük Ermenistan 39 tümen, Kirmân 67 tümen 6.500 dinar, İsfehân 50 tümen, Hûzistân 32,5 tümen vergi veriyordu. Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 29, 51, 89, 93-94, 100, 109, 113, 139; Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 147-148. Moğol fethi öncesinde İlhanlı Devleti'ni meydana getiren 17 bölgenin ödediğı vergi miktarı 100.580.000 dinardı. Bu tutarın 1335-1340'lı yıllarda 19.203.800 dinara düşmesi bize bu dönemde ödenen verginin büyük oranda azalarak Moğol öncesi dönem gelirinin sadece % 19'una karşılık geldiğini, hatta bazı bölgelerde % 9-13'ünden bile daha azı olduğunu gösterir. Gazan Han'ın reformları ile ağırlıklı olarak tarımda belli derecede bir iyileşme sağlanmasına karşın, Ebû Sa'îd sonrası dönemde vergi tahsilâtında yaşanan ani düşüş, sadece İlhanlı

geçimi için özel hâssa dîvânına ödeniyordu. 1360'lı yıllarda 'Abdullâh Mâzenderânî tarafından yazılan ve 1349-1350 yıllarına ait İlhanlı bütçesinin özet halini veren *Risâle-yi Felekiyye*'ye göre bu dönemde İlhan'ın ve ailesinin özel mülkleri olan hâssa arazileri ile dîvân arazilerinden yıllık 28.354.220 5/6 dinar vergi toplandı. Bu rakamlar İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde toplanılan vergi miktarındaki düşüşü yansıtmaması bakımından oldukça önemlidir.¹⁰⁰⁵

Ebû Sa'îd sonrası dönemde feodal gruplar arasında yaşanan savaşlar doğal olarak şehirlerin durumunu da olumsuz yönde etkiledi. Rey, Hürremâbâd, Saymera, Tevvec, Arracân, Dârâbcerd ve Merv'in yer aldığı otuzdan fazla şehir harap duruma düştü. Kum, Sîrâf gibi büyük şehirler küçük şehirlere, Hulvân, Miyâne, Berzend, Kirmânşâh, Kirind gibi küçük şehirler de köy şekline dönüştü.

¹⁰⁰⁶

İlhanlı Devleti'nin Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra siyasî olarak parçalanması ve 1340'lı yıllarda etkili olan vebaya yakalanan çok sayıda kişinin ölmesi, ekonomik zafiyeti derinleştirdi. ¹⁰⁰⁷ İlhanlı Devleti'nin haleflerinden Celayirliler, Gazan Han'ın reformlarını devam ettirmeye teşebbüs ederken, gücü

Devleti'nde yaşanan genel ekonomik gerileme ile açıklanabilir. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 498-500.

¹⁰⁰⁵ Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 27; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 499; Abdullah Püser Mohammed b. Kiya el-Mazenderani, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, Çev. İsmail Otar, Ed. Oktay Güvemli-Cengiz Toraman, İstanbul 2013, s. 243-248.

¹⁰⁰⁶ Petruşefski-Jahn-Smith, *a.g.e.*, s. 20; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 497.

¹⁰⁰⁷ Morgan, *Medieval Persia*, s. 84.

Türk-Moğol göçebe aristokrasisine dayanan Çobanlılar vergi veren halka uyguladıkları baskı ve zulümle ekonomik gelişmeye kapalı olduklarını ortaya koydular.¹⁰⁰⁸

Ticarî Nedenler

Cengiz Han'ın kurduğu Türk-Moğol İmparatorluğu gibi onun Yakın Doğu'daki şubesi İlhanlı Devleti de kurulduğu andan itibaren ticarete önem vermiş ve özellikle Doğu Akdeniz ticaret yoluna sahip olmak üzere bir dış politika izlemiştir. Sûriye'nin ele geçirilemeyip sadece Tebrîz ve Haleb'in kontrol altına alınması, Doğu Akdeniz ticaret yolunun kuzey kısmındaki Tebrîz-Trabzon güzergâhını öne çıkarmış ve dünyanın farklı ülkeleriyle daha kolay bağlantı kurulabilecek bu yola işlerlik kazandırılmıştır. İtalyanların Karadeniz'de aktif olarak ticaret yapmalarının da kuşkusuz bunda etkisi vardır.¹⁰⁰⁹

Tahta çıkar çıkmaz devletin düzgün işleyişine engel olan sorunları çözmek için hemen hemen her alanda reformlar yapan Gazan Han, ticareti canlandırmak için de büyük çaba harcamıştır. Ticarî altyapıyı hazırlamak için öncelikle şehir hayatını düzene koymak gerekiyordu. Gazan, bu amaçla yeni binalar ve yapılar inşâ ettirdi. Kendinden önceki dönemlerde toplanan ağır vergilerden ve uygulanan baskıdan ötürü şehirlerden kaçan halkın tekrar şehirlere geri

¹⁰⁰⁸ Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran", s. 496.

¹⁰⁰⁹ Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler", Çev. Mahmut Yavaş, *TA*, C. VIII, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara 2002, s. 386, 389-391; Ekrem Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul 2015, s. 106.

dönmesini temin etti. Ticareti canlandırmak için tüm şehir kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmak için pazar yerleri yaptırılmasını emretti. Aynı şekilde ticaretin yapıldığı yolları açık tutmak ve yolcuların emniyet içinde seyahat edebilmeleri için çeşitli tedbirler aldı. Ölçü birimlerinde dikkate değer değişiklikler yaptı. Gazan'ın iç ve dış ticaretin gelişmesi için yaptığı en kayda değer reform, tüm İlhanlı ülkesinde kullanılabilecek ortak parayı tedavüle koymasısı oldu.¹⁰¹⁰

Selçuklu Türkiye'sinde Müslüman tüccarlar ticaret kervanlarıyla Halep'den Elbistan-Kayseri yoluyla Sivas¹⁰¹¹ a geliyorlar; Sivas'tan Sinop ve Samsun limanlarına, oradan gemilerle Kırım'a ulaşarak İslâm ürünlerini Altın Orda Hanlığı'na getiriyorlardı.¹⁰¹² Anadolu¹⁰¹³ yu Tebrîz'e bağlayan Doğu-Batı

¹⁰¹⁰ Gabashvili, *a.g.m.*, s. 387-389; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 302-306, 343 vd.; Kalan, *a.g.m.*, 98-100, 103-104.

¹⁰¹¹ Sivas, İlhanlı hâkimiyetinde birçok milletten tüccarın alışveriş yaptığı önemli bir ticaret merkeziydi. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, s. 439; *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 306. Sivas'ın İlhanlı devrindeki durumu ile ilgili bkz. İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu*, Sivas 2005, s. 65-82. Ayrıca bkz. Yaşar Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", *TOD*, S. XXIV, 2015, s. 31-33.

¹⁰¹² W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe'ye Çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000, s. 328; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 117; Kalan, *a.g.m.*, s. 106.

¹⁰¹³ Anadolu, Türkiye Selçuklu Devleti zamanında İpek Yolu'nun Batı kolunu oluşturuyordu. Çin'den başlayan bu yol, Türkistân üzerinden Anadolu'ya gelerek buradan Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Konya yoluyla Antalya'ya

yönündeki ticarete ise Antalya'dan gelen kervanlar Konya ve Kayseri'ye uğradıktan sonra Sivas'a geliyorlar ve oradan Doğu Anadolu'daki Erzincan¹⁰¹⁴-Erzurum¹⁰¹⁵ yoluyla Tebrîz'e gidiyorlardı.¹⁰¹⁶

uzanıyordu. Ayrıca Kuzey'in Rus-Alan ve Alman kentleri ile Güney'in varlıklı Bağdâd, Dımaşk, Haleb ve Mûsul gibi kentleri arasındaki ticarete Selçuklu toprakları bir konaklama ve buluşma noktasıydı. Avrupa üzerinden Balkanlar, İstanbul, Eskişehir, Afyon, Konya, Antakya ve Haleb'e uzanan tarihî yolun büyük bir bölümü de Anadolu sınırları içerisindeydi. Anadolu'nun bu stratejik konumundan faydalanan Türkiye Selçukluları Antalya ve Sinop'un fethi, ardından Venediklilerle imzaladıkları antlaşmalar ile ticareti üst bir noktaya taşımayı başardı. Moğolların, Selçukluları tâbiyetleri altına aldıkları Köseadağ Savaşı'ndan sonra da Selçuklu ticareti gelişmesini sürdürdü, fakat ticaret yapanlar yerli halktan ziyade yabancılardı. Moğolların İpek Yolu'nu kontrol etmeleri, yol üzerindeki ticarî faaliyetleri tekrar harekete geçirdi ve bunun olumlu etkileri Anadolu'da da hissedildi. Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 60-61, 63.

¹⁰¹⁴ Bu dönemde Erzincan ile ilgili bkz. Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzincan", *Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir-Tuba Kalkan-Eralp Erdoğan, Ankara 2017, s. 515-541.

¹⁰¹⁵ Bu dönemde Erzurum ile ilgili bkz. Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *AÜDTCFD*, 56/2 (2016), s. 256-286.

¹⁰¹⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, s. 114-115; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, s. 242; Ebû'l-Fidâ *Coğrafyası*, s. 197; Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi

Abaka Han tarafından başkent yapılan ve özellikle Gazan Han devrinde büyük gelişmeye sahne olan Tebrîz¹⁰¹⁷ şehri, *Azerbâycân'ın merkezi* kabul

Potansiyeli”, *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s. 596-597; Bedirhan, “Türkiye Selçukluları”, s. 31.

¹⁰¹⁷ Bağdâd, 1258’de Moğollar tarafından ele geçirildikten sonra ticaret yollarının güzergâhları yeniden düzenlendi ve İlhanlı Devleti’nin ilk başkenti olan Tebrîz, Bağdâd’ın yerine geçerek İslâm dünyasının en büyük merkezi oldu. Tebrîz zamanla İlhanlı hânedan üyeleri, Türk ve Moğol askerî seçkinler, Fârs idâreciler ve entellektüeller arasında siyasî faaliyetlerin odak noktası haline geldi. İktisadî açıdan da gözde bir şehir olan Tebrîz, Moğol koruması sayesinde güzergâhlar boyunca önemli bir transit ve mübadele noktası olarak tanındı. Şehrin, mimarî ve kültürel alanda zirveye ulaşmasında Gazan Han ve veziri Reşîdüddîn’in büyük katkıları oldu. Tebrîz, XIII. yüzyılın ortasından XVI. yüzyılın ortasına kadar bölgenin siyasî ve iktisadî açıdan en önemli şehri olmayı sürdürdü. Bununla ilgili yolu Tebrîz’e düşen seyyahlardan Odoric, İbn Battûta, Schiltberger ve Clavijo’nun kayıtları şehrin ticarî ve iktisadî açıdan önemini koruduğunu teyit etmektedir. Ebû Sa’îd sonrası dönemde İlhanlı politik mirasının merkezi olan Tebrîz, Moğol askerî aristokrasisinin yönetimi ele geçirme mücadelelerinde öncelikli hedef durumundaydı. Celayirliler, Çobanlılar ve Muzafferîler için önemini korumaya devam ettiğinden bu devletler tarafından kısa veya uzun süreli olarak ele geçirildi. Karl, Jahn, “Tebriz: Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi”, Çev. İsmail Aka, *AÜDTCFD*, XIII/24 (1979-1980), s. 60, 63; Barthold, “Âzerbaycan ve Ermenistan”, s. 80; Gabashvili, *a.g.m.*, s. 387; Patrick Wing, ‘ “Rich in Goods and Abounding in Wealth:” The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tebriz, 1250-1400’, *Politics, Patronage and the*

ediliyordu.¹⁰¹⁸ Tebrîz; Ayas ve Trabzon'dan geçerek Batı'dan, Nîşâbûr ve Ürgenç'ten geçerek Orta Asya ile Çin'den, Bağdâd ve Kirmân'dan geçerek Hind'den ve Derbend yolu ile Kuzey'den gelen büyük ticaret güzergâhının birleşme yeri idi.¹⁰¹⁹ 1333 yılında, Ebû Sa'îd zamanında da Dünya'nın en büyük çarşı ve pazarlarının olduğu, her çeşit eşyanın alım satımının yapıldığı, Doğu-Batı yolu üzerinde bölgenin en büyük uluslararası ticaret merkezlerinden biriydi.¹⁰²⁰ Koyun yetiştiriciliği yapan göçebe Moğolların hayatta kalmasını ve yerleşik tarım toplumunun zenginliklerine ulaşmasını sağlayacak coğrafi ve iklimsel özelliklere sahipti. Batılı çağdaş kaynaklara göre bölgedeki en yüksek tarifeler Tebrîz'deydi. İthal ve ihraç edilen malların dışında meyveleri, kendi ürettiği ipekli ve dokuma kumaşları, halı, örtü ve atlasları da Avrupa'da talep görmekteydi.¹⁰²¹ Başta İlhanlı Devleti'nden ticarî imtiyazlar elde eden Venedikli ve Cenovalı İtalyan tacirler olmak üzere Hindistan, Mûsul, Bağdâd ve

Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz, Ed. Judith Pfeiffer, Leiden-Boston 2014, s. 301-302, 312; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990, s. 12; Mustafa Uyar, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, Vol. I, 2017, s. 50.

¹⁰¹⁸ Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, s. 463; *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 319; Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", s. 79.

¹⁰¹⁹ Togan, "Azerbaycan", s. 111.

¹⁰²⁰ İbn Battûta, I, s. 327-328; Sheila S. Blair, "Tabriz: International Entrepôt Under the Mongols", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, Ed. Judith Pfeiffer, Leiden-Boston 2014, s. 353.

¹⁰²¹ Uyar, "Mongol Patronage of Trade", s. 51-52; Kalan, *a.g.m.*, s. 105.

Hürmüz'den tacirlerin bir araya gelip mallarını sattıkları bir ticaret şehriydi.¹⁰²² İtalyan seyyah Odoric'e göre Tebrîz her milletten tüccarın ticaret yaptığı, gıda maddeleri ve mal bakımından dönemin en büyük ve zengin şehri durumundaydı.¹⁰²³ Ebû Sa'îd'in hükümdarlığında şehre gelen İngiliz seyyah Mandeville'in kayıtlarında da Tebrîz dünyanın en büyük ve zengin şehri olarak ifade edilmektedir.¹⁰²⁴ Tebrîz, Ebû Sa'îd'in ölümü ile İlhanlı siyasî birliğinin parçalanması sonrasında bile devletin batı kısmında politik ve ekonomik hayatın odak noktası kalmıştı.¹⁰²⁵

İlhanlı Devleti bölgede liderlik için mücadele ettiği Memlûk Devleti ve Altın Orda Hanlığı üzerinde üstünlük kurabilmek için Hristiyan Avrupa devletleri, Bizans Devleti, Papalık ve Venedik ile Cenova'nın başını çektiği İtalyan cumhuriyetleri ile yakın ilişki içinde olmuştu. Batı dünyasının amacı ise bilindiği üzere Doğu'da Hristiyanlığı yaymak ve buradaki Hristiyanları

¹⁰²² Togan, "Moğollar Devrinde", s. 17; Önder Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", *Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi*, Vol. 45, 2020, s. 33; Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 297-298; Gabashvili, *a.g.m.*, s. 387-388; Marco Polo, *a.g.e.*, s. 78. Tebrîz ve çevresinin geliri, XIV. yüzyılın başlarında 4 milyon franklık İngiltere bütçesi ve 3 milyon franklık Fransa bütçesi ile boy ölçüşmekteydi. Togan, *Umumi*, s. 311-312; İsmail Aka, "İpek Yolu Üzerinde İran", *Makaleler*, C. I, Haz. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Ankara 2005, s. 428; Lee, *a.g.t.*, s. 12.

¹⁰²³ Spuler, *İran*, s. 470; Lee, *a.g.t.*, s. 12.

¹⁰²⁴ Kirişoğlu, *a.g.t.*, s. 144.

¹⁰²⁵ Wing, *The Jalayirids*, s. 80.

kendisine bağlamaktı. ¹⁰²⁶ Hristiyan ve Yahudilerin tıpkı Müslümanlar gibi cizyeden muaf tutulmaları şüphesiz İlhanlı Devleti'nde ticaretin gelişmesinde büyük pay sahibidir. Devlet sermayesine dayanarak ticaret yapan ve büyük ticaret kervanları kurarak ticarî faaliyetler gerçekleştiren *ortaklık müessesesi*¹⁰²⁷ nin 4 Moğol devletinde aynı esas ve kanunlara göre hareket etmesinin de bu gelişmedeki rolü inkâr edilemez. ¹⁰²⁸

İlhanlıların yoğun ticarî ilişkide bulunduğu İtalyan cumhuriyetlerinden Cenova için Akdeniz kıyısındaki Ayas¹⁰²⁹ limanından Sivas-Erzincan-Erzurum yoluyla Tebrîz'e giden kervan yolu önem arz ediyordu. ¹⁰³⁰ Cenova, 1277'den itibaren Sivas'ta bir ticaret konsolosluğu açmış, 1291-1292 yıllarında Trabzon'a

¹⁰²⁶ Gabashvili, *a.g.m.*, s. 389.

¹⁰²⁷ Nasîru'd-dîn et-Tûsî, *a.g.e.*, s. 34. Ortak tüccarları ile ilgili bkz. İsenbike Togan Arıcanlı, "Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve 'Ortak' Tüccarları", *Toplum ve Bilim*, 25/25 (1984), s. 76-78.

¹⁰²⁸ Togan, *Umumi*, s. 309; Kalan, *a.g.m.*, s. 102-103.

¹⁰²⁹ Marco Polo, Ayas'ı deniz kıyısında güzel ve büyük bir ticaret merkezi olarak kaydeder. Ülkenin diğer bölgelerinde üretilen mallar bu liman şehrine getirilmekteydi. Burası dış ülkelere açılan büyük pazarlardan biri konumundaydı. Venedik, Ceneviz ve Pisalı tacirler mal alım-satımı için sık sık Ayas'a gelmekteydi. Marco Polo, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁰³⁰ Bu yol üzerindeki Anadolu şehirleri İlhanlı merkezine yakın oldukları için başta ticarî alan olmak üzere her alanda parlak bir dönem yaşadı. İlhanlı Devleti buraları dinî ve kültürel yapılarla imâr etti. Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 61; Baykara, *a.g.e.*, s. 39.

yerleşip burada bir koloni kurmuştu.¹⁰³¹ Venedikli tüccarların 1262’den beri bulundukları Tebrîz’e Cenovalılar 1280’de geldi. Cenova, 1304’de Tebrîz’de bir konsolosluk açtı. 1307’de Tebrîz ve Trabzon’daki Cenova işletmeleri arasında ticarî ilişkiler kuruldu. Cenova Bağdâd, Mûsul, Keşmir ve diğer güney şehirlerinden alınan çeşitli ihtiyaç ürünlerini Tebrîz’den alıp Trabzon’a; buradan da Avrupa’ya ulaştırıyordu. Bu yolla birçok ticarî ürünü Kuzey-Güney ticaret noktaları arasında önemli bir ithalat ve ihracat merkezi olan Trabzon’dan sevk ediyordu. İtalyan tarihçiler bu dönemi *Cenova’nın Altın Çağı* olarak isimlendirmişlerdir. Hristiyan Batı ülkeleri ile yakın ilişkiler kurma politikasına her zaman dikkat eden İlhanlı Devleti, 1331-1332 yıllarında Venedik ile bir ticaret antlaşması yaparak Tebrîz ve Trabzon’daki İtalyan ve İlhanlı tüccarların karşılıklı ticarî ilişkilerinin şartlarını tespit etti.¹⁰³² Değerli eşyalar, tekstil ürünleri, İtalyan, Fransız, Flaman ince dokunmuş kumaşlar, keten, kadife kumaşlar, cam ve metalden yapılmış eşyalar, boyalar ve baharatlar; Trabzon üzerinden Tebrîz’e, Tebrîz’den de Kazvîn, Nîşâbûr, Bâdâşhan’a ulaşıyordu.

¹⁰³¹ Togan, “Moğollar Devrinde”, s. 16-17; Yuvalı, “İlhanlıların Anadolu Politikası”, s. 595; Spuler, *İran*, s. 474; Aka, *a.g.m.*, s. 428.

¹⁰³² Mehmet Tezcan, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 174-175; Gabashvili, *a.g.m.*, s. 390; Güler, *a.g.m.*, s. 33; Johannes Preiser-Kapeller, “*Civitas Thauris* The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries”, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, Ed. Judith Pfeiffer, Leiden-Boston 2014, s. 257, 260.

Venedik ve Cenova dışında Roma ve Pisa gibi İtalyanların da yoğun olarak ticaret yaptıkları bölgede İtalyanların geliri dört katına çıktı.¹⁰³³

Gazan, Ölceytü ve Ebû Sa'îd Bahâdır Han dönemlerinin büyük veziri Reşîdüddîn'in İlhanlı yönetiminde etkin olduğu zamanlar, iktisadî hayatta *Şâhrâh* yolu çok revaçtaydı. Bu yolun merkezi olan İlhanlı Devleti'nin ikinci başkenti Sultâniyye¹⁰³⁴ de Tebrîz gibi ticarî açıdan önemli bir cazibe merkeziydi. Bu yol Mâverâünnehir'den Akdeniz ve Bizans'a kadar uzanıyor; Doğu'daki, Ceyhun-Sultâniyye kısmına *Şâhrâh-ı Şarkî*, Sultâniyye'den Tebrîz-Erzurum-Erzincan-Sivas-Konya kısmına da *Şâhrâh-ı Garbî*¹⁰³⁵ deniliyordu.¹⁰³⁶ Tebrîz ve

¹⁰³³ Güler, *a.g.m.*, s. 33; Gabashvili, *a.g.m.*, s. 390.

¹⁰³⁴ Abbâsî Hâlifeliği'nin sona ermesi ile Bağdâd'ın önemini yitirmesinden sonra XIV. yüzyılın başlarında Ölceytü Han tarafından yeni İlhanlı başkenti Sultâniyye inşâ edildi. Bu şekilde bölgedeki önemli ticarî yollar kısmen değişti. Sultâniyye bir süre sonra başkentlik özelliğini yitirmesine rağmen konumundan dolayı ticarî önemini uzun süre muhafaza etti. Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 35; Barthold, "İlhanlılar Devrinde", s. 141. Sultâniyye şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Ramazan Haykıran, "Moğollar'da Şehirciliğin Gelişimi ve Bir İlhanlı Şehri: Sultaniye", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, XVII/67 (2013-2014), s. 213-215; Sheila S. Blair, "The Mongol Capital Sultâniyya, 'the Imperial' ", *Iran*, 24, 1986, s. 139-152; Hümâyûn Rızavân-Hasan Kerîmiyân, "Tulû' ve Gurûb-i Yek Pâyitaht: Şeklyâbî, Tavsi'a, İktidâr ve İzmihlâl-i Şehr-i Sultâniye, *Dânişyâr-ı Gurûh Bâstânşinâsî*, Dovre 6, S. 1, 1393, s. 39-54.

¹⁰³⁵ Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 182-183. *Şâhrâh-ı Garbî* ile ilgili bkz. Enver Konukçu, "Şâhrâh-ı Garbî", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1999, s. 649-654.

Sultâniyye ticaret merkezleri olduğu için sadece tamga vergisi vermekle mükellefti. Kalan ve kopçur vergilerinden ise muafı¹⁰³⁷

Son İlhan Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra geniş İlhanlı topraklarında başlayan karışıklıklar ticareti de sekteye uğrattı. Batılı tacirler bölgeye gelip gelmemekte kararsız kaldılar.¹⁰³⁸ Kaotik durum en çok Venedikli tüccarların ülkedeki etkinliklerine darbe vurdu. Venedik Senatosu Tebrîz'de zarara uğramaları dolayısıyla 1338 yılında tüccarlarının bölgede mal alıp satmasını yasakladı. Tebrîz'deki İtalyan tüccarlar bir süre sonra şehirden ayrılmaya başladı. Azerbâycân'a hâkim olan Çobanlı Şeyh Küçük Hasan ve halefi Melik Eşref devrinde Tebrîz'de bulunan Batılı tüccarlar saldırıya uğradı ve malları yağmalandı. Eski imtiyazlarını ve huzurlarını kaybettiler. Venedik Senatosu'nun ardından Cenova yönetimi de 1340'da bir emîrnâme yayınlayarak Tebrîz pazarını boykot ettiğini açıkladı ve 1342'de bu kararını yineledi.¹⁰³⁹ İtalyan tüccarların Tebrîz'de yaşadıkları taciz ve soygunlardan dolayı bölgeden çekilmesinden sonra Pera-Kefe-Tana-Saray-Ürgenç yolu ile Çin'e giden Orta

¹⁰³⁶ Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 294; Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında", s. 45.

¹⁰³⁷ Togan, *Umumi*, s. 302.

¹⁰³⁸ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara 2000, s. 194; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 118; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı", s. 64.

¹⁰³⁹ Bu dönemde Anadolu üzerinden yürütülen Asya-Avrupa ticareti ve bu ticarete İtalyanların etkinliği XIV. yüzyılın ikinci yarısında bile sürmüştü. Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 196-197.

Asya güzergâhı kullanılmaya başlandı.¹⁰⁴⁰ Böylece İlhanlı topraklarının güney yolu boyunca Cenova ticareti durdu. Boykotun olumsuz ekonomik etkilerini hisseden Melik Eşref, Cenova'ya 1344'de tazminat ödemeyi vaat ettiği bir elçi gönderdiyse de Tebrîz'e geri dönen Cenovalı tüccarlar bir kez daha aynı muamelelere maruz kaldılar. 1290'dan 1340'lı yıllara kadar Asya kıtasında İtalyan ticaret varlığının en önemli merkezi olan Tebrîz'de bulunan İtalyanlar, İlhanlı topraklarının parçalanması sonucu buradan tamamen ayrılmak zorunda kaldılar.¹⁰⁴¹

Önce Tebrîz, daha sonra Sultâniyye üzerinden Batı'ya aktarılan mal sevkiyatı, İtalyanların Tebrîz'de yaşadıkları kötü olaylardan ötürü 1350'li yıllardan itibaren Güney'deki Kızıldeniz ile Mısır ve Sûriye liman şehirlerinden yapıldı.¹⁰⁴² Kısa süreli Altın Orda hâkimiyeti sonrasında 1359'da Tebrîz'i fethederek Çobanlıların yerini alan Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys, Venedik ve Cenova tüccarlarını topraklarına geri çekmek için çok çaba sarfetti. Fakat Venediklileri geri dönmeye ikna edemedi.¹⁰⁴³

¹⁰⁴⁰ Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks, And Others: Eurasian Nomads and the Sedentary*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 403.

¹⁰⁴¹ Ş. Turan, *a.g.e.*, s. 194, 196; Wing, "Rich in Goods and Abounding in Wealth", s. 315-316; Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 138-139; Preiser-Kapeller, *a.g.m.*, s. 263.

¹⁰⁴² Tezcan, *a.g.m.*, s. 176.

¹⁰⁴³ Wing, "Rich in Goods and Abounding in Wealth", s. 316-317.

1320’li yıllarda Çin’de başlayıp 1340’larda Akdeniz-Karadeniz ticaretinin en önemli limanları olan Kırım ve Kefe’de ortaya çıkan veba salgını, Karadeniz’in Avrupa ile olan ticaretini olduğu kadar İlhanlı ülkesindeki ticareti ve genel anlamda Avrasya ticaretini de olumsuz etkiledi.¹⁰⁴⁴

Çin’deki Büyük Moğol Hanlığı (Yuan Hânedanlığı) nın da İlhanlı Devleti’nden bir süre sonra yıkılması (1368) Akdeniz ile Çin arasında yapılan uluslararası ticarete büyük sekte vurdu. Pax Mongolica’nın sona ermesiyle yollar güvensiz ve riskli hale geldi.¹⁰⁴⁵

Kültürel Nedenler

Yakın Doğu’ya gelen Moğollar, İlhanlı Devleti’nin kurulmasından sonra Azerbâyçân’da meskûn, güçlü devlet tecrübesi ve zengin tarihsel kültüre sahip idârî bir sınıfla karşı karşıya kaldılar. Bu idârî sınıfı benimseyip kabullendiler ve kendileriyle beraber Yakın Doğu’ya gelen diğer yönetici sınıfla birlikte devletin temel unsuru kabul ettiler. Ancak devlette iki başlılık yaratıp idârede aksaklıklara sebep olacağı aşikâr olan bu sistem, yeni kurulan devletin ihtiyaçlarına cevap verecek yapıda değildi. Yönetimin bir kısmında askerî aristokrasi (kılıç ehli) nin temsilcisi Moğollar, diğer kısmında idârî ve malî alanda sivil örgütü (kalem ehli, bürokrasi) meydana getiren Fârlar vardı. Hükümdar, bu 2 sınıfın üzerinde hakem konumundaydı. Kabiliyetli hükümdarlar iktidarda olduğu sürece sorun teşkil etmeyen sistem, yeteneksiz bir hükümdarın iktidarında 2 grubun çatışmasına ortam hazırlıyor ve hükümdarın otoritesine zarar veriyordu. İlk İlhan Hülegü, kültürel alanı da Fârlara bırakmıştı. Hülegü

¹⁰⁴⁴ Tezcan, *a.g.m.*, s. 177; Kalan, *a.g.m.*, s. 106.

¹⁰⁴⁵ Wing, “Rich in Goods and Abounding in Wealth”, s. 301; Di Cosmo, *a.g.m.*, s. 418.

ile birlikte Yakın Doğu'ya gelen Moğolların büyük kısmı kendi kültürlerini muhafaza etmeye çalışmalarına rağmen kısa süre içinde yazın geleneği olan Fârs kültürünün etkisi altına girdiler. Moğol nüfusunun az olmasının da dezavantajıyla devlette Fârs kültürü yaygınlık kazandı.¹⁰⁴⁶ Askerî aristokrasinin temsilcisi olan Moğol yönetici sınıf, yabancı olduğu bu coğrafyaya Gazan Han dönemine kadar tam anlamıyla adapte olamadı. Oldukça öngörülü bir hükümdar olan Gazan, ata toprakları ile bağları gittikçe kopan, etrafı düşmanlarla çevrili göçebe bir kavmin yerleşik kültür ile harmanlanmasını zaruri görüyordu. Aksi halde Moğollar, Yakın Doğu coğrafyasından kısa sürede silinip gidecekti. Bu nedenle hâkimiyetini zıt kutuplarda yer alan 2 ayrı kültür -göçebe (Moğol) ve yerleşik (Yakın Doğu-Fârs) kültür- üzerine tesis etti. İslâmiyet'i kabul eden Gazan, Moğol geleneklerine ve Cengiz yasasına bağlılığını devam ettirmekle birlikte Yakın Doğu yazı kültürünü ve hükümdarlık anlayışını benimsedi. Şehir kültürüne bağlı ve yerleşik halka karşı anlayışlı bir Yakın Doğu hükümdar profili çizdi.¹⁰⁴⁷ Buna karşın Moğol askerî sınıfının yaşadığı sosyo-kültürel dönüşüm süreci yavaş ilerliyordu. Askerî sınıf, bozkır kültürüne yani kendi kültürel değerlerine sıkı sıkıya sarılarak İslâmî kültürü ve yerleşik değerleri benimsemeye isteksiz yaklaştılar. Süreç, Gazan'ın haleflerinin iktidarında da devam etmekle birlikte¹⁰⁴⁸, yaşadıkları kültür çatışması ve kimlik kargaşası, Ebû Sa'îd zamanında hâlâ tamamlanmamıştı.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ Erdem, "Olcaytu Han", s. 8-9.

¹⁰⁴⁷ Melville, "Concepts of Government", s. 43.

¹⁰⁴⁸ Yakın Doğu'daki uzun süreli ikâmetleri münasebetiyle komşu oldukları ülkeler, Moğolları belirli düzeyde etkilemiştir. Bölgenin zengin yerleşik kültürü ve Moğollar geldiğinde aynı coğrafyada yaşayan çoğu göçebe Müslüman

Vladimir Barthold, uyumsuz 2 şeyi (göçebe yaşam ile yerleşik kültür) uzlaştırma politikasının Cengiz Han'ın sisteminin en zayıf halkası olduğunu ve sistemin başarısız olmasının en temel sebebinin bu politika olduğunu öne sürmektedir. Yakın Doğu'daki İlhanlı Devleti ile Çin'deki Büyük Moğol Hanlığı'nda yerleşik bölgelerde durum tam da bu şekildedir. Ordugâhtaki askerî aristokratların büyük kısmı toprak fethetmenin zevk için yapılacak bir faaliyet olduğunu düşündükleri için ele geçirdikleri toprakları idâre etme fikrine soğuk bakıyorlardı. Nitekim Moğollar fethettikleri yerleşik topraklarda “yabancılar” olarak kaldılar. Moğol askerî sınıfının İslâmiyet'i kabul etmesi de birleştirici etki yapmaktan uzak kaldı ve ayrışmalarına kapı araladı. Bu durum ilk gölge han Arpa'nın geleneksel Moğol tarzına dönüşünden daha net anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁰

Dış Nedenler

İlhanlı Devleti'nin yıkılışında dış nedenlerin süreci etkileyecek tarzda ciddi bir rolü olmamıştır. Çünkü yıkılış, iç nedenlerin doğrudan bir sonucudur. İlhanlı Devleti'nin dış ilişkilerinde sorun yaşadığı 3 devlet vardı: Bunlar Altın Orda Hanlığı, Çağatay Hanlığı ve Memlûk Devleti idi. Azerbâyecân ve Horâsân'daki İlhanlı toprakları üzerinde hak iddiasında bulunan Altın Orda ve Çağatay Hanlığı, İlhanlı Devleti'nin bir dış saldırı sonucu yıkılmasına yol

Türklerle kurulan temas, bozkır geleneğini en azından yönetici tabaka arasında büyük oranda değiştirdi. Bu değişim, İlhanlı hükümdarlarının geleneksel düşmanları Memlûklerle uzlaşmalarında açık şekilde görülmektedir. Amitai, “The Resolution of the Mongol-Memluk War”, s. 375, 377.

¹⁰⁴⁹ Özgüdenli, *Gâzân Han*, s. 239-242; Melville, *The Fall of Amir Chupan*, s. 3.

¹⁰⁵⁰ Erdem, “İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”, s. 112; Melville, “The End of the Ilkhanate”, s. 329.

açmamış, ¹⁰⁵¹ buna rağmen bu 2 devletin fırsat buldukça Kuzey ve Doğu istikâmetinde gerçekleştirdikleri saldırılar yıkılışa kısmî pay sahibi olmuştur. Özellikle Altın Ordu Hanlığı ile uzun süre devam eden savaşlar ülkenin ekonomik durumuna olumsuz etki yapmıştır.¹⁰⁵²

Kuruluşundan itibaren İlhanlı Devleti'nin en ciddi düşmanı olan Memlûk Devleti ile ilişkilerde de yıkılışa etki edecek hiçbir olumsuzluk yaşanmamıştır. Moğollar, 'Aynu Câlût yenilgisinden yaklaşık 60 yıl sonra Memlûkler karşısında başarılı olamayacaklarını ve Türk-Moğol İmparatorluk idealinden uzaklaştıklarının farkına vardılar. Dolayısıyla Memlûklere karşı tutumlarında bir değişim yaşandı ve Memlûkler ile barış yapmaya istekli bir tavır sergilediler. 2 taraf arasında 1323 yılında yapılan barış antlaşması ile İlhanlı Devleti batı sınırlarını güvence altına aldı, ama antlaşma gerçekte Memlûk Devleti'nin işine yaradı. Bu barış antlaşması İlhanlı Devleti'nin yıkılışını dolaylı olarak hızlandırdı. İlhanlı-Memlûk yakınlaşması, İlhanlı Devleti'ndeki yönetici tabakanın asabiyelerinin zayıflamasına neden oldu. En önemlisi sürekli savaş durumunun sona ermesi, İlhanlıları yıkılışa götüren iç gelişmeleri harekete geçirdi ve hızlandırdı.¹⁰⁵³

Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin siyasî birliğinin bozulması İlhanlı-Memlûk sınırında birtakım değişikliklere sebep oldu. İlhanlı coğrafyasında yaşanan istikrarsızlıktan yararlanan Memlûk Devleti, sınır

¹⁰⁵¹ Morgan, "The Decline", s. 432.

¹⁰⁵² Piriye, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁵³ Amitai, "The Resolution of the Mongol-Memluk War", s. 380, 383; a. mlf., "Mongol Imperial Ideology", s. 72.

bölgesindeki nüfûzunu genişletti.¹⁰⁵⁴ Gölge hanların İlhanlı tahtını elde etmek için yaptıkları savaşlarda Memlûklerden yardım istemesi de bölgede dengenin tamamen Memlûk Devleti lehine dönmesini sağladı.¹⁰⁵⁵ Aslında bu dönemde Memlûk Devleti'nin durumu özellikle yaşanan iç karışıklıklardan ötürü durağan seyreliyordu. el-Melikü'n-Nâsır'ın ölümüyle yerine sadece ismen hükümdar olan ve kısa süre tahtta kalan oğulları ve torunları geçmiş, muhtelif gruplar iktidarı elde edebilmek için bir yarış içine girmişlerdi. Bu uzun süreli kargaşa ve taht mücadelesi, Mısır ve Suriye'de ciddi sosyal ve ekonomik sorunlar doğurdu. Güç kaybına uğrayan Memlûk Devleti de İlhanlı Devleti yıkıldıktan bir süre sonra artık tehdit olmaktan çıktı.¹⁰⁵⁶ Şeyh Üveys'in 1359'da Tebrîz'i fethi ile Tebrîz, Irâk-ı 'Arab ve Diyâr-ı Bekir eyâletleri Celayirli yönetimi altında toplandıktan sonra Kâhire ve Tebrîz arasında daha istikrarlı bir ilişki kuruldu. Bundan sonraki süreçte Irâk, Diyâr-ı Bekir ve Doğu Anadolu üzerinde Memlûk iddiaları mümkün olmayacaktı.¹⁰⁵⁷

İlhanlı Devleti'nin yıkılışında en fazla iç sebepler etkili olmuştur. Siyasî, malî ve askerî sisteme nüfûz eden 'adem-i merkeziyetin sonucu olan feodalleşme yıkılışın en temel sebebidir. Buna merkezî otoritenin bozulmasının

¹⁰⁵⁴ Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 78.

¹⁰⁵⁵ Beyânî, *Moğûlân*, s. 359.

¹⁰⁵⁶ İki önemli düşmanın, yani İlhanlı Devleti ile Haçlıların ortadan kalkması ile rahatlayan Memlûk Devleti, askerî açıdan biraz zayıf bir kapasite ile yaklaşık 200 yıl daha varlığını sürdürmüştür. Amitai, "The Resolution of the Mongol-Memluk War", s. 384.

¹⁰⁵⁷ Wing, "The Decline of the Ilkhanate", s. 87-88; Irwin, *a.g.e.*, s. 125.

diğer alanlarda yarattığı olumsuzluklar eklenince İlhanlı Devleti'nin sona ermesi için tüm koşulların sağlandığı görülecektir.

SONUÇ

Gazan Han'ın 1304 yılındaki ölümü, İlhanlı Devleti tarihinde zirvedeki dönemin sonu, yıkılışa giden gidişatın başlangıcı demektir. Gazan Han'dan sonra yönetimde oluşan zafiyet, seleflerinin aksine zayıf hükümdar profili çizen Ölceytü Han ve oğlu Ebû Sa'îd Bahâdır Han dönemlerinde giderilemedi.

İlhanlı Devleti'nin son İlhan'ı Ebû Sa'îd Bahâdır Han, babası Ölceytü Han'ın ölümü üzerine tahta çıktığında henüz çocuk yaştaydı. Adı, Ebû Sa'îd dönemi ile özdeşleşen *Emîrû'l-Ümerâ* Emîr Çoban, İlhan'ın yaşının küçük olmasından yararlanarak hem kendi gücü, hem de ülkenin dört bir yanına tayin ettiği oğulları vasıtasıyla devletin tek hâkimi durumuna geldi. Ebû Sa'îd belli bir süre sadece Emîr Çoban'a değil, çevresindeki diğer çıkar odaklı emîrlerin entrikalarına karşı da bir eylemde bulunamadı. Fakat yaşı ilerledikçe Emîr Çoban'ın kontrolünden kurtulmak için çareler aramaya başladı. Ebû Sa'îd bu arada Çoban'ın Celayir kabilesinden Celayirli Şeyh Büyük Hasan ile evli olan kızı Bağdâd Hâtûn'a büyük bir aşkla bağlanmıştı. Kızıyla evlenmek istediğini öğrendiğinde gösterdiği tepki Çoban'la İlhan arasındaki soğukluğu iyice gün yüzüne çıkardı. Artık harekete geçme vaktinin geldiğine inanan İlhan, önce Emîr Çoban'ın Sultâniyye'deki vekili olan oğlu Dımaşk Hoca'yı idam etti. Daha sonra Emîr Çoban'ı ortadan kaldırarak hükümdarlığının önündeki en büyük engelden kurtuldu. Emîr Çoban'ın Anadolu vâlisi olan oğlu Emîr Timurtaş'ı ve Çobanlı ailesinin diğer üyelerini ihanetle suçlayıp öldürterek Çobanlıları tümüyle devlet kademelerinden tasfiye etti. İlhanlı tarihinin en güçlü figürlerinden biri olan ve devleti Ebû Sa'îd'in tahta çıktığı 1317'den 1327'ye kadar yaklaşık 10 yıl tek başına idâre eden Emîr Çoban'ın idamı İlhanlı tarihinde önemli bir kırılma anıdır. Çünkü Çoban gibi dirâyetli bir emîrin zor da olsa kontrol altında tuttuğu

feodal Moğol askerî aristokrasisi onun ölümü ile tekrar eski gücüne kavuşmuş, Çoban ve ailesinin desteğinden yoksun kalan devlet, iç ve dış sorunlara çözüm üretemeyerek zayıflamaya yüz tutmuştur. Ebû Sa'îd, Çobanlıları saf dışı bırakarak devlete tam anlamıyla hâkim olduysa da pek başarılı bir yönetim sergileyemedi. Vezir tayin ettiği Gıyâsüddîn Muhammed'in çabalarıyla devlet ekonomik ve kültürel olarak bir nebze olsun toparlanabildi. Ancak Ebû Sa'îd'in 1335 yılında, bir veliaht bırakmadan gerçekleşen ani ölümü yıkılışı fiili hale getirdi. Şüphesiz son 2 İlhan yani Ölceytü ve Ebû Sa'îd, Gazan'ın dâhilî politikada feodal güçlerle mücadele kapsamında üzerinde durduğu merkezîleştirme politikalarını devam ettirme iradesini gösterebilselerdi İlhanlı Devleti'nin yıkılışı bu kadar erken gerçekleşmeyecekti.

Ebû Sa'îd'in ölümüyle ortaya çıkan siyasî boşluk, taht mücadelelerine zemin hazırladı. Geniş İlhanlı coğrafyasında uzun süre anarşi ve kaos hâkim oldu. İlhanlı toprakları birbirine rakip durumdaki feodal emîrler, vâliler ve devlet adamlarının çekişme alanı haline geldi.

Son İlhan Ebû Sa'îd'den sonra gücü ele geçiren feodal emîrler tahta çıkardıkları hiçbir otoritesi ve yetkisi olmayan *gölge hanlar* aracılığıyla ilk önce tüm İlhanlı topraklarını elde etmeyi plânladılar. Bunu gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu anlayınca ele geçirdikleri topraklarda kendi devletlerini kurdular. Celayirliler, Çobanlılar, Eratnalılar, Muzafferîler, İncülular, Serbedârîler, Kertler gibi devletler, siyasî oluşum ve mahallî hânedanlar ortaya çıktı. Bunlar Emîr Timur'un yarım asır sonraki fetihlerine kadar ellerinde tuttıkları bölgeleri bağımsız şekilde idâre ettiler.

İlhanlı tahtına ve mirasına sahip olma yarışı Celayir, Suldus ve Uyrat feodal grupları arasında yaşandı. Feodal mücadelelerde Celayirliler ile ortak

hareket eden Sünit kabilesine mensup Sutayların da sınırlı bir etkisi vardı. Uyratların bir süre sonra devre dışı kalmasıyla gerçek iktidar yarışı Celayir ve Suldus feodalleri arasında cereyan etti. Ebû Sa'îd'den sonraki gölge hanların ilki olan ve soyu Hülegü Han'a dayanmayan Arpa Han, herhangi bir feodal güce dayanmaması ve ülkede Moğol kontrolünü temin eden faal bir hükümdar olması ile halefi ilhanlardan oldukça farklı bir performans sergilemiştir. Baydu Han'ın torunu Mûsâ Han, Uyrat feodal Emîr 'Alî Pâdişâh tarafından; Hülegü Han'ın oğlu Möngke Timur'un soyundan gelen Muhammed Han, Cengiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'ın soyundan gelen Toga Timur Han ve Geyhatu Han'ın torunu Cihân Timur Han Celayirli feodal Büyük Hasan tarafından; Ölceytü Han'ın kızı Satı Bik Han ve Hülegü Han'ın oğlu Yeşmut'un torunlarından Süleymân Han Suldus feodal Küçük Hasan tarafından ve soyu tam olarak bilinmeyen Anûşirvân Han yine Suldus feodal Melik Eşref tarafından İlhanlı tahtına çıkartılmıştır. Gölge hanlar arasında yaşanan kıyasıya mücadelede bazen aynı anda 2 ya da 3 İlhan'ın hükümdarlığı söz konusu olabiliyordu.

Ebû Sa'îd'den sonra genel anlamda iktidar yarışının odak noktasını, Celayir ve Suldus boyuna mensup 2 adaşın yani Celayirli Şeyh Büyük Hasan ile Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'ın kıyasıya rekâbeti oluşturmuştur. Çobanlılar bu yarışta ilk başlarda daha etkin olmalarına karşın, kendi aralarında yaşadıkları iktidar mücadelelerinden dolayı üstünlüğü Celayirlilere kaptırdılar. Küçük Hasan, Büyük Hasan'ın kurduğu Bağdâd merkezli Celayirli Devleti'ni sürekli baskı altında tuttu. Onun ölümü üzerine bayrağı kardeşi Melik Eşref devraldı, ancak o da Celayirliler karşısında tutunamadı. "Yıkıcı" bir niteliğe sahip olan Çobanlılar kısa sürede tarihe karışırken daha "yapıcı" bir rol üstlenen Celayirliler, İlhanlı Devleti'nin vârisi olma iddialarını varlıklarını uzun süre muhafaza ederek gerçekleştirdiler.

Parçalanmış İlhanlı topraklarındaki rekâbette asıl mücadele Batı kısmında, Azerbâycân'daki İlhanlı mirasına sahip olabilmek için Celayirliler-Çobanlılar arasında yaşandı. Bu mücadeleye bazen Muzafferîler de dâhil olabiliyordu. Doğu kısmında, Horâsân'da Serbedârîler-Kertler-Toga Timur Han; Orta ve Güney kısmında Muzafferîler-İncülular zaman zaman Kertler-Celayirliler-Çobanlılar; Memlûk baskısı altındaki Orta ve Doğu Anadolu'da ise Eratnalılar-Çobanlılar etkin oldular.

Ebû Sa'îd'in ölümü ile fiilen sona eren İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın soyundan gelip İlhanlı Devleti'nin son temsilcisi kabul edilen Toga Timur Han'ın 1353 yılında Serbedârî hükümdarı Yahyâ Kirâvî tarafından öldürülmesi ile resmen sona erdi. Toga Timur Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtında sadece soyu Cengiz Han'a ya da Hülegü Han'a dayanmayan Anûşîrvân Han kaldı. Anûşîrvân Han'ın vefat tarihi bilinmemektedir. İlhanlı Devleti'nin hayatta kalan son temsilcisi olması itibariyle onun vefatı ile İlhanlı tarihinde gölge hanlar olarak adlandırılan dönem kapanmıştır.

İlhanlı Devleti'nin yıkılışı, Moğol askerî feodalizminin doğrudan bir sonucudur. Emîr Çoban'ın ölümünden sonra merkezî yönetimde Moğol askerî aristokrasinin gücü ele geçirmesi sonucu devletin geneline yayılan feodalleşme, siyasî ve askerî yapıyı zayıflattı. Siyasî istikrarsızlık ekonomiyi ve ticareti olumsuz etkiledi. Kültürel açıdan bozkır kültürüne bağlı, İslâmî kültürü ve yerleşik değerleri kabul etmek istemeyen askerî sınıf, Yakın Doğu koşullarına uyum sağlayamadı. Bunlara ek olarak dış politikada devletin en büyük düşmanı Memlûkler ile barış yapılması, İlhanlı Devleti'ni yıkılışa götüren iç gelişmeleri tetikledi. Altın Orda ve Çağatay saldırıları devleti ekonomik açıdan yıpratmakla birlikte yıkılışa doğrudan bir etken olduğunu söylemek doğru değildir.

Yakın Doğu'nun Türkleşmesinin tamamlanması perspektifinde ele alındığında İlhanlı Devleti'nin yıkılışı, Türk tarihi için olumlu sonuçlar doğurmuştur. Anadolu ve Azerbâycân'da Selçuklular devrinde başlayan ve hızla devam eden Türkleşme, Moğol istilâsı sırasında Moğol hâkimiyetini tanımak istemeyip kaçan ya da bölgeye Moğollarla birlikte gelen yoğun Türk nüfusun etkisiyle yaygınlaşmıştı. İlhanlı Devleti'nde Gazan Han zamanında başlayan İslâmlaşma, Moğolların nüfusunun Türklerden az olması ve daha geri bir kültüre sahip olmaları doğal olarak Türkleşme sürecine katkı yaptı. Türkleşme, Fârslı unsurların geri plâna atılmasıyla İlhanlı Devleti'nin sonlarında, özellikle Ebû Sa'îd devrinde daha da hız kazandı. Artık Müslüman olan ve kültürel olarak yerli unsur haline gelen Moğollar, Türkler içerisinde eriyerek hızla Türkleştiler. Bölgede Türk dili ve kültürü üstün duruma geldi. İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında yıkılmasının ardından İlhanlı Devleti'nin halefi olarak kurulan Celayirliler, Çobanlılar ve Eratnalılar tümüyle Türk devletleri olarak anılmaktadır. XIV. yüzyılın sonlarında Oğuz-Türkmen Karakoyunlular ve Akkoyunluların bölgede üstünlüğü ele geçirmeleri ile Türkleşme süreci tamamlanmıştır.

Kuruluşundan Gazan Han dönemine kadar Çin'deki Büyük Moğol Hanlığı'na bağlı bir şube devlet olan İlhanlı Devleti'nin Yakın Doğu'daki egemenliği yaklaşık 80 yıl gibi nispeten kısa bir süre devam etmekle birlikte kendisinden sonra kurulan devletler üzerinde derin izler bırakmıştır. Azerbâycân merkezli kurulan ve bölge tarihine yön veren Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Anadolu'da, Uç bölgesinde kurulan Osmanlı Devleti, devlet mekânizması ve malî alan başta olmak üzere idârî, adlî ve askerî alanlarda İlhanlıların mirasından istifade etmişlerdir.

ÖZET

Möngke Han'ın kardeşi Hülegü tarafından 1256 yılında Azerbâycân merkezli olarak kurulan İlhanlı Devleti, 1295 yılında tahta çıkan Gazan Han'ın hükümdarlığı sırasında her alanda en görkemli dönemini yaşamıştı. Gazan'ın 1304 yılındaki vakitsiz ölümünden sonra yerine geçen İlhanlar onun reformlarını ve en önemlisi feodal güçlerle mücadele programını devam ettiremediler. Bunun sonucunda kıdemli Moğol emîrleri merkezî yönetimde siyasî ve askerî üstünlüğü tekrar ele geçirdiler. Devletin güç kaybetmesi siyasî çatışmalara ortam hazırladı. İlhanlı Devleti'nde Gazan Han'dan sonra başlayan gerileme, son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın feodal güçleri dizginlemeyi başaran devletin kıdemli emîri Emîr Çoban'ı 1327 yılında öldürtmesi ile daha da hızlandı. Ebû Sa'îd'in 1335 yılında vâris bırakmadan ölümünden sonra İlhanlı sahasına yaklaşık yarım yüzyıl anarşi hâkim oldu. Bundan sonraki süreç, devlet hâkimiyetini elinde tutan ve birbiriyle rekabet eden feodal emîrlerin nüfûzu altında şeklen devletin başına getirilen *gölge hanlar* devri olarak bilinmektedir. İlhanlı Devleti'nin yerini bu feodal güçlerin İlhanlı mirasını paylaşmak suretiyle kurdukları Celayirliler, Çobanlılar, Eratnalılar, Muzafferîler, İncülular, Serbedârîler ve Kertler gibi devlet, siyasî oluşum ve mahallî hânedanlar aldı.

Anahtar Kelimeler: Gölge hanlar, Celayirliler, Çobanlılar, Eratnalılar, Muzafferîler, İncülular, Serbedârîler, Kertler.

ABSTRACT

The Il-khanid State, which was founded in Azerbaijan in 1256 by Möngke Khan's brother Hülegü, had its most glorious period in all areas during the reign of Gazan Khan, who ascended the throne in 1295. After Gazan's untimely death in 1304, the Il-khans, who succeeded him, could not continue his reforms and, most importantly, his program of struggle against feudal forces. As a result, senior Mongol amirs regained political and military supremacy in the central government. The loss of power of the state prepared the environment for political conflicts. The decline that started after Gazan Khan in the Il-khanid State, accelerated when the last Il-khan Abū Saʿīd Bahādur Khan had killed Amir Chupan, the senior amir of the state, who succeeded in reining in the feudal forces, in 1327. After Abū Saʿīd's death in 1335 without leaving an heir, anarchy reigned in the Il-khanid domain for about half a century. The next period is known as the era of *shadow khans*, which were formally brought to the head of the state under the influence of feudal amirs who held state dominance and competed with each other. The Il-khanid State was replaced by the states, the political formations and the local dynasties such as Jalayirids, Chobanids, Eretnids, Muzaffarids, Injuids, Sarbadārids and Kartids, which are these feudal powers sharing the Il-khanid heritage.

Keywords: Shadow khans, Jalayirids, Chobanids, Eretnids, Muzaffarids, Injuids, Sarbadārids, Kartids.

KAYNAKÇA

Abbâs el-'Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk Beyne İhtilâleyn*, C. II, Matba'atü Bağdâdi'l-Hadîsiyye, Bağdâd 1936.

Abdî-zâde Hüseyin Hüsâmeddin Yasar, *Amasya Tarihi*, C. II, Yay. Haz. Mesut Aydın-Güler Aydın, Amasya Belediyesi Kültür Yay., Amasya 2007.

'Abdullâh b. Fethullâh el-Bağdâdî (el-Ma'rûf bi'l-Gıyâsî), *Târîhü'd-Düveli'l-İslâmiyye fî's-Şark*, Dirâse ve Tah. el-Üstâd Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrût 2010.

'Abdullâh b. Lütfullâh Hâfız-ı Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, Tas. Mîr Hâşim Muhaddis, Merkez-i Pejûhşî-yi Mîrâs-ı Mektûb, Tehrân 1389.

Abdullah Püser Mohammed b. Kiya el-Mazenderani, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, Çev. İsmail Otar, Ed. Oktay Güvemli-Cengiz Toraman, İSMMMO Yay., İstanbul 2013.

Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 483-484.

Abû Bakr al-Qutbî al-Aharî, *Ta'rîkh-i Shaikh Uwais*, Neşr. ve İngilizce Terc. J. B. Van Loon, Lahey 1954.

Ağır, Abdullah Mesut, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H. 679/ M. 1281", *Akademik Bakış*, S. 15, 2008, s. 1-10.

Ahmed 'Alî Hân Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, Neşr. Muhammed İbrahim Bâstânî Pârîzî, İntişârât-ı 'İlmî, Tehrân 1370.

Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. II, Çev. Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966.

Ahmetoğlu, Şahin, “Serbedârî Hareketi ve Temel Görüşleri”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VII/1 (2014), s. 129-154.

Aigle, Denise, “Iran under Mongol Domination: The Effectiveness and Failing of a Dual Administrative System”, *Bulletin d'études orientales, Le Pouvoir à l'âgedes Sultanats Dans Le “Bilād al-Shām”/Power in the Age of Sultanates in the “Bilād al-Shām”*, 2006-2007, s. 65-78.

Aigle, Denis, “Sarbedārs”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/sarbedars>, (erişim tarihi 14 Ekim 2015).

Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, Yay. Haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, İngilizce Çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992.

Aka, İsmail, “Aksarâyî”, *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 293.

Aka, İsmail, “Hândmîr”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 550-552.

Aka İsmail, “Mîrhând”, *DİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 156-157.

Aka İsmail, “İpek Yolu Üzerinde İran”, *Makaleler*, C. I, Haz. S. Yalçın - Ş. Gedikli, Berikan Kitabevi, Ankara 2005, s. 423-431.

Akar, Kaan, “İlhanlı Devleti’nde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar”, *İRTAD*, S. I, 2018, s. 71-103.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

Akkuş, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset –İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları-*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

‘Alâ’edînî, Behrâm, *Sikkehâ-yı Îrân-Dovre-yi Îlhânân-ı Moğûl*, İntişârât-ı Bergnegâr, Tehrân 1395.

Album, Stephen, “Studies in Ilkhanid History and Numismatics I. A. Late İlkanid Hoard (743/1342)”, *Studia Iranica*, Tome 13, 1984, s. 49-116.

Alıç, Samet, “Dulkadir Beyliği’nin Komşu Beylik ve Devletlerle Münasebetleri (1337-1522)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2017.

Allouche, Adel, “Tegüder’in Kalavun’a Ültimatomu”, Çev. Mustafa Uyar, *TAD*, 46/1 (2007), s. 243-254.

Allsen, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Amitai, Reuven, “Turco-Mongolian Nomads and the iqtâ’ System in the Islamic Middle East (1000-1400 AD)”, In *André Wink and Anatoly M. Khazanov*, Ed. Nomads in the Sedentary World, Curzon Press, London 2001, s. 152-171.

Amitai, Reuven, “The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25, 2001, s. 15-43.

Amitai, Reuven, “The Resolution of the Mongol-Memluk War”, *Mongols, Turks, And Others: Eurasian Nomads and the Sedentary*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, Brill, Leiden-Boston 2005, s. 359-390.

Amitai, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Amitai, Reuven, “Il-Khanids, I. Dynastic History”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/il-khanids>, (son güncelleme 27 Mart 2012).

Amitai, Reuven, “İlhān Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler”, Çev. Mustafa Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, (2014), s. 645-656.

Anonim Selçuknâme, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.

Arıcanlı, İsenbike Togan, “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve ‘Ortak’ Tüccarları”, *Toplum ve Bilim*, 25/25 (1984), s. 71-90.

Arslan, İhsan, *Moğollar Arasında İslâmiyet’in Yayılışı*, Metamorfoz Yay., İstanbul 2018.

Artuk, İbrahim-Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.

Âştiyânî, ‘Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğûl*, Mü’essese-yi İntişârât-ı Nigâh, Tehrân 1389.

Atwood, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004.

Aubin, Jean, “Le quriltai de Sultân-Maydân (1336)”, *Journal Asiatique*, 1991, s. 175-197.

Aubin, Jean, *Èmirs Mongols et Vizirs Persans dans les Remous de l'Acculturation*, Association Pour l'Avancement des Études Iraniennes, Paris 1995.

Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşr., İstanbul 2016.

Ayan, Ergin, "Gurluların Menşei Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16 (2011), s. 38-45.

Ayaz, Fatih Yahya, "Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı 702 (1303)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2007, s. 1-32.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlüklerde Tarih ve Tarihçiler*, TTK Yay., Ankara 2020.

Âyetî, 'Abdulmuhammed, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Pijûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, Tehrân 1383.

Ayhan, Aydın-Şengün, Tuncer, "Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Beyliği'nin İlhanlılar Adına Kestirdiği Sikkeler", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002, s. 1161-1171.

Aykut, A. Sait, "İbn Battûta", *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 361-368.

Aylar, Mustafa, "İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.

Bademci, Ali, *İran'da Türklerin 1000 Yılı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

Barthold, W., “İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet”, *THİTM*, C. I, İstanbul 1931, s. 135-159.

Barthold, W., “Âzerbaycan ve Ermenistan” Çev. İsmail Aka, *TAD*, 8/14 (1963), s. 77-87.

Barthold, W., “Ebû Sa’îd”, *İA*, C. IV, Eskişehir 1997, s. 44-46.

Bausani, A., “Religion under the Mongols”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, Cambridge at the University Press, Cambridge 1968, s. 538-549.

Bausani, A., “İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran’da Din”, Çev. Mustafa Uyar, *TAD*, 20/32 (2002), s. 223-231.

Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, Ege Ün. Edebiyat Fak. Yay, İzmir 1990.

Baypars Tarihi, Türkçe’ye Çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara 2000.

Bedirhan, Yaşar, “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu’nun Ticaret Şehirleri”, *TOD*, S. XXIV, 2015, s. 25-50.

Bedirhan, Yaşar, “Selçuklu Türkiye’sinde Moğol İsyanlarının Sebep ve Sonuçları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 5, S. 50, 2017, s. 126-144.

Beyânî, Şîrîn, *Zen der Îrân-ı ‘Asr-ı Moğûl*, Müessese-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tehrân, Tehrân 1352.

Beyânî, Şîrîn, *Dîn u Devlet der Îrân-ı ‘Ahd-ı Moğûl*, C. II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tehrân 1371.

Beyânî, Şîrîn, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Müessese-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tehrân, Tehrân 1382.

Beyânî, Şîrîn, *Moğûlân ve Hükûmet-i İlhanî der Îrân*, Tehrân 1388.

Beyânî, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, TTK. Yay., Ankara 2015.

Bilgin, Orhan, “Abdürrezzâk es-Semerkindî”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 299-300.

Bingöl, Rüya, “İlhanlı Devleti'nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2020.

Biran, Michal, “The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's invasion to the rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid realms”, *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*, Ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge University Press, New York 2009, s. 46-66.

Blair, Sheila S., “The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis”, *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 26, No. 3, 1983, s. 295-317.

Blair, Sheila S., “The Mongol Capital Sultāniyya, ‘the Imperial’ ”, *Iran*, 24, 1986, s. 139-152.

Blair, Sheila S., “Patterns of Patronage and Production in Ilkhanid Iran. The Case of Rashid al-Din”, *The Court of the Il-Khans, 1290-1340, The Court of*

the Il-khans, 1290-1340, Ed. Julian Raby and Teresa Fitzherbert, Oxford University Press, Oxford 1996, s. 39-62.

Blair, Sheila S., “Tabriz: International Entrepôt Under the Mongols”, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, Ed. Judith Pfeiffer, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 321-356.

Bloch, E., *Introduction A L'Histoire Des Mongols De Fadlallah Rashided-Din*, E. J. Brill, Leyden 1910.

Bosworth, Clifford Edmund, “Ghurids”, *Elr*, Vol. X, 2001, s. 586-590.

Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar, Kronolojik Soy Kütüğü*, Çev. Hande Canlı, Red. Gülgün Uyar, Kaknüs Yay. İstanbul 2005.

Boyle, John Andrew, “Dynastic And Political History Of The Il-Khāns”, *The Cambridge History Of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, Vol. V, Ed. J. A. Boyle, Cambridge at the University Press, Cambridge 1968, s. 303-422.

Boyle, John Andrew, “Īndjū”, *EP*², Vol. III, Leiden-London 1986, s. 1208.

Brack, Jonathan, “A Mongol Mahdi in Medieval Anatolia: Rebellion, Reform, and Divine Right in the Post-Mongol Islamic World”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 139, No. 3, 2019, s. 611-630.

Browne, Edward G., *A Literary History of Persia*, Vol. III, Cambridge the University Press, Cambridge 1956.

Büchner, V. F., “Serbedârîler”, *İA*, C. X, İstanbul 1988, s. 509-512.

Ca'fer b. Muhammed b. Hasan Ca'ferî, *Târih-i Yezd*, İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tehrân 1384.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul 1968.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yay., İstanbul 1984.

Cahen, Claude, "Eretna", *EF*², Vol. II, Leiden 1991, s. 705-707.

Ciocîltan, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, translated by. Samuel Willcocks, Brill, Leiden-Boston 2012.

Çakmak, Mehmet Ali, "Kösedağ Savaşı (1243)", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1990.

Çuhadar, Mustafa-Yiğit, İsmail, "İbn Tağrıberdi", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 385-388.

Dalkesen, Nilgün, "İlhanlı Hanedanlığı'nda Siyâset ve Kadın", *Ortaçağda Kadın*, Ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 553 -566.

Dalkesen, Nilgün, "Sātī Bīk" (Sati Bek) and the Post Ilkhānid Middle East", *Fe Dergi* 9, S. 2, 2017, s. 71-80.

Dalkesen, Nilgün, "İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı", *Kebikeç*, S. 43, 2017, s. 301-324.

Dalkesen, Nilgün, "Moğol Türk Tarihindeki Vezirlik Kurumunun İlhanlı Hanedanlığındaki Uygulamaları Çerçevesinde Yeniden Düşünmek", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, S. 1, 2018, s. 148-170.

Danu, Ankhbayar, "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

Danu, Ankhbayar, “İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveynî”, *Türk-Moğol Tarihi*, Ed. Kürşat Yıldırım, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 127-149.

Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill’s Inner Asian Library, Ed. Michael R. Drompp-Devin Dewese, Vol. 24, Brill, Leiden-Boston 2011.

Dayı, Özkan, “Vezir Şemseddîn Cüveynî’nin İlhanlı Devleti’ndeki Faaliyetleri (1263-1284)”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, 2018, s. 95-111.

Dayı, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi, İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yay., Ankara 2020.

Dayı, Özkan, “İlhanlı Devleti’nde Yargı Sistemi (1256-1335)”, *OAD*, Yıl IV, S. 2, 2021, s. 95-104.

Dayı Özkan, “İlhanlı Devleti’nin Hicâz Bölgesi ile İlişkileri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6 (2021), s. 251-260.

De Nicola, Bruno, “Patrons or Murids? Mongol Women and Shaykhs in Ilkhanid Iran and Anatolia”, *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 52, 1, 2014, s. 143-156.

De Nicola, Bruno, *Women in Mongol Iran*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.

De Nicola, Bruno, “Çadırdan Yönetim: İlhanlı İran’ında Kadınların Ordoları Üzerine Bazı Tespitler”, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr.*

Abdülkerim Özeydin'a Armağan, Çev. Mustafa Uyar, Ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020, s. 554-564.

Demir, Mustafa, “İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler”, *TA*, C. VIII, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 376-385.

Demiroğlu, Ayla, “Devletşâh”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 244-245.

Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's-Şuarâ)*, C. I-II-II-IV, Çev. Necati Lugal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Di Cosmo, Nicola, “Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts”, *Mongols, Turks, And Others: Eurasian Nomads and the Sedentary*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, Brill, Leiden-Boston 2005, s. 391-424.

DİA, “Hâfız-ı Ebrû”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 89-90.

Dilek, Kaan, “Şerefeddin Ali Yezdî”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 550-552.

Diler, Ömer, *Ilkhanids*, Ed. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-J. C. Hinrichs, Turkuaz Kitapçılık, İstanbul 2006.

Durmuş, İsmail, “Safedî”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 447-450.

Dûrî, 'Abdül'azîz, “Bağdat”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 425-433.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi*, Şecere-i Türk, Çağatay Şivesinden Türkiye Şivesine Çev. Doktor Rıza Nur, Günümüz Şivesine Sadeleştiren Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I-II, Çev., İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004.

Ebû Bekir b. Kâdî Şuhbe el-Esedî el-Dımaşkî, *Târîh-i İbn Kâdî Şuhbe*, C. II, Tah. Adnân Dervîş, Institut Français de Damas, Damas 1994.

Ebû'l-'Abbâs Mu'înüddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Neşr. İsmâ'il Vâiz Cevâdî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tehrân 1350.

Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng, Tehrân 1349.

Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Ülcâyâtü*, Neşr. Mehîn Hamblî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tehrân 1384.

Ebülferec İbnülibrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, TTK Yay., Ankara 2011.

Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan), Çev. ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yusûf İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, C. III, V, Neşr. Nebîl Muhammed 'Abdül'azîz, Kâhire 1985.

Ekici, Kansu, "İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2012.

el-Melikü'l-Mü'eyyed 'İmâdüddîn İsmâ'il Ebî'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, IV. Cüz, Tah. Seyyîd Muhammed 'Abdüllatîf el-Hatîb vd., Matba'atü'l-Hüsniyye el-Mısriyye.

Emîn, Şemîs Şerîk, *Ferheng-i İstılâhât-ı Dîvânî-yi Devrân-ı Moğûl*, Ferhengistân-ı Edeb ve Hünar-i İrân, Tehrân 1357.

Enverî, *Düstûrnâme-yi Enverî*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

Erdem, İlhan, “Türkiye-Selçuklular-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

Erdem, İlhan, “Olcaytu Han Devrinde Horasan’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”, *PAÜEFĐ*, S. 3, Denizli 1997, s. 106-112.

Erdem, İlhan, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *TAD*, Sayı 31’den Ayrı Basım, 1999-2000, s. 1-35.

Erdem, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, *TAD*, 22/33 (2003), s. 49-67.

Erdem, İlhan, “İlhanlılar’da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *TAD*, 22/35 (2004), s. 103-111.

Erdem, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu*, Sivas Valiliği Kültür Müdürlüğü Yay., Sivas 2005, s. 65-82.

Erdem, İlhan, “İlhanlılar Döneminde Ankara”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu*, C. I, Semih Lütfi Matbaası, Ankara 2012, s. 131-138.

Erdoğan, Coşkun, “Moğollarda Kullanılan *Beki/Begi* Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas*, 7/1 (2019), s. 255-273.

Erkiletlioğlu, Halit, *Kayseri Tarihi*, İl Kültür Müdürlüğü Yay., Kayseri 1993.

Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Birleşik Yay., Ankara 2010.

Ertuğrul, Ali, “Niğdeli Kadı Ahmed”, *DİA*, C. Ek II (gözden geçirilmiş 3. basım), Ankara 2019, s. 355-356.

Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Ravzatü Ulî'l-Elbâb fî Marîfeti't-Tevârih ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâketî)*, Haz. Cafer Şe'âr, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tehrân 1378.

Fairbanks, S. C., “Atâbakân-e Yazd”, *EIr*, Vol. II, 2011, s. 900-902.

Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. III, Neşr. Seyyid Muhsin Nâcî Nasr Âbâdî, İntişârât-ı Esâtîr, Tehrân 1386.

Gabashvili, Manana, “İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler”, Çev. Mahmut Yavaşı, *TA*, C. VIII, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 386-393.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusça'dan Çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Ganî, Kâsım, *Bahs der Âsâr u Efkar u Ahvâl-i Hâfiz, Târîh-i 'Asr-ı Hâfiz yâ Târîh-i Fâris u Muzâfât u Eyâlât-i Mücâvire der Karn-i Heştom*, C. I, İntişârât-ı Kitâb-furûşî-yi Zuvvâr, Tehrân 1340.

Geyikoğlu, Hasan, “Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 52, 2014, s. 95-112.

Gıyâsüddîn Hümâmiddîn Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, Neşr. Sa'îd Nefisî, İntişârât-ı Ekbâl, Tehrân 1976.

Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm, Tehrân 1333.

Gilli-Elewy, Hend, “On Women, Power, and Politics During the Last Phase of the Ilkhanate”, *Arabica*, 59, 2012, s. 709-723.

Göde, Kemal, “Eratnalılar (1327-1381) ın Paraları”, *Türk Nümismatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, Türk Nümismatik Derneği Yay., İstanbul 1988, s. 127-133.

Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK Yay., Ankara 1994.

Göde, Kemal, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış (1239-1327)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Isparta 1995, s. 165-190.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Bebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Türkçe’ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşr., İstanbul 2006.

Gül, Muammer, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.

Gül, Muammer, “Anadolu’da Moğol Nüfusu ve Türkiye Mirası Üzerine Katkıları”, *TOD*, Yıl. 9, S. XXV, 2016, s. 455-473.

Gülensoy, Tuncer-Küçüker, Paki, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Güler, Önder, “Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ’da Karadeniz Ticareti”, *Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi*, Vol. 45, 2020, s. 23-35.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*, Haz. Yüksel Kanar, Endülüs Yay., İstanbul 1991.

Günay, Kürşat, “Gazan Mahmut Han Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Moğol İsyanları (1295-1304)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

Hâfız Hüseyin Kerbelâ’î Tebrîzî, *Ravzâtu’l-Cinân ve Cennâtü’l-Cinân*, I.-II. Cüz, Neşr. Ca’fer Sultân el-Kurrâ’î, İntişârât-ı Sutûde, Tebrîz 1383.

Haig, T. W., “Kert”, *IA*, C. VI, İstanbul 1977, s. 596-597.

Haig, T. W. (Spuler, B.), “Kart”, *EF*, Vol. IV, Leiden 1991, s. 672.

Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Kitâb-ı Nuzhetü’l-Kulûb*, Ed. Guy Le Strange, E. J. Brill&Luzac, Leyden-London 1915.

Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Neşr. ‘Abdülhüseyin Nevâ’î, Çâphâne-yi Firdevsî, îrân 1339.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2018.

Haykıran, Kemal Ramazan, ”Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S. 23, Muğla 2009, s. 161-178.

Haykıran, Kemal Ramazan, “Moğollar’da Şehirciliğin Gelişimi ve Bir İlhanlı Şehri: Sultaniye”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, XVII/67 (2013-2014), s. 213-215.

Haykıran, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken Neşr., İstanbul 2016.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe’ye Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yay., Ankara 2000.

Hinz, Walther, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri”, Çev. Fikret Işıltan, *Belleten*, XIII/52 (1949), s. 771-793.

Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakındoğu*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

Howorth, Henry H., *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century*, Part III., The Mongols of Persia, Ch’eng Wen Publishing Company, Taipei 1970.

Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Carbondale, Illinois 1986.

İA, “Hasan Büzürg”, *İA*, C. V/1, İstanbul 1987, s. 316.

İA, “Hasan Küçük”, *İA*, C. V/1, İstanbul 1987, s. 317-318.

İA, “İncü”, *İA*, C. V/2, İstanbul 1987, s. 995-996.

İbn Bezzâz Erdebîlî, *Safvetü's-Safâ*, Mukaddime ve Tas. Gulâmirzâ Tabâtabâ'î Mecd, Tebrîz 1373.

İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçukname)*, C. II, Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Haldûn, *Târih-i İbn-i Haldûn*, C. IV, Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, Müessese-yi Mutâla'ât-ı ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tehrân 1368.

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, C. XIV, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 2017.

İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, Arapça'dan Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

“İlhanlılar”, *DGBİT*, Red. Hakkı Dursun Yıldız, C. IX, Çağ Yay., İstanbul 1989.

Îsâ b. Cüneyd Şîrâzî, *Tezkire-yi Hezâr Mezâr*, Tas. Nûrânî Visâl, İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Ahmedî, Şîrâz 1364.

İsmailov, Mahmud, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Çev. Vefa Kurban, IQ Kültür Sanay Yay., İstanbul 2014.

Jackson, Peter and Melville, Charles, “Gîāt-al-dīn Mohammad”, *EIr*, Vol. X, 2001, s. 598-599.

Jackson, Peter, “Abū Sa`īd”, *EIr*, Vol. I, 1983, s. 374-377.

Jackson, Peter, “Arpā Khan”, *EIr*, Vol. II, 1986, s. 518-519.

Jackson, Peter, “Čāv”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/cav>, (son güncelleme 15 Aralık 1990).

Jackson, Peter, “Chaghatayid Dynasty”, *EIr*, Vol. V, 1991, s. 343-347.

Jackson, Peter, “Muzaffarids”, *EF*², Vol. VII, Leiden-New York 1993, s. 820-822.

Jackson, Peter, “Togha Temür”, *EF*², Vol. X, Leiden 2000, s. 552.

Jackson, Peter, “Jalayerids”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jalayerids>, (son güncelleme 10 Nisan 2012).

Jackson, Peter, “Sati Bik”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/satibik>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

Jackson, Peter, “Soleymān”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/soleymān>, (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

Jackson, Peter, “Toğa Timur”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/toğatimur>; (erişim tarihi 9 Kasım 2016).

Jahn, Karl, “İranda Kâğıt Para”, Almanca’dan Çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 269-309.

Jahn, Karl, “Tebriz: Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi”, Çev. İsmail Aka, *AÜDTCFD*, XIII/24 (1979-1980), s. 59-77.

Kâdî Ahmed Gaffârî Kazvînî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Kitâb Furûşî Hâfız, Tehrân 1338.

Kâdî Nâsîrüddîn 'Abdullâh b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârih*, Tas. Behmen Mîrzâ Kerîmî, Kitâbhâne-yi 'İlmî, Tehrân 1313.

Kafalı, Mustafa, *Ak-Orda Hânedânı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)*, Habilitasyon Tezi, İstanbul 1972.

Kalan, Ekrem, “Moğollar Devrinde İpek Yolu”, *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, Pelikan Basım, İstanbul 2015, s. 93-108.

Kalkan, Tuba, “Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.

Kanat, Cüneyt, “Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV/1 (2000), s. 105-120.

Kanat, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16/1 (2001), s. 31-45.

Kanat, Cüneyt, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2002, s. 233-247.

Kanberî, Fâtîma, “Berresî ve Tahlîl-i Târihî Silsile-yi Âl-i Muzaffer (718-795 H.)”, *Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî Vâhid-i Tehrân Merkezî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tehrân 2011.

Kaya, Abdullah, “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2 (2013), s. 293-326.

Keleş, Erol, “İlhanlı-Memlük Rekabeti Arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu”, *History Studies*, 13/2 (2021), s. 665-683.

Kemâluddîn ‘Abdürrezzâk Semerkandî, *Matla’-i Sa’deyn Mecma’-ı Bahreyn*, II. Çâp, Neşr. ‘Abdülhüseyin Nevâ’î, Müessese-yi Mütâla’at ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Pejûheşgâh, Tehrân 1372.

Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000.

Kesik, Muharrem, *Anadolu Türk Beylikleri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018.

Khelejeni, Ahmed Hesamipour, “İlhanlılar ile Altın Orda Devleti’nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2013.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Kirişoğlu, Alican, “İlhanlı-Avrupa İlişkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2018.

Kirişoğlu, Alican, “İlhanlılar Tarihinden Bir Kesit; Bâydû Han ve Devri”, *İran Araştırmaları (İraniyat) Dergisi*, III/1 (2018), s. 65-112.

Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 2015, s. 35-84

Koçkuzu, Ali Osman, “Aynî”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 271-272.

Konukçu, Enver, “Bağdad Hatun”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 444.

Konukçu, Enver, “Şâhrâh-ı Garbî”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1999, s. 649-654.

Koprıman, Kazım Yaşar, “Memlûkler”, *DGBİT*, C. 6, Red. Hakkı Dursun Yıldız, s. 433-543.

Köprülü, Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, VII/27 (1943), s. 379-522.

Köprülü, Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, Akçağ Yay., Ankara 2006.

Kurtuluş, Rıza, “Fasîh-i Hâfî”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 214-215.

Kurtuluş, Rıza, “İncûlular”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 280-281.

Kurtuluş, Rıza, “Mîr Yahyâ Kazvînî”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 158.

Kurtuluş, Rıza, “Muzafferîler”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 419-420.

Kurtuluş, Rıza, “Şebânkâreî”, *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 390-391.

Lambton, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1953.

Lambton, Ann K. S., "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, No. 64, 1986, s. 79-99.

Lambton, Ann K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th – 14th Century*, I. B. Tauris, London 1988.

Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Routledge Curzon, London and New York 2003.

Lane, George, "Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate", *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, Ed. Reuven Amitai and Michal Biran, University of Hawaii Press, Honolulu 2014, s. 182-213.

Landa, İshayahu, "Oirats in the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate in the Thirteenth to the Early Fifteenth Centuries: Two Cases of Assimilation into the Muslim Environment", *Mamluk Studies Review*, 19, 2016, s. 149-191.

Lane-Poole, Stanley, *İslam Devletleri Tarihi, Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, İlavelerle Birlikte Çev. Halil Edhem Eldem, Yay. Haz. Samet Alıç, Selenge Yay., İstanbul 2020.

Le Strange, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Haz. Cengiz Tomar-Adnan Eskikurt, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

Lee, Joo-Yup, "Were the Historical Oirats "Western Mongols"?: An Examination of their Uniqueness in Relation to the Mongols", *Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines*, 47, 2016, s. 1-24.

Lee, Songja, “Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330) (Giriş-Tercüme-Notlar), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Limbert, John, *Şiraz in the Age of Hafez The Glory of a Medieval Persian City*, University of Washington Press, Seattle and London 2004.

Limbert, John, “Inju Dynasty”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/inju>, (son güncelleme 29 Mart 2012).

Macit, Ensar, “Celâyirliler’de Kadın ve Siyaset”, *USAD*, S. 11, 2019, s. 11-36.

Ma’denken, Ma’sûme, *be-Yâsâ Resîdegân der ‘Asr-ı İl’hânî*, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tehrân 1375.

Mahendrarajah, Shivan, “The Sarbadars of Sabzavar: Re-Examining Their ‘Shi’a’ Roots and Alleged Goal to Destroy Khurasanian Sunnism””, *Journal of Shi’a Islamic Studies*, Vol. V, No. 4, 2012, s. 379-402.

Mahendrarajah, Shivan, “A Revised History of Mongol, Kert, and Timurid Patronage of the Shrine of Shaykh Al-Islam Ahmad-I Jam”, *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, 54/2 (2016), s. 107-128.

Mahendrarajah, Shivan, “Kartid Dynasty”, *EI* (3rd. edition), 2017, s. 146-149.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, Çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen, Giriş ve Notlar. Stephane Yerasimos, Ötüken Neşr., İstanbul 2019.

Maulānā Minhāj-ud-dīn Abū-'Umar-ı 'Usmān, *Tabakāt-ı Nāsırī*, Vol. I-II, Farsça'dan İngilizce'ye Çev. Major H. G. Raverty, Calcutta 1881.

Melville, Charles and Zaryab, Abbas, "Chobanids", *EIr*, Vol. V, s. 496-502.

Melville, Charles, "The Itineraries of Sultan Öljeitü, 1304-16", *IRAN*, XXVIII, 1990, s. 55-70.

Melville, Charles, "Pādshāh-i Islām: The Conversion of Sultan Mahmūd Ghāzān Khān", *Pembroke Papers*, 1, 1990, s. 159-177.

Melville, Charles, " 'The Year of the Elephant' Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abū Sa'īd (1317-1335)", *Studia Iranica*, 21, 1992, s. 197-214.

Melville, Charles, "Cobān", *EIr*, Vol. V, 1992, s. 875-878.

Melville, Charles, "Demasq Kvāca", *EIr*, Vol. VII, 1994, s. 256-257.

Melville, Charles, "Delsād Kātūn", *EIr*, Vol. VII, 1994, s. 255.

Melville, Charles, "Wolf or Shepherd? Amir Chupan's Attitude to Government", *The Court of the Il-Khans, 1290-1340*, Ed. J. Raby-T. Firzherbert, Oxford University Press, Oxford 1996, s. 79-91.

Melville, Charles, "Abū Sa'īd and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face À la Domination Mongole*, Ed. D. Aigle, Tehrân 1997, s. 89-120.

Melville, Charles, "Sarbadārids", *EL²*, Vol. IX, Leiden 1997, s. 47-49.

Melville, Charles, “Hamd Allāh Mustawfī’s *Zafarnāmah* and the Historiography of the Late Ilkhanid Period”, *Iran and Iranian Studies in Honor of Iraj Afshar*, Ed. Kambiz Eslami, Zagros, Princeton 1998, s. 1-12.

Melville, Charles, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1999.

Melville, Charles, “The Ilkhan Öljeitü’s Conquest of Gilan (1307): Rumour and Reality”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, Ed. R. Amitai-Preiss-D. O. Morgan, Leiden 1999, s. 73-125.

Melville, Charles, “The Mongols in Iran”, *The Legacy of Genghis Khan Courtly and Culture in Western Asia 1256-1353*, Ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, The Metropolitan Museum of Art, New York 2002, s. 197-214.

Melville, Charles, “Between Tabriz and Herat: Persian historical writing in the 15 th century”, *Iran und iranisch gepragte Kulturen*, Ed. M. Ritter et al., Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 2008, s. 28-38.

Melville, Charles, “Anatolia under the Mongols”, *The Cambridge History of Turkey*, Vol. I, Ed. Kate Fleet, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 51-101.

Melville, Charles, “Jahān Timūr”, *EIr*, online 2016, <http://www.iranicaonline.org/articles/jahān-timūr>. (son güncelleme 10 Nisan 2012)

Melville, Charles, “The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire”, *The Mongols’ Middle East-*

Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran-Islamic History and Civilization, Vol. 127, 2016, s. 309-335.

Melville, Charles, “Concepts of Government and State Formation in Mongol Iran”, *Iran After the Mongols, The Idea of Iran*, Vol. VIII, Ed. Sussan Babaie, I.B. Tauris, London 2019, s. 33-54.

Merçil, Erdoğan, “Yezd Atabegleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s. 367-386.

Merçil, Erdoğan, “Yezd”, *İA*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 403-408.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Yay., Ankara 1991.

Merçil, Erdoğan, “Serbedâriler”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 549-550.

Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Târîh-i Îrân-zemîn*, İntişârât-ı İşrâkî, Tehrân 1366.

Milâni, Hüseyin Peyrovi, “Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, Çev. ve Notlar: Mustafa Uyar, Ötüken Neşr., İstanbul 2016.

Minorsky, V., “Tuga Timur”, *İA*, C. XII/1, İstanbul 1979, s. 480-483.

Minorsky, V., “Tebriz”, *İA*, C. XII/1, İstanbul 1979, s. 82-98.

Minorsky, V., “Sulduz”, *EF*, Vol. IX, Leiden 2000, s. 831-832.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1948.

Mohammednejad, Hamidreza, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *TAD*, 34/57 (2015), s. 99-120.

Morgan, David, *The Mongols*, Blackwell Pub., Oxford 1986.

Morgan, David, *Medieval Persia 1040-1797*, Longman Inc., London-New York 1988.

Morgan, David, “The Decline and Fall of the Mongol Empire”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain&Ireland*, Vol. 19, Issue 4, 2009, s. 427-437.

Morton, A. H., “The History of the Sarbadârs in the Light of New Numismatic Evidence”, *The Numismatic Chronicle (1966-), Seventh Series*, Vol. 16, 136, 1976, s. 255-258.

Muhammed b. ‘Alî b. Muhammed Şebânkârê’î, *Mecma’u’l-Ensâb*, Tah. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-yi İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tehrân 1376.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ*, C. IV-V, Tas. ve Tahşiye. Cemşîd Kiyânfer, İntişârât-i Esâtir, Tehrân 1380.

Muhammed b. Hindûşâh Nahçivânî, *Düstûru’l-Kâtib fî Ta’yîni’l-Merâtib*, C. I/ Cüz II, Tas. ‘Abdülkerîm ‘Alî oğlu ‘Alîzâde, Moskova 1981.

Mu’înüddîn Muhammed Zemçî İsfizârî, *Ravzâtü’l-Cennât fî Evsâf-ı Medînet-i Herât*, I. Bahş, Neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâm, Mu’allim-i Dânişgâh-ı Tehrân, Tehrân 1338.

Mu’înüddîn Natanzî, *Müntehabü’t-Tevârih-i Mu’înî*, Neşr. Pervîn İstahrî, İntişârât-ı Esâtir, Tehrân 1383.

Murtazavî, Menûçehr, *Mesâ'il-i 'Asr-ı İlkhânân*, Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr Yezdî, Tehrân 1385.

Mülâyim, Selçuk, “Herat Cuma Camii”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 218-219.

Nasîru'd-dîn et-Tûsî, *Risâle der Resm Vo Âyîn-e İlkhânî, Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, Farsça Metin ve Türkçe-İngilizce Çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara 1988.

Nâsirüddîn Münşî Kirmânî, *Simtu'l-'Ulâ li'l-Hazreti'l-'Ulyâ: der Târîh-i Karâhutâ'iyân-i Kirmânî*, Neşr. 'Abbâs İkbâl, İntişârât-ı Esâtîr, Tehrân 1983.

Nahcivânî, Hacı Hüseyin, *Çehel Makâle*, Haz. Yusûf Hâdem-Hâşemî Nasab, Çâphâne-yi Hürşîd, Tebrîz 1343.

Nebe'î, Ebû'l-Fazl, *Çûpâniyân, der Târîh-i İlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*, Tehrân 1352.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987.

Nyamaa, Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, Mongolia 2005.

Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007.

O'Neal, Michael P., “The Ghūrid Empire: Warfare, Kingship, and Political Legitimacy in Eastern Iran and Northern India”, *Tel Aviv University The Department of Middle Eastern and African History*, (Unpublished MA Thesis), Tel Aviv 2013.

Oral, M. Zeki, “Yeni Bulunan Kitabeler, *Belleten*, XXVI/101 (1962), s. 147-150.

Öntürk, Vural, *Gurlular (1157-1216)*, Selenge Yay., İstanbul 2020.

Ötemiş Hacı Çengiz-Nâme, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

Öz, Mustafa, “Nüveyrî”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 304-306.

Özaydın, Abdülkerim, “Ebü’l-Fidâ”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 320-321.

Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 454-455.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn Bîbî”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 379-382.

Özaydın, Abdülkerim, “İbn Kesîr”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 132-134.

Özbek, Süleyman, “Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud”, *TA.*, C. 5, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 127-133.

Özbek, Süleyman, *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, Berikan Yay., Ankara 2018.

Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yay., İstanbul 2011.

Özen, Firdevs, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *AÜDTCFD*, 56/2 (2016), s. 256-286.

Özen, Firdevs, “İlhanlılar Devrinde Erzincan”, *Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir-Tuba Kalkan-Eralp Erdoğan, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 515-541.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İncü”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 281.

Özgüdenli, Osman Gazi, “XIV. Yüzyıl Başlarında Tebriz’de İki Yetimhane”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali ve Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 161-181.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Mar’âşîler”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 37-38.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa’îd Hân’a Ait Dört Yarlğ”, *Belleten*, LXIX/254 (2005), s. 65-103.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İlhânlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf’ın Müellif Nüshası”, *Belleten*, LXX/258 (2006), s. 501-553.

Özgüdenli, Osman Gazi, “XIV. Yüzyılda Tebrîz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 173-206.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab’-i Reşîdî’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 207-233.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Bir Ortaçağ İran Şehrini Anatomisi: İsfahan (650-1500)”, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 449-489.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekân”, *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Çalışmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 11-38.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *DİA*, C. XIX, İstanbul 2008, s. 19-21.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304) Moğol İranında Gelenek ve Değişim*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Şîraz”, *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 182-184.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Vassâf”, *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 558-559.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Neşr., İstanbul 2020, s. 221-244.

Özyetkin, Melek, “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2004), s. 90-105.

Petrushevsky, I. P., “The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khāns”, *The Cambridge History Of Iran*, The Saljuq and Mongol Periods, Vol. 5, Ed. J. A. Boyle, Cambridge At The University Press, Cambridge 1968, s. 483-537.

Petruşefski, İlya Pavloviç, *İslâm der Îrân (ez Hicret tâ Pâyân-ı Karn-ı Nehom Hicrî)*, Terc. Kerîm Keşâverz, İntişârât-ı Peyâm, Tehrân 1363.

Petruşefski, İlya Pavloviç, *Keşâverzî ve Munâsebât-i Arzî der Îrân-i 'Ahd-i Moğûl*, C. I, Farsça Terc. Kerîm Keşâverz, Dergâh-ı Tehrân, Tehrân 1965.

Petruşefski, İlya Pavloviç-Jahn, Karl-Smith, John Masson, *Târîh-i İctimâ'î-İktisâdî-yi Îrân der Dovre-yi Moğûl*, Farsça'ya Çev. Ya'kûb Âjend, İntişârât-ı İttılâ'ât, Tehrân 1366.

Pfeiffer, Judith, “Conversion Versions: Sultan Öljeitü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”, *Mongolian Studies*, Vol. 22, 1999, s. 35-67.

Piriyev, V. Z., *Azərbaycan Hülakülər Dövlətinin Tənəzzülü Dövründə (1316-1360-cı illər)*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 1978.

Prawdin, Michael, *The Mongol Empire Its Rise And Legacy*, Translated by. Eden and Cedar Paul, George Allen and Unwin, London 1961.

Preiser-Kapeller, Johannes, “*Civitas Thauris* The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries”, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, Ed. Judith Pfeiffer, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 251- 299.

Râzî, ‘Abdullâh, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, İntişârât-ı İkbâl, Tehrân 1341.

Reid, James J., “The Je’ün-ı Qurbân Oirat Clan in the Fourteenth Century”, *Journal of Asian History*, Vol. 18, No. 2, 1984, s. 189-200.

Rençber, Akif, “İlhanlılar İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 2/2 (2019), s. 83-101.

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiü’t-Tevârih* (İlhanlılar Kısım), Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yay., Ankara 2013.

Reşîdüddîn Fazlullâh b. ‘Îmâdüddeve Ebû’l-Hayr, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî Dâstân-i Gâzân Hân*, Neşr. Karl Jahn, London 1940.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi’ü’t-Tevârih-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, C. II, Tas. ve Tahşiye. Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî, Neşr-i Elbruz, Tehrân 1373.

Reşîdüddîn Fazlullâh Tabîb, *Mukâtebât-ı Reşîdî*, Ed. Muhammed Şefî’, The Punjab Educational Press, Lahore 1947.

Rızavân, Hümâyûn-Kerîmiyân, Hasan, “Tulû’ ve Gurûb-i Yek Pâyitaht: Şeklyâbî, Tavsi’a, İktidâr ve İzmihlâl-i Şehr-i Sultâniye, *Dânişyâr-ı Gurûh Bâstânşinâsî*, Dvre 6, S. 1, 1393, s. 39-54

Rostami, Fatemeh, “İlhanlıların Siyasi İlişkilerinde Oyrat Emîrlerinin Rolü”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev. Aytaç Kaya, Yıl 8, S. 17, 2018, s. 225-242.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., Ankara 2001.

Ruy Gonzales de Clavijo; *Anadolu Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri)*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren Kâmil Doruk, Ses Yay. İstanbul 1993.

Sağlam, Ahmet, “Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultânı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*-, S. 14, 2015, s. 29-50.

Sağlam, Ahmet, “Anadolu’da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41 (2015), s. 553-562.

Sağlam, Ahmet, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 83-157.

Salâhüddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*, C. I-II, Tah. 'Alî Ebû Zeyd vd., el-Matba'atü'l-Evlâ, Dımaşk 1998.

Savory, R. M., “Baghdad Khatun”, *EF²*, Vol. I, Leiden 1986, s. 908-909.

Savory, R. M., “Cübânids”, *EF²*, Vol. II, Leiden 1991, s. 67-68.

Schurmann, H. K., “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, *The History of Mongolia-The Pre-Chinggisid Era Chinggis Khan and*

the Mongol Empire, Vol. I, Ed. David Sneath and Christopher Kaplonski, Global Oriental, Folkestone 2010, s. 174-213.

Seccâdî, Sâdık, “Gaffârî”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 280-281.

Seyditorabi, Seyed Asghar, “Âl-i Muzaffer (Muzafferiler) Dönemi İran Tarihi”, *İraniyat Dergisi*, 1/1 (2016), s. 112-123.

Seyf b. Muhammed b. Ya’kûb el-Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, Tas. Muhammed Zübeyr el-Sıddîkî, Kalküta 1362.

Seyyid, Eymen Fuâd, “Makrîzî”, *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 448-451.

Sıddîqui, Iqtidar Husain, “Gurlular”, *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 207-211.

Sıddîqui, Iqtidar Husain, “Kert”, *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 297.

Smith, John Masson, *The History of the Sarbadâr Dynasty 1336-1381 A.D. and Its Sources*, Publications in Near and Middle East Studies, Columbia University, Paris 1970.

Smith, John Masson, “Mongol and Nomadic Taxation”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s. 46-85.

Smith, John Masson, “Djalājir, Djalāyirid”, *EF*², Vol. II, Leiden 1991, s. 401-402.

Smith, John Masson, “Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire”, *Journal of Asian History*, Vol. 34, No. 1, 2000, s. 35-52.

Spuler, Bertold, “İlkhāns”, *EF*², Vol. III, Leiden 1971, s. 1120-1127.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yay. Ankara 1987.

Spuler, Bertold, “İlhanlılar”, *İA*, C. V/2, İstanbul 1987, s. 967-971.

Spuler, Bertold, “Āl-e Kart”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-kart>, (erişim tarihi: 14 Mayıs 2014).

Subaşı, Ömer, “İlhanlı Devleti’nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmişi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41 (2015), s. 563-577.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi - Güney Kafkasya-1220-1346 -*, Kitabevi, İstanbul 2015.

Subaşı, Ömer, “Horâsân’da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 / 1 (2016), s. 278-303.

Subaşı, Ömer, “Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 43, 2016, s. 289-311.

Subaşı, Ömer, “Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LXXXIII/298 (2019), s. 853-886.

Sutûde, Hüseyinkulî, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, C. I-II, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehrân, Tehrân 1385.

Sümer, Faruk, “Âzerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Belleten*, XXI/83 (1957), s. 429-447.

Sümer, Faruk, “Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihden XV. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *TAD*, 1/2 (1963), s. 1-112.

Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD* I, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara 1970, s. 1-147.

Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, L/197 (1986), s. 447-493.

Sümer, Faruk, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, *Belleten*, LIII/206 (1989) s. 175-197.

Sümer, Faruk, “Doğu Anadolu’da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihî Yapılar Hakkında Düşünceler”, *Belleten*, LIV/210 (1990), s. 631-639.

Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 1990.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, C. I, TTK Yay., Ankara 1992.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.

Szuppe, Maria, “Herat, IV. Topography and Urbanism”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/herat>, (son güncelleme 22 Mart 2012).

Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşr., İstanbul 2010.

Şahin, Mustafa, “Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

Şahin, Mustafa, *Serbedârîler, Darağacığının Gölgesinde Kurulan Bir Devlet*, İdeal Kültür Yay. İstanbul 2017.

Şakiroğlu, Mahmut H., “Marco Polo”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 41-43.

Şerefüddîn ‘Alî Yezdî, *Zafernâme*, C. I-II, Neşr. Seyyid Sa’îd Mîr Muhammed Sâdık-‘Abdülhüseyn Nevâ’î, Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tehrân 1387.

Şerif, Aptürrahim, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.

Şeşen, Ramazan, “Câmiu’t-Tevârîh”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 132-134.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul 1998.

Şihabeddîn b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çev. ve Notlar Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

Şihâbüddîn ‘Abdullâh b. Lütfullâh b. ‘Abdürreşîd el-Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi’ü’t-Tevârîh-i Reşîdî*, Neşr. Hânâbâ Beyânî, Çâphâne-yi İlmî, Tehrân 1317.

Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Abdulvahhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, C. XXXIV-XXXV; Tah. el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût 2004.

Şikâri, *Karaman Oğulları Tarihi*, Yeni Kitab Basımevi, Konya 1946.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 1994.

Takagi, Sanae, “The *İnğū* in Iran under the İlkhanate”, *ORIENT*, Vol. 50, 2015, s. 76-90.

Takiyüddîn Ebî'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulkâdir el-'Ubeydî el-Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. III-IV, Tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1418/1998.

Târîh-i Sistân, Tas. Meliküşşu'arâ Bahâr, Çâphâne-yi Ferdîn ve Birâder, Tehrân 1314.

Tauer, Felix, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", Yazarın Müsveddesinden Türkçe'ye Çev. A. Ateş, *Belleten*, XXIX/113 (1965), s. 49-69.

Tekindağ, Şehabeddin, "Karaman Beyliği, XIII - XV. Asırda Cenubî Anadolu Tarihine Ait Tetkik", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1947.

Temir, Ahmet, "Suldus", *İA*, C. XI, İstanbul 1979, s. 9-11.

Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK Yay., Ankara 1989.

Tezcan, Mehmet, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 151-194.

Tiesenhause, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Türkçe'ye Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Togan, Zeki Velidi, "Kert mi?-Kurt mu?", *TM*, II, 1928, s. 392-396.

Togan, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, C. I, İstanbul 1931, s. 1-42.

Togan, Zeki Velidi, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", *İÜİFM*, XV/1-4 (1954), s. 33-50.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1970.

Togan, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, C. II, İstanbul 1979, s. 91-118.

Togan, Zeki Velidi, “Herat”, *İA*, C. V/1, İstanbul 1979, s. 429-442.

Tomar, Cengiz, “İkdü’l-Cümân”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 25-26.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşr., İstanbul 2005.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşr., İstanbul 2009.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşr. İstanbul 2009.

Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Tuysuz, Ş. Cem, “İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.

Tuysuz, Ş. Cem, “İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi Temirtaş’ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/3 (2018), s. 1649-1675.

Tuysuz, Ş. Cem, “Uveys Bahadır Han’ın İlkanlı Devleti Tahtına Çıkışı ve Siyasi Yaşamı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/1 (2020), s. 551-578.

Uludağ, Süleyman, “İbn Haldûn”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 538-543.

Uslu, Recep, “Herat”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s.215-218.

Uslu, Dilber İlimli, “İlhanlı Döneminde Uygurlar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2016.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve”, *TAD*, XXI/33 (2003), s. 226-242.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdi el-Hazindâr Savaşı”, *ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies)*, Ankara 2007 s. 3253-3260.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri” *AÜDTCFD*, 49/1 (2009), s. 33-47.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesi ve Suriye: Ekolojik Yaklaşımlar”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Şam 2010, s. 205-213.

Uyar, Mustafa, “Gazan Han’ın İlhanlı Ordusunu Reformasyonu”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Konya 2011, s. 263-288.

Uyar, Mustafa, “Bir Ortaçağ Kaynağında Yerel Yönetim ve Köy Reisliğine (Riyâset-i Dîh) İlişkin Veriler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 21/2 (2012), s. 69-77.

Uyar, Mustafa, “Moğol İstilası Döneminde Selçuklular”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 409-438.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, Ed. E. Uyumaz-M. Kesik-A. Usta-C. Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 244-257.

Uyar, Mustafa, “İlhan Ölceytü’ye Verilen Harbende İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2 (2016), s. 595-607.

Uyar, Mustafa, “Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages”, *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, Vol. I, 2017, s. 43-54.

Uyar, Mustafa, “Kubilay Han’ın Hülegü Hanedanlığı’na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Çıngsāng”, Çev. Erhan Ateş, *MUTAD*, VII/1 (2020), s. 217-227.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK Yay., Ankara 2020.

Uyar, Mustafa, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşr., İstanbul 2020.

Uygur, Türker, “İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)”, *Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı-Edgüer, Rıdvan Nafiz, *Sivas Şehri*, Haz. Recep Toparlı, TTK Yay., Ankara 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kitabeler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima”, *TTEM*, 1/5 (1930-31), İstanbul s. 64-82.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI/124 (1967), s. 601-646.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sivas, Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, *Belleten*, XXXII/125 (1968), s. 161-189.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Eretna”, *İA*, C. IV, İstanbul 1977, s. 309-310.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, TTK Yay., Ankara 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 2011.

Üçok, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, DSİ Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981.

Ünal, Tahsin, *Karamanoğulları Tarihi*, Yay. Haz. Ali Güler-Suat Akgül, Berikan Yay., Ankara 2001.

Ürekli, Muzaffer, , “Celayirliler”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 264-265.

Üstündağ, Mehlika, *İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferiler*, İraniyat Yay., Ankara 2018.

Varlık, Mustafa Çetin, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

Wilber, Donald N., *The Architecture of Islamic Iran, The Il khānid Period*, Greenwood Press, New York 1969.

Wing, Patrick, “The Decline of the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate’s Eastern Frontier”, *Mamlūk Studies Review*, XI/2 (2007), s. 77-88.

Wing, Patrick, ‘ “Rich in Goods and Abounding in Wealth:” The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tebriz, 1250-1400’, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, Ed. Judith Pfeiffer, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 301-320.

Wing, Patrick, “Mozaffarids”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/mozaffarids>, (erişim tarihi 11 Kasım 2014).

Wing, Patrick, “Bāydū”, *EF²*, Vol. III, Ed. Kate Fleet-Gudrun Krämer-Denis Matringe-John Nawas-Everett Nowson, Brill, Leiden-Boston, 2015, s. 52-54.

Wing, Patrick, *The Jalayirids, Dynastic State Formation In The Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.

Witteck, Paul, “Ankara’da Bir İlhanî Kitabesi” *THİTM*, C. I, 1931, s. 161-164.

Yahyâ b. ‘Abdullatîf el-Hüseynî el-Kazvînî, *Kitâb-ı Lübbü’-t-Tevârîh*, Haz. Seyyid Celâlüddîn Tehrânî, Neşriyât-ı Müessese-yi Hâver, Tehrân 1314.

Yakubovskiy, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2000.

Yaltkaya, Şerefeddin, “İlhaniler Devri İdarî Teşkilâtına Dair (Nasir-ed-dini Tûsî’nin Bir Eseri)”, *THİTM*, C. II, İstanbul 1939, s. 7-16.

Yaniç, Sema, “XIV. Asrın İlk Yarısında Anadolu’da Mehdî Bekleme Temâyülü ve Timurtaş’ın Mehdiliği Meselesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/30 (2010), s. 181-195.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi] (Giriş-Metin-Dizin)*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009.

Yılmaz, Bülent, “Celayirliler Kabile-Devlet”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Diyarbakir”, *İA*, C. III, İstanbul 1989, s. 605-626.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Celâyir”, *İA*, C. III, İstanbul 1989, s. 64-65.

Yınanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yay., Ankara 1989.

Yiğit, Fatma Akkuş, “Kösedağ’dan Ayn Câlût’a Türk-Moğol Hâkimiyet Mücadelesi”, *1243 Kösedağ Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Abdullah Kaya, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 2018, s. 437-445.

Yiğit, İsmail, “Memlükler”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 90-100.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli”, *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s. 581-600.

Yuvalı, Abdulkadir, “Hasan-ı Büzürg”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 311-312.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 102-105.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

Yücel, Yaşar, “Mutahharten ve Erzincan Emîrlîği – XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar”, *Belleten*, XXXV/140 (1972), s. 665-719.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, TTK Yay., Ankara 1991.

Zerrînkûb, ‘Abdülhüseyin, *Rûzgârân-ı Târîh-i Îrân ez Âgâz tâ Sukût-ı Saltanat-ı Pehlevî*, İntişârât-ı Suhan, Tehrân 1378.

Zettersteen, K. V., “Muzafferîler”, *İA*, C. VIII, İstanbul 1979, s.774-776.

Zeynel oğlu Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, Cumhuriyet Kitabhanesi, İstanbul 1931.

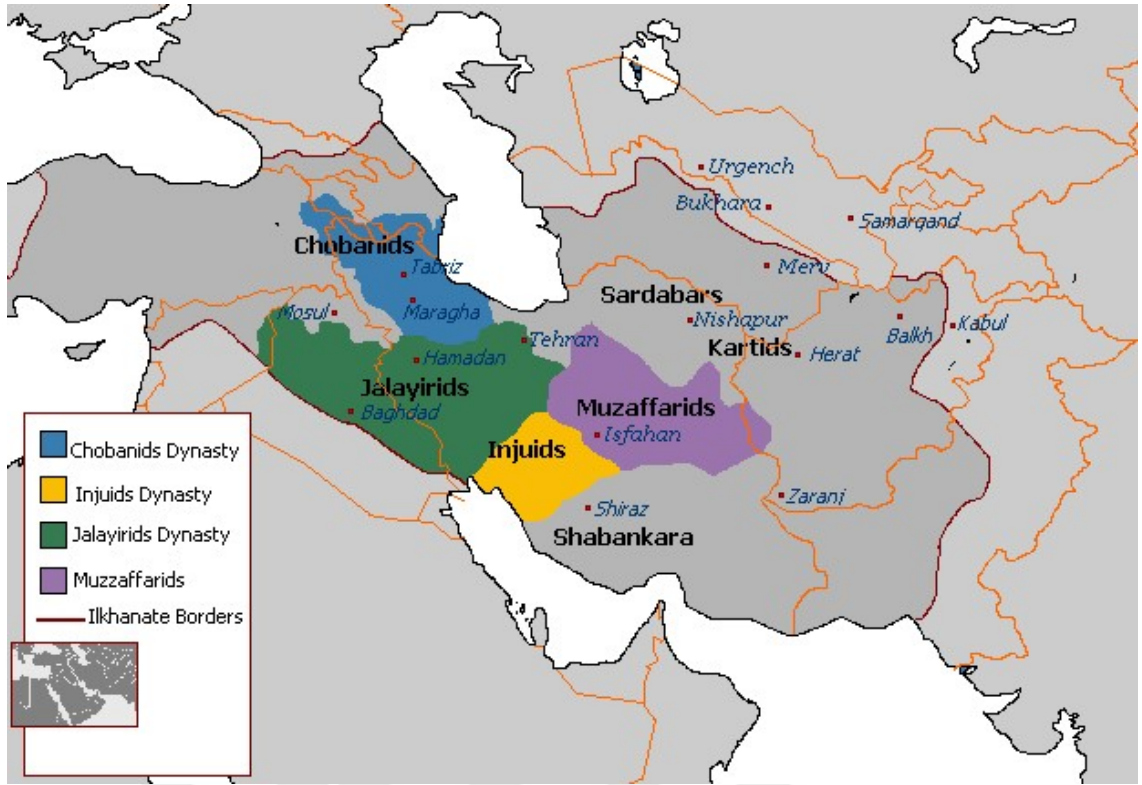
Zeynüddîn b. Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Zeyl-i Târîh-i Güzîde*, Haz. İrec Afşâr, Serperest İntişârât, Tehrân 1372.

EKLER

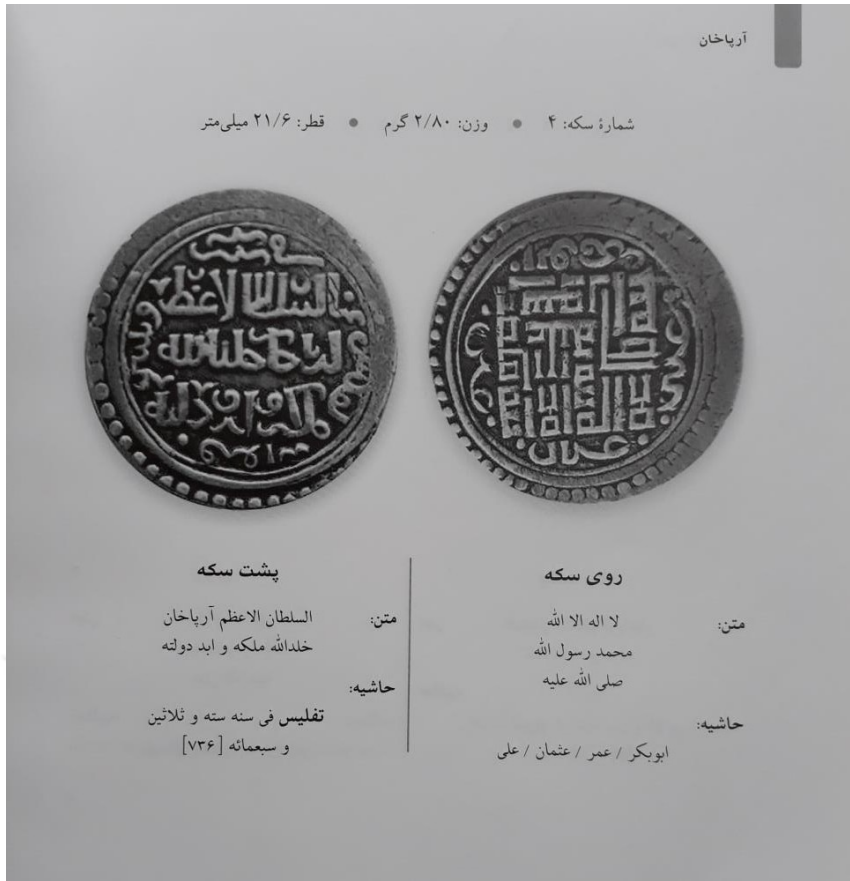
Ek 1: <https://tr.wikipedia.org>. (erişim tarihi: 12 Haziran 2007)

Açıklama: Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han sonrası dönemde İlhanlı Devleti'nin siyasi tablosu.

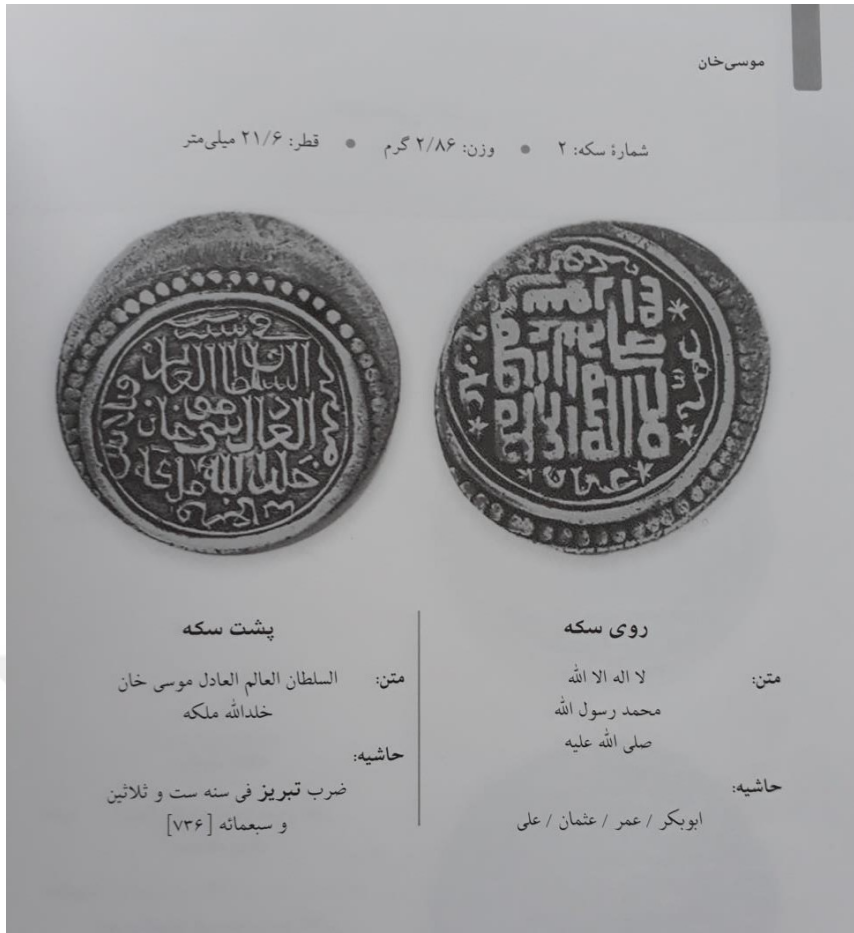
Ek 2: <https://tr.wikipedia.org>. (erişim tarihi: 03 Temmuz 2010)

Açıklama: İlhanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından İlhanlı coğrafyasında kurulan devletler.

Ek 3: 'Alâ'edîni, *a.g.e.*, s. 470.

Açıklama: Arpa Han dönemine ait 736 H. (1335-1336 M.) yılında Tiflîs'te kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

Ek 4: 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 476.

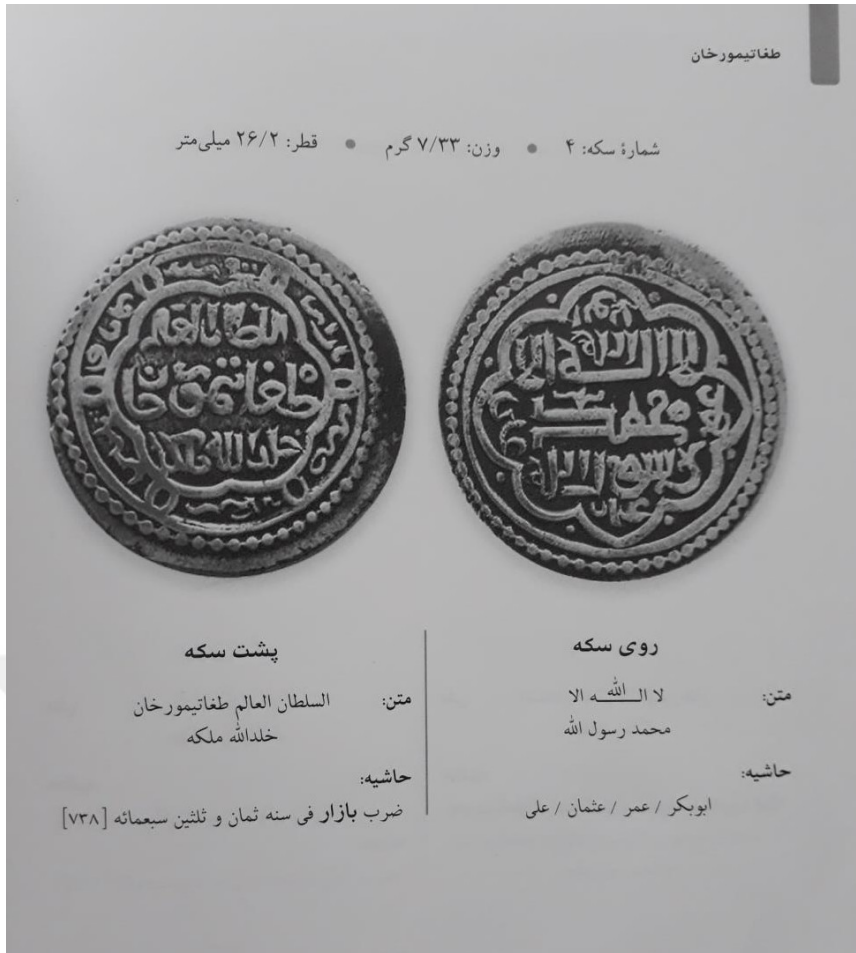
Açıklama: Mûsâ Han dönemine ait 736 H. (1336 M.) yılında Tebrîz'de kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

Ek 5: 'Alâ'edîni, *a.g.e.*, s. 488.

Açıklama: Muhammed Han dönemine ait 737 H. (1336-1337 M.) yılında

Karaâğaç'ta kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

Ek 6: 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 538.

Açıklama: Toga Timur Han dönemine ait 738 H. (1337-1338 M.) yılında Bâzâr'da kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

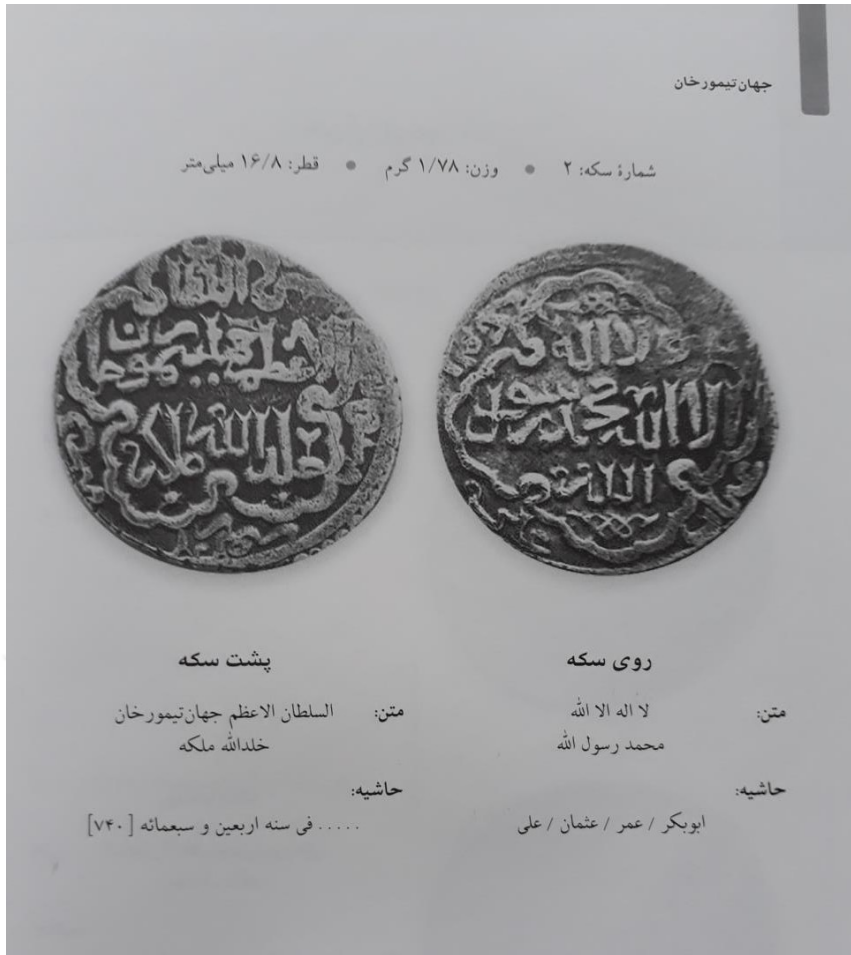
Ek 7: 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 528.

Açıklama: Satı Bik Han dönemine ait 739 H. (1338 M.) yılında Merend'de kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

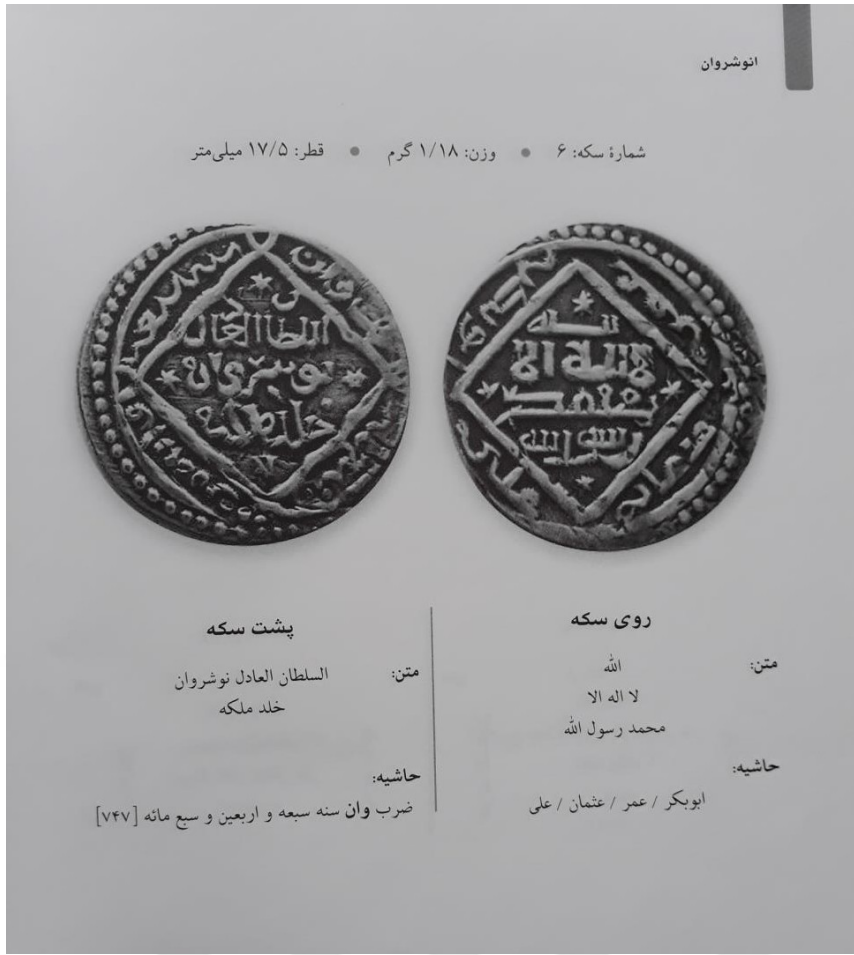
Ek 8: 'Alâ'edînî, a.g.e., s. 582.

Açıklama: Süleymân Han dönemine ait 741 H. (1340-1341 M.) yılında Tebrîz'de kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

Ek 9: 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 532.

Açıklama: Cihân Timur Han dönemine ait 740 H. (1339-1340 M.) yılında kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.

Ek 10: 'Alâ'edînî, *a.g.e.*, s. 610.

Açıklama: Anûšîrvân Han dönemine ait 747 H. (1346-1347 M.) yılında Van'da kesilmiş bir sikkenin ön ve arka yüzü.